

І в а н Б а г р я н и й

БУЙНИЙ ВІТЕР

р о м а н

1 9



5 7

ІВАН БАГРЯНИЙ

БУЙНИЙ ВІТЕР

роман



1 9 5 7

УКРАЇНА

Всі права застережені за автором

Книга перша

«МАРУСЯ БОГУСЛАВКА»

І хто його сплянував це місто!.. Маловідоме, а може й взагалі невідоме в світі, воно ось розпросторилося на землі й існує, ще й вражає якоюсь оригінальною сплянованістю, сказати б символікою тієї сплянованости, якимсь своїм таємничим змислом, як загадковий гіерогліф. Дивлячись на нього, тяжко відпекатись від думки, що це місто спеціально сплянував якийсь дотепний будівничий, хоча й постало воно тоді, коли на цій землі не було жадного «проектбюро» й коли міст взагалі ще ніхто не плянував наперед. Воно постало давно й формувалося протягом століть стихійно, невідомо для чого й невідомо з чиеї волі... Ні, все ж таки це лише так здається. Коли судити з того, що є нині, то треба визнати, що це місто таки хтось сплянував, хтось Невідомий, але безсумнівно геніальний, і знав для чого. Лише нам ще не дано знати сьогодні для чого він це зробив.

От він узяв циркуль, поставив його на степовім чорноземі й, не кваплячись, з віковими павзами, накреслив велике коло — це майдан. В центрі майдану, в тім місці, де стояла ніжка циркуля, він збудував величний храм. І назвав його Успенським Собором. В тім соборі він поклав подарунок славного гетьмана Івана Мазепи — велике Євангеліє в коштовній оправі й з відповідним написом про гетьманську офіру. Від центру, від майдану, він провів довгі радіоси у всі боки, у всі кінці світу — це мали бути вулиці. І стали там вулиці, розходячись від центру віялом. І назвав він їх відповідно до того, куди вони націлені. Таким чином на південньй шли вулиці-радіоси: Нижче-полтавська й Горішне-полтавська. На південний захід — Миргородська. На захід — Старокиївська й Новокиївська. На північ — Сумська. На північний схід — Харківська. На схід, так як в тім напрямку не було значних історичних міст, а був просто широкий степ, йшла вулиця, що називалася Широка, при ній — Зелена. Помежи всіма цими магістралями йшли менші радіоси такі як Повстяна, Підлозіївка, Калантаївська, Негребецька, Заозірна, Йондівка, Пархомівська...

Всі ці радіюси то там то там з'єднані межи собою упоперек теж вулицями, завулками та перевалками.

Коли зліти на Успенську дзвіницю (а при Успенському Соборі є височенна, славна на всю округу, дзвіниця, що від давен-давен править за пожежну вежу) і висунути голову в малесеньке віконечко на самісінькій маківці тієї дзвіниці, то можна не тільки відчути як та дзвіниця гойдається, а й побачити все місто, як на долоні. Влітку — це море зелені, з якого зринають острівці дахів, заводів, церков, шкіл та великий майдан під ногами, та ще видно велике Зелене озеро останнього головного майдану, таки посеред міста; взимку та восени — це чітке й гарне мереживо з вулиць, вуличок і перевалків, що нагадує собою величезну, строго зіткану павутину. Всі клітини того мережива на периферії забудовано хатами й хатками під соломою й під бляхою, під очеретом і під черепицею навіть, а ближче до центру забудовано міськими будиночками з верандами та залізними півнями на дахах, і великими будинками, школами (яких у місті зо два десятки, в тім числі з п'ятьо технікумів, один Педагогічний інститут, один ІНО), магазинами, клубами, заводами (ливарня, три гуральні, три броварні, цукроварня, трубзавод, шкірзавод, ходовий завод), паровими млинами (вітряки не йдуть в рапубу, вони стовбичать загонами на самих околицях, так само не йдуть в рапубу й до стославні водяні млини на ріках славних навколошніх). Цегельні — аж десяток — теж стоять на околицях, немов на варті, попідіймавши високо списи димарів і насваряючись в степ. Над усім тим морем хат і хаток, будинків і будиночків, димарів, ріжнокользорових дахів, дерев'яних та залізних парканів і тинів та загат височіє ще аж десять церков, крім Успенського Собору.

Море хат і хаток та всіх інших будівель тягнеться вздовж на десять кілометрів і на стільки ж упоперек. А живе в ньому, бідує й радіє яких шістьдесят — за малим не сто! — тисяч мешканців, що дуже люблять своє місто. Своє древнє, в павутинні вуличок і перевалків і в такім же мереживі легенд, місто, розкраслене генеральними магістралями головних вулиць, вистрілених у всі кінці світу!

Крім поділу на вулиці, вулички та майдани з їхніми назвами, все це мереживо має ще інший поділ, древній адміністративний поділ, якого немає більше ніде — це поділ на «сотні». Все місто споконвіків поділене на «сотні». Всіх сотень десять. Поділ на сотні існує відтоді, коли це

місто було козачим, військовим селищем. Відтоді поділ міста на сотні закріпився навіки й вже, мабуть, ніщо цього порядку не змінить. Всі спроби з боку уряду цей порядок зламати кінчаються нічим. Ніякі «квартали» чи «дільниці» не прищеплюються. Існують «Перша сотня», «Друга сотня» і т. д. Всіх сотень десять і це число стабільне, — кількість сотень за номером не збільшується, хоч збільшується кількість вулиць. Але справа розв'язується просто — кожна новозбудована вулиця додається до тієї сотні, до якої примикає, лише з додатком в назві «новозбудована». Таким чином є Перша сотня звичайна і Перша-новозбудована, 10-та сотня звичайна (стара) і 10-та-новозбудована. Але немає 11-ї сотні, хоч відтоді як постав адміністративний поділ міста на сотні воно збільшилося може вдесятеро.

Це консерватизм. До такого ж консерватизму належить і стабільність назв вулиць та перевалків. Минають часи, міняються уряди, ті уряди прибивають на ріжках вулиць і перевалків свої назви, намальовані на залізі (щоб вічно трималось!), але залізо ржавіє, назви затираються або вилінюють від сонця, вітрув та дощів і ніхто тих назв не тримає в голові — вони забуваються, а в житті курсують старі, дідівські назви. Бляшки нарешті відпадають і часто новий листоноша упріє, шукаючи якусь там вулицю «Кагановича», як стоїть на коверті казенного листа з податковим повідомленням, і ніяк не може її знайти, бо мешканцям якого-небудь Ропаєвого перевалка і в голову не стукне, що їхній перевалок по-новому таки зветься «вулиця Лазаря Кагановича». Дурниця! Їхній перевалок лічиться в історії й географії міста, як Ропаїв перевалок на 9-й сотні. Так було, так є і так завжди мусить бути.

Крім великого центрального майдану, місто має ще кілька більших і менших площ, розкиданих по всій його території, як от Базарна площа, Сінна, Ярмаркова, Стрілецька, Юрівська, Козацька, але ті площини не змінюють основного рисунку міста — динамічної й чіткої спрямованості його головних магістралів.

Ось так воно спляноване і в усьому тому є якийсь прихований змисл, якась призначенність і надзвичайна живучість.

Це місто пережило багато бур і потрясень, і воно ж пережило багато епох. Зараз воно живе в епосі соціалізму. Але це тільки назва, як і ті таблички на ріжках вулиць і ріжких Ропаєвих перевалків, прибиті до дерев'яних пар-

канів чи стін, з іменами «Кагановича», «Сталіна», «Ворошилова», яких ніхто не бере в рахубу, бо вони одгнивають і падають в кропиву та калачики.

Звичайно це місто має електрику і звичайно воно не має водогону, — воду дістає з безлічі криниць ріжних систем — з журавлями й з колесами, і з коловоротами, й так з мотузяною тягою, або з допотопними «ключами» (дрючок з цвяхом).

Місто перетинає річка Чорна, вкрита ряскою й чуханцями, й заболочена. Вона тече зі степу й часто дуже міліє. Ale тече вічно й невпинно, — йде, як вічний годинник. Стремить вона на захід. Все на захід. На провесні вона показує дива — раптом набрякає, розливається страшенно й наводить на всіх мешканців містичний жах, несе кригу, зриває мости, зносить греблі, трощить тини й паркани. Потім увіходить в береги, стає вузенька, звичайна, плоха, береться ряскою й чуханцями, міліє до непристойності й діти бродять по ній по-коліна та й ловлять корзинками оунів. Так з року в рік, з покоління в покоління, споконвіків. I ніщо, здається, не змінить того порядку.

З усіх кінців світу широкими магістралями вулиць вриваються вітри, вриваються події, вриваються армії, сотрясають містом до самих основ, але потім ті всі вітри, події, армії зникають, перекочуються геть, щезають. Все входить в береги, як та річка Чорна, і береться ряскою забуття. Якийсь великий закон диктує свою волю. Знову тріумфально вистрілюють в небо тополі, мечуться з криком над церквами стрижі й ластівки, воркочуть голуби, цілються в левадах, в садах, в парках і скверах дівчата, закохані в хлопців і в своє рідне місто, і мало які зміни, щеплені по-діями, приходяться до ґрунту, вростають і вистрілюють в небо, як ті тополі. А от міський парк, що стоїть поруч центрального майдану, все розростається й все пишніє, як прапліс, а в нім неділями та суботами грає духова оркестра і молодь на великому дерев'яному помості танцює фокстроти, а вдома та молодь, упиваючись до самозабуття, танцює «Метелицю» та «Горлицю».

До новин ще належать телефони, — оті що їх треба дуже крутити й голосно в них кричати, — такі таратайки цивілізації. Телефон тепер є навіть на Успенській дзвіниці, на самім вершечку, як необхідне удосконалення пожежної вежі. Однаке система роблення сполоху лишилася стара,

прекрасна, незамінна система: вартовий на вежі, помітивши десь вогонь і дим, б'є несамовито в дзвони, а потім робить павзу і чітко вибиває число сотні, приміром б'є сім разів — і все місто чує й все місто зразу знає, де горить: на сьомій сотні! А так як в цьому місті споконвіків ведеться, що пожежа — це велика громадська подія, а справа її ліквідації, це не тільки справа пожежної команди, а справа всього громадянства міста, то кожен, хто не хорий смертельно, миттю зривається, кидає все й мчить щодуху на ту сотню, яку вказав дзвоном вартовий на вежі. Як звичайно, в таких випадках біжать з усіх магістралів величезні юрбища, ніби змагуни олімпійських ігор з бігу маратонського. Переможцями в цім бігу маратонськім, звичайно, бувають бистро-крилі дитлахи, потім уже парубки й дівчата, потім літні чоловіки, а програють старенькі бабусі, бо прибігають на пожежу аж тоді, коли юрбища бистроногіших ентузіастів і крокви порозтягають та все позаливають водою. При чому, біля пожежних помп розігруються цілі баталії, бо кожному кортить показати свою силу і сприт, як то кожному кортить на Великдень бовкнути у найбільшого дзвона на Успенській дзвіниці.

Ось так, в основі все лишилося по-старому, хоч тепер на місто й насунулася епоха соціалізму. Телефон на дзвіниці тільки для форми, бо, кажучи по-совіті, поки ту чортову таратайку накрутиш та поки когось у неї догукаєшся, то й пожежа скінчиться, все що горіло згорить до тла. Та й для чого крутити, коли двір пожежної команди насупроти дзвіниці, унизу, й досить добре гукнути щоб там почули, а надто як урізати в дзвона! Аж на Гусинку (така тут найдовша вулиця) за вісім кілометрів чути!

Ось так з тими новинами. Е, це місто має свої традиції й свої закони, які не так легко перемінити. Скільки громів прогреміло, скільки подій відбулося, надходить вже епоха комунізму, а на Гусинці ще й досі парубки примушують чужих хлопців, що наважуються залишатися до їхніх дівчат, міряти сірником дорогу упоперек, або кукурікати на паркані, незалежно від того, ким спійманий є, хочби навіть він був сам комісар.

Називається це місто — Наше.

А який прекрасний букет прізвищ у місті Нашому! Од віків, і тепер, його населяють не якісь там собі сіренькі «енки», а колоритні Гилимеї, Бугари, Мандрики, Мегери,

Колоти, Суходолі, Богомази, Рябоконі, Вовкодьори, Чорноволи, Гайдаї, Перебийноси, Кривоноси... і т. д. і т. д...

Але в цій повіні козацьких родів, у фамільні герби яких треба би ставити найдивовижніші речі, а іноді й незрозумілі абстрактні гіерогліфи, в цій повіні відголосків славної історії є й інші прізвища:

Є Львов, Бобров, Маслов... Вони губляться в загальному морі, розчиняються там і по кількох поколіннях «ов» уже не звучить. Бо, скажемо, нащадки зайди Боброва, купця першої гільдії, переженилися з дочками й синами Курила, Бойка, Перебийноса — теж купців першої гільдії — і у висліді не вийшло, правда, повноцінного Бойка чи Курила, але не вийшло й повноцінного Боброва, — вийшов новий тип, обчу храний і обтертий у місцевому морі, як та галька, її пригнаний до місця, часу й обставин, до національних норм козацької цієї древньої території... Це море, бурхливе й вічно живе, має колосальну вітальну силу й здібність кожне чужеродне тіло обточувати й підганяти до свого знаменника...

Були в цьому місті й німці — ковбасники, броварі, друкарі: Бахтик, Кайзер, Певзнер. Але найбільша броварня все таки була Горобця (тепер ХАРЧПРОМУ), млин Курила (тепер СОЮЗМУКА), пекарня Бойка, рибний скlep Пономаренка й Перебийноса; цегельні — Карабана, Бугари; друкарня — Стешенка; цукроварня — Харитоненка; аптека — Скляра... Тепер, правда, все це націоналізовано й соціалізовано, але то нічого. Курили й Карабани (котрі не зникли взагалі) давно перетворилися на простих робітників, службовців, прикащиків і прибіральниць в колишніх своїх власних магазинах, заводах, броварнях та гуральнях. Дівчата — або повиходили заміж за нових «купців першої гільдії» чи нових «стовбових дворян» і роз'їхались по всіх усюдах, або пристосувались інакше... (як одна знаменита красуня, «съоме чудо» міста Нашого, про яку потім) — але живуть і мучаться тут таки. Хіба хто-не-хто перекочував десь там кудись... невідомо... чи грець його знає й куди...

На цьому би можно й скінчити попередній схематичний опис міста Нашого.

Наостанку хіба ще кілька найхарактерніших рисок:

У місті є стрілецький полк, розташований напостійно. Колись тут був драгунський полк. А ще раніше тут був козачий полк, за часів гетьмана Мазепи. Як бачите, нічого

формально, назовні не змінилося. Був колись полк козачий, потім драгунський, а тепер стрілецький. 61-й стрілецький... Він, правда, не 61-й, а дещо вищий номером, але не можна ж той номер точно назвати, бо треба дотримуватися військової засекреченості, не дати карт у руки «шпигунам», це раз, а вдруге — не треба дати карт у руки нашим літературним критикам, бо тоді вони — критики наші літературні — зразу здогадаються про яке це місто тут мова, і будуть уперто зрівнювати копію з оригіналом та й будуть глушити автора голоблею за найменші відхилення від «історичної правди».

В центрі міста, там де лежить (чи лежало до останнього часу) Євангеліє Мазепи, височіє великий міський театр. А десь там на другій площі височіє військовий клуб, окрема, таємнича фортеця, «держава в державі». Вечорами з військового клубу стелиться з якогось там (од світу відрізаного) поверху мелянхолійна пісня на чужій, але зрозумілій у цьому місті мові:

«Любімий горад
может спати спакойно...»

Так, може спати спокійно. Чому б і ні? Мелянхолійна й досить таки рахітична пісня, але дуже «модна» й дуже «серцеципальна» на думку місцевих фльоберівських дам, з центру міста, серця яких не в жарт приковані до тієї величавої цитаделі. А в той же час десь з периферії, десь із знаменитої співочої Зеленої вулиці котиться інша пісня, древня, загониста, зальотна, могутня, як сама чорноземля:

«Ой по горі, по горі
Вівчар вівці зганяє!
Вівчар вівці зганяє!
Та й на хлопців моргає...»

Моргає.

«Ой, ви хлопці-молодці,
Накажіть ви дівоньці —
Накажіть ви дівоньці,
Що в червоній хусточці...»

Пісня гремить, сягаючи, здається, аж до етеру, заливаючи геть «любімий горад».

«А дівчина зачула,
Та й з вулиці майнула...»

Чудесна, древня, могутня пісня про любов. Вона котиться зухвало й нестримно через усе місто громохкими хвилями, співана закоханими парубками й дівчатами не згірше за знамениту капелю «ДУМКА» Нестора Городовенка. Е, де тій капелі! Так співати, щоб чути було за кілька кілометрів, ніхто не зможе, тільки закохані дівчата й закохані хлопці з Зеленої вулиці міста Нашого.

В центрі височіє театр. Будинок тобто. Чотирьохповерховий, розписаний в сіро-сталевий і блідо-зелений кольори. В цьому будинку за всю його історію грало безліч мандрівних гастролерів, отих, мовляв Винниченко, Гаркунів-Задунайських, як і багато місцевих аматорських гуртків та місцевих знаменитостей, що шукали на його помості світової слави. Тепер цей театральний будинок, разом з його знаменитим сторожем, він же й завгосп, Харитоном Куликом у посіданні державного... скажем ДРУГОГО УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ТЕАТРУ. Республіканського театру. Під керівництвом... скажемо, Юрія Сластьона, — мистця теж республіканського, заслуженого. За недовгий час на фасаді будинку змінилося багато назв вистав, — назв намальованих на транспарантах і на циклопічному щиті рекламному. То були голосні вистави, як от: «97», «МИНА МАЗАЙЛО», «НАРОДНІЙ МАЛАХІЙ», «ЧАД», «ПОШИЛИСЬ У ДУРНІ», «ЯБЛУНЕВИЙ ПОЛОН», «НАЗАР СТОДОЛЯ», «НІЧ ПІД ІВАНА КУПАЛА», «ЛІСОВА ПІСНЯ», «ЗА ДВОМА ЗАЙЦЯМИ» тощо, а в тім числі й, як «примусовий асортимент», — «ВЕСІЛЛЯ В МАЛИНІВЦІ», «ХЛІБ», «ПЛАТОН КРЕЧЕТ»...

Зараз перед сіро-зеленим будинком красується величезний рожевий щит з черговим «анонсом»:

«МАРУСЯ БОГУСЛАВКА».

Цей самий анонс намальовано також на широкій смузі білої матерії чорно-синіми літерами, нарбутівським стилем, й тією смugoю оперезано театральний фасад по діагоналі:

«МАРУСЯ БОГУСЛАВКА».

I

Бедрик

Калинові губи тримають зелений пищик і вряди-годи змушують його пищати. Зелений пищик з стрючка жовтої акації. Губи пересувають його з кутка в куточек і вінходить, як висунуте жало, зелене жало на кінчику роздвоєне. Червоний колір виграє мінливо, бо губи весь час ворушаться, і тяжко від нього відірватися очима. І бере заздрість до пищика.

Іноді пищик випороскує і геть губиться в шпориші, тоді його мляво дістає засмагла дівоча рука й знову впроваджує до уст і пищика, мов покараний, видає довгий зойк.

Ні, рішуче бере заздрість до того пищика!

— Мда-а, — каже той, що не може ніяк відвести очей від губів калинових, і замовкає. І більше нічого. В горлі йому пересихає, але не від спеки, ні, від тих губів калинових з зеленим жalom пищика, таких чужих, таких непривітних. «Мда-а»... Дівчина ніби й не чує.

Вони обое лежать в шпориші, серед ріденьких ромашок і калачиків, на окопі за містом. Вона — тонка й виточена, як ситняжина, насунувши солом'яного брилика на самісінький ніс, так ніби їй увесь світ остоїд і вона не хоче на нього дивитися; чорні коси виповзають з-під брилика двома блискучими гадюками й переплітаються на потилиці, над смаглявою шиею; сталевого кольору суконка обтягує її стан, а там де вона кінчається, бронзовіють литки і босі ноги, — шкіряні сандалі лежать остроронь в шпориші. А віку їй — ну, може, двадцять весен, а може й ще одна. Він — зовсім зелений юнак, але атлетичної будови, має гарне, інтелігентне (і «дуже серйозне») обличчя, з золотавим пушком над губою; в розхрістаній сніжнобілій сорочці і теж босоногий, — черевики лежать в шпориші збоку; світло-русявий і синьоокий і ті очі сині ніби наїvnі, що зовсім не пасує до «серйозного» обличчя. Бач, ті очі тому такі, що хлопець смертельно закоханий. Йому теж небагато весен, може

двадцять три, а може й ще одна. Під головою у нього шкіряний портфель з блискучими замками і він лежить на тім портфелі щокою, і дивиться на калинові губи, не в силі одвести очей, пломені увесь і аж вухо в нього стає теж калинове. Він намагається побачити очі під солом'яним бриликом, але нічого з того не виходить, брилик нацуплений міцно.

З того, як вона дме в пищика і як вона його жує, ясно що вона темна, як хмара, і що думки її зовсім не тут, і що супутник її взагалі для неї не існує. Вона тоне не в шпориші, вона тоне в мелянхолії, в незбагненому смуткові, в невиразній тузі, а може й просто в нудьзі. А може — хто зна.

— Слухайте, Ататюрк!.. — говорить юнак не своїм, хрипким голосом: — Ататюрк!..

Дівчина мовчить якусь хвилину. Потім видмухує геть пищика й повертає лице на голос. І говорить апатично, ніби до когось далекого в телефон:

— Галло!.. Товаришу Гук! Скільки я Вам говорила, — не називайте мене «Ататюрком»... Ви забули як мене звату? Мене звату А т а л е я.

— Знаю... Навіть знаю, що по латині чи на якійсь там іншій древній мові це означає П а л ь м а; це Вам підходить, але ж «А т а т ю р к» — більше підходить, звучить грізно, як постріл, і це вам пасує, Аточко!.. Всі ж вас так називають, бо ви така... Аточко...

Дівчина з серцем скидає геть брилика й кладе в шпориші. Бронзове (засмалене сонцем і вітрами) її обличчя, похмуре і без того, пересмикує хвилька досади й злости. Вона припружує свої зіркасті очі, зламує тонкі брови й каже:

— Слухайте, товаришу Гук! (важко) Павло Іванович, здається, так? (скандує важко кожен склад) Па-вло- І-ва-но-вич!.. А мама просто називала вас Павликом, так? Ну ясно ж... Так от — ваш останній монолог кепський. Взагалі така роля... ну такого якогось Ромео... це не ваше амплуа. І потім (голос стає «лютив», лише не розбереш, чи удавано, чи справді) — і потім, ви, здається, сказали «Аточко»? Як ви сказали?..

— А-аточко...

— Як же ви сміли так сказати?!.. Що за фамільяність?! (в голосі її справді нотка огірчення). Мене зовуть Аталея, а для товаришів — А т а.

— Пробачте, Ато!

— Ну от... І лежіть собі спокійно...

Дівчина зірвала ромашку, взяла її в уста й знову сперлася підборіддям на руки, а очима наставилася просто себе — не то на високу билинку з червоним бедриком замість квітки, не то на далекий обрій. Знову зайдла мовчанка. Пара закоханих очей дивиться на дівочий профіль, не кліпаючи, — закоханих напропале.

— М-м-м...

— Не муайте... Ох, ви неможливий... Дивіться — в світі щось відбувається!

В світі, власне, нічого особливого не відбувалося. Сонце пекло немилосердно, лише було воно якесь незвичайне, якесь ніби червоне, як перед затемненням, якесь зловісне. Це тому, що в атмосфері багато пилу в горішніх шарах, — натягло звідкілясь. Але внизу над землею безвітряно, тихо, задушливо.

За їхніми спинами височіє останній міський паркан, — останній, бо на ньому кінчилося місто; паркан піднісся, мов щит, вstromлений в гарячий пісок, випраний дощами, випалений сонцем, вигладжений вітрами. Через паркан пнутяться колючки й лози дикого шолудивого винограду, дивляться теж на світ і на двох невідомих мандрівників, що відпочивають.

Просто перед ними розстелилася широченна Ярмаркова площа, пустельна й рівна, як полігон, вкрита жовтим сипучим піском, розпеченим на сонці. Той пісок проміниться манюсінськими зірочками то там, то там, — це мерехтять піщані кристалики, або шматочки побитого скла, випромінюючи веселки. Ген на тім боці площині біліє церковцею й хрестами та зеленіє соснами древній Соборний цвинтар, — здалеку видно як блукають по ньому мармурові янголи та інші фігури надгробків; а ще далі синіють бори, а за ними десь пішли луки й лилові горби над... наддніпрянські, скажемо.

Праворуч від них, як піщана ріка, тече з площині ярмаркової до центру міста широка Старокиївська вулиця, обрамлена обабіч рясними кущами жовтої акації. Акація ще не зовсім відцвіла, але вже з'явилися перші стрюочки-пищики, радість дитяча. Колись цих пищиків буде рясно, — вони доспіють, переспіють, будуть репатися на сонці, скручуватися в спіралі та й осипатимуться на піщані пішоходи. Зараз їх мало і вони ніжні, але вже в них можна пищати, й вони особливо цікаві, бо перші. Тому на акаціях, мов га-

ласливі горобці, метушаться дитлахи, — назбирають пищики, потім сідають на тинах і парканах і дмуть в пищики скільки духу, наповнюють вулицю й увесь світ стоголосим дудінням на всі тони. Невтомні, босоногі музиканти. Старокиївська вулиця аж розсідається від пищикового лементу, що заглушує все. Ясно, якби припинити всі ті пищики, то зайдла би така мертвa тиша, як у сонному казковому царстві. Щедре сонце розпекло землю, все живе розімлло й, далебі, лежить десь, пороззываючи роти, ледве дишe.

Але сонне царство порушують не тільки невгамовні пищики. Вони творять звукову какофонію позаду, на парканах передмістя, а тимчасом попереду, ген-ген-ен далеко за площею, аж на фіялкових, затканих маревом чебрецевих килимах попід бором, щось миготить, як безліч маленьких блискавок. Ті блискавки ходять хмарами, великими клинами, — йдуть просто, раптом повертаються — вправо, вліво, просто, знову вправо, вліво... В мареві спеки, як косяки кефалі в морі...

— Гм... — мимрить безнадійно закоханий юнак: — А я знаю... А я знаю, чого це на вас напала такая «скорб світова»... — уїдлива іронія в голосі, а в очах жаль; з тим жалем очі дивляться зкоса на дівочий профіль.

— А чого? — апатичне запитання.

— Знаю... Але ж він... він вам не пара...

— Хто?

— Той, кого ви тут чекаете... Ви ж чекаете! Я ж знаю... Ви ж спеціально тут чекаете, полюсте, як кішка на мишку... Знаю...

Дівчина повертає голову й пильно, аж ніби здивовано, дивиться на хлопця. Дивиться, дивиться, та й поморцила носа:

— Смішний! Ой горе мені з вами! І що це все значить, сеньоре?... (стурбовано) Ой, ой, та що з вами!? У вас вуха червоні он які, га! Може би ми пішли звідси?... А?...

Проте сама не рушилась. Хлопець теж не рушився, лише закусив нижню губу й зовсім почервонів, одвернувшись, дивиться десь згорда геть. І дівчина дивиться теж згорда геть, десь на цвінтар, за цвінтар, на сині пасма борів, ніби сподівається там побачити щось надзвичайне, якесь чудо, що вона його так давно чекає. Мовчанка триває довго.

— Ну, добре, — каже нарешті дівчина. — А ви його знаєте?

— Знаю.

— Що ж ви про нього знаете?

— Що він самашедший, тоєсть, вибачте, форменний ідот...

— Овва! І тільки? Ну це всі знають. А ще що?

— А ще... Гм... (тихо) Нічого більше.

— Е-е, мало ви про нього знаете, товаришу... Я знаю більше (зіхнула).

— Що ж ВИ про нього знаете?

— А знаю... Я знаю про нього страшні речі... — по цьому дівчина зробила великі, «страшні» очі, потім припружила їх, загадково якось подивилась на юнака, скоса так, і замовкла.

— Які?

Дівчина мовчить. Пересипає рукою пісочок. Потім зіджає:

— Облишмо про це... Те що я знаю й те що ви знаєте — все це не має аніякісінького значення. Дурниці. І те що ви розігруєте з себе Ромео — теж дурниці. І не має ніякого значення. Який з вас Ромео, Павлику... ох, вибачте, товаришу Гук!

— Я не розігрую...

— Ні, ви розігруєте. Іменно розігруєте. Так ніби ви здаєте іспит на амплуа першого коханця в провінційному театрі... Фе... А тим часом...

— А тим часом... я не розігрую, Ато...

— Що ви хочете сказати, що ви таки справжній Ромео?

— Ні, але... Взагалі — я нічого не розігрую...

— Розігруєте! Всі тепер розігрують... Ви не справжній. І ви зовсім не Павлик. Ви Павло Іванович ГУК (це Ата вимовила знову офіційним тоном, комічно-важко, наморщивши носа), Павло Іванович ГУК, Секретар Обкому ЛКСМУ, ви, можна сказати, вождь усієї молоді, а розігруєте Ромео, топак клейте з себе хлопчика, на відлюдді, отак раптом... Чи може це вам сонце... ах, пробачте! Але констатую — ви маєте двоє обличчя, — одно он в тім вашім портфелі, яке вам не дозволяє розігрувати Ромео на людях, ще б пак! — а друге нашвидку скомпоноване на відлюдді, отак експромтом... Мовляв, гарненька собі безпартійна наївна, чому б не побаламутити... Але для цього (Ата круто звела брови і раптом почервоніла, хотівши щось пальнути; і таки не стрималась, пальнула) — для практичного й

раціоналізованого кохання наших сучасних «Ромео» у вас там, здається, є Людмила Богомазова...

Хлопець не сподівався цього і геть зашарівся. Потім зареготався. Потім змолився:

— Ато, облиште!.. Я ж не розігрую. Е-е...

— Що «е»? Розігруєте і все тут. Доказати вам? Просю, як каже та симпатична бабуся, що шукає Єрусалиму в «Народньому Малахії», — просю... Ось: таж вам треба оце на роботі бути, великі свої обов'язки виконувати, а ви з безпартійною дівчиною байдики б'ете... Ви ж прогульник і симулянт...

Гук якось відрухово подивився пильно навколо. Ата це помітила і аж в долоні вдарила:

— Ага! А хіба я не казала... Ха-ха-ха!.. О, милий мій Ромео!.. О, лицарю мій!.. Ха-ха-ха! Вас ждуть світової революції справи, а ви з безпартійною дівчиною байдики б'ете! Куди ж це ваша душа простяглася, га? А що як вас спитають, га?: а де це ви, товариш, були, га? А може ваша душа дрібнобуржуазна, га?

— Облиште, Ато!..

— Стрівайте, дайте мені до кінця висловитися, не затискайте «самокритики» безпартійним... Ви байдики з безпартійною дівчиною б'ете, а душа ваша зовсім не тут, а там, десь. Хіба ні?

— І все ж таки я не розігрую... я...

Ата зідхнула й якось змінила тон з саркастичного на смутний.

— Слухайте, друже! Як це ви не розігруєте коли всі тепер розігрують, тобто дурня клеють. Всі. І ви не можете бути вийнятком. Такий час. Боже! Як глянеш — всі ми прахвости, всі ми зовсім не те, чим видаємося. Зовсім не те, за кого ми себе видаемо.

— Гм... І ви?

Павза.

— Можливо...

Юнак замислюється, перевертає портфель холодною стороною догори й лягає на нього потилицею, лягає горічрева. Щось мимрить і раптом заходиться сміхом, та:

— Чудна ви, Ато!

— Я теж так думаю... Знаєте, мені часом здається, що нині кожна людина чудна — це шарада. На кожного глянеш

— не справжній і все тут! Якась омана. Кожен має дві души — одну для щоденного вжитку, для офіційного вжитку, а другу таємну, про яку навіть і товариш Сазонов нічого не знає. І от ходять, працюють, живуть і кожен немов у футлярі... Хто це сказав «людина в футлярі»? Гарно сказано. Геніяльно. Це про нас, це він думав про нашу епоху. Іменно кожен в футлярі. Або як равлик у мушлі. Равлик у мушлі! А потім після служби десь насамоті тихесенько вила-а-зить равлик з мушлі...

Хлопець ще дужче сміється. Від усього серця.

— Знаменито! Образно! Й-бо!.. «Вила-а-зить»... Я бачу, як він падлец вилазить... Ну, далі?

* — Ну а далі знову сховаеться й ніякими калачами його звідти не виманиш, ніякими штурханцями не виштурхаеш...

«Павликові» дуже весело, він аж качається зі сміху. Потім перемагає себе:

— Гаразд... А чого ж то всі такі «в футлярі»?

— А я знаю? (наївно знизала плечима). Я не докопуюсь, не доскіпуюсь. Я тільки констатую. І часом аж плакать хочеться, що це таке з людьми сталося! В книгах читаеш (в старих книгах) про людей — гарно як, люди такі чудесні. А в житті кругом поглянеш — тільки самі ріжки з мушель стирчать, та й ті все більше й більше ховаються, ховаються... Бр-р-р-р... От..., Чого ви так пильно дивите?

Гук дійсно звівся на лікоть і дуже пильно дивився на дівчину.

— Майте на увазі, — попередила Ата з комічною серйозністю, — ми говоримо один-на-один і... ми взагалі мовчимо, якщо вже на те пішло. Ясно?

Несподівано в хлопця надулися моргулі на щелепах, брови насупились, — він не в жарт розгніався.

— Божевільна ви дівчина, Ато! Що ви говорите!!

А Ата ніби й не чула. Пересипала рукою пісочок.

— Так, так. Всі ми не те чим видаємося... І ви теж. Аллах вас знає, Павлику! У вас навіть ріжок не видно, так вони далеко в мушлі... Ха-ха-ха!.. Або от, скажемо, бухгалтер є у нас. Так, уявіть собі, равлик-равликом. Чинуша. Тихше води, нижче трави. Ходить — не діше. Такий ударник на праці. Суцільна праця. Суцільна жертвеність. А... а додому приайде, виловзе трішечки з мушлі і... грає на бандурі й плаче... Плаче... Гм... Умовимось, що ви цього не чули... Тепер підемо далі. Ах, ну чого далеко ходити!

Юнак є один у нас... Офіційно — суцільний марксизм-ленинізм. Де! Суцільний святий подвижник, лицар світової революції, закутий в панцер діямату проти всіх спокус. Суцільний правовірний жрець її, як турецький мулла, що крім як про Магомета ні про що більше й не думає. І от — уявіть собі — цей святий діяматчик вила-а-а-зить, як равлик з мушлі, на гарячий пісочок і босоніж, босоніж шпарить по-за-геттю, з безпартійною дівчиною байдики б'є... Ха-ха!

Ата вимовляє «ха-ха», зовсім не сміючись.

Гук не витримує й заходиться сміхом. Лежить і сміється, й дивиться закохано на зіркасті очі, що такі зараз особливі якісь. А далі:

— Ну й що ж тут дивного. Все в порядку. А може ж він тую дівчину, скажемо, до комсомолу хоче втягти.

— А-а... Ну, це інша справа. Логічно. Що ж... пробуйте, товаришу Гук!

Ата бере бедрика на долоню й легесенько дме на нього, — бедрик раптом розкривається, як квітка, сяє проти сонця пелюстками крилець, зривається і летить. Ата посміхається, чи то з бедрика, чи якійсь своїй думці, — посміхається загадково.

— Так, це логічно... — по хвилі роздуми. — Тільки я щось не помічала, щоб ви її тягли.

— А ви хочете?!. — аж підвіся на лікті юнак.

— Гм... Експромтом на такі речі не відповідається. — І засміялася самим голосом, бо то був не сміх, а іронія. — Ха! Якщо ви оце прийшли зі мною сюди, щоб тут на пісочку втягати мене до комсомолу, і якщо ви для цього Й Ромео розігруєте, то тяжка-а-а-ж ваша професія, друже мій Павле, тяжка-а. А Людмилу Богомазову ви вже втягли, «генеральну лінію»?..

Це було несподіване. Хвилева раптова мовчанка, а тоді дружний спільній регіт. Вони сміялися широко, весело, як люди що мають справді добрий об'єкт для сміху. А об'єкт для сміху таки не аби-який. Справа в тім, що в місті десь там є одна знаменита дівчина, яку звуть усі «генеральна лінія»: колишня купецька дочка, що до революції разом з своїм родом була на самій суспільній горі, а після революції опинилася на соціальному дні; спершу була коханкою начальника НКВД, потім перейшла до рук секретаря Облпарткому, потім в неї закохався голова виконкому й вона

стала його коханкою; потім вона перейшла до голови Споживспілки... Потім до голови кооперації... Потім ще до когось... Потім знову до начальника НКВД... Так і ходить. За це цю дівчину, дуже гарну з себе, прозвано в місті «Генеральною Лінією», а на ймення її Людмила Богомазова. Людмила Богомазова — «Генеральна Лінія»...

Пересміявшись, юнак споважнів. Зідхнув.

— Слухайте, Ато! Ви прекрасно знаєте, що я сюди прийшов не для того, щоб втягати вас до комсомолу.

— А для чого ви сюди прийшли, громадянине... О, громадянине!...

— Я прийшов, як ваш вірний джура, як ваш раб, як вірний песик... Отак притігся хвостиком... Щоб тут з вами бути на варті й безкінця чекати, й виглядати, як... як ітиме один маньянок з лугу чи з бору... чи чорт-його-зна звідки...

— О, Павлику! Зворушливо!.. Гм... І ти скажи, яка прозірливість! (а в самої пересмінкулося обличчя). Тільки ви про це вже раз говорили.

— Говорив... Ну й колюча ж ви!

— Нічого, лежіть смирно і не бійтесь... Будемо виглядати.

— Лише я не розумію, — промовив юнак роздумливо. Що ви в ньому знайшли. Ненормальний, пропащий чоловік. Тут вже ви дійсно ломаєте комедію.

— О, Боже! Ми ж домовилися, що всі тепер ломають комедію. Лише той «маньянок», здається, єдиний становить вийняток.

— Так?

— Еге ж.

— Вас інтригують старці... І ненормальні...

— Якщо вже на те пішло, то мене дійсно інтригують старці... якщо вони мають таку... таку страшну авреолю...

— А-а... Ясно.

— Що вам ясно? Ліпше не «акайте», бо нічого вам не ясно... Не те що ви думаете. Ви самі знаєте, що я не надаюсь на Джулієту ані для вас, ані для кого іншого.

— Згоден... Справді, Ви — Ататюрк! Авантурниця, конспіраторка, фантастка, хлопець у спідниці... Аллах його знає ще що... Словом — Ататюрк! Вас перехрестили вдало.

— Добре. Згода. На цьому давайте й покінчимо. Хай я буду хлопцем. Навіть хай я буду Ататюрком... Давайте ліпше милуватися білим світом. О!! Що то таке??

Високо-високо в опаловій синяві креслить великі кола чорний, могутньокрилий птах.

— То, мабуть, орел-білохвост.

— От бачите ...

— Що?

— Літає!!.

Як вона вимовила оте «літає»! Лице її, задерте вгору, аж засяяло. Очі запалахкотили. «Літає!!»

— О, о!? А це ?!

Далеко десь там, де ходили хмари маленьких блискавок, грянуло тисячеголосе «ура» й покотилося хвилями, як рокіт грому, покотилося лунами десь за бори, за луки, за лилові пагорби.

Ата послухала якусь мить і сяйво її лица померкло. Брови наморщилися.

А за спиною, на Старокиївській вулиці дудніли й свистали дитлахи. Брови розморщилися.

— Слухайте, мій мілий Ромео! Ви б краще принесли мені пищиків.

Юнак схопився й миттю щез за парканом. По хвилі він приніс пищиків (стрючків зелених) повну жменю разом з листям і висипав перед Атою. Сам ліг на старе місце, як слухняний песик.

Дівчина вибирає стрючки, які погрубші, розлущує їх, виганяє нігтиком зернятка, тоді надкусює один кінчик і вставляє пищик в уста — не пищить. Геть його. Другий... Третій... А її супутник, поглядаючи скоса, збирає викинені пищики й розкладає їх на долоні... Нарешті пищик у Ати запищав. Голосно. Басом. Ата зробила з долонів горщик і накрила ним пищик, а тоді то розкривала долоні, то закривала — виходило знаменито, як величезний перепел-«хавкун» десь у житі, або як голосисте немовля-Гуллівер.

— Нате вам, — доручила Ата пищик юнакові, — а я маю другий. Тепер давайте будемо дудіти, давайте будемо пищати. Вроді ми комсомольці, або пionери. Адже й у вас такий настрій, як у мене, — пищати! З горя, з досади, з чорт-його-зна чого — пищати! Ну, — раз-два!..

І вони запищали, — одне тоненько, друге басом.

— О! Гляньте!.. — махнула дівчина раптом рукою вліво: — Що це вам нагадує?

Зліва, з піскових пустель і з темних борів далеких на площу впovзала, немов жива ріка, величезна сіра колона, а над нею мерехтять блискавки багнетів. Колона зігнулася дугою й хвіст її миготів грець його зна й де. Вся колона поділена на рівні квадрати.

— Що це вам нагадує?

Юнак попищав задумливо якусь хвильку, а тоді, не виймаючи пищика з рота:

— Мені це нагадує?.. Це мені нагадує школу, в якій я колись учився, й нашого геніяльного «Козла» — вчителя російської мови:

«От Урала до Дуная, до бальшої рекі

Колихаясь і сверкая двіжутся полкі...» — і коли «Козел» це деклямував, він завжди заплющав очі, як тетерук, від мlostі й замилування звичайно. Я думаю, що він уявляв саме таку картину.

— Точно...

Обое засміялись і знову заходились пищати. Але скоро мусили припинити — голова колони наблизялася до них. Незручно ж пищати назустріч пролетарському воїнству. Перший припинив він, — похопився, викинув з досадою пищика і мабуть хотів би втекти... та замість того лише притис обличчя до портфеля, тільки забув перевернути його холодною стороною. Ата ще писнула кілька разів, а тоді замоквла, тримаючи пищика в зубах.

Колона йшла на них.

Пролетарське воїнство... Лише зовсім не таке, як Ата звикла досі його бачити! Якесь інакше. Якесь грозово нахмарене, похмуре, парадно імпозантне, чи рішене на загин та й машерує кудись, звідки немає повороту. Аж страшно... Ніби це зовсім не полк їхнього міста. І це дійсно не полк їхнього міста, вірніше тут більше аніж полк їхнього міста. Але сама піхота, без моторизованих частин і без інших додатків. Вишикувана в довжелезну колону, поділена на рівні квадрати, вона машерує по прямій, ніби церемоніяльним маршем, не визнаючи ані спеки, ані піску, ані чого в світі. Перетинає площу по діагоналі.

Найперші — командири всієї колони. Втрьох. Мабуть командир, комісар і помкомполку. В довгих шинелях, що

сягають до п'ят, вони йдуть вряд, мерехтять португейами, бляхами, орденами, лякованими козирками форменних кашкетів, револьверними кобурами, пляншетами. Похмурі, вони зовсім-зовсім подібні до тих плякатних «пролетарських воїнів-багатирів», що так вражають монументальністю та суворістю й що їхні довжелезні шинелі своїми прямыми лініями нагадують одежду вирізьблену з каменя на статуях. Командири йдуть повільним широким кроком, ритмічно погойдувшись, і в такт їм ритмічно погойдується вся колона, всі її сіро-сталеві чотирикутники. Так ніби це одна жива істота.

За командирами, після широкого інтервалу, йдуть пра-пороносці. Теж втрьох і теж похмурі. Прапор, піднесений навскоси вгору, обвис на безвітрі.

Потім великий інтервал і йде один, стрункий і блискучий. За ним йде батальйон, поділений на квадратики... Знову інтервал — в ньому командир — і знову батальйон... Знову... Знову...

Це батальйони повертаються з муштри.

Особливо вражає екіпіровка. Всі салдати, як і командири, одягнені в нові довжелезні шинелі, в сталеві зелені шоломи з ременями під підборіддям, взуті в дебелі чоботи, обчепляні протигазами, флягами, набійницями, лопатками саперними... Сонце пече немилосердно, а колона ніби демонструє проти нього. Сіро-сталеві чотирикутники, складені ще з менших, сунуться ритмічно й глухо, ніби машина. Тригранні багнети рушниць, взятих «на-ремень», миготять блискавками, вистрілюючи без звуку то вліво то вправо рядами. Нове сукно шинелів дає лише прямі й ломані лінії й від того салдати видаються механічними. Ці механічні салдати крокують тяжко, втомлено і, може тому, грізною ходою. Бронзові лиця понурі, знеосіблені, — поляковані потом, припорошені пилом, — приведені до одного знаменника. Вони такі суворі, ніби йдуть на якесь справді велике діло, чи на неминучу колективну смерть... Проходять чота за чотою по випаленій сонцем площі і вливаються в горло такої ж випаленої сонцем вулиці, засипаної присохлим цвітом, лушпайками пищиків та живосилом обдертим листом акацій.

В повітрі вичувається щось незвичне, як близькість грози чи бурі... Від цього відчуття в Ати загоряються очі якимось зухвалим блиском.

А відділи йдуть і йдуть... Далеко викидають тяжкий, кований чобіт наперед під приглушене й апатичне «Три-чотири!» старшини... І дивним було, що вони не співають.

А вже як останні шереги пройшли, коли колона втягала свій «хвіст» у розпечenu сонцем вулицю, коли останній солдат чи командир несподівано повернувся й помахав до Ати рукою, — хтось впереді задзвенів високим і мелянхолійним тенором на всю свою досаду й невисловлений жаль:

«Копав же ж я й криниченьку

Неділеньки й дві.

Любив-кохав дівчиноньку

Людям, не собі...

Ой, жаль, жаль!...»

Пісня вдарила раптом так, підхоплена безліччу голосів насталених досадою й журбою, що здавалося з акацій по-сипався останній цвіт, а дітлахи позстрибували з парканів і повибігали з дворів, і побігли табунцями поруч солдатських чот і роїв, збиваючи босими репаними ноженятами додатково пилюку з запорошених пішоходів; вони повикудали свої пищики й облишили забави — ця забава видалася їм куди цікавішою і крашою.

Пісня ще довго гриміла десь в сонних вулицях міста й ще довго було чути старшину останньої чоти, що тепер особливо налягав на горло: «Ать!.. Тва!.. Ать!!..»

Потім все затихло, лише ген над золотими банями Собору навально кричали й шугали несамовито в синьому небі наполохані стрижі.

Ата й її супутник якийсь час дивилися в спорожнілу вулицю...

— І що ви на це скажете? — нарешті запитав юнак досить стурбовано.

— Вам краще знати, — промимрила Ата й раптом весело засміялась без видимої причини.

— Тобто? — здивувався юнак. — Що це значить?

— А це значить, — примружила очі Ата, — що мені сьогодні найбільше сподобалося з усього баченого — це як кружляв отой орел!.. Решта — юринда. Пішли! — раптом звелася вона на ноги.

Взуваючи сандалі, вона ще якийсь час дивилася пильно в бік цвінтarya, взуvalа сандалі повільно, ніби нехоча, довго обтрушувалась; потім взяла в руку брилика й рвучко

обернулася до міста. Юнак теж взувся, взяв портфеля, обтрусиився, — і вони пішли.

Пройшли Старокиївську вулицю й вийшли до Зеленого озера. Тут Павло раптом скопив Ату за лікоть:

— Гля!..

Понад озером крутым берегом йшла дивна людина — боса, простоволоса, сорочка на грудях розхрістана й рукави закасані. Вона йшла з якимсь маленьким хлопчиком. Обоє вони несли в руках жмути білих водяних лілей з довгими батогами... Перехожі озириалися на простоволосого мужчина. А він собі йшов помалу й нікого не бачив, ні на кого не зважав, ніби цілий світ для нього не існував. Лише існували лілеї й хлопчик, — і це й був **увесь світ**.

— Ба-а-ч, куди вінходить, — прошепотів Атин супутник злорадно і насмішкувато. — А ми його... пів дня... звідти виглядали... Гм...

Ата не чула. Вона дивилася пильно на чудну людину й аж наче поривалася побігти за ним, а щоб не побігти вхопилася за Павлову руку. Минувши озеро, людина щезла в перевалкові, а Ата все дивилася їй услід.

Потім повела рукою по чолі, зідхнула з полегкістю (так ніби з радості що утрималася і не побігла, а чи так, ніби мета її сьогоднішніх цілоденних шукань здійснилася) і весело зашагала до міста. Вона мурмотіла (воркотіла) якусь мельодію. Й крізь мельодію:

— Ви помітили, товаришу Павлику?

— Що?

— Який він здоровенний...

— ?

— І як він милувався хлопчиком і лілеями?!

Примітка між двома розділами:

В цій повісті спочатку одпищать пищики, а потім відбудеться стільки подій, що вони, здається, ніяк не можуть вміститися в періоді між цвітінням жовтих акацій і легендарним цвітінням папороті одної з горобиних ночей. Але то лише так здається.

Поперше — акації ж цвітуть кожного року.

Подруге — чим виміряти час між цвітінням акацій і казковою квіткою папороті?!

І потретє — у людській душі події в часі зсуваються так само, як стільци в просторіні.

Нарешті ж, дорогий Читачу, — розказавши про пищики, ми вертаємося трохи назад, коли цвітуть проліски і квіти-мрійні конвалії, перші кульбаби, а з ними і дикий терен.

ІІ

Геллади карта, Коцюбинський ...

«Геллади карта. Коцюбинський.

На етажерці лебідь.

Оце й уся моя кімната.

Заходьте колинебудь!...»

— Не можна!!!. Не можна!!!.

Хтось у сінях, ніби зумисне поспішаючи на таке дівоче запрошення, зашамротів, а тоді застукав у двері. І зі стуку вичулося, що в сінях мужчина. Ата злякалася. Вона зовсім не збиралася нікого запрошувати, а деклямувала про себе цей вірш, що улюблена строфу з вірша, так собі, знічев'я, задумано порядкуючи біля свого писемного бюрка, щось добираючи з стеклярусу й сухозлотиці. Була вона вдягнена не для гостей, як удома, — в своєму жатньому строї — в стоптаних капцях на-босоніж, у скромненькому латаному халатику, скромно зачісана, як отака собі бідненька Попелюшка з казочки. Вірш відповідав її душевному настроєві й вона його деклямувала, відповідаючи ним на якесь своє глибоке затаєне бажання, може навіть когось справді серцем чекаючи; але це її дівоча таємниця.

На етажерці не було ніякого лебедя, не було й карти Геллади в хаті, була просто мрія, задума, невловимий смуток, глибоко захована невловима іскра чекання... а кого — це інша справа. Одначе коли б навіть з'явився той, кого вона може й мала на увазі, вона так само закричала б відрухово:

— Не можна!!!. Не можна!!!

Двері були закриті на защіпку, як завжди, передбачливо, одначе дівчина підбігла навшпиньках і вхопилася ще за клямку, щоб була гарантія що двері не відчиняться.

Поріг її кімнати не переступав жаден мужчина, кімната її була неприступна навіть для найближчих товаришів пра-

ці — хлопців, лише для дівчат. Це всі знали. І ніхто з хлопців не наважувався приходити до неї з візитами. Кого ж це принесло? Її кімната — це її святе-святих, це частка її інтимного світу і ніхто в ній не сміє заглядати, особливо ніхто непрошений. Хто ж це добувається?

В сінях знову зашамротіло, потім кашлянуло мужським густим басом і знову постукало. Уперто так, настирливо, владно. Не йнакше як міліція або фін-інспектор, або, чого доброго, може й НКВД. Удати що немає вдома — пізно. Спитати «хто?» теж не випадає, бо ще якась там холера подумає, що вона боягузка або конспірується. Та й хто вдень перепитує крізь двері «хто там?» Поморщившись з досади, Ата щільніше звела поли халатика й відкинула зашіпку... і услід за цим протягla надзвичайно здивовано і в той же час надзвичайно нелюб'язно, з тією дівочою нелюб'язністю, з якою гарні й горді дівчата часом трактують пристаркуватих, докучливих і небажаних своїх залицяльників:

— А-а-а... Це Ви, професоре!?. А я думала, хто це тут товчиться... Божеж ж мій! І чого це Ви так утруждаете себе, тиняючись у таку хлягозу?!. Старенькі люди спочивають...

Все це Ата проговорила в сіни в обличчя лисому, але зовсім не старому ще, кремезному мужчині в рогових окулярах, перегородивши йому дорогу й тримаючись за клямку дверей. Вихований чоловік, з глибоко розвиненим почуттям власної гідності й з крихтою елементарної мужської гордості, від такої зустрічі, від таких дівочих кпинів мусів би негайно повернути голоблі й щезнути, яко дим. Але названий «професором» був не з таких. З олімпійським спокоєм на виду (професор удав що не почув Атиних слів узагалі), дивлячись на дівчину своїми, захованими за окуляри, оченятами, обходячи ними ставну дівочу постать в убогому халатику, професор рішуче заносив ногу через поріг, до кімнати:

— Можна?!

Це не було запитання, вияв чесності й вихованості, це був своєрідний ультиматум, — досить таки недвозначна й рішуча вимога пошани до старшої й «великої» людини, що має чин «професора» й носить той чин, як олень роги.

Ата з досадою поморщилася, але вже не могла професорові перешкодити. Не grimnuti ж її справді дверима або не хапати ж її цього невихованого мудреця за поли та

виштовхувати геть. А мудрець (він таки з вигляду мудрець, пиховитий, самовпевнений, з кутиками уст до низу) уже переступив поріг, повторивши з ноткою явної іронії:

— Можна ? ! (мовляв, «я все бачу й усе розумію — ти удаєш, дівчино! Ти ж мліеш від щастя, що до тебе прийшов такий великий чоловік, що до тебе прихильно ставиться така персона-грата»!)

Ата блиснула очима, але стрималась від дерзости, а, вже навпаки, промовила занадто люб'язним і чесним тоном:

— Ах, будь ласка! Ви так гримаєте вже півгодини й так машеруєте, що ваше запитання щонайменше — недоречне, Чи не так, професор? Заходьте, будь ласка... Сідайте, будь ласка... Чим зобов'язана, будь ласка, такому щастю, будь ласка, вітати Вас... у своїй келії... в чернечій келії ? ..

Професор мовчить і посміхається. Мружить очі. Він сідає на стілець — єдиний стілець у «дівочій келії», — але стілець дуже ветхий і так панічно зарипів під дебелим гостем, що той облишив його й пересів на ліжко, не спитавшись дозволу. Ата почервоніла, але змовчала. «Отак сів на ліжко, на її дівоче ліжко! Аж воно бідне запищало й угнулося! Навіть не перепросився! І це професор! Естет! Поклонник вишуканого й прекрасного, аматор Д'Ередія й Бодлера й узагалі клясичної літератури! ...»

Професор сидить на ліжку, а Ата стоїть посеред кімнати й не знає, що їй робити з таким гостем. Чого він зайшов? Цей старий лис, професор літератури в місцевому Педагогічному інституті, знаний на всю республіку літературознавець і літературний критик, бач здумав волочитися за нею ще відтоді, як уперше побачив її в автоторії перед вільних слухачів, що спеціально приходили на його лекції (знаменитість же!). Правда, він цього занадто не виявляв, але й не пропускав нагоди то ручку затримати, ніби ненароком, вітаючись, то квіти передати їй за сцену після вистав, як «тато донечці», то при зустрічі на вулиці чи в саду особливо чесно вклонитися, то під різними претекстами намагався пройтися з нею трохи й деклямував їй «клясичні» й «неоклясичні» вірші... Зовсім як професор, що піклується денно і нощно про освіту молоді... Він говорив їй про Катулла й про Петрарку, й про... Бокаччіо... Давав їй читати різні вишукані книжки, атож, вишукані книжки! А серед них деякі з явним наміром розгойдати її інстинкт... Атож! Петrarка і... Бокаччіо! Ата не була такою вже наївною, щоб

не розуміти, для чого це їй дають Бокаччіо. Старий лис цей спеціально притіг собі на допомогу Бокаччіо, щоб помалу звоювати її. Але все те робилося ніби ненароком, натурально, «без підступу», зі штандартного великого естета, що, нібито, стоїть понад добром і злом. Мудрець цей наступав на неї методично, але не прямо, а обхідними шляхами та стежками. Ткав свою павутину помалу, обережно, витончено. А раз дав їй «САНИ» Арцибашівського... А тепер от приперся просто до її кімнати. Ну й ну!..

Професор сидів на ліжку й ніби байдуже оглядав Ату примурженими очима, крізь рогові окуляри. А Ата стояла, скиливши голову трохи набік, і швидко-швидко думала над тим, як їй цього непроханого гостя виставити, щоб було й чемно і в той же час радикально. Не можна ж ображати старших, цього навіть і в піонерах не вчать. Зиркнувши на професора вона помітила, що професор помалу починає напускати на себе вигляду закоханого. Далі більше. Смертельно закоханий! Очі його беруться мрійним туманом, губа нижня, по-юнацькому рожева й пухка, не по-юнацькому одвисла, він плямкнув нею, намагаючись підібрати, але губа знову одвисла — якась сила брала над нею гору й він не міг опанувати... Зрештою він не такий вже й старий! Всього яких років з п'ятьдесят і такий міцний, що хоч у плуга запрягай, і якщо його губа одвисає, то тільки тому, що зсередини на ту губу напірає надмір сили. Те, що вражало її й раніше неприємно, особливо вразило тепер, а саме — контраст між його біологічним оформленням (зовсім м'ясарською зовнішністю) і тими речами, які він проповідує (звичайно, неофіційно, не на службі, а в приватних стосунках із людьми, головне з дівчатами) — любов'ю до естетики, закоханістю в чистому, рафінованому мистецтві, в класичній літературі, особливою закоханістю в «чистій» поезії... Ну, на службі він проповідує що інше, — він вірний трапороносець державної, марксо-ленінської ідеології, він — великий педагог-учитель, лицар ленінізму та сталінізму, геніяльний бард так званого «соцреалізму» та «соцзамовлення», а відповідно до цього — сучасний Белінський, гроза і пострах усіх «попутників» та «опозиціонерів» на літературному й мистецькому фронті. Кажуть, що навіть «пролетарські» письменники, мистці й критики його боялися й бояться, не згадуючи вже про т. зв. «дрібнобуржуазних», — ці просто тримтять перед таким ось несамовитим суддею. Але крім цієї грізної репутації, і зовнішності, ще щось інше

робить цього професора монументальним. Мабуть прізвище. Від його прізвища віс імперією, якоюсь всеросійською хрестоматійною легендою, імперіяльною величчю, натяком на якесь непроминальне, усесоюзне покликання, — він зветься Добрина - Романов. Хіба не грізно звучить? Ата зідхнула й сіла на краєчок стільця:

— Павза затягується, професоре! Якщо взяти до уваги ваш нахил до естетичного, то ви мусіли б відчути вже порушення норми...

— Е-е-е-м-м... — протіг професор нарешті, промукав якось з натугою. — Маєте рацію. Е-ем... той... Я, дитя мое, хочу забрати книжечку... Чи можу я забрати мою книжечку?

— ?

— Як? Ви забули? Ви ж брали... Я ж вам давав книгу сонетів Хозе Марія Д-Ередія!

— А-а... То ви по неї прийшли?

— Так. Надіюсь, ви вже прочитали.

Ата стріпнула головою уперто:

— Hi.

— Як то ні? Чому ні? Не подобається вам?

— Hi!

— Ну, знаєте... Не може бути... Такі прекрасні сонети! Чи вам може подобається більше якийнебудь Дубовик? (іронія).

Ата подивилася на професора пильно:

— Я вас не розумію, професоре. Здається, я читала у ваших же статтях, як ви хвалили того самого Дубовика за його поеми, присвячені вождям нашим, Сталінові, Ворошилову, Будьонному, за «прекрасні поеми», а про Ередія ви навіть і рядка не написали в своїх статтях. Хіба не так? А якби написали, то напевно лаяли б його за дрібнобуржуазну ідеологію, за гниливизну тощо. Хіба ні? Як же зрозуміти таку вашу двоїстість? Ви мені нагадуєте... Знаєте, кого ви мені нагадуєте?

— Hi, не знаю! — примружився професор вибачливо, іронічно.

— Ви мені нагадуєте першого-ліпшого актора з театру... егеж. Вдома він ходить у нормальніх штанях і з нормальним обличчям, а на службі він починає одягати на себе інші штани, гримується, ліпить вуса й бороду, чіпляє до стегна

шпаду або нацуплює на голову корону — відповідно до ролі, ним обраної. Словом, грає... А як виходить на вулицю, знову змиває грим...

Ата не докінчила й засміялася, а професор втратив рівновагу і не в жарт розгніався:

— Ви катзнащо мелете! Тут зовсім нема аналогії... зовсім...

— А правда. Аналогії дійсно немає. Бо...

Божевільна дівчина хотіла сказати: «Бо дволикий Янус — це зовсім не актор, а природній, з божої ласки дворушник», — але похопилася й прикусила губу. Вона цього не сказала. Однак професор мав тонку інтуїцію й приблизно вгадав думку дівчини. Він почервонів і щоб затушкувати своє замішання, зняв окуляри, протер їх, покліпав очима й надів окуляри знову. Аті це зробило велику втіху бачити, як їй пощастило цього страшного професора, пострах усіх великих діячів літератури, мистецтва й театральної штуки, змусити розгубитися. А ще ж вона й не приступала до нього всерйоз. Почекай-но! Ти вдерся до моєї хати, як турок, старий порохнявий Дон-Жуан, розраховуючи на свій високий чин та вічно гадаючи, що всі дівчата й уся наша молодь мусять тобі потурати без дискусій, — так я ж тобі відіб'ю охоту! Вона знала, що цього професора бояться всі його колеги, бояться студенти й студентки, бояться керівники державного театру, ба, навіть бояться партійні главковерхи місцеві, але саме це її й під'южувало. Вона зробила страшенно наївне, дитяче обличчя й сказала:

— Ви мене погано зрозуміли, професоре. Я лише хотіла підкреслити вашу геніальну здібність — здібність перевтілення. А на актора ви зовсім і не подібні, бо у вас усе щиро, — і коли ви захоплюєтесь Ередія то щиро, і коли славословите Дубовикові чи Голованівському, то теж щиро. Словом, коли ви виказуєтесь як естет і аристократ духа, то щиро, і коли пишете нищівні статті проти різних там дрібнобуржуазних шкідників, різних там Хвильових і інших, то теж щиро. Я Вас завжди слухала з охотою, бо ваші розмови й ваша поведінка завжди породжували й породжують у мені безліч думок.

Професор надуто й досить розгублено, і в той же час вибачливо посміхається, мовляв, які там ще думки можуть народжуватися в такій наївній і пустій дівочій голові, і так само розгублено й вибачливо мимрить:

— Наприклад?

— Гм... Наприклад? Ні, мабуть не варто наводити приклади. Облишім.

— Ні, чого ж. Я слухаю. Мені приємно з вами говорити...

— Дякую. Мені теж. Слово чести! Чи, як кажуть піонери, «чесне піонерське!»

— От і добре. Так які ж думки народжуються в вашій прекрасній голові під моїм впливом?

— О, професоре! Коли б ви знали, то може б ви ліпше не задавали цих запитань і не вигонили мене на рівнину одвертості...

— Ні, будь ласка, чого ж. Говоріть.

— Гаразд... — Ата примружилася, подивилася хвильку пильно професорові в окуляри смішливим, одвертим поглядом і рішуче стріпнула головою.

— Гаразд. Ви колись багато говорили в тісному колі молоді, цебто серед кількох наївних і щиросердніх дівчат, про поезію, про красу мистецтва, про шляхетне ваше походження, про те, що ви жрець краси, жрець божеського начала в людині... Це правда?

— Можливо...

— Ні, ви це говорили?

— Ну, говорив.

— Добре. Тоді скажіть мені, чи правда, що ви написали таку вдалу статтю проти одного лірика, проти поета Стешенка, що його знищено, як здемаскованого вами контрреволюціонера, шовініста, а його мати збожеволіла... Це правда?

Професор шарпнувся, зразу затремтів, розгубився, а потім оговтався, і в його очах бліснули зловісні вогники; він якось не проговорив, а скоріше прохрипів, ніби прогарчав, зухвало, злісно, з підкресленим глумом і зневагою:

— Ну... припустім... проти ворога все...

— А-а-а-а! — своєю чергою розгубилася Ата від несподіваного цинізму зухвалого зізнання. Розгубилася. Не знала, що й сказати. Нарешті видихнула з самої глибини серця:

— Поздоровляю Вас, професоре!... Ви геніяльні!...

Професор скрив презирливу гримасу, прикусив губу, мовчав. Так мовчки сидів якийсь час. А тоді процідив спокійно — зовсім спокійно! — і насмішкувато:

— Дитино! Ви ніколи не лізьте не в своє діло...

— Дякую. Маєте рацію. Адже мовиться не про мою матір і не про мене, чи так я мушу вас розуміти?

— Може й так... У кожному разі ви ще занадто зелена. Ви немовля. Раджу вам бути обачною, — за такі речі, як ви недавно говорили, в наш час по голівці не гладять.

— Ви мене лякаєте, професоре?

— Ні... Але не треба забуватись...

— Ви для цього прийшли до цієї хати, професоре?

— Ні, я не для цього прийшов. Я прийшов... по книжку...

— Ага. Ви прийшли по книжку — по книжку прекрасних сонетів, де співається про любов, про героїзм, про шляхетність, вірність, дружбу, нарешті про великих, гарних, прекрасних людей... Боже! Як же це все звести докупи?! Як же звести докупи те, що в улюблений вашій книжці, і те що в житті? І як ви дерзнули, отакий от, розігрувати для мене королевича, жреця краси, чаклуна?..

Професор довго мовчить. Дуже довго. Сидить пригнічений, скиливши голову. Нарешті зідхає й говорить повільно й досить саркастично, й цілком щиро:

— Ах, дитя мое!... Та суть то в тім і є, що життя ніколи не збігається з літературою, зі справжнім мистецтвом. Суть то в тім і є, що справжнє мистецтво далеке, як небо від землі, від буденого брудного життя (а життя все буденне й брудне, все!). Шляхетність, героїзм, велич — це все атрибути мистецтва. В житті цього немає. Життя вимагає від людини підлости й вона ту підлість мусить робити. Мусить! Бо інакше загине. І нічого тут не вдієш. Ми всі приречені на підлоту. І те, про що ви говорили... Ну, що ж, я не винен у тім, а винна дійсність, винна епоха, хижка, люта... І так вона вимагала... При чому ж я?!. Ми всі слабкі істоти й не в силі боротися проти зла... Так, так. Я не герой, бо героїв узагалі немає, вони тільки в літературі... Над нами тяжить прокляття, і ми покутуємо... Е, в житті людина слабка, безпомічна. Вона може тільки страждати і... і любити...

Ата аж скинулась:

— І любити?! — перепитала пошепки, дивлячись на професора широким, спантеличеним поглядом.

— Так, і любити... — прошепотів професор досить недвозначно.

«Ах! Який цинізм!»

— Стоп, професоре! — аж заламала Ата руки зі щирим одчаем. — Після ваших слів я хочу повістись!.. І повісилася б... якби... якби в ваших словах була правда, хоч крихітка правди. Коли вас слухаєш, то життя стає чорне, як сажа, людина теж чорна й брудна, паскудна, гірша худоби, історія людської цивілізації й культури видається помилкою, це омана, брудне непорозуміння, а Ваші розмови про мистецтво, про красу, щляхетність — видаються безмежним цинізмом, шарлатанством. А слова про любов... О, Боже мій! Ха-ха-ха!.. — і раптом замерехтила очима на професора й зашептала гаряче, з великою внутрішньою експресією:

— Але я не повішусь, професоре! З однієї простої причини — ви брехун! Життя вас спростовує, професоре! Ви кажете, герой немає, а тим часом це неправда! Той юнак Стешенко порівняно з вами таки був Герой! Він був Герой! Хіба ні? І він мав геройчу молодість... І молодість завдже геройчна. Наша молодість! А Ви... Ви «бившій аристократ», уламок мертвого. І тому... і тому ви все перепінили б...

Професор підвів голову, що під час Атиної тиради була опущена, подивився на Ату довгим поглядом і — зімкнув щелепи, аж наче вони клацнули, очі йому бліснули недобром вогником. Ата поперхнулася на дерзкім слові й замовкла. По хвилі професор мовчки протягнув руку. Ата зрозуміла, вона підвела, покопалася серед книжок на етажерці й подала професорові томик сонетів Д-Ередія. Професор узяв і видно було, що хотів зразу книгу перелистати, щоб щось перевірити, але стримався. Замість того глянув на Ату й спитав мляво:

— Так ви й не читали?

— Ні.

— Гм... І навіть не листали?

— Ні.

— Гм... А ви ж казали колись, що Ередія вам подобається...

— Подобався. А тепер уже ні. Подобається більше «Декамерон» (злісна іронія крізь фарбу сорому, що залила обличчя).

Професор ніби не почув. А може й справді не почув, листав задумливо книжку. По довгій павзі, листаючи книжку, знічев'я запитав:

— Чи не можете ви мені сказати, коли вже буде нарешті ваша прем'єра «МАРУСІ БОГУСЛАВКИ»?

— Не можу. Бо не знаю. А що, хіба, може, через мене збирається погромити увесь наш театр у столичних газетах? О, Ви можете!

— Ви не тільки нечесна, ви ще й занадто гостра на язик... Сучасна молодь... Але... Подивимось...

— Погрожуєте?

— Що ви!.. Так ви, кажете, й не читали цих... е-е... прекрасних сонетів?

В цей час з книги випала суха торішня волошка. Ата посміхнулася самими кутиками уст:

— Ні, не читала. І навіть не бачила цієї прекрасної волошки.

Волошка впала на підлогу. Професор, розгублений, як школяр, тримаючи рукою підняв її й поклав знову в книгу. Потім вийняв і поклав її на стіл... Не знав, що з нею робити. Такий смішний. Ата взяла волошку й, приступивши до професора, вставила волошку в петлицю його піджака. Професор розхвилювався, аж піт йому виступив на чолі. Встав, і, тикаючи книгу до кишені й не потрапляючи, простував до дверей. Ата за ним. А вже біля дверей дівчина заступила дорогу та:

— Професоре! Скажіть же мені на прощання, професоре, як же ж пов'язати цю синю волошку, цю прекрасну синю волошку, символ любови й поезії, з розстріляним Стешенком і зі збожеволілою матір'ю? Га? Скажіть, професоре! ..

Професор увесь раптом затрясся. Ата думала, що він її вхопить за горло, але натомість професор вхопився за клямку дверей і вилетів у сіни, лише прохрипів глухо — «О, варварка!.. Варваррка!!!» А Ата вже прокричала йому навзdogіn:

— Ну, як же ж, як же ж пов'язати її зі збожеволілою матір'ю! ? Га? І чи й у Вас була мати, професоре? ! .

Але професор уже нічого не чув. Він біг по вулиці, на бігу стромляючи книгу сонетів Хозе Марія Д-Ередія до кишені й не потрапляючи. Ата провела його очима й закрила двері. Постояла хвильку й раптом струснулася вся, як у лихоманці, піднесла високо плечі й заплющила очі:

— Бrr-p-p-r-p! ..

А потім додала журно:

— Але і в нього була Мати... Напевно була...

А ще по хвилі зідхнула:

— Тепер він мене з'їсть, напевно з'їсть.

Було досадно. Прикро. Брудно.

Остаточний висновок, до якого Ата дійшла, — це той, що вона «божевільна», «неможлива», не вміє тримати язика за зубами, «дурна». Та постійно Ата заспокоїлася й уязлася знову до праці.

Вона взялася лагодити віночок королеви, зроблений зі стеклярусу, сухозлотиці й іншої театральної мішури. Це, правда, справа бутафора, але він у них якийсь занадто «модерний», а насправді занадто невправний, незарадний, мов слон. А в серце вже знову добувався рефрен, так брутално спохованій гостем, рефрен її душевної самоти:

Геллади карта. Коцюбинський.

На етажерці лебідь.

Оце й уся моя кімната...

Заходьте колинебудь!..

Однаке той, кого серце потайки ждало, не заходив. І навіть, далебі, й не збирався.

III

Шкіц анфас

Не тільки поважний професор Добриня-Романов і не тільки молодий романтик Павло Гук були закохані в Ату, — закохане в неї було, можна сказати, ціле місто. Відколи вона з'явилася тут перед рампою Державного Театру — вона зйшла мов зоря над цим містом і сяє над ним, розгоряючись все яскравіше й яскравіше, чаруючи всіх своєю юною красою й своїм хистом, помножена на чари усіх тих геройнь, що вона їх грала. А особливо чарівна чаради Мавки з «Лісової Пісні». І не було в місті, мабуть, нікого, хто б цієї «Мавки» не знав. І — не було мабуть ні одного такого, хто б її знав справді. А з хлопців не було, мабуть, такого, що не був би в неї закоханий по самі вуха. Лише ніхто не мав щастя у цілому місті похвалитися бодай малесеньким успіхом. Бо — Ата прекрасна, але — Ата й химерна. Дівчина повна суперечностей. З одного боку — вона «стара», досвідчена досвідом і постарена мудрістю всіх граних нею геройнь, і оповита їхньою славою, — а з другого — вона по дитячому юнна, в її природі і душі незаймана і чиста, як кришталь, і наївна, як весняний пролісок, і строго оберігає цю свою чистоту, цю свою гордість і святість з того самого інстинкту, з якого інші квіти згортают свої пелюстки від чужого до-тику. З одного боку вона смілива і язиката. З другого — ніжна і замкнена, неприступна. Серце її заповнене чим іншим по вінця, — серце й розум прив'язані до сцени, до мистецтва, в яке вона залюблена з усім молодечим вогнем і пристрастю, до великої тайни завойовування мистецтвом людських душ і трансформування їх, чародійним виводженням їх з нетрів трагічної дійсності в світ інший, в світ краси й радісних хвилювань...

П'еси, в яких грала Ата, йшли по кільканадцять разів підряд з непослабним успіхом, хоч здавалося вже в них нічого дивитися.

Ніхто не знає, звідки вона взялася, лише знає дирекція театру, що вона прийшла з столичного театрального технікуму. Але для інших і це невідоме. От десь узялася та і все.

Що вона була родом з цього міста, власне, з його околиць, — це навіть і в голову нікому не спадало. А ще більше не спадало в голову, що вона дочка однієї знаменитої (може найзнаменитішої) людини в історії цього міста, жорстоко змєленої в млинку чужої системи, — загублена дитина тієї трагічної загиблої людини. Та це велика Атина таємниця, яку вона й сама не знала до всіх глибин. Як і таємницю для всіх були початки її біографії в «сторозерзаній» столиці України — її передчасне й трагічне сирітство, безпритульництво, потім життя в дитячім ізоляторі для безпритульних, втрата не тільки свого роду, а й свого прізвища, що десь загубилося на пустыріцах та смітниках тієї столиці «сторозерзаної»... Тепер у Ати ім'я власне, дане ще батьком, але прізвище чуже. Та про це ніхто не знає. Вирісши й «вибившись у люди», дівчина прийшла інстинктиво до рідного міста, прийшла з якоєв примхи долі, як інкогніто, щоб ходити й дихати, жити й діяти там, де вперше пролунав її дитячий крик; де жив і діяв її геройчний батько. Про це не знає ніхто й не знатиме. Хіба, може, колись... А тим часом для всіх вона дивна несподіванка, дар неба, що злетів неначе метеор, і летить далі, лишаючи по собі сліпучий слід, переконуючи всіх про своє якесь велике, таємниче призначення.

Ата сама вірила в якесь своє особливве призначення й берегла це як теж таємницю. Й була до цієї віри прив'язана всім своїм серцем і всією душою, бо віра та наповнювала її вщерть, лишаючи досього іншого байдужою.

Її закидали квітами. Її засипали писульками, листами, листівками, похвальними рецензіями, компліментами, а найбільше її засипали пломеніючими поглядами юнаки та юнки... та хіба тільки юнаки та юнки! Одначе квіти в'яли в її кімнаті та в кабінетах директора, режисера й помрежів, листи збаламучених мужчин лишалися без уваги, і лише пломеніючі погляди безлічі очей не давали її часом спати, проте не з тієї причини, як то, здавалося би, мусило бути. Дівоче серце не зачіпав жаден погляд, не палило жадне полум'я навіть найбезтямніше закоханих. Натомість ті погляди зачіпали її душу інакше, — змушували гордо пишатися з своего тріумфу, відносячи все те шаленство

переповнених заль на рахунок великого, всемогутнього мистецтва, що з її допомогою так підносить і окрилює людей, руйнує брудну буденницу, кличе й веде людей до високостей прекрасного, змушує забувати хоч на хвилину юдолю людських сліз і горя, ошляхетнює, перероджує їх, удосконалює або бодай на хвилину робить щасливими, кращими, повноцінними... Ось тому дівчині часом не дають спати гронами мерехтливих, пломенюючих очей.

По тих очах вона бачить тріумфальне здіслення свого покликання, свого призначення.

Серце ж дівоче лишалося недоторканим. Багатьох вводила в оману та двоїстість, що існувала в цій дівчині, власне, вводило в оману вражіння, що цій дівчині, такій юній і такій чистій, відомі вже всі таємниці, відомий уже смак забороненого яблука з дерева пізнання добра й зла. А тим часом це лише чужа печать, відзеркалена досвіду тих геройнь, яких її доводилося втілювати, це вражіння масок, які доводилося натягати на себе. Звідси ота ніби аж рафінована дозрілість, ота ніби посвяченість у всі таємниці і ота індиферентність та стареча іронія в трактуванні їх. Це все од театру. Ата знала увесь ритуал поведінки й розмов закоханих, знала цілі класичні любовні монологи й діялоги напам'ять, знала всі звороти косноязиччя коханців, знала й вимовляла (та ще з яким успіхом перед тисячами слухачів!) найпалкіші фуги й найніжніші медитації любовного шалу, безтямної закоханости. Але все це на помості театру, язиком. А в житті серце її ще сонне, байдуже, і вся вона інша, — нецілована ніким, неприступна. І навіть вся ота театральна розв'язність і гостроязиччя правили якраз за панцир її дівочої недоторканості, були барикадою на підступах до її дівочого власного світу, до її гордості й свободи, ще ніким не завойованої.

Вона посміхалась усім і кепкувала з усіх, навіть не думаючи про те, що може декому робить і занадто боляче. Але що їй до того. Не любивши сама нікого, вона й не уявляла по-справжньому, як то може бути з іншими по-справжньому, не по-театральному. Покищо для неї проблема кохання виглядала як суто театральне явище.

Перші часи, коли Ата йшла по вулиці й на неї всі озиралися, вона не раз запитувала свою супутницю або супутника збентежено, думаючи, що може в неї щось не в порядку з одяжею або що:

— Чого вони на мене озираються? — і навіть нишком оглядала свою чепурну одіж — чи все в порядку? Поправляла рукою коси на тім'ї, чи не вибилося де пасемко. Від того люди озиралися ще більше й посміхалися.

— Чого вони на мене озираються?

Супутник або супутниця заспокоювали:

— Все в порядку, бідолашна ти дівчино! Вони на тебе давно всі озираються, тільки ти не помічаєш.

Звикла до того і вважала, що так воно й мусить бути; нехай собі озираються.

Однаке від якогось часу індинерентність її порушено: знайшлася людина, яка на неї зовсім не озиралася, ніколи, і навіть не помічала ніби. І цим спокій її серця був збаламучений. Знайшлася людина, що якимось дивом ні з того, ні з цього змусила її серце забитися швидше. І чого б ніби то!? А от серце защеміло і затрепетало ...

IV

Коли доля жартує

По місту ходила легенда. Легенда про одного юнака, що передчасно перестав бути юнаком, бо був списаний в окрему старість — в божевілля. Це легенда про божевільного. Але не про звичайного божевільного, а про надзвичайного божевільного. Звичайних божевільних у цьому місті, як і всюди, ніколи не бракувало й ніхто не звертав на них особливої уваги, на отаких ріжних не-сповнарозуму блаженних, юродивих з уродження чи після уроку. Хоч і серед них бувають цікаві. От, скажемо, є тут славний в історії цього міста й його околиць тихий дурничок Давид — така собі дивна істота, що стала невід'ємним атрибутом міста Нашого, екзотичною деталлю, як колишнє чудо. З цього чуда чудуватися давно перестали, але часом ще потішалися над ним за давньою звичкою... Давно колись комусь спало було на думку поскаржитися Давидові (а в ранній молодості Давид служив у жандармського вахмистра за писаря чи за деньщика і відтоді все життя вважав себе за начальника, це, власне, й був пункт його психічного звичнення) — спало на думку поскаржитися Давидові, що від воза, який стояв біля земської управи, вкрадено п'яте колесо. Давид, яко «начальник» і «блюститель ладу», ударив на сполох і зчинив велику бучу — бігав з вулиці в вулицю, з двору до двору, ловлячи злодія, шукаючи п'яте колесо; переймав усіх перехожих і вимагав повернути вкрадене п'яте колесо; а оскільки п'ятої колеса ніхто не хотів повертати, то Давид, виявляючи не абияку енергію й ініціативу, викликав поліцію на місце трагедії з тим проклятим «п'ятим колесом»... Минули десятиліття, а Давид до того колеса вертався дуже часто, шукаючи його всюди, як то шукається казкову квітку папороті в місцевих народніх переказах, — і протягом тих десятиліть ходить по місту легенда про Давида й про його вкрадене «п'яте колесо».

Але тут легенда інша, бо й божевільний зовсім інший. Не звичайний божевільний. Це — ще молода людина, що мала щастя народитися в цьому місті і бути колись нормальнюю. Родився тут, виховувався в т. зв. «дитячій республіці», а брат його був ніби знаменитий боротьбіст, Микола Сміян. Коли компартія (РКПб, пізніше ВКПб) взяла гору ускрізь і стала всемогутньою, а від того всі інші партії опинилися поза законом, а особливо опинилися поза законом ті з боротьбістів, що не хотіли вливатися в КПБУ, а лишалися не-примиренні і до ВКП й до КПБУ, знаменитого боротьбіста Миколу Сміяна було заарештовано і згодом, під час провадження на допит до т. зв. тоді «Політбюро» (ЧК), застрелено серед білого дня, тут же, в цьому місті, на головній вулиці, на бульварі Шевченка, на розі біля друкарні... І, як твердить поголоска, застрелено так з наказу центру. Кажуть, що той міліціонер, який застрілив Миколу Сміяна, живий і досі і називається він Бова...

Отже, коли старшого Сміяна застрелено, молодший Сміян (Петро Сміян), що дуже любив свого брата, нібито утік з дитячої республіки й організував у околицях «банду» (як тоді кричалося всюди) та й водив її, наганяючи страху на місцеву владу. Потім його впіймано, разом з кількома товаришами, романтиками, суджено до розстрілу, але не розстріляно через неповноліття, а, чекаючи доки він підросте та буде придатний для продіравлення кулями, віддано в колонію ім. Дзержинського на «перековку». Як хлопець надзвичайно здібний, всебічно обдарований, молодий Сміян «перековувався» дуже успішно, набув кілька фахів і був гордістю цілої колонії, і про нього навіть писалося в пресі, як про зразок чарівних вислідів «геніяльної перевихованчої політики ГПУ». Кінчилася ж геніяльна «перековка» тим, що з наближенням повноліття, власне якраз на передодні того повноліття, за яким мав прийти розстріл, Петро Сміян утік. Щез, ніби, як камфора. Далі, згідно поголоски, — від важкого романтика ловлено по всій есесерії кілька років, — і нарешті впіймано. Обвинувачено в керівництві великою підпільнюю політичною організацією, розпочато слідство на високу скалю... Але Сміян знову утік...

І от, ніби, бігав він, як в тому американському детективному фільмі, а його «ловлено по всій Росії і в Сибіру, і в Середній Азії, і на Кавказі, і по всіх великих містах України, — одначе він був невловимий...» Так твердить одна романтична поголоска, шептана, але повна піетету до відважного

ти й невловимості їхнього земляка. Але друга, дещо прозаїчніша, твердить, що Сміян просто втік в Донбас, заліз під землю з фальшивими документами і там працював собі; і за малим не зробився «знатним шахтарем», тільки засвоєне ним правило не засиджуватися довго на однім місці стало на перешкоді. Скориставшись з набутої доброї репутації передового шахтаря, він, ніби, пішов до армії на артилерійські курси, короткотермінові, скінчив їх і служив в артилерії. Запустив собі бороду і виглядав щонайменше на Гамарника, і — «ліз по драбині повище»... «Тут його й накрило»... Далі поголоски сходяться, що він потрапив у «ежові рукавиці». Це були часи апогею ежовщини. Вожено його по тюрях всюди, де він за своє «летюче» життя бував і жив, та все ведено слідство. Спробував він тюрем і лъюхів у всіх найбільших містах СССР і спробував на своїй спині практики найталановитіших слідчих... Але психологічно й розумово, нібито, виявився сильніший за тих усіх слідчих. Безкінечний процес слідства петляв, ніби, петляв і нарешті дійшов до самозаперечення, до абсурду. Тоді його просто заслали на каторгу — й кінці в воду. Але згодом хтось у центрі похопився, що Сміянова справа так і не доведена до кінця, й Сміяна знову вернули до «лябораторії». На цей раз узялися до нього краще... Скінчилося ж все тим, що Сміян збожеволів. Довго був у психіатричній лікарні тюремній, потім на Сабуровій дачі і знову в тюремній лікарні, а тим часом вгорі заіснували великі зміни: після «розгрому ежовщини» Москва стала вимагати не «липового», а «законного» оформлення справ арештованих, за всіма правилами передбаченими Карно-Процесуальним Кодексом і «в строгій відповідальності до Конституції». Почалася забава в закон... А оскільки слідство над Сміяном не було завершене і не могло вже бути завершене після пройденої школи, а ще й тому, що він «не словна розуму», значить він не міг бути й суджений до закінчення слідства... Увісліді — Сміян опинився в цьому місті. З ним поступили «мудро»: його випустили в рідне місто «під нагляд». Це означає — його звільнili умовно, тобто — отак він на волі, а отак — в'язень. Віддано під постійний і строгий нагляд місцевого НКВД, під особисту відповідальність начальника його, — це означає перебування далі під слідством. Страшна доля мученика. У рідному місті, під впливом його Сміяна, мовляв, прийде до пам'яти, до психічної рівноваги (бо ж це тут колись ходила «банда» під його проводом! Правда, це було

п'ятнадцять років тому, але ж хіба такі речі забиваються! І це ж тут було дитинство й колискові пісні матері, а такі речі хіба забиваються!) — прийде Сміян до пам'яти і от тоді його буде таки розімкнено!..

Чи це все дійсно так, як говорять поголоски, а чи всю цю карколомну біографію божевільному створила слава й фантазія малих сірих людей, що хотіли би все таки бачити щось небуденне, — хто зна. Може ця біографія створена заштовханими аборигенами міста Нашого за принципом «бажання — мати думки».

А тим часом Сміян опинився в повній ізоляції. Отак — ніби між людьми, а отак — в'язень, оточений муром жаху. Цілковита й страшна самотність.

О, «перестраховко!» Кажуть, що перші дні люди просто кидалися вrozтіч при появі божевільного. Хоч він і не кидається на людей, але — «ану ж кинеться!» А головне — ану ж запідозрять у співчутті йому!

Лише легенда никає по місту безперешкодна і неуникніма, — залаштує у всі душі і їй не поставиш ніякої греблі, бо вона незбагненна як той місячний відблиск, чи як хвилі радієві...

Минуле — це тільки частка легенди. Це, так би мовити, легенда-міт, легенда про невідоме зрештою. Друга половина легенди складається з добре відомого, з теперішнього, з того, що відбувалося й відбувається на очах у всіх і від чого чутки безпосередньо йдуть хвилями.

Наприклад: розповідалося пошепки про те, як Петро Сміян прийшов додому з в'язниці. Він прийшов до рідної хати босий (а був це місяць березень!), у лахмітті, власне в самих рубцях, що лишилися від зітлілої в тюрмі одежі, худючий, як мрець, з обличчям густо зарослим чорною щетиною, простоволосий... Кажуть, як тихенько відчиняв двері до хати — плакав перед очікуваною зустріччю з матір'ю... Але слози його швидко висохли — мати не вийшла зустрічати, його одинока, старенька мати. Не було її в хаті. Переступивши поріг без стуку, Сміян побачив у хаті не матір і не когось бодай з далеких рідних, а якусь чужу, червоновиду жінку, — вона стояла з закасаними рукавами посеред хати біля оцинкованих ночов і прала; з виду жінка не скидалася ані на селянку, ані на дружину ремісника чи робітника, а на супругу якогось чиновника, а ще більше скидалася на традиційну перекупку, пихата, широкостегна й широкогру-

да. Глипнувши на Петра, жінка раптом визвірилася й гиркнула непривітно:

— Ану чого!.. І хто ти?!. — явно здогадавшись, хто це.

— Мені треба господиню... — промурмотів Петро, водячи гарячковими очима по хаті, по всіх кутках і по стінах.

— Яку таку господиню!

— Господиню цієї хати...

— Я тут господина! І ніякої іншої господині, крім мене, тут немає, й не було!..

— Ні, мені треба господиню цієї хати, — повторив Сміян тихо, але уперто.

Жінка раптом затіпалась вся, затупотіла, закричала:

— Геть! Я тут господина! Чув! Ану геть звідси... Е-е...
Геть, кажу! «Троцькіст» паршивий! «Враг» чортів!...

Сміян тим часом щось углядів на стіні, мовчки відсторонив жінку рукою і попростував туди, куди прикипів його погляд, — на стіні, під материним ще люстром, накритим материним ще рушником, висіла якась фотографія в чорній вузенькій рамці, завбільшки з зошит... Петро підійшов до стіни й ушнипився поглядом в фотографію — то була знімка з його матері в домовині... Коло матері стояли сусіди, якісі дітки, якісі незнайомі дівчата — все це заплакане, убого вдягнене, худе, понуре... Сміян довго стояв, ніби отерплив, дивився на фотознімку приголомшений, — він не прогонив і слізинки, лише зціпив зуби й понуро дивився на материне лице й на заплакані обличчя чужих людей на фото... Жінка тим часом приступила до Сміяна й намагалася його виштурхати:

— Геть! Чуеш! Ану геть кажу! Та геть же, «троцькістська» ти шкуро, Петлюро недорізаний! Геть! — і аж вищала, аж ногами дріботіла, захлинаючись. Сміян не чув, стояв як стовп, не міг одвести очей і душі від знімки. Тоді жінка раптом здерла знімку зі стіни і з криком «Ах, це давно треба було викинути, я ж казала!» — пошпурila знімку до дверей, штовхаючи й Сміяна слідом у спину. Сміян ураз ніби від сну очнувся, стрепенувся увесь і, полихаючи божевільними очима, ступнув до жінки... Та спершу оніміла під божевільним поглядом, а тоді з криком «рятуйте!» кинулася з хати прожогом. Сміян вхопив ночви і з усім гамузом викинув геть услід за жінкою в двері. А тоді відчинив вікна в двір і на вулицю, зірвавши зимові заклейки, і почав

викидати у вікна все, що потрапляло під руку, не думаючи над тим, кому воно належало колись, або чиє воно тепер. Викидав стільці, перину, подушки, стіл, етажерку, якісь чемодани, скриньки, цеберки, миски, кошики — геть все на що натрапляла рука. Надворі чувся лемент — то лементувала «господиня», але ніхто з сусід не поспішав їй на допомогу, бо люди чули крик про «троцькіста» й «Петлюру недорізаного» й здогадалися в чим справа, — висипали рясно з дворів і стояли позакладавши за спину руки. А Сміян не чув нічого й не тятив, — піряв усе з вікон без пам'яти. Нарешті, погасивши дикий і страшний свій гнів тим, що викидав усе геть, Сміян підняв знимку Матері й довго стояв з нею посеред хати, дивився на неї й навіть не помічав, як заглядали сусіди oddalik у вікна і в двері. Потім Сміян почеплив знимку на місце, де вона була раніше, під люстро, що дивом лишилося не викинене (бо пам'ять гостро тянила, що це МАТЕРИНЕ люстро), пішов десь у комірчину, приніс материного кожуха, закрив двері кімнати на гак і позачиняв вікна, а тоді простелив кожуха посеред кімнати й ліг на нього лицем униз... За вікнами під хатою лементувала «господиня». Потім затихла, десь подалася. Сміян пролежав нерухомо в «очищенні» ним хаті зо дві години так на підлозі, лицем униз. Потім повернулася «господиня» в супроводі гнівного супруга з течкою й довготелесого міліціонера. Про їх прихід сповістив ще здалеку її крик і несамовиті прокльони та словечка — «Контрреволюціонер!» «Троцькіст!» «Враг проклятий!» «Мой муж покажет!» «Товаріщ міліціонер! На місці... застріліть його на місці, гада! Як собаку!»

Підійшовши до дверей, міліціонер постукав. Дужче. Ще дужче. Ніякого результату. Ніби в хаті не було живої душі.

— Одчини! Тут представник владі! Чуеш? — так мелянхолійно, маестатично.

Ніякого результату. Міліціонер почухав голову. Може там нікого немає. Господиня здерлася на стовпчик і зазирнула в вікно, і заверещала, як різана:

— Там він! Там! Стріляйте! Негайно стріляйте, товариш міліціонер! Він скажений! Він мабуть сказився. З нього піна летіла шматками... Егеж. Наша хата... з нашої хати він нас викинув... Нам цю хату властіть дала.

Все те слухали люди понуро oddalik, нічого не говорили, дивилися «невтрально».

— Мій муж партейний! А не якийсь Петлюра!...

Міліціонер пригрозив, що він ламатиме двері, що він заарештує, що він хто зна що зробить. Але то все в порожнечу.

А як уже всі були певні, що Сміян на смерть переляканий, що він просто боїться відчинити двері й взагалі не знає, що йому робити, або й умер з переляку, — двері відчинилися й з цих вийшов Сміян, такий як він прийшов недавно до цієї хати, — босий і простоволосий, з міцно стисненими щелепами та пломенючими очима. Міліціонер хотів його зупинити, але Сміян відсторонив його злегка рукою й, сказавши байдуже «за мною!», попростував на вулицю. А на вулиці вийшов посеред дороги, став там і, піднявши вгору руки та потрясаючи ними, звернувся до міліціонера на увесь голос, щоб усі чули й бачили, карбуючи кожне слово, напоєне нелюдським сарказмом і маніякальною рішучістю, рішучістю божевільного, рішучістю людині, що вже не має чого втрачати, яка втратила й те останнє, за що трималася її бідолашна душа:

— Агов! Власть!.. Забери ж мене зараз і відправ мене знову туди, звідки я прийшов. Забери й веди. Чуеш? Або пристрель з отієї пукавки, що ото ти маєш. А як ні, то... — тут Сміян враз затупотів і вибухнув прокльонами й безтимним криком:

— А як ні, то забірайся звідси геть к чортовому батькові! Забірайся під три черти і забірай з собою й отих своїх мавп!.. Щоб і духу тут вашого не було! Марш!!.. — а потім тихо, зломано: — Йди ж і доложи про все начальству. Все, як оце чув і бачив. А я буду ждати... Ну! Кр-ругом! Шагом марш!

Міліціонер знияв плечима, посміхнувся криво, почухав потилицю. Він був з почуттям гумору й все це йому страшенно сподобалось. Потім махнув рукою й пішов геть, поніс свою невиразну посмішку назад, до начальства.

Сміяна мусіли забрати знову щоб він уже ніколи не повернувся. Залежало все від того, як поінформує «там» про все міліціонер... Через годину прийшла вантажна машина й забрала не Сміяна, а навантажила речі крикливої «господині» й іх обох з супругом і десь повезла на інше мешкання; приїздила ще раз позабирати ріжні пожитки... Сміянові речі (вірніше речі його покійної матері) лишилися лежати на вулиці. І вони лежали до вечора. І може лежали би вічно, бо господар ними зовсім не поцікавився, але увечорі, потем-

ну, якісь сусіди нишком позносили ті речі до хати й навіть хтось у хаті натопив...

Так кажуть. І навіть кажуть, що хтось до материнії знимки в домовині почепив ще одну материну знимку — дівочу... Десь у когось зберігалася...

Таку історію Сміянового повернення до материнії хати розносить поголоска. Ата повірила в це зразу й всією душою. Саме так на її думку й мусіло бути в цієї химерної людини, що про неї розповідалося стільки фантастичного взагалі.

Крім історії повернення, розповідалося багато іншого. Наприклад, те, як Сміян обходить будинок управління НКВД п'ятою вулицею, — як він перелазить через огорожу міського парку або шукає дірки в тій огорожі, простуючи на-обмин, як він часом переходить глибоку дренажну каналу на площі Леніна в брід, знову ж таки обминаючи ту частину міста, де стоїть той проклятий будинок. А іноді навпаки — Сміян спеціально йде попри будинок, ніби хоче випробувати міць своїх нервів, зупиняється зухвало насу-проти, стоїть розставивши широко ноги, розглядає все докладно, читає вивіску на муріваний брамі (таку дзеркальну вивіску на кам'янім стовпі), дивиться на неї, примруживши очі, як на не знати який мистецький твір, так ніби хоче розгадати її виготовлення.

Розповідають, як Сміян часом стоїть оставпілий посеред базарної площа й щось так заглиблено думає, що нічого геть не помічає. Часом так він зупиняється й перед якою-небудь будівлею й стоїть, мов заворожений, нічого не чуючи й не бачучи.

Іноді ж навпаки — ні з того ні з цього Сміян починає раптом перелякано озиратися, а тоді кидається швидко-швидко йти, ніби від когось невидимого утікаючи, все швидше й швидше, нарешті кидається панічно бігти, щось мурмотить... А тоді враз зупиняється, витирає спіtnіле чоло й, спокійно повернувшись, йде назад рівною хodoю, задуманий, сумний, спокійний, зовсім як ділова, нормальна людина, лише чимсь тяжко зайнята й тому нахмурена, самозаглиблена. Часто такий раптовий і несамовитий порив до втечі спричинює поява міліціонера чи працівника НКВД в уніформі.

А то бувало знову таки навпаки: побачивши міліціонера, Петро Сміян спокійно підходить до нього, стає перед ним кремезний і широкогрудий, закладає руки за спину й заду-

мано дивиться, — як Гуллівер на ліліпута, як не знати на яке диво, дивиться, ворушить губами або роздимає ніздрі й посміхається. Міліціонер червоніє, блідне, губиться остаточно під незвичним проникливим поглядом й нарешті, зірвавшись з місця, утікає геть, під посмішки випадкових свідків такої чудернацької сцени. Кажуть, що це не було випадку, щоб у такій ситуації міліціонер, чи навіть енкаведист, не втік, як і не було випадку, щоб Сміян дозволив собі щось сказати такому бідоласі чи зачепити його, або тим більше вдарити, чи шарпнутися з наміром вдарити Просто стояв і дивився з посмішкою, і того погляду ніхто з представників поліційної влади не міг витримати. В той день, коли такий випадок траплявся, на базарі всі жінки ехидно посміхалися в обличчя навіть самому начальникові міліції, товаришові Бубиреві, а тим паче його жінці «Бубирисі», що плавала по базару як пані («як колись приставиха!») й купувала то се то те та давала «домробітниці» (не наймичці, що ви, що ви!) тарабанити слідом у тяжкому кошику.

Кажуть, що сам великий начальник НКВД, тов. Сазонов, зустрівши Сміяна на вулиці, або побачивши здалеку, переходив на другий бік, або просто непомітно повертає назад.

Або ще от розповідають: часом цей Сміян сидить у кімнаті сам, щось робить, або сидить в чайній, а чи в бібліотеці біля столу зосереджений в собі й нікого не помічаючи, — і раптом як не скинеться, як не обернеться шпарко назад і наставиться на двері широко витріщеними безтямними очима!.. Що він там бачить — невідомо, але все його ество наче б'є блискавка, а чи пропасниця... Кажуть, що то йому ввижаеться тюремний вовчок у камері смертників і що хтось у той вовчок підглядає за ним.

А то розповідають ще й таке: часом Сміян, задуманий і самозагиблений підходить до дверей своєї (а чи й чужої) кімнати й стає в кутку за звичайною людською потребою... і лише в останній момент похоплюється, буйно червоніє, озирається, а як хтось є присутній, щось бурмотить і утікає; часом навіть і шапку забуде, чи те, що мав у той час при собі. Так він раз забув течку з якимись помалюваннями шпаргалками в приміщені міської бібліотеки-читальні. І не повернувся по неї.

Та течка пролежала там пару днів. Нарешті завідувач читальню, не знаючи кому течка належить і не припускаючи щоб вона могла належати тому непрітомному манья-

кові, передав течку в міліцію. І там вона й мала пропасти без сліду, коли б на сторожі божевільних часом не стояла сама доля...

Або ще розповідають, що цей Петро Сміян іноді вийде на край міста, на піски (по місцевому конче наголос на першому складі — піски) і там з дитлахами бавиться, сам немов дитина, — нагрібає з піску вали, буде козацькі фортеці, вежі, церкви... Діти з ентузіазмом зустрічають цього будівничого... Маленькі діти бавляться з великою дитиною...

І багато інших дивин розповідалося про Сміяна в місті Нашому.

Всіма цими легендами Ата була дуже заінтергованана. Її химерне дівоче серце, не раз преболюче шарпнуте й до сліз розчулене якоюнебудь особливою деталлю з пригод того божевільного, на зразок «зустрічі» з мертвою матір'ю, почало не в жарт марити тією дивною й такою бідолашною людиною.

І от одного разу Ата з ним зустрілася. Віч-на-віч.

Одного буденного дня вони налетіли одне на одного на сходах театру, вірніше, в дверях театру. Ата швидко бігла додому під час обідньої перерви, пролетіла порожніми й дзвінкими фойє, перебігла вестибюль й вхопилася за ручку останніх дверей, що вели з вестибюлю на вулицю... В цей час хтось з вулиці сильно потіг двері до себе й Ата випала просто в обійми якомусь мужчині. І все на ній потерпло — це був той божевільний, це був Петро Сміян. Він стримав дівчину від падіння сильною рукою, інакше би вона зробила сальто по інерції на сходи й покотилася вниз, на осяяну сонцем площу, — підхопив, як пір'їну, поставив на ноги й, нічого не кажучи, став остеронь, даючи дорогу...

Це був високий, кремезний і гарний мужчина... ні, не красивий, а гарний, хоч і рабий з виду. Це був би зовсім юнак, коли б не якийсь особливий вираз очей і чола, та коли б не яскраво білі пасма волосся в зачісаній угору темній чуприні. Був він добре виголений, мав вираз обличчя людини безмежно спокійної і в той же час чимось безмежно й тихо запечаленої задивленої в себе, в ту свою невідому печаль, і через те байдужої до всього світу зовнішнього. Так видалося Аті. А може таке вражіння надзвичайне тільки тому, що над цим обличчям невидимо витала авреоля всіх

тих, часом чудернацьких, часом зворушливих легенд, і головною з тих легенд була та, що він божевільний. Це легенда легенд. Проте Аті впало в око, як перше блискавичне й безпосереднє вражіння (а перше вражіння, кажуть, буває завжди вірне), що втім обличчі, як і в усій фігури, немає зовсім нічого від божевілля, нічого божевільного, анічогісінько: обличчя зовсім нормальнє, лише вражає своєю відчуженістю, своєю сорістю, своєю зосередженістю, й укрите ряботинням як стальною кольчугою. А щоб сказати точніше, — вражає своєю небуденністю й сувереною мужеською красою. Так відгукнулося в Атиному серці. Бідолашна дівчина зовсім розгубилася і в той же час впилася в обличчя цієї людини гострим поглядом, намагалася проглянути раптом в її душу і від того, вже згаданого, блискавичного спостереження відчула як її серце чомусь шалено затрепетало. В сандалях на босу ногу, в літньому білому, акуратно випрашуваному костюмі, засмалений сонцем, Сміян стояв і, вже, як видалося Аті, тонко посміхався... Зовнішня чистота й акуратність абсолютно суперечили репутації божевільного. Ale особливо видалася суперечливою посмішка, що йшла безсумнівно з зовсім притомної, чистої, незбаламученої душі. Дівчина зашарілась. В голові майнуло, що ця зустріч, та ще так химерно випала, — не випадкова; що ця зустріч заважить на всьому її житті та що її химерність символічна. Від цієї блискавичної думки дівчина розгубилася остаточно й, не пам'ятаючи себе, кинулася сходами вниз, перестрибнувши всі шість приступок одним духом, і подалася сонячною площею. Її хотілося озирнутися, але вона не озиралася, лише відзначила кутиком ока, що Сміян стоїть на площадці перед дверима, тримаючи їх одчинені однією рукою, і дивиться їй услід. I довго їй це вважалося... Обличчя з сивими пасемками над крутым чолом як стало увіччю, чи вірніше, в серці, так вже його звідти нічим і не можна було вигнати. Серед виру думок і рефлексій, породжених несподіваною зустріччю, може найцікавішою була рефлексія — чітко-чітко викликаний якимось дивом до життя колись чутій каламбур чи афоризм на тему божевілля:

«Божевільний — це один нормальний серед тисяч ненормальних». Або: «Нормою є більшість, а кожне відхилення від норми сприймається, як ненормальності. Отже — серед тисячі ідіотів один нормальний буде потрактований тією тисячею завжди як ідіот, тобто, як відхилення від норми»... Так колись вправлявся в діялектиці один товариш студент.

І ці думки тепер завикували в Аті, як вислід того бліскавичного вражіння від обличчя Сміяна. Те вражіння постало, як маленька брунька, і тепер та брунька буйно й радісно розпукувалася в серці дівчини великою чарівною квіткою, — брунька хвилюючої надії, бо... Бо те серце так хотіло. Однаке після тієї несподіваної зустрічі більше Ата не могла Сміяна здібати.

А доля либонь вже мала свій присуд. Вона не тільки зіштовхнула їх у дверіх, вона мала вже якийсь далекий свій плян, можливо навіть божевільний плян... І прирекла його здійснити. Й можливо почала вже його здійснювати.

V

„Четвертий вождь“

«Павлик» зовсім не «Павлик»... О, ні! Так фамільярно зверталася до нього тільки мати колись, а тепер звертається тільки одна дівчина, одна така от диктаторка над його серцем, хоч і безпартійна, хоч і не свідома цієї своєї жорстокої диктатури... Більше Павла Гука ніхто не називав «Павликом». Його місце в суспільно-політичній ієархії таку назву виключає, бо він стоїть у ряду великих «тузів». Молодь називає його півжартома, півсерйозно «четвертим вождем області» (перший начальник НКВД, другий — секретар КПБУ, вождь партії, третій — голова Облвиконкому, вождь трудящих, і четвертий — вождь комсомолу, вождь молоді). Звичайно, це не зовсім так, бо вождів є занадто багато і Павло Гук, може, від багатьох рангою нижче, і взагалі згадана нумерація не цілком відповідає дійсності. Во якби цю нумерацію продовжити за такою її логікою, то виходило би, що п'ятим вождем треба рахувати провідника піонерів, шостим — жовтенят... А тим часом є такі «аси», як генерали й генерал-полковники в місцевій дивізії і комісари та інші, взагалі екстериторіальні, «риби» в місцевім полку, що вважають себе вищими за всіх місцевих вождів. Є й начальник міліції, є й цілий синедріон «вождів», іменований Бюром Обкому КПБУ, є й голова Жінвідділу (теж вождь, та ще який!), є й директори радгоспів, як поміщики могутні, є й директори Інститутів, технікумів, або директори заводів, безпосередньо підпорядкованих Москві, як от авіаційного, труболиварного, тракторного (все бо це військові об'єкти). Такщо Павло Гук не четвертий вождь області, якщо брати фактично. Але все ж — і він велика «риба». З усіма іншими «рибами» він на одній нозі... І не виглядає зовсім на «Павлика». Почуття великої відповідальності й його суспільно-політична роль наклали на юнака сувору печать, а вічна переобтяженість суспільно громадською й політичною працею, як також розумовий характер тієї праці, що вимагає

колосального і постійного напруження інтелекту, напруження всіх душевних сил (а особливо потрібue душевного й нервового напруження стан вічного балансування на достославній хисткій линві т. зв. «генеральної лінії») — зробили його передчасно суворим, занадто суворим, і занадто дорослим; опанцерованим в офіційний маєстат партії та комсомолу.

Однаке замітним в суспільстві робить Павла Гука не так його офіційне місце, як його особисті властивості. Він інтелігентний. Вродливий. І гордий. Тільки не з чваньковитості гордий, а тому що походить з найнижчих соціальних низів а вибився власними силами вгору... І вгору не на якесь там формальне місце вгорі, а таки **вгору**, до людських вершин, якими є освіченість, знання... Хоча трудно сказати де справжня причина його городості. Бо й сама гордість та особлива якась, презирлива; попри всю свою молодість він має презирливо укладені кутики уст, так ніби душа його все з чогось іронізує. Щось має в собі. Але ніхто не шукає тих глибин «чому» та «через що». Всім ясно й так згідно їхнього світорозуміння, — це хлопець гордий, бо зависоко стоїть. Справді, Гук мав би підставу гордитися саме цим. Серед усіх партійних вождів і найвищих партійних стовпів області він один має закінчену високу загальну освіту, а також закінчену високу спеціальну політичну освіту. І про це не тільки написано в його паперах, а це пробивається з обличчя й з усієї його поведінки, з стилю праці, з розмов, з публичних виступів і нарешті з манери триматися в товаристві. І з стилю життя. Він дуже багато читає, вчитъ чужі мови на дозвіллі, має колекції з рідної зоо-фавни й орніто-фавни (тварин і птахів, яких сам препарує), він добрий промовець з ерудицією. А походить Павло Гук — з бідної селянської родини. На тлі загального анальфабетизму й примітивності місцевих сов-вельмож такий високоосвічений, хоч і молодий, їхній колега — це явище не аби яке. Висока освіта вкупні з простим соціальним походженням і ряд талантів від Бога даних, — можливо це й є джерело гордости юнака. А що є джерелом презирливого заломлення кутиків уст — невідомо...

Ось він сидить за столом свого кабінету і презирливиий залом кутиків уст особливо кричуший. Він щось читає, якийсь секретний обіжник надрукований на тонюсінському папері, і залом уст стає все презирливіший. Лише трудно сказати, знов таки, чи те презирство зв'язане з читаним папером, а чи може й з тими думами, які блукають незалежно

від паперу й ворується юнаковими бровами. Він перечитує секретний обіжник знову й знову, обіжник з самої Москви, з ЦК ВЛКСМ, а думи двояться, більшість із них ідути собі десь зовсім стороною — обертаються біля ясного дівочого профілю, за яким він так уперто й так безнадійно упадає, та біля туманної постаті того божевільного... Юнакови брови нахмурюються все дужче й дужче, прямовисні зморшки все глибше перетинають чоло від перенісся вгору. Голова йому робиться все тяжчою, тріщить, розсідається. Відірвавшись від паперу, юнак спирається спиною в спинку фотеля й так сидить, стомлений, задуманий, печальний... Він думає й про те, чого ж це цей обіжник прибув до нього просто з Москви, а не заглянув на хвилину по дорозі до Києва, адже ж вони мають свій власний ЦК! Що це за оголена зневага; тим більше, що обіжник цей секретний написаний на тему боротьби з націонал-ухильниками і особливо якраз в українському комсомолі! Невже та заповідженна «боротьба» починається з ігнорації Центральних Комітетів національних спілок молоді?!.. Гм... Зрештою логічно... Цілком логічно... Гrimаса презирлива розтягає кутики уст... Він думає й про те, чого ж це дівчина, прекрасна й свавільна дівчина Ата, так над ним потішається й чим той божевільний так її приворожив, невже ж він справді стоїть йому на заваді...

Він думає й над тим, що Ата безпартійна й тому не визнає (зовсім не визнає!) його авторитету, й як той авторитет в її очах здобути? І нарешті він думає над тим, чи вдастся йому втягти ту надзвичайну дівчину до комсомолу. Чи вдастся? Бо ж він не має до її душі ключа...

А за вікном сліпучий сонячний день. За вікном в сонячному сяйві купається буйно-зелений сад, «сад Баронрадінші» — так його називають всі в місті. Цей дім і цей сад були колись власністю барона Радіна, що, як генерал у відставці, доживав тут колись свого віку. Генерал барон Радін дожив віку ще до революції, лишилася сама баронеса, яку населення називало одним словом Баронрадінша. В революцію Баронрадінша вмерла, чи втекла закордон, лишився сад і прекрасний дім-вілла власністю міста. Було в нім, в цім домі, й ЧК, були й ріжні комісаріати, була й школа один час, були й клуби. Все тут перебуло. Все за порядком. Було — і зникло десь. Але дім вцілів і сад вцілів. Тепер в домі-віллі Обком комсомолу, а в саду волейбольні й тенісні майданчики, спеціальний плац для дітей з гайдалками та іншим

устаткуванням для забав, і в нім же, в цім саду, ротонда для оркестрий спеціальний поміст для танців. Все це бережуть буйні, столітні дуби й липи, вишикувавшись рядами, утворивши прекрасні широкі алеї навколо й навхрест.

Столітні дуби й липи стоять за вікном, дістаючи вершинами вібруюче-синього неба, а в віллі кипить робота — шалено цокотять «Ундервуди», бігають діловоди, техсекретарі, заворгінstri, проформоли, піонер-ватажки, завполіти, кур'єри, делегати з міськ, члени бюро, ріжні босоногі й замурзані «посланці» з заводів, далеких містечок, сіл і колгоспів. Багато відділів і підвідділів розташовано в кімнатах і залях «вілли Баронрадінші». А до всього того прибита табличка на фасаді — на чорному тлі дзеркальні літери:

«Н-ський ОБКОМ ЛЕНІНСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ СПІЛКИ МОЛОДІ УКРАЇНИ».

Начальник цієї всієї метушні й стукотняви, «четвертий вождь» області, зажурений юнак Павло Гук зідхає й цідить крізь зіплені зуби:

— Сволочі ! ..

Потім встає й ходить по кабінету. Ходить довго по м'якій, хоч і рядняній, доріжці уповздовж. Нарешті зупиняється біля столика з телефоном і стоїть, дивиться на телефон, думає. Він думає над тим, чи не подзвонити б оце йому... скажемо, до театру...Хоч почтути голос... Зрештою він може й подзвонити... Чого ж... Він може подзвонити куди захоче... Атож... Так розважаючи, Павло знімає рурку й слухає, дме в неї, крутить ручку телефонного апарату — й знову задумано слухає... А коли в рурці озивається дівочий голос — «Центральна!» — Павло раптом міняє намір і каже:

— Комутатор НКВД!

Коли озвався дівочим голоском «Комутатор», Павло каже:

— Кабінет начальника Облвідділу... Дякую... Це ти, Сазонов? Здоров... Ох-х!.. Я хворий... Ти вчора, кажуть, мене викликав?... От бач... А я зовсім, зовсім хворий... Та мабуть грипа... Може би ти приїхав сюди?... Ні, я не мо-о-жу... Крім того є тут одна справа, що потрібue твоєї мудrosti... Так, жду. Салют!

Почепивши рурку, Павло стоїть і посміхається. Той хитрий лис Сазонов хотів би бути старше всіх, і він фактично є старше всіх. Але він не є розумніший всіх. Він за всім нюшить і все знає, лише не знає одного, що він дурень; хвалькуватий, зазнайкуватий дурень, провінційний Пінкер-

тон... А десь глибоко засіла досада від свідомості, що цей зайдя все таки — господар в його місті. Хоч крутъ-верть, хоч верть-крутъ, а цей зайдя всіх тримає в кулаці. Та в якому кулаці! Проте він його виманив зараз з барлоги і це добре. Він хотів бачити й говорити з ним не на його, а на своїй території. А головне, — він хотів його бачити для справи, про яку Сазонову навіть і в голову не стрелить. Піймавшись на гачок, як вічний інтриган і мисливець за новинами, Сазонов зараз буде тут відогравати досить дурну роля.

По якомусь часі приіхав Сазонов. Він приіхав «Емочкою», якою сам керував, в супроводі двох цивільних (він так завжди їздив, з охороною). Один цивільний лишився в машині, а з другим Сазонов увійшов до Павла в кабінет. Цивільний, що увійшов з Сазоновим, це знаменитий лотиш Зайдешнер, дебелій, щелепатий мужчина років сорока, з бугаячою шиею й з тупим, бугаячим обличчям, одягнутий в шикарну «тройку» англійського імпортного сукна, зроблену найкращим кравцем «Індпошиву». В такий же шикарний цивільний костюм був одягнений і сам Сазонов. Всі знали, що Зайдешнер, це особистий охоронець Сазонова й «заплічних діл майстер» при облвідділі. Як завжди, Зайдешнер сів оддалік збоку з абсолютно індеферентним виразом обличчя, як індійський факір, ніби людина непричетна зовсім ні до кого й ні до чого, глуха, німа й сліпа зовсім. Нудьга й апатія написані на його щелепатому обличчі були безмежні й ідеальні. Одначе, розповідають, що при такому своєму вигляді він надзвичайно пильний і уважний і бачить навіть муху, як вона летить мимо його начальника.

Сазонов, у відміну від свого компанійона, був досить жвавий, хоч теж кремезний, випасений і в руках тяжкуватий. Але та тяжкуватість в руках скорше від почуття власної «великості» й бажання бути імпозантним. Це людина років 38, присадкувата, широкоплеча, міцно склепана, чорноволosa, з підборіддям виголеним до синяви, костюм добре допасований; при фотоапараті в жовтому чехлі через одне плече й з шкіряною цигарничкою на ремінці через друге плече. І з хлистиком у руці, як дореволюційний дворянський синок, чи англійський денді. Такий претенсійний суб'ект! Такий совбарин з замашками на аристократа. Хоч з обличчя він дуже (надзвичайно!) подібний до Собакевича, як він намальованій на ілюстраціях в академічному виданні «Мертвих душ» Гоголя.

— Ну-с (він говорив «ну-с» цей елегантний Собакевич), де твоя справа? Ану лиш показуй! І що з тобою?

Він говорить по-російськи, милуючись і розтягуючи слова, так ніби робить це демонстративно, на зло Павлові, що говорить по-українськи, теж милуючись і теж розтягуючи слова в розмові з ним, ніби зумисне. А це Сазонов часто любить говорити «під Сталіна», розгинчуючи слова на грузинський штиб, а чи так виходило через його конячу щелепу, коли її зводив гнів, презирство, напади пихи чи сарказму: — «Г-гэта», «сваэво», «читто эта такоэ!» Цей сталінський колорит тяжкий для відтворення й тому не будемо його скрізь наподоблювати.

— Ану лиш показуй, — повторив Сазонов нетерпляче, поляпуючи хлистиком по нозі. З того поляпування видно, що ця людина не звикла так собі одвідувати хворих, хоч і приятелів, — їй діло насамперед. А ще з того поляпування видно, що ця людина звикла все життя ходити в галіфе і в чоботіх з довгими халявами, по яких так гарно ляскати хлистиком, а до такого шикарного костюма це поляскування і не пасує.

— Сідай, — спокійно запрошив Павло. — Як шкода що ти не лікар, власне, лікар та не той, — ломить мене всього... Ale чорт з ним. Сідай, сідай! Справа моя довга і так на одній нозі нічого не вийде. Сядь... Закурюй, товаришу начальнику!

Злегка панібратьський, фамільярний тон, це був стиль взаємин між всіма партійцями й комсомольцями, не зважаючи на вік і на ранг. Цим стилем послуговувався завжди й Павло. Ale тут панібратьський стиль не був такий уже й кричущий на некористь Павлові, скоріше навпаки, бо коли зрівняти обох то виходило би, що Павло має більше підстав на зверхицький тон, бо хоч він і молодший, але виглядає куди вигідніше й солідніше, як справжній начальник, а Сазонов виглядає проти нього як примітивний, неотесаний різник, лише вдягнений в шикарний костюм. I коли би Сазонов був не такий зарозумілій і сліпий від зарозуміlosti, він міг би й образитися, бо вичув би не без підстав скептичні нотки в отиx словах: «сідай, сідай, товаришу начальнику!» Ale Сазонов занадто грубий, щоб мати аж таку інтуїцію, і занадто закоханий у свою могутність, до нестями, щоб припустити, що хтось посміє з нього іронізувати. A Павло таки з'іронізував. Якийсь чорттик підштикував його покепкувати трохи, може щоби спараліжувати той жаский холодок, яким вів від самого імені

ни цієї людини на кожного смертного в цьому місті, і на нього теж.

А коли Сазонов умостився в фотелі насупроти, підтягнувши халоші штанів і пильньючи щоб їх не пом'яти («скажи, який чепурун!») і, закутивши, наставився на Павла за інтригованим поглядом, Павло оглянув його пильно, подумав оте «скажи, який чепурун!» і ні з того, ні з цього запитав крізь посмішку, з тією самою панібратською фамільяністю:

— Кажуть, Людочка Богомазова вмирає по тобі... Звів з розуму дівчину... Чи правда?

Сазонов самозадоволено посміхнувся. А тоді вже збуряковів:

— Це ти для того мене покликав!?

— Ні... Але ж звів з розуму... Ти такий!

— Слухай!... Не мели дурниць! Хіба ти не знаєш, як називається Людочка Богомазова?!

— А як?

— Вона називається «генеральна лінія». Пойняв?

— Та що ти! Вперше чую... І що ж то значить?

— А те значить, що якщо ти будеш клейти з себе дурняй якщо ти будеш плести ще про те, що Людочка вмирає по мені, то я тобі зайду в зуби. Таких, як я, в Людочки був цілий батальйон до мене й батальйон після мене... Всі розклалися, сволочі, всі там були мерзавці!.. Ну, а якщо вона, може й справді, сходить з ума по мені, то що ж, може бути...

По тих словах Сазонов зареготовався змислово. Потім заскалив око:

— Там всі побували. О, то, брат, баба! Не баба — магніт... хо-хо! Тільки ти один, мабуть, оминув. А може й не оминув? Ану признайся, оминув чи ні?

Павло зробив невиразну міну. Це спричинило новий вибух сміху Сазонова, тріумфального сміху, нестримного, так як сміються грубі, примітивні люди.

— Ага! Ага! От бач! Хіба не «генеральна лінія»? Хіба зле приліплено фірму? Ха-ха-ха! Барбос!

— Хто барбос?

— Та зрештою всі барбоси... Але найбільший той, хто приліпив цю «мірову» кличку. Хіба не здорово приліпив?

— Гм... Пошти... Але який же це барбос приліпив?

— А це той прахвост, директор музею, денкінсько-петлюрівська шкура чи навпаки... Барат! Я хотів йому одірвати голову, але передумав, бо дуже гарно втяв, дотепно. Мо-

же й ще пригодиться. Та й немає прямих доказів. Та й те сказати, хіба він винен, що лише точно означив суспільно-політичне явище... так, так, суспільно-політичне явище... коли вся верхівка партії розіклалася к чортовій матері, коли всі «вожді революції» зійшли з ума біля Людоччиної спідниці. Га?! Ну, скажи! Га?! Хіба неправда? Скажи!..

Павло подивився Сазонову в очі пильно і апатично спитав:

— Ти що, потрібуеш, щоби я таки тобі це підтверджив? Обов'язково?

— Іди ти к чорту! Зрештою, я би тобі за інше одірвав би оце голову, — ти що, ради Людочки оце: сюди мене кликав? Чи чого ти мене кликав? Якщо ради Людочки, то чорт би тебе забрав, ти зовсім недотепний, чудак. Хороші мені забавки! Краще би ми пішли зіграти в біліярд. А ходім но! В полковий клуб. Там комісар полка Шубін і Паровічніков чекають. І Пономаренко. Вся банда. Всі «герої нашого часу». Ходім. Машина до ваших послуг, містер-Твістер!

— Ні. Я тебе не для розмов про Людочку, як ти кажеш, «кликав», хоч я знаю, що тобі приемно про цю дівчину, колишню (а може й теперішню ще!) королеву серця чути. І не про біліярд я хотів би говорити. А ось про оце... Тут справа великої політичної ваги... — при тих словах Павло підсунув Сазонову секретний обіжник з Москви. — Що ти на це скажеш? І як це я маю розуміти? І які заходи вживати? Я в таких справах тупий... Потрібую консультації. Твоєї консультації.

— А-а, добре, подивимось... — підлещений Сазонов узяв обіжника і враз стукнув себе по лобі. — Та я ж якраз для цього і викликав тебе вчора!!!

Павло посміхнувся:

— Ти диви, як збіглося!... Ну, то й що тут робити?

— Що ж це ти мене питаш, неначе ти піонер малолітній. По своїй лінії я, брат, знаю що робити. А ти роби по своїй. І хіба тобі ще я мав би розжовувати, що тут написано? Тут написано ясно, чорним по білому, — треба рішуче повести боротьбу з національними ухилями в думках, настроях і в організаціях молоді, в комсомолі й серед піонерів, в нацреспубліках ясно. Так серед молоді, так і серед всього населення взагалі. Викорінювати всі прояви опозиційних націоналістичних настроїв у масах молоді і взагалі, в усьому суспільстві. Бути першим помічником партії й органів безпеки взагалі в оздоровленні суспільства від ворожих антисоветських елементів. Хіба ще не ясно?

— Все ясно... Все... — протіг задумливо Павло, пильно дивлячись Сазонову в очі. — Лише одно мені не ясно — хто саме, хто конкретно в нашому місті мусів би стати об'єктом такої опіки... отим об'єктом, що проти нього треба боротися, як проти ворога?

— Як!!! Та тут контрреволюції повно! Хіба ти сліпий??!

— Ну, а все ж таки?

— Еге, хлопче, та ти, я бачу, малописьменний політично, чи такого удаєш з себе. Ти звернув увагу, що в обіжникові написано й підкреслено про націонал-ухильників?

— Так. Але це загальник. А я хотів би знати конкретно, як цю формулу прикладти до нашого міста, до нашої області, тобто, хто конкретно в нашому місті мусів би бути позначений, так би мовити, хрестиком?

— Гм... Всі! — випалив Сазонов подразнено й засопів, і по хвилі підтверджив це, рубнувши ребром долоні по столі: Всі!

— Як це? — перепитав Павло здивований, але про всякий випадок розтягуючи слова апатично й позіхнувши.

— А так. Тут де не повернись, там і контрреволюція. От, скажемо для прикладу... Ну, кого б нам узяти для прикладу?.. Ну, от візьмім для прикладу, скажемо, тебе. Ти чого увесь час говориш на своїм хахлацькім наречії? Принципо-во? Уперто?! А чи ти знаєш, що це наречіє — це мова дрібно-буржуазної кляси, мова куркульства, говорім щиро? А чого ж ти не хочеш говорити мовою пролетаріату, мовою Леніна й Сталіна, тобто російською мовою? Ага! Чого? Отож...

Павло посірів. Не то розгубився й злякався, не то роззлостиився, образився тяжко й глибоко. По досить довгій павзі, опановуючи свій голос, проговорив тихо:

— Я говорю так, як говорити моя кляса, як говорити українське незаможне селянство й український пролетаріят, як говорити увесь мій народ. І це не суперечить ані вченню Леніна (тут раптом Павло піdnіс голос подразнено, твердо, зі сталевою ноткою взвучанні, намацавши ґрунт під ногами), ані вчення Маркса, ані ідеалам пролетарської революції в усьому світі! Це не суперечить ленінській національній політиці... А от те, що ти говориш, суперечить... Еге ж, брат, суперечить!

Сазонов скептично поляпав хлистиком по нозі, але голосом промовив похапливо, ніби й злякано:

— Ну, ну, я жартую, я жартую, друже! Ха-ха-ха! З тобою, брат, трудно. З тобою приклад, звичайно, не вдалий.

Зовсім дурний приклад... Хрушцов теж говорить по-українські, на мові українських робітників і селян, як ти кажеш. Я й забув. Говорить, Микита Сергійович, говорить. І я теж вчу ету твою «мову», треба, брат, вчити... гарна мова... Ні, з тобою приклад не вдалий і ти, брат, того, не лізь в пузир. Тим більше, що прикладів і без тебе досить. Ну, от візьмім для прикладу хочби і театр наш...

Павло знову посірів. Стравожився. Театр для нього — це значить Ата. Це синонім імені цієї дівчини, свавільної, дерзкої і — всемогутньої щодо його серця. Павло чомусь подумав, що зараз буде мова про неї, нашорошився і креслив щось олівцем по паперу недбало. А Сазонов просторікував:

— Це ж суцільна контрреволюція, цей театр! І куди тільки там в центрі дивляться, дають їм хід, затверджують репертуар! Це ж суцільна націоналістична пропаганда! Націонал-ухильництво! Хіба ні? Одна мова чого варта!!!

— Страйвай, страйвай, — перебив Павло холодно. — Ти щось того, загинаєш. Та ж в театрі працюють при кермі все люди партійні, перевірені, вони політично куті, вони і за репертуар відповідають, і за все.

— Ну, то й що з того, що партійні! А мова, га!? Або от ще — в центрі, там люди ще більше партійні й ще більше, як ти кажеш, куті політично, але... Але хіба Скрипники та ріжні Курбаси... Хвильові там ріжні — були не в центрі!?

(«Е-е, — подумав Павло, — та він не такий простак, як здається!»)

— В центрі, брат, були ці всі Хвильові та інші! От ти й подумай над цим. Але я до того театру все таки доберуся! Доберуся, брат! Тяжкувато це, ха-ха, на сторожі у них стоїть офіційна закарлючка, т. зв. «національна ленінська політика», але я все таки доберуся. А ти мені мусиш допомогти! Еге ж. Ти хотів консультації, так от найкращий спосіб виконання тієї директиви, це — допомогти мені... І не дуже розсуждати...

Павло зовсім зблід на обличчі. Боявся, що ту блідість помітить Сазонов. Налягав на слова, хоч хотілося йому скати цьому Собакевичу зовсім не те і не так.

— Договорився... Ні, все ж таки, запідо зрювати театр, отак ні сіло, ні пало!..

— Чого ж «ні сіло, ні пало»? Чудак! Та тут кого не пошкреби, то вилушиш контрреволюціонера, а вже націонал-ухильника напевно, безпомилково. І тут всіх треба позначати хрестиком, всіх... Згори до низу.

Павло враз стріпнув головою і весело зареготався:

— З мене починаючи!..

— Що?.. Ага... — Сазонов повів щелепою, промурмомтів: — це так смішно!?. Дійсно!..

— Та дійсно ж! Якщо ти починаєш підозріння і ставлення хрестиків з мене, то як же мені не сміятися? То тоді напевно геть всі будуть контрреволюціонерами. Мені здається, що це і невірно, і небезпечно, і контрреволюційно, отака твоя радикальна нетерпимість... Та якби так міркували всі вгорі, то в нацпреспUBLіках уже не було би людей... («їх і так не багато вже лишилося», — буркнув цинічно Сазонов; Павло удав, що не почув, вів своє). Виходить, що ти один тільки і є тут правильний чоловік, не ухильник і взагалі порядний... Гм... Ти читав щось колинебудь про унтер-Пришібесєва?

Тепер Сазонов зареготався:

— Здорово! Ійбо здорово! Що здорово то здорово! Звичайно, я про того Пришібесева читав. А коли б навіть і не читав, то однаково розумію куди ти стрелив і що ти хочеш сказати. Ти хочеш сказати, що я мелю тут язиком, як якийсь миколаївський держиморда... Ійбо правильно! Люблю самокритику! Але я то все жартую ж, все назнарошне... (при цьому Павлові впала в око невідповідність між словами й виразом обличчя Сазонова, обличчям тим перебігла зловісна хвилька й сковалася в презирливій гримасі уст, і погасла разом з гримасою). — Я жартую, брат. Не турбуйся. Я, брат, чую, як під ґрунтом вода тече й трава росте. Все чую, все бачу і все знаю. І помилки не зроблю, е ні, не зроблю... Що ти ще хотів від мене, га?

— Та нічого... Взагалі нічого... Тільки і було от з цією директивою. Ти ж хазяїн!.. Доречі, як ти дивишся на Педінститут, чи на Індустріяльний?

Сазонов помовчав, закурючи, подивився на Павла прімурженим оком і, не відповідаючи на запитання, раптом сам запитав, повільно розставляючи слова:

— А хочеш, я тобі скажу, що тобі найдужче болить? — при цьому Сазонов кивнув на директиву.

— А що?

— А те, що цей папір написаний не з Києва, а з Москви, і що це про націоналізм. Ага...

— Ну що ти! Яка ж різниця по суті! ? — засміявся Павло, а в самого пересмикнулося обличчя від такого стрілу, від несподіваного і явного доказу, що він не в жарт таки на пі-

дозрінні. Він затушкував це своє замішання презирливою гримасою й такими ж презирливими словами:

— От стрелив!.. Гм... Якщо думати так і те, як і що ти думаєш про мене взагалі й про що ти сказав на початку, то логічним буде думати й те, що ти сказав тепер. Дурниця тягне за собою дурницю.

— А хочеш, я тобі скажу ще, — перебив Сазонов, — я тобі скажу ще щось.

— Ну, давай. Печі далі. Що?

— А от що — я тебе зовсім останній час не впізнаю, товаришок, рішуче не впізнаю. Хтось над тобою, мабуть, працює, хтось тебе розкладає, хтось тебе точить, як шашель... I хотів би я знати, хто?! Такого гарного хлопця і — хтось точить! Хтось псує... Хто?!

Павло раптом почервонів. Потім кров йому відхлинула, він пересилив замішання, швидко зринув, особливо від думки про те, яка катастрофа може спіткати декого, якщо його оце замішання буде невірно (власне, вірно!) страктоване. Пересилив замішання, зблід, роззлостиився надзвичайно й зовсім щиро, аж по столі долонею рубнув:

— З тобою розмовляти, як у дурного квача грати! Ляп! — і квач. Що за ерунда! Ти б думав над тим, що говориш!.. Гаразд, я хотів би, щоб мені вказали на мої антинародні чи антигромадські вчинки, на мої збочення, на мое переродження, на мій «розклад», як ти кажеш. І не голосовно. Ми, зрештою, поставмо це питання на Бюро... Я можу навіть зараз подзвонити Калашнікову... Ось зараз...

— Стрівай, стрівай! — схопив Сазонов Павла за руку. — Стрівай! Який ти гарячий!.. Я ж пожартував... Я сказав тільки для прикладу... Ні, ніхто не може тобі закинути, що ти став інакшим. Ти був і є ідейним, міцним, зразковим комсомольцем, комуністом. Чесним і прямим...

Павло понуро й помалу, цідячи слова крізь зуби:

— То легше на поворотах, чоловіче... (і ще понуріше й карбованіше) — Можеш бути певний, що якщо я скрахую ідейно, якщо я стану інакшим, якщо я «розкладусь», як ти кажеш, — я скажу про це прямо. І не побоюся ані твоєї буцигарні, ані (хотів сказати «ані твого Зайдешнера», але тільки глянув у його бік, а сказав інше) — ані нічого в світі. Можеш бути певний...

— Так! Я іменно цього й певен... Але якого чорта ми всі ці антимонії розводимо! Крапка. Та ми ж свої люди!

«Міліс бранятеся — только тешатся!» Ліпше б ми пішли грати в біліярд, ажи? А то ще поб'емося, чого доброго.

— Не виключене; якщо ти будеш чортовиння верзти.

Сазонов зареготався:

— Ну-ну! Ти глянь лише на моого цербера, на милого мо-го Зайдешнера!..

Потім, посміявшись, закурив, помовчав і змінив тон:

— Дивлюсь я на тебе оце й думаю, що ти дійсно силь-ний і ідейний чоловік, послідовний в своїй ідейності... I ось цим, знаєш, кого ти мені нагадуєш? Як це не дивно і як це не парадоксально, але знаєш кого ти мені нагадуєш?

Павло мовчить, дивлячись у вікно. А Сазонов веде своєї:

— Ти мені нагадуєш одного знаменитого чоловіка...

— Дякую.

— Стрівай, — посміхнувся іронічно Сазонов, — ти мені нагадуєш отого, ну як його, отого... ну, отого ідіота...

— Шо?!

— Та стрівай же! Це порівняння буде не таке то вже й погане. А може навіть і гордитися треба таким порівнянням, бо такі люди — то велика й дуже велика рідкість. Кажуширо. Такі люди зроблені з сталі.

— ?!

— Я маю на увазі Сміяна... Петра Сміяна.

— Отого самашедшого!?. Та він же справді формений ідіот!

— Хто зна... Це, брат, загадка... Я сам часом думаю, що він ідіот. Власне я напевно знаю, що він ідіот. Але іноді подивлюся на нього й у мене волосся ворушиться — мені здається, що він зовсім не ідіот, що він тільки «ваньку валяє». Але як валяє! Але яка то й вдача, скажу я тобі, брат! Так що гордись моїм порівнянням. Кажуть, що то була людина зі сталі... Ну, потім з'ідіотів. Буває. Буває, брат... Все ламається... На його місці ми б теж поідіотіли. Ру-чусь...

Павлові йде холодок поза спиною і в той же час якесь позасвідоме тріумфальне хвилювання: ось він зараз узнає те, що потаєнно давно хотів знати — щось важне про свого «суперника»! Може це, власне, й було справжнім, підгрун-товним його бажанням при організації оцієї зустрічі, — потягти якось цього володаря великих таємниць за язик. А воно й тягти не довелося — язик сам працює на його ко-ристь. Сміючись внутрішньо, що от він опинився в ролі слід-

чого, а «великий інквізитор» Сазонов у ролі дурненького розбазіканого хлопчика, Павло хмуриється й щдить сердито:

— Гарне мені порівняння! Дуж-же дякую.

— А хіба погане порівняння?! Е, ще не відомо, брат... Нічорта не відомо, одверто кажучи! І не відомо що цей чоловік ще може втяти взагалі, і не відомо «в общем і целом», як з ним справа обернеться. Отак він ідот, безперечно ідот, тихо помішаний, а отак — хто зна... Скажу тобі щиро, попри всі свої обов'язки, я люблю людей суцільних, з глибокими ідейними переконаннями... А він, ніби, таким був!... Був... Гм... І тут я тебе порівнюю з ним. З того ж тіста. Глибокоідейний... Зрештою, якщо ти хочеш мати людину, на якій би напевно можна поставити хрестика згідно отого сопливого обіжника, то таким на всю округу може бути тільки Сміян... От тільки що він, так би мовити, в душевних нетях, вибув зі строю. Як утиль. Але то нічого. А ну ж раптом він повернеться в стрій... Все можливе...

Сазонов закурив і замислився. А Павло скептично:

— Якщо у тебе такі міркування, то чого ж ти вже не поставиш на ньому хрестика, чого ти терпиш його на волі?

— А, що ти там про мої міркування, що там ти знаєш про мої міркування! — аж скинувся Сазонов роздратовано.

— Ти знаєш, що він на моїй відповідальності?

— Гм... Ти хочеш сказати — на твоїй совісті?

— Ні, я хочу сказати, на моїй відповідальності! Звільнili на мою голову! І кинули сюди... Чорт побери!.. У мене таке враження, що це нерозімкнена чортяча скринька, яку ще має хтось розмикати. Його не розімкнули, але таки розімкнуть. Ой і розімкнуть!.. Це шарада, але її, ой, і розшифрують!.. А до того часу його здали на мою відповідальність, під нагляд, — тішся! Маж собі голову! Чорт побери!.. І от я й мажу, мушу пильнувати, щоб з ним чогось не сталося, щоб він десь не щез, щоб його хто не прибив, щоб він сам часом не задавився і таким способом не здезертиував... Парадоксально, але факт. Бувають же парадокси! І це тільки у нас бувають такі парадокси. У нас же від великого до смішного завжди тільки один крок. Хіба ні? Ну, скажи, хіба ні? Ну, скажи!..

— Ти знову хочеш, щоб я таки сказав «так»?

— А, йди ти к чорту! Чого це ти думаєш, що я на тебе полюю?

— А хіба це не твій фах? І хіба ти на тім полюванні не помішався?

— Це правда... Ну, звичка, брат. Але ти не звертай уваги. Ми свої. І ми зараз не про те. Так от бувають парадокси...

— Та бувають... (іронія).

— Авже ж бувають (така сама іронія). Від величнього до безглуздого тільки один крок, чи як там... І от явного й махрового контрреволюціонера здали під мій нагляд і відповідальність. Та як!... Е, якби ти про нього знатив! Плещуть про нього багато... Але якби ще вони знали всю правду про цього чорта, про цього дивовижного маньяка! Таки ця людина має фантастичне життя. Ну, от, наприклад, — чи тобі могло би прийти до голови таке: поки його ловлено після втечі з в'язниці, — він спокійнісінько був собі в армії! Атож. Спочатку втесався на шахту Донбасу (з фальшивими документами, звичайно), зробився ударником, трохи не знатним героем труда, а тоді з такою атестацією поперся до армії. Прямісінько. «Шахтар!» «Потомствений робочий!» Га!? Отак діє справжній, а не вигаданий, висюючоканий ворог! Проліз не вужем, а вмашував навпросте, напролом. В армії зачінчив короткотермінові артилерійські курси, звичайно, першим, з усілякими відзнаками, та й зробився вже командиром батареї тяжкої артилерії. Можна повірити? Га? Запустив густу чорну бороду... От гад...

(«Значить правда!» — думає Павло, згадавши поголоску відому й йому; він це думає чомусь схвилювано і цю схвилюваність поглиблює інша думка — «Може Ата й має підстави до захоплення — все ж таки це героїзм, чорт візьми! Це героїзм! І це характер!!») А Сазонов веде далі:

— ...От гад! І пре собі вгору. Та викрили якось. Не прозівали... А молодчина! Їйбо молодчина! Ажи? Ні, ти скажи, ажки молодчина? Не якась жаба... Га?

— Іди ти ік чорту!

— Ну, ну-ну!.. То ж він в армію ліз по науку. Чи як ти думаеш? Ну-ну, чого шарахкаєшся? Не ззім. Гм... Ти тому Сміянові і в підметки не годишся. Слимак. Мені він подобається. Як жаль, що він ворог. Отаких би людей треба, а не якусь макуху!... Ну, та тепер він все одно ідіот. Пропало. А жаль, їйбо жаль. Ажи?

Мовчанка. Павло дивиться задумано кудись у вікно, а потім цідить в тон Сазонову:

— Ну й чортяка ж ти, ажки?

Сміх. Сазонов веде далі:

— Так от і здали цього суб'єкта під мій нагляд. Мов якийсь капітал! Пильний і завжди будь готовий, що його лизень злиже і відповідатимеш. Я б його, чорта, давно прибрав, так не пришиш діла, тепер не так просто. І маю я клопоту по вуха... Ти тільки уяви собі, які речі цей суб'єкт виробляє!

— Чув...

— Нічорта ти не чув. Все, що ти чув — то більше побрехеньки. А от те що ти не чув — ото правда. От, скажемо, чи чув ти, яка пригода спіткала Грозу недавно?

— Ні, не чув. Якого це Грозу?

Миколу Грозу. Політрука з полку.

— А-а... Так він же ж ніби поїхав до Галичини!

— До Галичини він поїхав потім. Утік... Еге ж... Так от ніхто ще в місті не знає, що сталося, лише сам Гроза та я один. А тепер знатимеш ще ти. А сталося таке: йшов пару тижнів тому Гроза по мосту через нашу річку знамениту, а назустріч йому чорт несе Сміяна, як завжди розхристаного й простоволосого, мов Христос. Як углядів Сміяна Грозу, весь наїжачився, що з ним ніколи й не трапляється, нагнув голову, як бугай, і йде напролом. Ну, в Грози й гайки всі повідкручувалися, як углядів, ноги почали запліватися... Якісь там у них старі порахунки... Хто їх розбере... Гроза вліво — і Сміян туди ж. Гроза вправо — і Сміян за ним. Аж поки не зіткнулися груди в груди. Подивився Сміян на переляканого Грозу й ані пари з уст, а тоді мовчки так взяв Грозу за боки, підняв угору та й кинув у річку. З переляку Гроза на віть не пікнув. А Сміян кинув та й пішов собі геть. На мосту й навколо не було саме ані душі живої. Щастя, що наша річка мілка та муловата, а то б пропав Гроза, або б залився, або б утопився. А так тільки нахлистався води та налигався мулу... Прибіг до мене... Просив кари. Я просив його поставити свідків, але він не може поставити свідків. Ну й... поїхав до Галичини. Здається, далі нікуди вже... Ну, як це тобі подобається?

— Гм. Цікаво. А за що ж він його попер у річку?

— А хто їх там знає. Я його перекинув до центру, а ті — до Галичини.

— А-а ! ..

— Що «а»?

— «А-а» ясно, за що він його попер у річку! — щиро зареготовався Павло.

— Ну, якщо ти такий догадливий то й помалкуй. Хіба не сатана, ти скажи!? Був би втопив мені хлопця.

— Павло репетувався від усієї душі. Сазонов єхидно:

— Е-е... Я бачу, тобі ця історія дуже сподобалась.

— Авже ж! Прекрасно! Цей ідот в моїх очах виріс на цілий метр і я починаю сумніватися, чи він дійсно без клепок у голові, якщо впізнавексота.

Сазонов кахикнув і удав, що останнього не дочув, спеціально пропустив поуз вуха:

— Мені теж ця історія сподобалась. І я теж почав ще більше сумніватися. Але вчора, уяви собі, мусів я гірко розчаруватися. Вчора я мав щастя з тим ідотом грати в біліярд.

— Що?!

— Гратег в біліярд. В полковому клубі. Все підстроїли ті чудаки більярдисти, затягли якось, бо він добрий грач... І уяви собі — він увесь час не впізнавав мене і так і не впізнає. Чи мо' й справді поняття не має, хто я? Все вважав мене за якогось «Мишку»... І набив мені по перше число — шість партій вліпив!... Уявляєш собі, скільки це ми часу грали, якщо зіграли шість пірамідок! І от за весь цей час він навіть крихітки не подав знаку, що розуміє, з ким грає. А я за ним хіба ж так пильнував! Блаженний, формений блаженний! Я все боявся, ану ж візьме та й зацідить мені кием межи очі... Йібо, скажу по-правді, набрався я страху, тому може й програв. А він як уріже кулею в кулю, зі свистом, аж іскри летять... Сатана! І ти скажи, — кулі розпізнає чортяка й числа на них, а мене — ані-ні. І нікого не впізнає. Цікава була гра, я тобі скажу. Хвилююча. Ніколи так не грав. Після того всю ніч у мене в голові шарики качались і всю ніч я думав, щоб то все значило, як це так, що він кулі розпізнає, а мене ні, чи це можливе... Виходить, що можливе... Ну, що він Грозу впізнав, у тім нічого дивного...

— Я теж думаю, що нічого дивного... Кажуть, вони ж нібито друзі дитинства. Були товаришами — водою не розлити. А потім...

— А-а-а, ти й це знаєш? Скажи на милість!..

— Чув... (хоч Павло нічого подібного нечув, а сам оце скомпонував за законами «логічного мишення»).

— А що потім? — примружився Сазонов, втопивши погляд у Павлові очі. Павло той погляд витримав і ні трохи не стушувався, навпаки, спеціально докінчив, викарбував почату думку:

— А потім — злі язики кажуть, що Гроза продав свого ~~жмаріша~~, оббрехав, ставши сексотом і стукачем, як то кажеться на мові сучасності (і це він скомпонував за тими ж законами).

Сазонов насупився, блиснув очима:

— Що ти верзеш?! Що за тон по відношенню ...

— Ах, ерунда! Ми ж — свої... І, якщо я не помиляюся, хтось тільки що говорив про те, що він шанує глибокі ідейні переконання, які б вони не були, — аби тільки глибокі й ширі. Я — теж. А коли так, то хіба послідовність не вимагає затаврувати зрадництво і ницьтв, і продажність, як явища ганебні і протилежні до ідейності?

— Ох!.. Зелений же ж ти, юначе! — похитав головою Сазонов удавано скорбно і неудавано саркастично. А далі замислився і вже іншим тоном:

— Так... Це так... Але... Облишмо про це. Це матерія дуже сівка. Все, брат, не так просто, як здається. Еге ж. Хай іншим разом я тобі розповім дещо й про Грому. Але особливо цікаве і багато я тобі розповім про того Сміяна. Здається, тобі це не байдуже (схидний смішок). Ну, ну, я бачу, що ти ще накинешся на мене... Це все жарти, друже мій! А крім того, он сидить Зайдешнер і не дасть мене на по-талу. На цім би візита моя могла й скінчиться. Чи не так? Можу я йти, товариш начальник?

— Можеш. К чорту. Ти зовсім неможливий зі своїми підозріннями та кивиморгами. І сам чорт тебе в ступі не влучить.

— Дякую. Твої компліменти мене тішать. А тепер на прощання я би теж хотів у тебе дещо спитати. Ти мене викликав — я прийшов, чи приїхав. Так? І вволив твою волю. Так? Хоч я так і не знаю для чого ти мене викликав. Хехе... Чи про Сміяна розпитати, чи що?.. Але, скажемо, що ти мене обдурив, і чорт з тобою. А тепер я теж маю до тебе прохання, послуга за послугу, гаразд?

— Я слухаю.

— Чи не міг би ти познайомити мене з однією дівчиною?

— З якою? Чи я її сам знаю?

— Напевно. Чи не міг би ти мене познайомити з отією, як її, з отією театральною зіркою? Цебто з Дахно. Здається, ти з нею знайомий.

Павло зіціпив зуби, відчуваючи, як під ногами йому раптом гойднувся ґрунт. Цей барбос он куди націлився! І цей

барбос знає всі його кроки! Он як!.. Одвернувся до вікна... Потім засміявся.

— Чого іржеш?

— А того іржу, що ти чудак. Він просить мене познайомити його з дівчиною! Бідненький! Як це вам подобається! Він потрібue няньки! Гаразд, я можу. Але що ж ти за макуха, що не можеш сам підійти, нарешті прийти за куліси, й познайомитися. Тим більше що вона тебе знає, бо ж тебе навіть всі собаки знають тут і на сто кілометрів навколо. Лишається тільки формально представитися... Що це тобі стрелило до голови?

— Те, що й усім дурням у цьому місті. Всі за нею озираються, всі подуріли, хочуть обов'язково познайомитися, ну, а в мене хіба душа з лопуцька? Цікава дівчина.

— Так? Але ж вона знає про твій роман з Людочкою.

— Що ти, що ти!?. Скажи ти!..

— Йібо.

— Та не може бути! (чи іронія, чи жаль, скорше зла іронія) — Не може бути!

— Точно. Бож хто цього не знає.

— І то правда. А це з її погляду такий вже великий гріх?

— Безперечно.

— Тоді ти мене зовсім заінтригував. Цікава. Цікава дівчина. Обов'язково познайом... Е-е... Між іншим, що там вони корзяють, що там вони мають ставити, що увесь город гомонить?

— Звичайну п'есу. «Маруся Богуславка» називається. А місто гомонить, бо любить свій театр, та й не має іншої теми.

— А як ти думаєш, чи не вийде з того якоїсь ерунди... якогонебудь свинства, га? Як ти думаєш? Що то за п'еса?

— Проста п'еса. А втім — запитай репертом при Наркомосі (іронія). Хоч тобі нема чого турбуватися, бо в тій п'есі тяжко знайти контрреволюцію.

— Мені завжди є чого турбуватися, завжди! Тут всюди так і смердить контрреволюцією, і завжди виходить якесь свинство, еге ж... То лише ти втратив чуйність, хтось її тобі притуплює... Ну-ну-ну, не буду! Зрештою, до біса все. Мене цікавить інше. Мене цікавить та дівчина. Цікава дівчина! Обов'язково познайом. Гаразд? Чого ж ти став такий кислий з виду?

— А того я кислий, голубе, що я сам з нею мало знайомий, от що. А вдруге — роля зводні мені не до серця. Зрештою ти в надзвичайно вигідному становищі взагалі, бо можеш познайомитися з кожним громадянином і громадянкою сам дуже легко і просто — викликати до себе до кабінету. Прийде, брат, кожен і кожна, як ягня...

— Ти думаєш, що це був би найкращий спосіб? Гм...
Подумаю...

У Павла холоне на серці. А Сазонов після цих слів посміхнувся, повів бровами, замислився, а потім додав іронічно, загадково:

— Боюся, що якщо до того дійде, то тоді вже історія мо-го роману з Людочкою, з нашою «генеральною лінією», буде не актуальна.

По тих словах, що ще дужче збентежили Павла, Сазонов встав і, весело відсалютувавши по-піонерському, пішов швидко геть. За ним звівся лотиш Зайдешнер і, як тінь, посунувся слідом.

Загула «Емочка», прошелестіла ґумами попід вікнами. Відійшла.

Павло лишився сам. Почуття досади навально обгорнуло душу. І почуття нудьги. «Ну і хто ж тут кого обставив?! Хто тут лишився в дурнях?» Побачив, що він полював за одним, за своїм, а виявилося, що десь за ним самим полюють ще краще. Ой, полюють!.. Він ще ніколи не здав цього відчуття — відчуття як до тебе пхаються з чобіт'ями в саму душу... З брудними чобіт'ями і в найінтимніші куточки душі! Як і не здав ще відчуття польованої людини... Інтуїція підказувала йому, що десь снується невидима тонка павутина, в якій він може заплутатись і вже ніколи не вилучається. І ні за що, ні про що. За здорово живеш. Яке безглуздя! І снують її ріжні якісь темні сили, чорні духи. А найперше — снує її цей Пінкертон з обличчям Собакевича, що насправді не такий дурний, як завжди здавалося й здається. О, цей дух тьми, проклятий вістун всеубиваючого й паралізуючого жаху!

Однаке він не на такого натрапив! Подивимось!

Та почуття досади й неспокою не минало.

В такому тяжкому й розсіяному настрої Павло відрухово, зовсім підсвідомо подзвониг до театру, ніби хотів щось сказати важливе... комусь... Але з театру озвався якийсь шорсткий мужеський голос і Павло поклав рурку на вилку, так і не сказавши, кого йому треба...

Стояв і тормосив чуба. А тоді враз шарпнув зі стола темний обіжник, упавши на нього оком, і хотів подерти... Але зупинився. Поважив обіжник в руці, погойдав... I, зідхнувши, вкинув у нижню шухляду стола. На самий спід.

VI

Храм Мельпомени...

Сіро-сталевий і блідо-зелений кольори милують око, за- спокоюють душу, вічно збентежену, наполохану, втомлену рудими кольорами часу, — не тільки рудими для ока, але й, що головне, для душі. Все бо до відчаю руде в цей час, прямо й посередньо, формою й змістом... Воно мало бути червоним, але червоний колір линяє ж так прикро, від віт- рів і дощів, від бур і від буднів... Правда, стовпці, паркани, дерева й телеграфні стовпи побілено білим (вапном) на всіх вулицях міста Нашого, але це не тільки не міняє загального стилю рудої дійсності, а лише підкреслює її, як груба риса підведена під усім унизу, завгрубшки в цілій метр, починаючи від землі. З тим біленням парканів та стовпців взагалі вийшла ціла комедія, але про це десь згодом. Домінантою лишається колір рудий — форма і дух, змисл, суть. Це — епоха. Історична епоха рудої гістерії (червоної в теорії). Червоний колір, колір революції, колір живої бурхливої крові, колір вогню звироднів геть і набув відтінку безглаздя в безкінечній градації. В людські бо справи втручається час і стихія й тому епохальний колір червоний зжовк і набув градації фантастичної в усіх ділянках, матеріальних і духових... От як той прapor на дзвіниці — з червоного він став жовто-рудий, божевільний, рябий. Малярі рятують той колір епохи, все підновлюють, а він рудіє знов. А його знов підновлюють. А він рудіє. Так і триває Сизифове змагання малярів епохи, загрожуючистати вічним, невилікувальним, як тихе потьмарення розсудку. Щоб таки перемогти стихію і час, і логіку, щоб люди не забували, що тепера червона епоха, а не якась інша, про це, крім упертого фарблення стін, всюди ще кричиться й наголошується — виповнюються життя й людські душі червоними плякатами, червоними (рудими своїм змістом) книгами, червоними (рудими своїм змислом) віршами, червоними (рудими в дійсності) назвами — «Червоний Шлях», «Червоний Комунар», «Червоний Клич»,

«Червоний Плуг», «Червоний Серп», «Червоний Ратай», «Червоний Лимар», завод «Червоний Ливар», «Червоний Пролетар», «Червоний Селянин», «Червоний Робітник», «Червона Зірка» і навіть «ЧЕРВОНА СИНЬКА»! І навіть «Червоний Учитель», і навіть «Червоний Парикмахер»... Люди сміються, кажуть, що «парикмахер», тов. Корніenko червоний тому, що вічно п'яний. Але тут не до сміху, бо той парикмахер не один, не сам Корніенко, а ціла артіль їх і це над нею висить здоровенна така вивіска, офіційна вивіска, так що й сміяється небезпечно...

І ось в цю «червону» епоху сіро-сталевий і блідо-зелений кольори милують око, заспокоюють душу, рятують її від рудого божевілля.

Це так гарно, так спокійно виглядить театр. Він, як тихий і радісний острів спасіння в розбурханому й підступному морі рудого шалу й рудого відчаю — «Прийдіть, страждущі й обтяжені!...

Це душа міста. Відтоді, як скасовано релігію, відтоді, як церкви, що колись були душою міста, позакривано та поруйновано, або обернено на склепи для утиль-сировини чи на зерносховища, — театр посів їхнє місце — він став душою міста Нашого. Він є й його центром. Він височіє в самій середині — яко центр фізичний і духовий. Колись за такий центр правив Успенський Собор зі своєю височеною дзвіницею, але тепер це тільки пожежна «каланча», натомість піднісся цей сіро-сталевий і блідо-зелений будинок всією своєю кількаповерховою громадою й таємниче-величаво мерехтить тепер на захід, на південь і на північ масою скла своїх великих вікон і сталевим відблиском пілястр. На схід не мерехтить, бо в той бік він стоїть потилицею... допоміжними службовими прибудівками та гаражами.

З фасаду — це дуже імпозантний будинок. Гордість міста Нашого. Але він ще більша гордість міста Нашого не з фасаду, не з матеріальної сторони, а з середини, — свою функцією. Ставши бо душою міста Нашого, він на цій позиції заступає собою тепер аж всі однадцять церков. Він і збудований так, як будеться (чи будувалося) церкви — брамою на захід, вівтарем до сходу.

І до цієї місії великої покликано його найвищим урядом «усіх шістнадцяти Республік»... а не якоїсь там одної. З волі того «найвищого уряду», що єдиний керує життям і душами всього живого й напівживого, й усім мертвим на цій землі, він є — Другий (чи Третій) Державний Театр Респуб-

бліки. Ставиться в дужки «чи Третій», бо ріжниця на один номер зовсім не суттєва. Головне — він належить до кількох найперших духовних фортець Республіки, підпадає під її опіку й контролю, під прapor і під охорону.

Всі про це знають. І то знають не тільки тут, а й по всій республіці. І хто б не йшов мимо — обов'язково поверне голову.

На сповид — ця душа зараз спить. Заплющені очі, закриті двері. Не вибує біля нього публіка (народ) вечорами й святами, як звичайно, лише поглядає oddалік і чекає нетерпляче, коли ж тая «душа» прокинеться. Спить. Але то насповид. А в дійсності не так. Хоч театр і закритий зараз і немає в ньому вистав, але в нутрі, всередині його б'ється бурхливе й могутнє серце — там іде зараз шалена, напруженна праця.

Щоб забагнути значення цієї фортеці як слід, до глибин, а зокрема щоби забагнути чому люди так нетерпляче поглядають на зачинені двері й заплющені очі цієї сіро-сталевої й блідо-зеленої цитаделі, треба заглибитися дужче в сказане натяком, а то саме — що після ліквідації урядом і партією церков їхні функції перенесено на театр. А це означає, що з нього зроблено основний, центральний, нерв духового життя мас, основне знаряддя формування людських душ й глибокого щеплення їм нової ідеології, нової релігії... Справедливість вимагає об'єктивного ствердження, що не йому відразу цю функцію призначувано. Основними знаряддями формування людських душ (по ліквідації церкви) мала би бути преса, радіо, література, творців якої навіть згори найменовано «інженерами людських душ», але ці знаряддя не витримали іспиту, стали чомусь до того малопридатними, мало-успішними, через зубожіння своє, через втрату ними найкоротшого шляху до людської душі, через спростачення, через трагічне каліцтво, що їх спіткало. Могутні в принципі (як засоби формування людської «масової психології»), преса, радіо й література втратили секрет своєї сили і сила та висякла... Як той біблійний Самсон мав секрет своєї фантастичної сили в довгому, ніколи й ніким не стриженному волоссі, що не бачило ножиць, яко чужого засобу підганяння волосся до чужого смаку, потреб і уподобань; коли ж волосся Самсонові було підрізано, сила його щезла... Таке щось сталося й з пресою та літературою — десь утято секрет їхньої сили, десь в примітивній лябораторії державної пропагандивної штуки підрізало той секрет і преса, радіо та

література стали кволими, бессилими, дезорганізуючими а не організуючими чинниками у відношенні до людських душ... Тоді (й через те), скажемо, у місті Нашому наперед вийшов і основним знаряддям впливу на маси став театр. Такі функції на нього покладено. Й тому держава так ним опікується. Й через те державі театр підпорядкований, а репертуар перепускається через дуже густе решето контролі спеціальним органом при державній пропагандивній машині — т. зв. «Реперткомом» при НАРКОМОСі, найвищому керівному штабі в справах людського духовного життя. Новітні пуритани проголосили війну старому, «дрібно-буржуазному» значенню театру, воюючи проти «мистецтва ради мистецтва», «розваги ради розваги», й зробили з храму Мельпомени могутній засіб активної боротьби за «торжество комунізму», за зміцнення й закріплення в найширших масах престижу й маестату уряду та партії почуття пошани й послуху їм. Велике мистецтво театральне, чародійну силу лицедійства поставлено на службу хоч і громохкій і в цій країні найголовнішій, але все ж буденній, надто практичній і в тій булгунчині мізерній моті.

Ось таку функцію приділено цьому театріві. Але оскільки все в світі має в собі дві стороні, «орла» й «решітку» (досадний для декого закон природи) й іноді криє в собі власне кричуше заперечення, то мабуть цьому досадному законові природи підданий і цей театр.

Зі звороту, з «решітки» (хоч цьому належалося б бути з «орла», але ж у нашій благословеній країні все навиворіт!) — це таки справді душа міста Нашого, справжній храм людської культури. Так його й називають всі. Так його називає навіть простий і нехитрий Харитон, завгosp і сторож цього театру, — «Храм культури!» Бо він живить людські душі ще чимсь, що сягає трохи далі пласких замірів пуритан, він живить їх великим мистецтвом, що все ж є завжди мистецтво. Він живить їх тим, чим живить людей, здібних мислити й відчувати, книга помежи рядками. Бо театр володіє секретом хвилювати людські душі в такій мірі, як ніщо інше, хіба ще пісня й музика — але пісня й музика це ж теж складники театру. І тому люди, на яких вже не діє ні преса, ні радіо, театр виповнюють завжди по вінця. Пресу ж і радіо люди в місті Нашому якщо й читають та слухають, то тільки з примусу (особливо те «радіо», що по дротику, а іншого тут і немає), — вони споживають цей «духовний харч» з огидою й досадою, так як людина глитає

бридку мікстуру. І лише театр розкриває їхні серця чарівним ключем... Особливо цей театр, краса і гордість міста Нашого. «Особливо» тому, що в нім дібралися гарні мистецькі сили, талановита молодь, що оволоділа мистецтвом половини людські душі... А ще тому, що ту талановиту молодь направляє організуюча воля мистецького керівника, колишнього учня й соратника незрівняного Леся Курбаса.

На сповид — ця душа зараз спить. Але за закритими дверима йде напружена праця й ціле місто заінтриговане.

Вже три місяці не було вистав. Та скоро все місто має бути здивоване чимсь оригінальним. Чимсь таким, чого «ще не було», — про це всі говорять. Говорять так тому... що так хочуть. Ану ж справді! Чи може дарма колектив театру так посилено працює! Навіть від тарифних відпусток відмовилися в середині весни, в найкращій порі року, а перенесли їх на кінець літа, а може й на осінь. І працюють, працюють, працюють. Заздалегодя вивішений анонс голосить про якусь «Марусю Богуславку». Що за така «Маруся Богуславка»?! Це інтригує. Чому стільки шуму заздалегодя?!

А тим часом все дуже просто. І ~~загадково~~ ~~один поспіш~~ досить прозайчно. Три місяці вистав не було в театрі тому, що репертуар вичерпався, видихався, всі п'еси «збиті», як черевики в старця від довгого вжитку, і інтерес до театру послаб. Тоді поступило завдання від начальства не робити дефіцитних і вже безвплівових вистав, а натомість зробити «творчу» перерву й приготувати щось особливe, щось нове, щось таке, що найперше наповнило би касу, а потім — щоби воно нагреміло й нашуміло, й піднесло театр знову на «належну височину». І те «гриміння» та «шуміння» почали вже заздалегодя, мобілізуючи увагу всіх!.. Такий ось клопіт був у вищого начальства, у тих, що розпоряджають цим знаряддям формування людських душ.

Окремий же і ще більший клопіт був у мистецького керівника цього «знаряддя», в Сластьона. Клопіт Сластьона був у тім, що не було чого ставити. Це вічна біда, а якщо вже на те пішло, вічна трагедія сучасного режисера, справжнього режисера, а не якогось «Гаркуна-Задунайського»; останні таки мали до вибору чимало запропонованого і дозволеного згори — «Сатану в бочці», «Кума мірошника» і ін. «шедеври», рекомендовані репарткомом Наркомосу без жадного сорому. Але Сластьон волів би повіситись аніж поставити «Сатану в бочці». Та й колектив його не став би над таким працювати, — не так він вихований ним. І тому мав проблему — «що ж ста-

вити?!» Куліш? Заборонений... От він би всю душу віддав щоби здійснити свою давню мрію, поставити «Патетичну Сонату», але — цю мрію треба тепер поховати навіки. Крапка. Винниченко? Заборонений. Корнійчуків «Платон Кречет»? Скільки ж можно!!!. Всі вже його бачили й перебачили, його колектив і він сам витисли з себе всі творчі соки й здібності щоб зробити з цієї речі добру виставу. Вони її зробили. Був успіх. Але скільки ж можно!?. Разів з сто йшла п'еса за ці роки, але останній раз було продано тільки... три квитки! Всі інші п'еси, які тільки дозволені до вистав, або докраю затягані, або — соромно було би такому колективові їх ставити, плямити свою репутацію, як от, скажемо, поставити того самого «Сатану в бочці». Можна би було ризикнути поставити дещо з найновіших п'ес, правда, банальних, правда, простацьких славословлень ріжним вождям партії й уряду, але все ж — новотворів, однаке в такі часи, в атмосфері боротьби з ріжними «ухилами» й «ухильниками», в часи, коли «вожді» злітають геть, як голівки будяків під палицею й щезають невідомо де, а все про них написане підпадає осудові й ліквідації (здебільша разом з авторами), а також в час, коли тяжко угнатися за викрутасами й змінами т. зв. «генеральної лінії», ставити нові речі — дуже велике ризико. Хіба не було вже зняття приготованих речей і ламання всього геть перед самісінькою прем'єрою! Що ж ставити!?

Ось над цим бився давно режисер і мистецький керівник Сластьон. Шукаючи чогось підходящого, вигідного й безпечного під кожним оглядом, він радився з своїми помежами, скликав наради цілого колективу для обговорення ситуації та накреслення творчих плянів. Раз з одчаю зробив пропозицію (в жарт звичайно) піти по лінії найменшого опору й взяти справді до робочого пляну, як чергову річ, «Сатану в бочці» (і навіть показав усім примірник цієї сміхотворної п'еси, надісланий з самого центру) — зчинилася ціла буря, реґіт, обурення, тюкання на адресу того Наркомосу, що таку біду прислав, і навіть заяви декого, що якщо таку п'есу ухвалять ставити, то «прощайте! Йдемо в колгоспи буряки полоти, або на Донбас вугілля довбати!»

Та «без репертуку — ні кроку ні кому»; все ж таки довелося вибирати з матеріалу рекомендованого тією всесильною інституцією, шукати щось, що відповідало би бодай приблизно всім вимогам, таким суперечливим і незмістимим: і щоб було гарно, не халтурно, і щоб було модерно, і щоб було

неполітично, і щоб було сценічно, і щоб було витримано ідеологічно, і щоб було естетично, і щоб було виховавчо-практично, і щоб було гарне елементарно, і щоб було утилітарно... і т. д. В цих чудернацьких пошуках і прийшов щасливий помисл дівчатам — запропонувати «Марусю Богуславку». Мірило всіх вартостей п'єси, на їхню дівочу думку, в тім, що вона починається з прекрасного слова «Маруся». Інших аргументів не було (бо не знайшлося) та й не треба. Пропозицію цю всі інші підняли на клини. Сластьон її категорично відхилив. Мотиви (ті що й у всіх): хоч п'есу і рекомендував Наркомос — п'еса сама маловартісна. Трохи-трохи ліпша за «Сатану в бочці». Щось виключно незграбне. Стара-престара тематика, неактуальна, несучасна, неспівзвучна; занадто велика відірваність від епохи, забагато шароварщи. Та ще й віршом написане — хто з публіки той вірш (та ще такий «дубовий», неуковирний) слухатиме! Це загрожувало би провалом театру. Підемо краще буряки сапати чи вугілля довбати! «Хто на буряки?!»

Але на другий день Сластьон скликав знов нараду помрежів і найліпших акторів й на ній, торсаючи за звичкою свого вічно скуювдженого чуба, заявив:

«Устами младенців глаголеть істина!...» І довів, що конче треба ставити «дівочу п'есу» — «МАРУСЮ БОГУСЛАВКУ». Він простудівав її старанно за ніч від «дошки до дошки» і навіть уклав уже робочий план. Всі були здивовані, але Сластьон, з властивою йому здібністю захоплювався («вже готовий!» муркнув хтось, зневісно добре властивості цього їхнього «фанатика» потрапляти в полон якісь ідеї і тоді вже хоч кілля теші на його голові!) — довів усім, чому цей помисл «младенців» дуже щасливий. Поперше — це ж абсолютно аполітична п'еса! І вже в ній навіть найбільший «ловець політичних бліх» не знайде жадного політичного, ані «правого», ані «лівого», ані «перпендикулярного» ухилу. Гарантія! П'еса ця не має нині жадного політичного начала й політичного значення, — як і всі п'єси такого типу, на побічну, або занадто старовинну тематику. Пригадати «Лісову пісню», або «Ніч під Івана Купала»... Подруге — п'еса надзвичайно сценічна, дуже вигідна до постави, має багато суто театральних ефектних можливостей, а це, зрештою, головне, бо якраз це може забезпечити її успіх у простого глядача. Потрете — п'еса екзотична і ця екзотичність — річ неоцінима, в ній найбільша запорука, що глядач буде захоплений, маса любить такі треньки-бреньки, лірику і красу невідомос-

ти. Почетверте — п'еса дуже барвиста щодо зовнішнього оформлення, дає можливості мистцям розгорнутися вповні, на всю широчину і глибину («якби тільки ті майстри були!» — на цім місці режисер завжди тяжко зідхає, бо це його вічна біда і клопіт — брак художника; не взагалі художника, а доброго театрального майстра, творця). Так само вона дає можливості розгорнути костюмерам і бутафорам. А це дуже важне. Маса любить блискітки-брязкітки, оту всю мішуру казкову...

І нарешті — п'еса затруднить собою увесь колектив, бо всі в ній знайдуть своє місце, свою точку прикладення сил, — багата на масові сцени, вона дає можливості для використання всіх...

Словом — п'еса відповідає на всі сто процентів їхнім потребам. Найбільше сценічних можливостей і жадної політики! Сама «археологія», а значить жадного ризику для театрального колективу й його керівника. Для дирекції також. І найбільше шансів на успіх у мас. Пригадати тільки, який успіх мала отака аполітична «Лісова Пісня»!.. Захоплений і екзальтований Сластьон, як завжди, при кінці всіх перевонав і з'агітував, і наелектризував.

Так і було вирішено, — вони ставлять «Марусю Богуславку».

Ось така передісторія того анонсу, що висить тепер (давно висить!) на театрі й упоперек площі, в центрі й виконує завдання начальства, — «робить шум і грім, і движеніє в народі».

Аті Дахно Сластьонови аргументи не дуже сподобалися. Більше того, — зовсім не сподобалися. Як і ще декому з її друзів. Дерзка її душа хотіла чогось іншого, екстра-надзвичайного, небуденного, шукала сміливого лету, ризикованого, але хвилюючого, ради якого тільки й варто жити, творити й мучитись. Вона шукала можливості пограти з вогнем, спробувати силу мистецтва на масах не для розваги тільки, не для усолоджування й колисання, не для присипляння ріжними треньками-бреньками, блисками-лісками, а для того, щоб сказати правду, часом страшну, може, гірку, але правду, так як вона її розуміє, для формування таки їхніх душ. Всі хочуть (ті що командують парадою) формувати ті душі. Вона теж хоче! Так як велить її власна душа, як велить влас-

не її сміливе й жадібне, дерзке своєю волелюбністю, серце. Вона відчуває своє покликання до того, вона відчуває в собі сили для того, — вони бурхають у ній і потрібують виявлення у великому мистецтві, як, зрештою, й у кожного з юних її колег. Ради цього, і тільки ради цього вона стала на цей шлях, пішла «блазнювати» на сцену. Вона шукала якось великої нагоди завжди, ждала її. Але — як того всього досягти! Коли завжди все диктується зори, коли завжди все хилиться не в той бік. От і з цією п'есою — для чого їй та вся екзотика!..

Під час праці молодь захопилася п'есою. В процесі заглиблення в неї, в процесі «вростання», «вживання» в ту «археологію», в древню ту епоху й її персонажів всі почали відчувати якесь особливе значення цієї п'еси, якийсь особливий чар її й якийсь позапляновий, позачасовий змисл її. Це п'еса про їхніх далеких предків. Про предків їхніх і про предків усіх тих Перешибносів, Кривоносів, Пономаренків, Кирил, Дзюбанів і інших козачих нащадків, що там, поза стінами театру виповнюють собою місто Наше й його околиці й завжди чекають там від театру якогось чуда, чогось надзвичайного. Від театру, що став їхньою душою. Це п'еса про далеких-далеких романтичних предків, що потрапили в турецьку, чи там татарську, неволю.

Захопилася п'есою молодь, захопилися нею й всі, кожен по-своему. В процесі праці виявилося, що ця п'еса влаштовувала всіх і всіх задовольняла, від режисера починаючи, через увесь колектив і дирекцію й аж до старого Харитона, завгоспа й сторожа театрального, включно, що працював з усіма цілі дні й вечори, свята й будні, як «допоміжна сила».

Молоді імпульсивні та експансивні п'еса імпонувала чимсь невловимим і дерзким, якимсь натяками, як здавалося, чимсь, що далебі перегукувалося з сучасністю, якщо би його зуміти увімкнути в цю сучасність, але про це всі мовчали, не змовляючись, боячись те «щось» сполохати, боячись, щоб його раптом не вихаластали офіційні наглядачі там, угорі. А воно, те «щось» під'юджувало й поривало до праці, обіцяло велике їм задоволення... якщо би хтось зумів увімкнути його в цю сучасність, якщо би хтось зумів увімкнути в нього іскру нового вогню, якщо би хтось вставив нову душу в ту всю «археологію». Тільки от — як? Як?! Відомо, що

саме тут лежить джерело багатьох трагедій і поразок, коли людина дуже чогось хоче, а не знає «як», бо те чого вона хоче — здебільше звичайна наївна фантастика й для здійснення її не існує ніякого «як».

Для інших — навпаки, п'еса була надзвичайна саме свою «археологією», своєю невинною романтикою й екзотикою, близькітками-брязкітками, й цілковитою аполітичністю, віддаленістю від ворохобної сучасності з її «генеральною лінією», від її досадних «кампаній» і «плянів».

Для режисера і помрежів п'еса була цікава, як вдячний матеріал для мистецького виявлення всього колективу й як ефектовний засіб піднесення престижу й слави театру в очах великих людських мас ще на один щабель.

Для дирекції — п'еса обіцяла великі грошові прибутки, тривалий фінансовий успіх, бо при її сценічності вона ще й давала гарантію цілковитої безпеки щодо політичних ухилюв, а значить — запоруку тривалості її на сцені. Жадної в ній політики. Отака собі наївна колисанка. Отакі собі екзотичні турки й татари (яких вже давно не існує!), отакі собі безобидні запорожці (яких теж давно-давно не існує!), отакі собі одаліски й евнухи турецького паші, яких теж давно не існує, довгі століття вже минули, як вони зійшли з життєвого кону... Кохання турецького паші до дівчини з Богуслава... Мінареті... Мечеті... Гарем... Водограї... Синє море... Яничари... Спагі... Все це древня-древня, наївна мішуря. Близькітки-скалки, пилок історії. Сильветки сивої древності. «Археологія», мовляв Сластьон. Для мас же, як для дітей, — давай казкову небилицю — отаку грайливу колисанку, щоби утікти од життя. А тут ще й сама назва, як казкова колисанка — «Маруся Богуславка». Ось на це все й розраховувала дирекція театру, сама нишком утікаючи від понурої дійсності і від лютої в ній відповідальності за найменші задирки на «генеральній лінії».

* * *

Колектив так втігся в працю й так захопився п'есою, відкриваючи в ній все більші й більші хвилюючі можливості, що було ухвалено не робити весною перерви для відпусток, а спершу закінчити працю над «Богуславкою», приготувати її, зробити прем'єру — наробити нею шуму тріумфального, заінтригувати всіх, а тоді вже зробити перерву, мовби спочити на лаврах, — тобто піти всьому колективові у відпустки

до початку осінньо-зимового сезону. А потім експлуатувати цю виставу цілий наступний сезон, додавши до неї трохи «силосу», «заповнювачів», тобто старого репертуару, ріжних там «Кречетів» та «Весілль в Малинівці», зробивши таким чином велику програму.

В розпалі такої праці театрального колективу раптом з «репертурком» наркомосівського (що звичайно приглядався й прислухався до душі міста Нашого й що в ній робиться) поступила «вказівка», зробити з апополітичної «Богуславки» **таки політику**, — зробити річ політично загострену й актуальну — антитурецьку! Так вимагає момент. Зробити з «Марусі» річ пропагандивну проти Туреччини, «одвічного російського ворога», й взагалі проти всього «капіталістичного світу», ворога комунізму.

Виходить, що виці володарі цієї «душі» не дрімають.

Сластьон довго міркував над цією «вказівкою», посміхуючись іронічно й з досадою. Бач! Ті що вершать долю їхню, не хотять речей апополітичних! Вони з усього хотять зробити ужиток, зробити політику. Хочби і ціною обернення на халтуру!.. Ну, що ж... Політика так політика... : — І зідхав бідолаха.

Ось що вибує і ось що відбувається за сіро-сталевими та блідо-зеленими мурами мовчазної на сповид душі міста Нашого; ось що відбувається за закритими дверима й присліпленими вікнами цієї сіро-сталевої цитаделі.

VII

Ентузіясти

День крізь день і вечір крізь вечір, і часто до глибокої півночі, коли вже в усьому світі, як то каже народня приповідка, «чорти навкулачки б'ються», коли вже все місто спить, в замкненому театрі в самім його свята-святих, сковано від стороннього ока, відбуваються містерії: вібрує журлива орієнタルна музика й під її тягучі, ворожбітські звуки хтось чаклус — викликає духів середнєвіччя... І їх находить повно: — уявних старовинних турків і татар з їхнім величавим пашою, уявних древніх жидів і польських шляхтичів, спагів і яничар, дивних, печальних і сліпуче-гарних красунь — одалісок і рабинь, з усього світу нібито навизбіруваних... Гойдаються танки... Вібрують пісні... Хтось уперто, наполегливо, деталь по деталі, камінчик по камінчикові відтворює давню-давню епоху, далеку крайній й її химерну давно щезлу дійсність. Відтворює, повторює, буде... руйнує й починає знову... деталь по деталі... Ах, яка то тяжка праця! Але той хтось не здається й починає знову й знову, і знову. І вже це стає подібне до тресування змучених істот у великім порожнім цирку, де немає нікого з свідків, а лише мучаться ті біdnі істоти з своїм нещадним мучителем-тресувальником.

Той «хтось» — попелясто-русявий, розпатланий, охриплий чаклун, такий ще молодий, але такий уже старий, такий гарний і такий безпощадний. Мучитель! Такий ліричний і такий жорстокий. Мучитель! А ті «замучені істоти» — його люблена молодь, молоді ентузіясти (серед них лише кілька старших, заслужених), яку, молодь, він так мучить і яка його за це так любить і так часом ненавидить. «Ух! Роздерла б!!» — каже люта Ольга Шведова, дико обертаючи більшими своїх великих очей, коли нещадний чаклун примушує її «зацьковану» знову й знову проробляти деталь мі-

зансцени в сотий раз, бідолашна дівчина вже мліє від задухи і шалено палахкотить лютими очима на свого мучителя, — «роздеррла б!» Товаришки її теж такої думки.

А мучитель не зважає, хоч прекрасно й знає, який саме замір зроджується в тій бідолашній дівочій душі, розтерзаний ним. Він мечеться по сцені й по залі, відбудовуючи ту прокляту далеку й невідому епоху, командує своїми будівничими, геть захриплий і сквильований, і нетерпеливий, і категоричний — все мусить відповідати саме тому плянові, який зродився в його душі! Він перевіряє цілі збудовані частини тієї епохи, відбігає від неї, віддаляється в темряву не-відомого далекого (цебто в темну порожню залю), щоб подивитися з перспективи, сідає там верхи на крісло або й на балюстраду бельетажу й променіючими очима пристально дивиться й «не дає всім жити»... Потім геть руйнує все й мука починається знову.

Так по краплині, по деталі, по частині епоха та далека таки зроджується з нічого, зринає з небуття, стає дійсністю, відбудована подвійними невільниками: — так нещадно мученими рабами в епосі древній, а ще більше мученими тепер своїм головним майстром, як тії «раби єгипетські» (це хтось з мучених так охрестив себе й усіх своїх колег). Хоч ціла праця з несамовитим Сластьоном давно охрещена вже «канальськими роботами», терміном епохально дещо близчим.

Коли вже всі вибиваються з сил, тоді мучитель збирає своїх «рабів єгипетських» і рабинь в коло на сцені, сідає посеред них, відпружений, і розповідає їм веселі анекдоти, добуваючи вибухи сміху, перед тим як почати їм викладання театральної премудrosti та ріжких повчань, званих усіма «нагорними проповідями», часом терпких як полин.

Атине життя праця виповнювала по самі вінця.

На неї покладено найбільшу відповідальність і найбільші надії й вона, відчуваючи ту відповідальність і ті надії, поринула в свою ролю з головою. О, щоб бути «зіркою» мало мати хист і мало мати красу, хочби й таку, як вона має, треба ще й багато, дуже багато працювати. Їй доручено головну роль й вона тепер мусить забути, що вона Ата, що вона сучасна дівчина, — вона Маруся Богуславка, дівчина з древ-

нього Богуслава, а потім горда невільниця-рабиня, а потім горда східна княгиня, майже цариця... Вона мусить воскресити ту древню-древню дивну істоту, давно зітлілу на порох, вжитися в неї, стати нею. І найтяжче — що треба бути тією пра-прадавньою Марусею Богуславкою, жити в цім перевтіленні вдень і вночі, і в той же час не можна перестати бути сучасною дівчиною, бо серце її живе і б'ється сьогодні і від того «сьогодні» вона все таки утекти не може.

Колектив «мучеників», очолений «мучителем», складається з великого числа людей — акторів, допоміжних керівників, технічних робітників та службовців (обслуговуючого персоналу), а якщо би ще приплюсувати сюди юних студійців (учнів), то це би була ціла армія.

Серед акторів — кілька зірок.

Серед дівчат перед вела Ата, душа всього колективу, що ось-ось мала стати заслуженою акторкою республіки... Про це нишком, але уперто поговорюють, хоча сама вона вважала, що вона ніщо, що їй треба багато, багато й багато працювати й тоді, аж тоді, аж тоді! може вийде з неї хоч пів Заньковецької... Та природа наділила її не тільки скромністю й хистом в галузі обраного фаху, а ще й феноменальною упертістю та працездатністю.

За нею йшли її найліпші подруги — Ольга Шведова, Оксана Чоботар, Люся Жабка, Христя Карабан, прозвана «Аніка Воїн» за те що раз грала хлоп'ячу ролю джури при якомусь там генералі, Ната Бондаренко, Матильда Боброва зі славного роду Бобрових, Варвара Курило, Ліда Ісаєва — «жидівка вихрестка», як її дражнили хлопці, бо вона жидівка, і Марія Безбородько. Перераховуємо їх всіх поіменно тому, що роля їхня буде непроминальна в цій повісті, як і в житті. Ось це, так би мовити, основна дівоча бригада, не рахуючи студійок, здебільшого піонерського віку стригунців з прославленими у віках прізвищами Кривоносів, Кисілів, Паліїв, Перебийносів, Сірків... Дівоча бригада — це було блискуче сузір'я не тільки красунь, а й талантів, окраса не лише театру, а й взагалі міста Нашого. Товариші (хлопці звичайно) прозвали їх веселу чарівну дівочу бригаду — «ДІВЧАТА НАШОЇ КРАЇНИ», за назвою однієї п'єси (Івана Микитенка), яку вони грали колись. «ДІВЧАТА НАШОЇ КРАЇНИ»! Краса й гордість Мельпомени й об'єкт зіт-

хань всього хлоп'ячого й мужеського населення міста Нашого його найдальших околиць.

«Дівчата нашої країни» становили дуже міцно злютovanу групу, дружну й веселу, хоч були вони ріжного т. зв. «соціального походження». Були тут дочки селян і дочки індустріальних робітників, були тут і дочки колишніх «буржуїчиків», як от Люсія Жабка, донька колишнього дрібного місцевого крамаря (дореволюційного), власника крамниці дрібної галантерії, про що вона сама тільки чула, але вже не пам'ятала свого батька й матері, загиблих в хаосі перших років революції. Були тут і взагалі невідомо чиї доньки (для загалу невідомо) як от Ата, «Ататюрк», їхній дівочий «отаман», «отаман» усіх «дівчат нашої країни». Бригада була настільки дружна й брава, що, наприклад, у грі в волейбол з командою хлопців, набивала останнім, в користь «усіх дівчат нашої країни!»

Мужеська половина колективу не була такою злютованою, бо ж хлопці більші егоїсти й індивідуалісти й ім не властива така міцна дружба, як дівчатам.

Зіркою серед хлопців, до пари Аті, був Григорій Мороз, колега знаменитого Донця, заслуженого артиста республіки, й сам кандидат на такого «заслуженого». Його протилежністю був Січкаренко — досить бліда фігура, але з несамовитими амбіціями й претенсіями, єдина, мабуть, на увесь колектив особа так шалено й так явно одержима комплексом злоби до всіх, виплеканої на буйному ґрунті заздрості, — заздрості до ліпших і до кожного, хто вище нього в ґіерархії вартостей театру й взагалі. Решта — були добрі, працьовиті й талановиті актори з великими перспективами й можливостями, що росли кождоденно в напруженій праці й шуканнях.

Як не дивно, але серед «дівчат нашої країни» таких осіб, як Січкаренко, з такими рисами заздрості й інтригантства зовсім не було. Тому що це не театральна богема старовинного зразка, а все молодь сучасна, з однаковими об'єктивними передумовами, перед якою стелився шлях однакових творчих можливостей, де кожен міг осягнути максимум, аби лише хотів. Через це, як нещасливий вийняток, призначений стверджувати правило, Січкаренко був об'єктом іронії й тихого глуму. Він це знов і платив у стократ. Особливо він божевільно... не влюбився, ні!... божевільно ненавидів Ату. І розум йому зовсім завертало від заздрощів. Дехто думав (і жартував), що це від безнадійного кохання, бо дівчина ані-

руш не звертала на нього уваги, та це неправда. Він не був настільки наївним, щоб без шансів закохуватися в таку.

Крім акторської частини, театральний колектив виповнювали ще люди ріжного фахового профілю, як от — декоратори, бутафори, костюмери, механіки, електротехніки, білетери й інші допоміжні робітники й службовці.

Якщо поминути славних «зірок» та мистецького керівника з директором, то найоригінальнішою з усіх постатей театру був безперечно старий Харитон — вічний завгосп, сторож, розпорядчик матеріальної частини сцени й найкращий її знавець, і взагалі — «за старшого куди пошлють». В цілому ж — він «батько театру». Не взагалі театру (ця роль ніби належить Кропивницькому), а оцього театру, «хазяїн» його, як його величали, бо він найстарший тут стажем театральним, він був при побудові цієї споруди 30 років тому, вступив в обов'язки його завгоспа, на цім посту пережив усі бурі війни й революції, й анархію, зберігши в тих бурях театр від розграбування й поругання, і на цім посту лишився й тепер. Він любить цей театр, як своє власне дитя. Він пережив усіх знаменитих режисерів і знаменитих акторів, і незчисленних антрепренерів, ріжних «Гаркунів-Задунайських», пережив ріжні влади, пережив ріжні напрямки й ріжні епохи в театральній історії, все... Все те щезло, зійшло в непам'ять, а він — ні. Він собі існує й гордо походжає, як переможець, по всіх поверхах і підземеллях театру, погукує й покрикує, яко господар, чекає нових зірок і нових періодів та напрямків в розвитку театру, присутній на всіх нарадах та при всіх починаннях, полас свої зауваги й мудрі поради; допомагає декораторам, робітникам сцени, електрикам і директорам, усім, — тягає «ставки» й лаштунки, забиває цвяхи де треба (й де нетреба) і — вічно посміхається своєю доброю, батьківською посмішкою. Вона, та посмішка, у нього якась сонячна — добрячі його очі проміняться внутрішньою невгласимою радістю, що назовні розбігається безліччю малесеньких зморшок навколо очей, які розходяться (ссяють!) радіусами в усі боки. Він ту посмішку носить всюди, погукує та покрикує. І ніхто без його згоди нічого не може й не посміє тут зробити. Не тому, що його, скажем, директори боятьсяся, а тому, що така вже тут жартівлива традиція, така ознака доброго тону, такий порядок — питатись про все в «найстаршого», в Харитона. Жартома, але питати-ся. Він тут, як англійський король, — царствує... ну, а управляє вже директор та мистецький керівник.

Це на свій кшталт оригінальна постать — зам. директора, товариш Сметана, прозваний «комісаром». Він же й цікава постать взагалі в місті. Тому він потрібє окремого портрета.

Комсомольців у театральному колективі досить значний процент (навіть Мороз комсомолець), але з партійним т. зв. «прошарком» було зовсім зле. «Прошарок» той увесь складався тільки з двох осіб — з директора та його заступника, тов. Сметани.

Ну, директор Ткач — такий собі партієць, що нікому не ліз з тим у вічі, хоч і належав нібито до верхівки партії; спокійний, стриманий, малоговіркий, вічно заклопотаний своїм театром, який він дуже любив і через те (на думку партійних зверхників) був досить пасивний як член партії. А як на думку редактора місцевої (вірніше, обласної) газети «Червоний Комунар», то й «досить загадковий». Але це була людина з досить сильним і самостійним характером і йому в дуже великій мірі завдячує театр своїм існуванням. В справі мистецького керівництва Ткач зовсім не втручався, хоч і був присутній (бо запрошуваний) завжди на нарадах, однаке речі апробував до вистави завжди після думки Сластьона, беручи на себе повну відповідальність за все на підставі тієї думки. Ткача всі шанували й виказували йому це належно, — він був як батько, що тримав усе вкупі.

Натомість друга половина «партійного прошарку» театру, заступник Ткача товариш Сметана — це щось зовсім інше, що не користалося жадно пошаною в усього колективу й було більшом на оці, а зрештою не мало анікісінського значення. Це був би дуже цікавий персонаж для доброї комедії. Та зрештою він зіграв і ще трохи дограє химерну свою ролю в комедії життєвій. Зсутулений, заікуватий, пристаркуватий і малопомітний чоловік, але — по-своєму знаменитий, своєрідна історична постать міста Нашого.

Характерний цей Сметана тим, що мав Божий дар сприятно достосовуватись до ситуації та був одержимий вічним бажанням усім догодити (не усім взагалі, а всім власті імущим). За думкою аборигенів міста Нашого він міг би правити за ілюстрацію до чехівського хамелеона. Яко заступник директора, Сметана особливого нічого не робив, тільки сидів у директорськім кабінеті, або «стовбичив» там («стовбичив» — це за виразом Харитона) коли не було місця сі-

сти, та тягся всюди за ним хвостиком, як його тінь, або як нитка за голкою. В цьому й полягала його функція заступника. Коротше кажучи, він виконував ролю своєрідного політ-комісара при Ткачеві, «на всякий випадок» приставлений на цю роль не ким іншим як Сазоновим. Негласно він ніби ще виконував обов'язки зав. секретної частини, чи пак «спецвідділу», тобто — «відділу кадрів». Але це не офіційно. Хоча доба явних політкомісарів на всіх ділянках ніби й давно минула, але практика **неявних** комісарів тривала, — тобто приставлених «соглядатаїв». Таким був Сметана.

З основного фаху Сметана вчитель. Колись, ще за царату, цей Сметана учителював у церковно-приходській школі (найбільшого приходу таки в місті Нашому, соборного) і прославився серед стовпів суспільства своєю ревністю в службі «царю й отечеству», а серед населення (а надто учнів) навіки прославився тим, що бив нещадно бідолашніх малих аборигенів темної імперської провінції лінійкою по голові й навіть по губах за сакральне «мазепинство» — за невміння, і нездібність! по-людські, сіреч «благородно», говорити, за навертання «варнякати», тобто говорити по-своєму, як Бог повелів. Цією лінійкою вірнопідданий Сметана ~~викрив~~ ~~і~~ ~~зрував~~ яко «мазепинців» усе молоде покоління імператорських тубільців. Мазепинець ти нещасний!

Коли вибухнула революція, Сметана швидко переорієнтувався й став не чим іншим, як автокефалістом і... «мазепинцем». Та події розвивалися непередбачено швидко й він переорієнтовувався кілька разів, — при червоних почервонів і «розстрягся» з автокефалії й став прод-комісаром; при денікінцах якось викрутився й «побілів», і став зав-школою; за Махна двічі «чорнів»; а як уже властъ устабілізувалася советська, устабілізувався й Сметана й став посуватися успішно по урядовій драбині, як вірний і сумлінний, і «nezamіnimyj» служака на ріжких ділянках. Вступив до державної партії. Згодом набув спеціального амплуа — амплуа політкомісара. Вже не упродкомісара, а ПОЛІТкомісара спеціального призначення. Та особливо такий ужиток зробив з нього тепер Сазонов, зовсім спростивши цю функцію до звичайного «соглядатайства», використавши той факт, що Сметана колись був автокефальним діячем і чимсь там ще в Денікіна; знаючи це, Сазонов накинув на Сметану уздечку страху та й зробив з нього найвірнішого собі, безсловесного попіхача. В такій ролі, в

ролі спрощеного «комісара» Сметана був при покійному Ляшенкові в дит-республіці, як його, ніби, заступник; той боротьбіст чи анархо-синдикаліст конче бо потребував такої сметанівської «помочі». А тепер в такій ролі він при Ткачеві, та далебі й при всьому персоналі театрту. Тихенський, потайний, сумирний і нашорошений, як щур. Він не дивиться на боки й ні на кого, але бачить все. Такий сумирний і скрадливий, чисто тобі езуїт. Сама смиренність. Ходить дрібненьким шажком, нечутно посувався. Говорить тихо, безвиразно. За такою вдачею й за віком йому би бути архіваріусом десь в якомусь монастирі чи що, якби вони були.

Скрашувала цю мізерну й несимпатичну фігуру тільки пікантна його слава, вірніше — слава однієї анекдотичної події з ним, що колись нашуміла на всі околиці й насмішила людей майже на пару десятиліть і тепер товаришить Сметані та й, мабуть, товаришитиме до гроба.

Прізвище його Сметана і він зайкуватий. Отже, років з 18 тому коли Сметана працював як директор найбільшої в місті «Ленінської» школи, приїхав до міста гость зі столиці — інспектор шкільництва при Наркомосі, на прізвище Вареник, і теж заїкуватий. ~~—~~ ^{на прізвище} ~~з нагоди~~ приїзду такого високого гостя спінка РОБОС (профспілка робітників освіти) ~~її~~ ^{її} ~~відп~~ кола міста влаштували великий і пишний банкет. А на тім банкеті комусь (а дехто каже, що цей «хтось» і банкет для того влаштував спеціально) спало на думку звести до купи тих двох зайк, які досі не були знайомі, — цей «хтось» вирішив познайомити їх і тим сподівався трохи розважити суспільство міста Нашого. І ця мета була досягнута близькуче. На пишному банкеті в залі клубу РОБОСу їх і було зведенено привсенародно: — знайомтесь!.. Все завмерло з острahu й хвилювання, збагнувшi, що це за диявольський жарт хтось придумав; деякі навіть подерлись на стільці щоб краще бачити сцену знайомства Вареника з Сметаною, — в залі стало тихо. І в тій тиші відбулося таке:

— В...в...в...ва! В...в...в...вареник! — простіг руку інспектор.

— С...с...см! С...с...сметана! — випалив Сметана в тон і простіг руку назустріч з великою важністю, набундочений з такої чести.

Інспектор збуряковів, затрясся увесь від образі, бо вирішив, що з нього глузують, копіюючи його нещастя, і — трах Сметану по-уху! Заля вибухнула з реготу. А Сметана

інспектора й собі в ухо! І в друге!.. «Ага! Ти зневажати!..» І зчепилися Вареник з Сметаною. Билися вони смертним боєм. І могло скінчитися трагічно, якби не розняли їх. Але й так вийшло досить таки трагічно — Сметана, як сильніший і виявившись раптом надзвичайно агресивним (і хто б подумав), добре потовк Вареника. Він виказав дивну силу, гонор і хоробрість у цім бою. Це було вперше і востаннє в його житті отака боездатність, такий гонор і такий темперамент. Після того Сметана, опам'ятавшись, хотів з переляку повіситись — «що ж він наробив! Та ще з начальством!» Але не повісився, бо аж так далеко сягнути його сила характеру не могла. Тоді почав бігати з ідеєю перемінити своє сакраментальне прізвище, маючи нишком на думці убити двох зайців — змінити своє нефортунне, та ще й таке «мужицьке» прізвище (а він про це мріяв усе своє життя і тепер така прекрасна нагода!), а подруге — сковатися від можливої помсти, від відплати того могутнього Вареника, яка, на його думку, таки колись мала впасти на його голову, — змінити прізвище — й шукай, Варенику, Сметани, як вітра в полі. Був Сметана й нема Сметани, а став з нього, скажім, якийсь Жемчужін або Златогоров, або Орлов-Львов-Горкін... Попробуй тоді знайти Сметану! Він проводив цілі дні й ночі над добиранням прізвища і навіть втягнув у цю роботу таємно кількох своїх приятелів, а ті «по секрету» поінформували кожен приятелів своїх (звичайно «найближчих і найвірніших») і таким чином було таємно втягнуто в цю тяжку працю ціле місто. І яких тільки прізвищ не вигадувано й не подавано, — до Олександра Македонського включно... Скінчилось все нічим, бо знайшлися щиросердечні люди й одрадили Сметану від такого кроку, виставивши непереможні аргументи. Поперше — прізвище змінити не штука, а от, міняючи прізвище, треба ж змінити й заікуватість, бо що то буде, коли, скажем, Олександр Македонський і заікуватий! Хто повірить! Треба змінити заікуватість, а як ти її зміниш! Це раз. А вдруге — без заікуватості само по собі прізвище його не таке вже й погане. Де! Навпаки! Чудесне прізвище! Був же ж десь композитор, славний на увесь світ, і теж називався «Сметана» і увесь світ йому з таким прізвищем б'є браво. Отже — прізвище гарне.

Так Сметана й лишився Сметаною. Але згаданий турнір з Вареником, отой його чин героїчний прославив його й на вікі увів в історію міста Нашого, й відтоді він там возідає,

оповитий легендою, осяяній авреолею слави переможця великого наркомосівського Вареника. Хоч, сказати правду, неспокій і трівога, і терепетне чекання неминучої відплати жили вічно в його полохливій, здисціплінованій і вірнотіданчій душі: ануж Вареник того не забув і колись згадає про свою кривду на своєму урядовому Олімпі, а може ще стане наркомом та тоді: — «А подати сюди Тяпкіна-Ляпкіна! А подати лишень мені, столичному Вареникові, ту провінційну Сметану!» І що тоді?

Ще й тепер рецидиви цього страху мучать іноді Сметану душу. Ану ж згадають про ту ганебну бійку при якійсь черговій «чистці» партії чи «радапарату»!.. Що ж що він комісар!?

Директор з своїм «комісаром» зовсім не числився. Не числилися й інші. Ніхто не визнавав у Сметані помічника директора, ніхто не визнавав у ньому заступника Ткача, бо ж він таким і є був. Він — «комісар», хоч офіційної такої посади він не мав й такого офіційного титулу він не мав права носити. Це начепила такий титул йому молодь, добираючи його до його делікатної функції й приставивши через це лапки. І пристав цей титул міцно, а звучав як прозвище, на зразок тих драстичних прозвищ, що їх дають пустотливі школярі найнелюбішим представникам казенного шкільного персоналу. «Комісар».

Молодь дозволяла собі ріжні вибрики, коли Сметана заходив за сцену під час інтенсивної праці колективу, — хтось невідомий чіпляв йому за хлястик піджака паперового хвостика, або що, а серйозні люди серйозно віталися з Сметаною руками вимашеними в грим... Цей жарт був оснований на тому, що Сметана мав вічну сверблячку в носі й завжди тер його долонями... Таким чином Сметана часто дефілював через усю сцену, через усі фойє й навіть іноді по вулиці з червоним, або синім носом, поки йому хтось не звертав на те увагу. Раз такого його розмальованого зустрів у фойє якийсь язикатий знайомий з парткому, що за чимсь прийшов сюди: — А, товаришу Сметано! А яку ж це ви ролю маєте грати? Чи не в «Марусі Богуславці?»

Сметана, уколотий нелюбим приятелем і мацнувшись за носа, розсердився страшенно й перевершив сам себе, здобувшись на надзвичайний старечий дотеп:

— Турецького евнуха! — визвірився Сметана на того, хто питав, хотівши його в такий спосіб вилаяти — «Турецького евнуха!!»

Про це вінав увесь театр і всім було весело.

Найзнаменішим було, що Сметана навіть не припускав, що з ним хтось так жартує (бо хто посміє жартувати з комісаром!?), а вважав це за вислід власної необережності й неохайноти під час візити за сцену, де звісно «все вимашено в грим та ріжні фарби». Тому раз навіть видав наказа з власної ініціативи на форменному директорському бланку й розлішив його по всіх робочих місцях поза сценою, в червоному кутку, в лябораторіях і в ательє декораторів та бутафорів; наказ про те, що суверо забороняється неохайне поводження з фарбами, гримом і всіма «красячими веществами» (не зміг подолати труднощів своєї власної мови, щоб перекласти з «общепонятного»), — забороняється акторам і мальярам під час праці братися за ріжні «публичні речі» — за публичні ручки дверей, за клямки, за крісла (йшов довгий перелік «публичних» речей, за які акторам заборонялося братися) ... По тому всьому йшов пишний підпис — «Зам-директора, Сметана».

«Як у П'ятакова на червінцях!» — жартували ті, кому те все заборонялося. А деякі особливо весело настроєні дописували на «директорському» наказі ще й свої додатки до переліку «публичних» речей, за які заборонялося бідолашним акторам братися: ... «За публичні місця ... За публичні лихтарі ... За публичних женщин і мужчин ...»

Так Сметана здійснював керівництво партії в ділянці театрального мистецтва.

Найкраще поводився з Сметаною Харитон, що якось особливо, стихійно не любив Сметани. Коли Сметана з'являвся на сцені під час праці, Харитонові конче в цю хвилину треба було щось волокти через сцену — то якусь там «ставку» (величезну декораційну раму для кімнат і павільйонів), то грубий кабель електричний, то наставне «дерево», то «спинку» до «задника», або й просто драбину, — він перетаку ставку чи драбину, артистично обертаючи нею, просто на Сметану й гукав заклопотано, ділово, сердито, безцеремонно, так як це вмів тільки старий Харитон:

— Гей! Гей! Гей! А відступімся, товаришу комісаре! ! Соб! Соб!. Соб!!! — і пер на комісара щосили, наступав з тією жахливою своею морокою, обертаючи нею. І куди би не повернувся комісар, у Харитона все виходило «соб!» Бо Сметана не знав, куди ж саме треба було повернати, як «соб!» Так Харитон заганяв комісара «соб» десь в пильний

закапелок, на потіху молоді, і ще й бурчав сердито, й оком не змигнувши:

— Ах, ти Боже! І чого в оно лазе!.. Не ходіть тут, товаришу комісаре, бо тут люди працюють!..

Це було зовсім неприємно Сметані, але не міг ні до чого причепитися, бачив бо себе винним, бо не знов, куди саме треба повернати коли Харитон каже «Соб!» Через те Сметана став дуже рідко появлятися за сценовою. Хай він сказиться той Харитон! І що ти з ним зробиш!

І виходило так, що для Сметани на старості літ було тільки двоє найстрашніших і наймогутніших людей у всьому світі — Сазонов і Харитон.

Та цей зам. директора — це весела анекдотистика; хоч і життєва, але анекдотистика. Для скрашування буднів. Життя улаштоване мудро — щоб було в ньому над чим поплакати, та й над чим посміятыся.

Воно (життя) постаралося й ще трохи, далебі щоб зрівноважити з тим Сметаною, — до особливо комедійного додало й особливо трагедійного, а до ріжких снованих небилиць навколо театру й «Марусі Богуславки», до гострої інтриги додало ще трохи свого перцю, загострило її: воно вкинуло до театру ще й Сміяна.

VIII

Примха випадку

Сміянова течка, що він її було забув у читальні й що була потрапила на міліцейський смітник, не загинула. На ній якось натрапив начальник міліції і, хоч він і не розумівся зовсім на малярстві, проте з професійного обов'язку змикитив, що тут щось може бути важне, і передав течку з помалюванням папером начальникові НКВД. А начальник НКВД переглянув усе пильно й додупався, що то не якісь там звичайні помалювані шматки паперу, а театральні рисунки і проекти декорацій до п'єси «Маруся Богуславка», назву якої й на деяких рисунках понаписувано. А так як він знов, що цю п'єсу ставить їхній театр, то взяв і подзвонив до театру і між ним та директором відбулася приблизно така розмова:

— Слухай, директор! Тиничіво не патерал?

— Ні.

— Врош!

— Та ж ні!

— Гавари мне!... Ви там ставите ету «Маруську» ілі как сйо... Стало бить гета принадлежит вам... Приайдіте за беріте!

Яке ж було здивування директора, режисера та помрежів, коли вони дістали до рук течку, передану начальником НКВД! У ній, поміж недбалими ріжними шкіщами деталів машин, фрагментами орнаментів тощо, були театральні ескізи, і якраз... до «Марусі Богуславки»! — Проекти оформлення сцен, проекти костюмів, рисунки типів. Та які ескізи! Такій роботі міг би позаздрити не тільки їхній театр, а навіть найліпший московський, хоч там, як відомо, добираються найкращі мистецькі сили з усього СССР.

Почали дощукуватися, хто ж ті ескізи зробив. І на чиє замовлення? Шукали довго, і марно. Давали оголошення в газеті. Перепитали всіх місцевих художників і навіть усіх хоч трохи подібних до художників, чи це часом не він утнув. Марно. Ніхто таких ескізів не втинає. Ще якби йшлося

просто про продаж, то може хтось і знайшовся б охочий одержати гроші, але тут ішлося про те, щоб здійснити ті шкіци на театральній сцені, і то якнайскорше, можна сказати — негайно. Ні, на це сміливця не знайшлось. Так би, може, й не дошукалися, коли б не випадок; власне, коли б не жарт одного з помрежів, який з досади порадив запитати ще в Давида, знаменитого дурника, що шукав п'яте колесо, чи не він це малював, або в того другого божевільного. Ідея всіх насмішила, як вдалий жарт. Одначе Сластьон якраз і вхопився за цю думку, — а чому б дійсно й ні? Як мистець сам, тобто до певної міри фантаст і «ненормальний», за його власним висловом, він мав свою оригінальну теорію (напівсер'йозну, напівжартівліву) про те, що великі, неймовірно хороші речі неодмінно межують з божевіллям, а звідси — вони часом криються там, де ми ніколи й не запідоозрюємо. Варіант з Давидом, звичайно, був забракований зразу, бо то вже явна була би нісенітниця, тут і Сластьонова теорія пасувала. Натомість щодо Сміяна, особливо на тлі всіх тих фантастичних легенд і байок, наоснованих навколо цього імені, — то все можливе. І навіть по відношенню до цього імені фантастика з ескізами видається зовсім не фантастично, на тлі фантастики іншої... І сам Сластьон взявся до розшуків. І розшукав. І на своє здивування та здивування інших виявилося, що шкіци до «Марусі Богуславки» зробив таки Сміян. А для чого зробив — він і сам не знає. Так. Знічев'я. З б о ж е - в і л л я... Зі звичайної реакції на настирливу, часто бачену рекляму цієї майбутньої вистави. Ще що вразило Сластьона, це те, що Сміян ані збентежився, ані здивувався, а просто сприйняв факт його розшуків та заінтересованості його ескізами, як явище абсолютно закономірне й саме таке, яке й мусіло би статися неминуче... Нічого ані розпитував, ані нічого особливого сам не говорив. Відповіді його на запитання Сластьона видалися цьому останньому не тільки за надто скупими, а й досить таки безглуздими. Ледве Сластьон виловив зі скупих, понурих і здебільшого зовсім алогічних фраз, що Сміян колись навчився декоративної штуки в якісь «колонії Дзержинського», а потім «колись» працював не то в столичному театрі, не то на «Біломор-каналі»... Тут Сластьон злякався і більше не розпитував. Треба сказати, що він взагалі ненадто ліз в душу, а коли ж почув про «Біломор-канал», то власна його душа отерпля і він зовсім перестав питатись... Зрештою, яке йому до всього діло, що та як. Його цікавило мати цю людину для свого театру, решта — це не його діло.

Мати би цього чоловіка до своїх послуг! І це видавалося найтяжчим. Як до цього приступити, як до діла взятись, щоб цю людину не наполохати, не турнути? Як йому пояснити? ..

Але все розв'язалося на диво просто. Прослухавши всі схвильовані й плутані (відстраху й ніяковости) тиради Сластьона, Сміян ані не спокохався, ані рівно ж не виявив особливого інтересу, а чи може й належного розуміння про що ідеться. Сприйняв усе якось безкрай байдуже, безкрай спокійно, навіть ніби з неприявною при розмові душою. А замість відповіді, якої чекав Сластьон, без жадних слів прийшов з ним до театру й так само без жадних зайніх дискусій отaborився в декоративній майстерні ...

Правду сказати, Сластьон набрався страху, — ануж цей маньяк все перепартачить, все переписує, переламає, перепакостить ... Та коли по якомусь часі Сміян (мовчки й майже не виходячи з своеї, приділеної йому, робочої кімнати, поринувши в працю з головою) зробив макети оформлення всіх сцен «Марусі Богуславки», Сластьон аж у полі вдарився від зворушення та захоплення ... Розхвильований внутрішньо і нахмарений ззовні він обігав разом з директором Ткачем ряд «професійних та громадських» установ до НКВД включно, гаряче й рішуче вимагаючи віддати їм в їхнє розпорядження Петра Сміяна, чи то шукаючи в когось санкції. Але виявилося, що жадна установа Сміяном не цікавиться, що він ні до кого не належить і всім до нього байдуже; він — нічий. Покидьок такий собі ... І «санкціонувати» ніхто нічого не збирається. Ніхто не сперечається. Не опирається. Лише кепкують собі: «Та беріть, беріть його! .. Заберіть з уздром! Будь ласка! .. Лише той ... Будьте «бдітельні!»

Відтоді пішла поголоска, що божевільний оформляє «Марусю Богуславку». «Уявіть собі! ...»

Хоч в анонсах і пресових ріжних повідомленнях дирекція театру не насмілилася поставити прізвища того божевільного, більше того — фігурував у тих повідомленнях і анонсах, яко художник цієї вистави, і рекламиувався поруч з автором, режисером та «зірками», штатний декоратор театру Костров, — одначе містом і околицями шастала уперта й інтригуюча поголоска, що божевільний маньяк, божевільний Сміян оформляє «Марусю Богуславку», топак — «малює Марусю! ...»

Це було зовсім цікаво.

Павло сопів і не знов з чого почати. Боже, він хотів би не про те з цією дівчиною говорити! З цією одчайдушною, з цією божевільною, з цією неможливою дівчиною, що притянула йому розум і тримає в руці його серце! Павло хвилюється і не знає з чого почати.

Чекаючи що буде далі, Ата перевела очі на височену осику, що стояла остроронь в сонячнім сяйві й, здавалося, сягала вершиною до самісінських білих пірчастих хмаринок. Осика трепетала безліччю листочків, а Ата, піднявши лице, дивилася на них і ворушила губами, ніби хотіла повторити їхній лепет.

— Ви що, молитесь богу? — з'іронізував Павло нарешті.
— Ні, я складаю вірші, — не розгубилась Ата.
— Ого! І що ж, виходить?
— Авже ж виходить.
— Гм... Цікаво... — та ж іронія. — І що ж саме виходить?
— А ось, будь ласка... — Ата заплющила очі, як то, вона бачила, робить один знаменитий поет, подумала й продеклямувала:

Гей, на нашій осиці
Три мілійони листочків!
Аж три мілійони! Аж три мілійони!
Вони організовують мітинги
І сваряться за промінчик сонячний.
О!

І розплющила очі. Це була явна пародія на вірші сучасних поетів. А може й не пародія. На всякий випадок Павло, як не спеціаліст у віршах, зробив глибокодумну міну й похитав головою заперечливо.

Ата:

— Що? Погано?
— Ні. По мойому... вірш кращий ані ж у Тичини, а Маяковському взагалі далеко до такого вірща. Тільки я не вірю, щоб на цій осиці було три мілійони листочків. От що.
— А-а... Дійсно... Так не вірите?
— Ні.
— Провірте. Злічіть.
— Справді! Мені це навіть і на думку не зпало, — засміявся. — Якби я був літературний критик, то справді скористався б з вашої поради, щоб не бути «голосовним».

— А вам личило би бути отаким яким-небудь Добринею-Романовим. Ха-ха! Але до діла! Так де ж ваш налигач?

— Ви це сер'йозно про налигач?

— Цілком.

— Е-е... Налигача то я й не взяв. Але чого так, що аж налигача треба?

— Бо, мабуть, буде занадто багато перепон.

— Ви будете собі ставити перепони?

— Не я, а дійсність їх понаставляла й мені буде тяжко без вашої допомоги їх поперелазити. Боюсь, що й налигач не допоможе.

— Щось ви мудруєте, туманно говорите... Як той піп притчами. Ну, добре, що ж то за перепони?

— Ви так хочете все зразу! Не можна ж так. Треба за порядком... Я й сама не знаю, як їх отак одразу назвати, яким словом. Ну, от, скажемо, що всі ті перепони в мене в душі. Ну, от душа моя, мабуть, не підходить до того стандарту, який існує при прийнятті до комсомолу... Ах, лихо з вами, ну як це вам пояснити?

— І чого ж та душа не підходить?

— Та хоч би й того, що в ній той увесь світ, який у ваших душах стоїть твердо на ногах, у моїй душі стоїть догори ногами... Не вкладається інакше туди, лише як догори ногами...

— Гм... Оригінально, але... Рисуетесь ви, от що. Мовляв, от яка я, дивіться — в моїй душі все стоїть догори ногами.

Ата закусила губу й зідхнула, трохи зніяковіла.

— Що ж тут приемного, як усе шкеребть?... — Очі її посмутніли, примеркли, ховаючи дерзкі, злі вогники. — Нема чим оригінальничати. Я б хотіла, щоб в моїй душі був мир і спокій і щоб у ній не було того страшного, болючого, дикого кипіння, того хаосу почуттів, сумнівів, зневіри, розпачу, мук... Я б хотіла, щоб у моїй душі було все так як у вашій — жадної «опозиції» й жадного «ухилу», все розставлене на полички, все суворо визначено статутом комсомолу чи партії, ніяких вагань і сумнівів, — є приписи й визначення згори на все, є рубрики, скриньки, полички — у них вміщене все життя, і навіть увесь світ, все просто, ясно, зрозуміло, нормально: отак «капіталісти», так «імперіялісти», так «пролетаріят», так «партія»... Все чітко й

ясно. Душу вашу не гризе ніякий черв невіри й сумнівів, ніякі болі душевні не баламутять вашого спокою...

— Ви думаете?

— Що?!. Гм... Я певна. Але я не можу бути такою. Те що у вас стоїть на ногах у душі, у мене стоїть геть шкеребертъ.

— Дурниці. Рисуетесь. Ви така, як і всі, як і я.

— Тепер я скажу — ви думаете?

— Авжеж.

Зідхнула.

— Ну, так, звичайно, я така, як і всі... Але все таки в душі в мене (за приписами діямату ніякої душі немає, знаю, але... про приписи діямату ми поговоримо колись іншим разом) — в душі в мене щось зовсім не те, що потрібне за статутом для нововступаючого до комсомолу.

— А ви статут читали? (скептичне запитання).

— Звичайно читала...

— Та що ви?! — аж скинувся Павло щиро. — Ну ѿ як?

— Та от так, як і кажу... Замість проясніння, — кипіння й зудари протиріч в моїй душі лише посилилися. Рештки того, що ще сяк-так трималося в моїй душі нормально, стали цапки...

— Киньте, Ато! До чого ці всі тайномувки, загадкові словечка. Не вдавайте з себе оригінальну дівчину, бо ви й так оригінальна, дійсно оригінальна, але не якимсь там «кипінням і муками», а своєю красою, своїм розумом, енергією, нарешті виключним талантом сценічним...

Ата ехидно, з убивчим сарказмом:

— І, значить, я цілком придатна до комсомолу?

— Именно! Цілком. Ви на голову вище багатьох інших дівчат... Ви будете красою й гордістю цілої області, де! цілої республіки!

— Дякую.

Ата помовчала кілька хвилин, сердито й зосереджено розправляючи пальцями заломи на книзі.

— Гаразд... Тоді давайте поговоримо щиро, товаришу Павле!

— Он як! То хіба ми досі говорили не щиро?

— Ні, ми говорили... щиро, але як равлики, як... як без'язики. А тепер поговорім по-справжньому щиро. Чому б нам не поговорити щиро?

— Справді. Ну, давайте... Але я з вами все говорю щиро.

— Я також. Ви знаєте. А тепер давайте ще щиріше. Ще!.. І от, скажу я вам зараз щиро-найщиріше, мене не беруть завидки, що у вас у душі все так спокійно, ясно, просто, як у салдатській казармі, а бере мене жаль.

— Як, як?

— Жаль.

— Дякую...

— Не кепкуйте. Почекайте... Жаль! За вас жаль! І здивування. Страшеннє здивування. Як це так, коли існують такі колосальні й безглузді суперечності, або, як то було модно говорити, «ножиці» між життям і вами, тобто між практикою й теорією, а ще точніше, між життям і пропагандою, — як це так у вас у душі мир і спокій?!. Та ж ви жива людина! Ви жива людина, друже мій! Та невже ж у вас немає розуму, душі і серця? Та невже у вас нарешті немає відваги, мужньості?!

Павло насупився, почервонів, але настроївся слухати терпляче, міцно стиснув уста, не перебивав. Нехай говорить. Проте видно було, що те, що говорила Ата, не було для нього несподіванкою, десь, у якомусь куточку душі його лежали саме такі думки, звалині на купу й присипані порохом живоносильного забуття, заборонені думки, а тому саме й обернені на попіл, убиті при самім народженні. Власне, не думки, а лише паростки думок, живою силом припорошені... І тому він почервонів, як спійманий зненацька. А Ата говорила:

— Як же може бути мир і спокій у вашій душі, коли порядній людині тут треба криком кричати, соромитись самого себе, якось дати з тим раду — тобто узгіднити дійсність з теорією, зовнішній світ та свої діла з своєю совістю, або... Або збунтуватися й відпекатися від усього, піти геть, піти в монастир, як то, кажуть, колись було, піти геть в скит, а як немає, то самому зробити такий скит («Та чого ж, скитів не бракує» — промовив Павло тихо, й досить уїдливо, про себе, але Ата не чула, вона взагалі нічого не чула від хвилювання, вела далі) — зробити таку нору й заритися від всієї тієї брехні, а головне — від того усього нещастя й ганьби, що вродили на місці великих¹ поривів людських, від того «чортополоху», що виріс на святій крові батьків і дідів наших... Говорю фігулярно про батьків і дідів наших...

— Гм... Ви говорите про забріханість, в чому ви бачите забріханість?

— Ой, Боже! Як, ви не розумієте, чи присинебожуєтесь? Та ж усе ясно й без слів.

— А все ж таки?

— Та візьмем хоч би й вашу програму, ваше комсомольське вірую, воно ж «вірую» й партії. Що там написано? Там написано про комунізм, там написано ніби про вселюдське щастя, справедливість, рівність, свободу, соціалізм. Може я дурна, але я розумію так, що ви пропагаєте віддати себе в жертву за це ваше вірую, ви вимагаєте від усіх, а насамперед від молоді, жертв, жертв, жертв... Це добре, ніби. Перші християни теж ішли на жертви. Тільки ж... Тільки я не бачу послідовності. Я бачу велику брехню. Десятки років ви вимагаєте жертв (не ви персонально, а хтось там, а ви самі жертв!). А тим часом навіть не помічаете (а чи помічаете, лише мовчите), що мету пропагандивно-шляхетну давно перемінено на мету ганебну. Еге ж, милий мій друже... Я говорю, мабуть, дурниці, але ви терпіть коли прийшли втягати мене до комсомолу. Через ці дурниці ми мусимо перелізти.

— Ну, ну. Далі. Лізemo... промимрив Павло ніби апачично, а насправді не в силі заховати здивування — чи то зі змісту говореного, а чи з зухвальства, з яким ця божевільна дівчина викладала йому, секретареві комсомолу, такі дики, еретичні речі.

— Мету шляхетну перемінено на мету ганебну. Я говорила про батьків і дідів наших... Ви пригадуєте?

— Авжеж. Це було тількищо.

— Ні, це було не тількищо. Це було чверть віку тому, коли нас іще на світі не було, ані мене, ані навіть вас. І от вони боролися і вмирали за вселюдські ідеали, а потім виявилося... О, Боже! Виявилося, що на тім святім вогні, на тій наївній вірі й на тій крові заробили... спекулянти, так скажемо... Заробили, і добре заробили!.. Про це все сказано було добре, здається, в Хвильового, ніби... Чого ви морщитесь і озираєтесь? Зрештою, не важно в кого сказано, аби правда... Там було говорено про... е-е-е... про нового Івана Калиту, збирача нової імперії... Ви пригадуєте?

Павло насуплено:

— Ні.

— Та що ви?! Неправда. Як же ви прийшли втягати мене до комсомолу, а не знаєте про ці речі? Ні, ви знаєте. Ви пригадуєте. Ви краще мене ці речі знаєте, вже хоч би

тому, що ви там усі боретесь з всілякою такою ересью. А ну ж дивіться мені в очі! Сміливо! В мої очі! Так велить вам ваш Ата-турк! Добре... Ви пригадуєте. По очах бачу.

Павло не витримує погляду мерехтливих дівочих очей і смеється.

— Ну, от, бачите. Ви пригадуєте.

— Киньте, Ато.

— Що ви! То це ви вже й злякалися? Е, як же це! Ми ж перелазимо бар'єр до комсомолу. Трішки відваги лишень!..

Павло посірів.

— Гаразд. Далі що?

— А далі той же Калита... Про Калиту це я таки, здається, здерла з Хвильового, але то не важно з кого, аби правильно... Та й ні з кого більше ж... У нас немає більш єретиків, у нас нема пророків!.. Ну, так от Калита той святі жертви, кров і слози, забрав у свою брудну торбу. І то в інтересах тієї торби підношено й зараз підноситься кличі про ідеали, бач — поставлено знак рівності: вселюдські ідеали, це те саме, що ідеали тієї брудної торби... Інших вселюдських ідеалів немає, спробуйте це заперечити й ви переконаєтесь, що ви «помиляєтесь» і що ви «ворог людства»... Хіба ні, товаришу Павле?

Павло озирнувся навколо. Ата це помітила.

— Не бійтесь! В крайньому разі той що підслухує, ствердить, що це не ви, а я говорила. Але тут нас ніхто не чує, ніхто, можете бути спокійні. Та й місія^ж ваша цілком похвальна — ви ж втягаєте мене до комсомолу, то ж дискусія при тім річ нормальна.

— «Божевільна», — видихнув Павло ледве чутно, а в голос:

— Я не тому озираюсь, а, скажу вам по щирості (посміхнувся) чомусь моїй голові стає ніби мулько на плечіх біля вас.

— Чого б то?

— Так, — ухилився Павло й наставився на Ату очима запитливо й так само запитливо підвів брови, чекав. Ата помовчала, дивилась кудись невидючим зором, розхвильовано. А тоді вела далі тихим, але терпким голосом:

— Вам це не болить, а мені все це страшенно болить... Страшенно болить... І ще одна кричуща нісенітниця! Всі її бачуть, але всі удають що не бачуть і аж із шкіри лізуть,

щоб довести, що цієї нісенітниці немає, що все в порядку. Безглуздя це таке: від нас вимагають щоденно й щоночно жертв в ім'я «всесвітських ідеалів», а тим часом виявилося вже давно, що світ, що всі народи світу, тих жертв наших дітей, тієї нашої крові за «всесвітські ідеали» і не потрібував, і не потрібує. А ми ту кров і піт ллемо, ллемо, ллемо!.. Для чого? І чому ніхто не закричить (от хоч би й ви, Павлику!), що то жахливий злочин, ошуканство, брехня, колосальна, ще не бачена в світі підлота. Чому ніхто не закричить (от хоч би й ви, Павлику!), мовляв, що ж це за математика?!: — для того щоб ощасливити десь і колись якесь там «майбутнє людство», треба принести в жертву інтереси кількох сучасних поколінь нашого народу, і взагалі всіх народів наших, — інтереси маленьких безневинних дітей, інтереси великих мілійонів і наші з вами! Для того, щоб колись щасливо жили пара мілійонів дітей, скажемо, якихось там американських пролетарів, у дужках (які, до речі, пролетарі американські, їздять сьогодні автами власними і не знають навіть, що за їхнє майбутнє, за майбутнє їхніх дітей так дбають десь у заморській країні, в країні старців, і ми з вами не досипаемо й не доїдаємо!) — отже, щоб пара мілійонів майбутніх дітей американських пролетарів жили колись щасливо, треба щоб сьогодні десятки мілійонів дітей нашого народу, і ми з вами, мучились в зліднях, терпіли голод і холод, і ходили босі й голі, наживали туберкульозу й передчасно вмирали. Де тут логіка? Боже мій! І хто тут ошуканець, мицький мій товариш!?

Павло мовчить ~~нахмурений~~, а божевільна дівчина веде далі:

— А небійсь той Калита, що веде таку пропаганду і що так настирливо вимагає від нас все нових і нових жертв, живе сам в розкошах, не чекає майбутнього «раю» земного... будованого на такій народній біді, що «ридати хочеться»... — Ата спіткнулась, нахмурилась: — Ви іронізуете... Ви скажете, що все ніби газетна передовиця. Ну, що ж, така епоха — епоха газетних передовиць. Але все ж таки в цій епосі таких газетних передовиць не буває. Чи бувають? — Павло мовчить. Ата, почекавши, зідхає й веде далі: — Ридати хочеться... Ви гляньте на наших дітей голопузих, золотушних, брудних, животатих, а особливо отих безпритульних! Вони веселі й не помічають свого лиха, вони думають, що так і мусить бути; бач, їх навіть переконали, що іменно їхнє життя є найщасливіше, бо в усьому іншому «ка-

піталістичному» й «реакційному» світі діти «жахливо бідуєть»... Уявляєте, як ще можна бідувати?! А діти виходять від порівняння — якщо вони живуть найщасливіше, гарно, то як же буде виглядати «бідуєть»! Виходить жах. І тому вони вважають себе щасливими... до пори до часу... вони сміються й ростуть оптимістами. Як і ми виростали. А тим часом... Господи! Чи ж мені про це говорити й чи до вас! Я чула, та й навіть у офіційних наших журналах читала, там де цензор прогавив (а всього не вбережеш, шило вилазить!), як живуть діти в світі. От, скажемо, в Японії. Або в Німеччині! Або в Фінляндії, де побували наші хлопці недавно, та й в Польщі навіть, де теж побували наші люди недавно. А вже про ту Америку й говорити нема чого... І ридати хочеться... І хто ж тут барбос, скажіть мені, друже мій, друже мій... Е-е-е...

Ата махнула рукою й замовкла. Досить. Як для іспиту на придатність до комсомолу то цілком досить. Зхвильована тамувала себе, тамувала серце й дивилася просто в обличчя Павлові. Чекала. Вона виговорила принаймні головне, що її мучило. І то виговорила не кому небудь, а йому, «самому» Гукові. Знаменитому Гукові. От. Нехай знає. Й чомусь на тому залежало. І тепер зімкнула уста й чекала... Згодом ще прошепотіла, щоб якось округлити, якось завершити свою довжелезну й гарячу, й тому досить хаотичну тираду:

— Ось такі думки рояться в моїй голові і ось такі муки роздирають мое міщанське, некомсомольське, дурне серце. Що?

Павло мовчить. Стоїть насуплений, міниться на обличчі — червоніє, блідне, знову червоніє... Мовчить. Ата почекала відповіді й, не дочекавшись, почала собі гойдатися в гамакові. Дивилася на Павла з-під лоба й тоненька-тоненька усмішка кривила їй кутки уст. Але далі усмішка та почала бліднуги, почала сповзати... Душу вже проймав холодок страху, підіймаючись десь з глибин опритомлюваної свідомості.

По довгій-довгій мовчанці Ата перестала гойдатися, зупинилася, подивилася надзвичайно пильно Павлові в лиці, та:

— Ну, що... Тяжко мене втягати до комсомолу? — тихо так, вже зовсім без задерикуватості.

— Тяжко, Ато... Але мене дивує, хто ж це вам такі думки втovкмачує в голову, от що.

— Ніхто мені не втovкмачу! — спалахнула Ата. — Я не дитина, якій «втovкмачують». Сама думаю... От дивлюся на все й думаю... Вишкую, читаю й думаю... Голова розсідається, а я думаю!... І не можна не думати... А ви не думаете?

— Гм... Д-думаю...

— Ну й що?

— Ну й (Павло замислено повів рукою по сонячній плямі на лавці, ніби хотів її зітерти, а потім по чолі) — ну і... голова розсідається...

— Та що ви?!

— Серйозно.

— Е, киньте! Не вийде. От ви дійсно тепер рисуетесь. Щоб мені подобатись... Але я кривляк не люблю, фе!

— Чому ж кривляк? В кожного свої причини, щоб голова розсідалася...

— А-а-а...

Зайшла незручна мовчанка. Ата почувалась трохи ніякovo, відчувши враз, що перед нею людина не тільки щільно замкнена, але й сильною вдачі, та ще й така, що мабуть має що замикати. І що справді має над чим розсаджуватись головою. Ну, що вона зрештою про нього знає? ! Що вона знає про його душу, про його думи, про його болі? Нічого. Равлик. Ще й герметично закритий. І навіть не равлик, а ціла черепаха... Роздумуючи над цим, Ата протягla мляво:

— Якщо пам'ять мені не зраджує, хтось обіцяв бути щирим і одвертим зі мною. Це правда?

— Правда.

— То доведіть. От скажіть мені щиро, що ви думаете з приводу моєї... моєї сповіді, так скажемо? А? Але щиро!

Павло мовчить. Ледь посміхнувся. Подивився пильно Аті в очі, але нічого не каже. Чомусь перед внутрішнім його зором зринув товариш Сазонов... Товариш Сазонов з товарищом Зайдешнером... Розмова колишня... Обіжник з Центру... Посміхнувся і нічого не відповів на Атине запитання. Він волів більше слухати. Ата дивилась все з тим же запитанням і під її тим поглядом Павло покрутнув головою в плечіх, так ніби їй було там справді мулько й незручно. А потім, щоб перевести розмову на інше, запитав:

— Ви згадували про «діямат»... Ви вчили його?

— Так.

— Де (іронія) ?

— Не іронізуйте. Уявіть собі, я вчила «діямат». Та ще й на відмінно.

— Так ? ! І де б то ?

— Уявіть собі, що я закінчила театральний технікум.

— А-а . . . Я й забув.

— Не забувайте ж.

— Т-та-ак . . .

Незручна мовчанка. Око впало на грубу книгу в Ати на колінах і Павло простягнув руку: — Можна ?

— Будь ласка.

Взяв книгу до рук. Одгорнув зашмаровану палятурку — «Беси» Достоєвського.

— О-о ! Що це ?

— Книга.

— Я бачу, Ато, що це книга. Навіть знаю, що це за книга. Більше того, я навіть знаю, що це заборонена книга. Де ви її взяли ?

— Купила. Позавчора. На базарі. В барахольника. В тім ряду. Де продаеться. Ріжний мотлох. Я часто там купую ріжні цікаві речі. Навіть . . . уявіть собі . . . комплект «Вапліте» купила ! .. Ах, як добре, що наша цензура випустила з ока барахолку й не накладає на ріжнє сміття своєї лапи ! Ажи ?

— Слухайте, Ато ! Божевільна Ато ! — відкарбував раптом Павло тихо, але з якоюсь лютою ноткою. — Чи ви нарешті знаєте, де є межа ? !.

— Чого? — найвні запитання.

Мовчанка. Павло опановує себе. Прикушує губу і зітхає. Дивиться пильно на Ату, занадто пильно, та, карбуючи тихо кожне слово:

— Ви — ніколи — не вимагайте — прямої — відповіді на ваші — зрадливі — й ехидні — запитання ! От. Я знаю — одного — чоловіка, який — теж — ставить зрадливі запитання. I хоч між вами і ним колосальна ріжниця, проте це іменно його мені нагадує.

Аті йде холодок по серцю і в той же час їй робиться весело — вона здогадується, які саме думки і які підозріння перебігли в його голові, і вже їй здається, що замість відважної й щирої розмови насправді відбувається фарса — ніби одне одного ловить. Смішно. Яка іронія ! Це можливе тільки в цю епоху — епоху равликів і зради. Вона це думає, а ка-

же інше, на тему «зрадливих запитань» та «нагадування когось»:

— І вам це неприємно?

— М-м... Майже.

— Гм... Я знаю кого ви маєте на увазі.

— Ой ?

— Сазонова.

Павло аж скинувся:

— Що ? ! Як це ви вгадали ?

— Не велика мудрість. Хто може викликати неприємність і острах навіть... навіть у вас? За людськими душами тут полює лише одна особа (якщо не рахувати мене! — іронія), та особа, якій на людських душах залежить. І це — товариш Сазонов.

Павло пильно вдивляється Аті в обличчя. Ата весело розсміялася:

— Від того, що ви зараз подумали, можна б зависнути. Еге ж... Але киньмо про дурниці. Ви тримаєте «Бесі». Ви читали їх ?

— Колись.

— І ?

— І читав.

— І ?

— Господи ! Чого ви від мене хочете ? Щоб я оцінив цю книгу ?

— Так. Цікаво.

— Контрреволюційна книга.

— Чому ?

— От причепа... Тому... (зовсім роздратовано) Та тому, що це апoteоза російського ідотизму!

— О-о-о ? ! А ще що?

— А ще? — (павза, а потім суворо) — А ще — я не радив би вам таких книжок читати й вишукувати по барахолках.

— Гм... Що ж зробиши, коли розумні речі сьогодні можна знайти тільки на барахолках, на смітниках. Таке в мене враження. Не читати ж мені оті, як пак про них сказав той бзікуватий поет, той Єсенін: — «Ні прі какой пагоде я етих книг канечно не читал!» Милий і бідолашний поет, як я йому співчуваю ! І — повісився... — Ата взяла з рук Павлових книгу, поважила на руці, гарненько її закрила та: — Але

він повісився, мабуть, прочитавши ось цю книгу а потім озирнувшись навколо... Сй-бо!

— Все таки я не раджу вам читати... Це небезпечно.

— Ви думаете, що й я повішусь?

— Ні, — нахмурився Павло. — Навпаки, я думаю... що не Ви, а... навпаки... Кгм! Ви зб'єтесь з дороги самі й зб'єте інших (крива посмішка).

— Браво, товаришу Гук! Дякую. Але от саме тому я й читаю, що небезпечно. А щодо збивання з дороги, то не турбуйтесь. Не страшно. Більше того — коли б я мала талант, я б сама хотіла би збитися з дороги та й написати таку книгу. Неодмінно. Ух...

— І про що?

— Про все... І про вас... Про вас особливо! Про людську трагедію... Про брехню. Про равликів... Коротше — про ту саму «апотеозу», що ви про неї оце говорили. Про подібну. Чи не здається вам, що ми теж всі бабраємося в такій самій баюрі універсального ідотизму? А?

— Ні, не здається.

— Ви хочете сказати «не полагайтесь щоб здавалось»?

— Гм... Ні, не так...

— Ох, так... — зідхнула, замислилась. — Шкода... Як же ж шкода... що ми такі різні люди.

— Так. Шкода... Дуже шкода.

І посміхаючись кожен по-своєму вони дивилися одне на одного. Подібне було на те, що вони бавляться в кота-мишки. Ale хто в кінечнім висліді буде кіт, а хто бідолашна мишка? От питання.

Аті вже було досадно. Вона вже бачила, що дала маху. Вона бачила, вона переконалася, що вони все таки далекі й чужі. Вони зовсім-зовсім ріжкі душі. Запал її минув і вона вже шкодувала, що так необачно, так одверто говорила. Вони таки, здається, зіграли в кота-мишки... Раптом Аті пропігли лоскітливі комашки поза спиною — вона уяснила собі чітко, що «мишка» таки вона, — зрозуміла, що тепер, якби він хотів зловжити, то її життя в його руках. Вона вся тепер в його руках, як пташка. Того, що він від неї чув, вистарчить щоб розпоряджатись її головою, як він скоче, щоб шантажувати її й щоб, нарешті, знівечити все її життя. Ба, навіть знівечити життя геть всіх її друзів і знайомих!.. А в душі вже підіймалася хвиля ворожості, хвиля злости, й підступа-

ла, як клубок сліз, до горла. Хотілось щось раптом пальнути, щось злое, дерзке, образливе. Хотілось щоб на ньому репнула від злости його мушля, й побачити що там у ній. Що він думає, цей чортів равлик! ? Равлик-Павлик! Що в нього в душі і в серці?

Це, здається, відчув Павло й мружив очі. Дивився в обличчя Аті, все пильніше. Все пильніше. Мружив очі й, як здалося Аті, в тих очах бігали й ховалися за повіки злорадні й тріумфальні іскорки... Такі злі чортики... Він, здається, хотів щось спитати чи щось сказати, і те «щось» крутилося в нього на самісінькім кінчику язика. Щось несподіване й може неприємне. Але не питав. Лише тонка усмішка грала на його устах.

— Ви щось хочете спитати? — підігнала його Ата, щоб якось звільнитися від нестерпної напруги.

— Так.

— Будь ласка.

— Кхм... Скажіть, Ато, хто був ваш батько?

— А-а-а... — Ата насупилась. Мовчала. А*потім промовила сумно, з гіркотою в голосі: — не знаю... Одно я знаю напевно — що він у мене був.

— «Був»?

— Так. І нема... Я втратила батька ще маленъкою.

— І хто він був все ж таки?

— Хто був мій Батько? — Ата блиснула очима й вимовила з натиском: — це я теж знаю напевно, товариш Гук. Він був Мужчина!

— Та-ак? Гм... Ви так промовили слово «мужчина», ніби хотіли цим сказати щось інше не сказане прямо.

— Можливо... В кожнім разі ви своєю реплікою ствердили здивий раз, що бути м у ж ч и н о ю — це в наш равиковий час велике диво.

— Я цього не сказав... (Павло втопив свій погляд в очі дівчини) — Але ваші натяки зраджують, що під словом «мужчина» треба розуміти «контрреволюціонер».

Ата витримала довгий погляд і промовила дерзко:

— Можливо. І мабуть саме тут і лежить найглибша лінія наших розходжень... Ми однакові слова розумімо зовсім по-ріжному. Я про це говорила з самого початку, давно...

По цих словах Ата встала з гамака, даючи тим зрозуміти, що розмову закінчено і що пора розходитись. Тим біль-

ше, що вже й завечоріло. Павло теж звівся... На лиці була досада й розгубленість — «Ах, не про це! Зовсім, зовсім про інші ж речі він хотів сьогодні говорити!» Зідхнувши здавлено, взяв свою течку з трави... І вони пішли геть з саду. Пивонія лишилася лежати на гамаку... Перейшли разом сад і дійшли до ганку. Біля ганку зупинилися.

— Т-та-ак... протіг Павло тихо, роздумливо.

Ата стріпнула головою з викликом і промовила в тон, глузливо:

— Т-та-а-к... Надіюсь, що ви більше не будете втягати мене до комсомолу?

І зробила великі насмішкуваті очі. І простягла руку на прощання.

Павлове обличчя запромінилось. Він узяв руку, подивився в Атини насмішкуваті очі одвертим, довгим поглядом, якось загадково посміхнувся й промовив уперто:

— Ні, буду.

X

Диспут

В столярній працював столяр Гилимей, зігнутий літами й тяжкою працею та засмоктаний злиднями, понурий, мовчазний чоловік, з довжелезними руками, як у орангутанга. Мало хто чув щоб він щось говорив, щоб він колись «пустив пару з уст».

До столярні часто заходив Чубенко — окреме чудо міста Нашого, — бровастий (брови стріхою), сивоусий, здоровенний чолов'яга, — колишній повстанець, а потім «червоний партизан», орденоносець і голова Партизанської комісії. Вуса мав, як Тарас Бульба (якщо вірити Гоголеві, або всім тим малярам, що пробували того легендарного гоголівського Тараса Бульбу з малювати), — то були не вуса, а вусяра і тими вусярами він славився. А ще славився він тим, що теж був дуже мовчазний і розмовляв охоче тільки з чаркою. Він приходив до Гилимея, сідав, закурював товстелезну цигарку з тютюну-самосаду й газетного паперу, й так сидів мовчки. Нічого не говорив і нічого не питав. І нічого не вимагав. Дивився як його приятель працює. Вони були ще друзями дитинства, а потім разом робили революцію, потім пішли різними шляхами, кому як повезло, — один мав орден, а другий мав рубанок. Один був «великий начальник», а другий — «пшик». Але в суті ріжниці ніякої, однаковий «пшик» і тому вони лишилися по-старому вірними приятелями і розуміли один одного без слів.

Отак сходилися і проводили приемно час, — один працював, а другий дивився; один стругав, а другий милувався, як завивалася пахуча тонюнька стружка. І обидва димили махорку «в затяжку».

Чубенко, як і Гилимей, взагалі говорив дуже рідко, але вже як і говорив, то не як Гилимей (боязко, блідо й нечленено-

подільно), а неодмінно щось таке голосне й несподіване, ї до карколомності оригінальне, що потім воно облітало все місто і оберталося в байку. І не тому, що Чубенко цього неодмінно хотів, а так виходило. Прадідівський перчений гумор і наївна простота були його натурою. Для прикладу, це з його уст злетіла, як самохарактеристика, перелицьована приповідка, що потім обернулася в ходячу анекdotу і живе лонині в гумористичному репертуарі міста Нашого:

«Дід був козак — Чуб, як дуб !

Батько — дубок, козачий синок !

А внук — Чубенко п'яниця, гнилий пеньок !»

Ця самохарактеристика безперечно злетіла з п'яних уст, але народом була сприйнята, як верх «самокритики», і Чубенків престиж від того не тільки не впав, а навпаки, підріс в очах народу за цей його щирий і нещадний сміх.

Або ще таке, що злетіло з п'яних Чубенкових уст:

«Бережися, НЕКАВЕДЕ ! —

ЧУБЕНКО йде !»

Це йшов якось Чубенко напідпитку, а назустріч по вузькому пішоходу товариш Сазонов — нач. НКВД. Чубенкові ніде пройти. Роздивився, — аж то перед ним така велика риба ! Взявся Чубенко за свої запорозькі вуса, набусурменив брови, ошкірився, похитуючись, та й пальнув раптом на всю горлянку:

«Бережися, НЕКАВЕДЕ !

Чубенко йде !!

Здоров, Сазон !»

Пальнув це він по-приятельському, тому що на язик йому набіг такий веселій каламбур.

Начальство знало, що це каламбур, що це жарт з глибини «простого партизанського серця», і не мало нічого проти, сміялося разом з усіма.

Взагалі, попри всі Чубенкові химери та понуре пияцтво, авторитет його в верхах суспільства стояв досить високо, всі його шанували й він був одним з найавторитетніших людей в тих верхах суспільства міста Нашого. Бо «найзаслуженніший», а заслуженим, та ще таким солідним віком, багато прощається. Колись цей вусатий дідуган був головою Контрольної Комісії (грізної «КК»), як «найстарший» член партії. Але за пияцтво «полетів» з такої «високої драбини», так що він там побув кілька хвилин, як той «Мітка на царстві». Однак ця хвилинна «Мітчина» кар'єра не пропала безслід-

но, — цей колишній маєстат і слава давали йому право тепер поводитись досить вільно, і може тому його перчені словечка й вибрики минали йому безкарно. Тим більше, що, зрештою, й невідомо ж, для чого він ті вибрики робить і терпкі слова говорить. Хоча й те сказати — чоловік це право завоював у громах і бурях революції, і якщо він після тих «громів і бур» так понуро глушить горілку, а з «високої драбини» полетів сторч головою, — ну, то буває...

Чубенко дуже любив театр. А так як він був все таки не останній пішак, а колишній партизан, цебто, значить, колись «завоював усе для народу», то й вважав себе власником усього й цього театру теж. І тому завжди до нього заходив, чи треба, чи не треба. Заходив, як хазяїн! — от іде кудись по-ділу і заверне неодмінно до театру. Якось так виходило, що всі його стежки вели сюди. А так як він властиво в самому театрі, тобто на сцені межи акторами, не мав чого робити («і кому я там потрібен? ! Заваджати? !»), то він заходив до столярні, до найголовнішої, як йому здавалося, особи в цілому театрі — до свого старого друга, столяра Гилимея. Тим більше, що з цим ветераном революції й другом дитинства не треба було говорити нічого й тому було найлекше й найпримініше. А головне — тут, іменно тут, кожен з них наочно бачив, за що боровся, і що боровся не марно, і вважав себе тут (у столярні, при якій був театр!) найголовнішою персоною.

Під час таких відвідин Чубенка іноді до столярні забігав Харитон, — він теж одноліток, але цей, як завгosp, почував себе і зовсім як господар, і був, здається, найближче до істини. Тоді неодмінно відбувалася якась цікава і оригінальна розмова.

Раз таку розмову «ветеранів революції» мала щастя почуті Ата. Випадково.

Чубенко курить, Гилимей струже, Харитон хоче поговорити, але не знає з чого почати. Чухає потилицю, зідхає. Нарешті вхопив тропи:

— Ex-хе-хе-хе... — зідхає Харитон. — Літа, літа наші! ..

Мовчанка.

— Літа, кажу, наші! ..

— Та літа... — безвиразно, по довгій мовчанці згоджується Чубенко. А Харитон позіхає знову:

— Ех-хе-хе-хе... І обратно ж — діла, брат, діла наші...
Ой, діла!!!.

Мовчанка.

— Діла, кажу, наші!..

— Та діла... — згоджується нарешті так само безвиразно й апатично Чубенко.

— А все, брат, від Бога — карбую категорично Харитон. Чубенко мовчить. Пихтиль димом. А Харитон настоює:

— Від Бога, кажу, брат!.. Об'язатільно від Бога!..

Чубенко мовчить. Пихтиль димом.

— Від Бога, кажу, дане!..

— Та дане... — нарешті згоджується Чубенко.

— «Та ще й кинуте», — вставляє несподівано понурий Гилимей, проглядаючи тим часом пильно націленим і припруженим оком обстругувану фуганком рейку. Його репліка видається такою несподіваною, що аж Чубенко озирається й знизує плечима.

— Чи кинуте, чи не кинуте, а дане, брат! Дане!.. Ага!.. Га-га-га!.. — тріумфує Харитон як переможець.

Після цього Харитон замовкає на якийсь час. Перемігши цих «бузувірів» у першій турі, він лаштується до другої тури цього оригінального диспуту. Потирає руки й мрежить очі, від яких у всі боки розбігаються, як промінчики, тоненькі зморшки, такі сонячні й такі добродушні. Націлюється й починає другу туру:

— А все за гріхи... За гріхи!.. Еге ж!

Мовчанка.

— За гріхи, кажу, братця!.. За тяжкі гріхи наші така кара. Га?

— Та кара... — зіджає Чубенко.

— Ага!.. Заробили чортови сини! І так і треба... Хіба ми люди?

Мовчанка.

— Хіба ми люди, я вас питую?

Мовчанка. Дим.

— Свині ми, а не люди! От що. Не дарма кажуть, що людина пішла від облизяни... Ну, хто ми, я тебе питую, Чубенку? Чого вуса звісив, як сірко хвоста? Хто ми?

Чубенко мовчить задумано. Помалу димить. Нарешті мелянхолійно:

— Свині...

— Правильно! Ну, от... Аг-га-га-га! — сміється втішений Харитон, перемігши і в другій турі. Відпочивши й ви-герхи слізози сміху з очей, Харитон приступає до третьої тури:

— А тепер нащот Страшного Суда обратно ж!.. Ану, братця! Буде Страшний Суд? Га? Кипітимемо ми в смолі у чортів на вилах? Як ви думаете, братця?!

«Братця» мовчать. Задума. Байдужість до всього. А Харитон насідає.

— За діла наші, за діла!.. Нет, ви скажіть! Ви не круться, чортови сини!.. Підете на Страшний Суд?

Мовчанка. «Чортови сини» зовсім не круться, а один курить, другий струже. Обидва байдужі, занурені в таку приемну задуму й мелянхолію в присмерку майстерні, сповненої терпкого запаху живиці й ладану, ніби мріями далеких борів, або в церкві в часи дитинства... А Харитон напосідає:

— Ага!.. Ага!.. Натворили свинств, а тепер в очерет?! Ні, братця! Все должно буть по-закону й по-писанню. Ка-жіть, підемо на Страшний Суд? Візьмуть нас на цундру, як облизнячих синів? Ага!.. Боїтесь...

Нарешті Чубенко зідхає й ворушить вусом:

— Та вже підемо... тільки відчепись...

Харитонові якраз цього й треба. Повна перемога.

Вигравши так, цілий диспут, задоволений Харитон радісно сміється, — коло очей збираються цілі сонця рясних, веселих зморшок, показуючи тим увесь блеск його душі, що її навіть пекельна перспектива для його друзів і для нього самого не дуже то журить. Так промінявшись сміхом, Харитон ляпає Чубенка по плечі й, спитавши в Гилімея про якусь там «ставку» чи «ряму» й чи скоро він її зробить, йде собі геть. Іде й іще й на сходах десь там бурчить, але тепер по-хазяйському:

— Онучі скрізь порозвішували й сушать... артисти теж!.. І обратно ж штані!.. І всякі такій причандалії... На балкон вийти не можно... Не храм науки, а сушня для галантієї... Хіба для того це народ вам виплакав?!

XI

Ордено — „носець“

Невідомо з чого і для чого постала, але десь виповзла чутка й почала розходитися по місту, що молоду зірку, мавку з «Лісової Пісні», Аталею Дахно мають нагороджувати орденом... Вістка пустилася в мандри й гасала, де радісна й грайлива, де жартівлива, а де й терпка та іронічна, або повита серпанком жалю й смутку, що от, мовляв, пропала дівчина — була така чиста й прекрасна, непідкупна й щира, з душою кришталевою, ніяким орденам не підпорядкованою, їхня краса й гордість, і... тепер уже не буде її! Зроблять з неї якесь «орденоносне опудало», призначене бути казенною лялькою, приплещуть казенною залізячкою, зборкають — ані вільно ступити, ані вільно сказати, ані всміхнутися від власної душі, ані заспівати вже не можна буде без строгої відповідності до ордена, до бажань тих, що той орден чіплятимуть на ці юні груди... А то й загублять, як ту Оксану Петрусенко!... Були от і такі інтерпретації цієї веселої чутки.

А пішло все, мабуть, з того, що в газеті «Червоний Комунар» з'явилася стаття про державний театр, а в ній пропісано особливо палкі дитирамби цій дівчині; власне — вся стаття тільки навколо неї й крутилася. Правда, це ще не підстава для зовсім точно окресленої чутки про орден, яка (чутка) зродилася десь сама по-собі, либонь паралельно, але це й не було так собі. Бо підписав статтю «сам» редактор, він же й культпроп Обкому партії, тов. Страменко, хоча ніби й прикрився криптонімом «Стр--енко», та це ж так прозоро.

Ата була скорше здивована й збентежена всім, аніж втішена. Та скоро заспокоїлась — мало хіба буває чуток і мало хіба було статтів ще країших про театр і про неї. Все, зрештою, нормальню — писати в газетах і робити з того поголоски.

Та одного дня прийшла ціла делегація за сцену, — прийшов «сам» Страменко з високим партійним почетом та з купою репортерів і фотографів. Ату відкликали від її праці й сам директор офіційно представив її гостям і вони з нею офіційно знайомилися (хоч неофіційно знали її давно зі сцени), говорили їй компліменти, особливо розсипався перед дівчиною «сам» редактор і культпроп, такий запопадливий і дотелний, як видался Аті в перші хвилини знайомства. Потім Ату фотографували, просили її відтворити кілька найліпших деталів з її ролей, що вона й виконала, хоч зробила це зовсім неохоче, бо це вже скидалося на комедію... Потім пішли, а відходячи, запрошували (Страменко запрошуував) одвідати редакцію, щоб там взяти докладне інтерв'ю в редакційній дловій атмосфері. Ата пообіцяла. Але йти не збиралася. Чого вона піде?

Однаке по обіді прийшов з «Червоного Комунара» такий Колька Трембач, юний співробітник газети й Атін знайомий, з офіційним запрошенням на папері, адресованим до Ати, — завітати сьогодні до редакції. Ата відмовилась, бо «ніколи». Тоді Колька пішов і за хвилину вернувся з директором Ткачем і мистецьким керівником Сластьоном.

— «Ідіть, Ато!» — сказали вони їй; при чім Сластьон посміхався підбадьорююче, мовляв «та ж небо не завалиться на твою голову, дівчино ти смішна!», а Ткач був нахмарений, чимсь незадоволений чи зачеплений до обурення, а чи просто своїми директорськими тяжкими ділами заклопотаний. Колька ж Трембач був задоволений — він свою місію «заганяння» виконав успішно, — можна сказати «загнав» негайно.

Ата випросила собі пару хвилин щоб передягтись і причепуритись, а після того вже й пішла. Була вона в скромній темній легенькій суконці з моряцьким ковнірцем і в ній вона була більше подібна до молодконької скромної студентки, аніж до театральної зірки. Була трохи засмучена й через те особливо гарна, як замріяна квітка. Вона трохи підмалювала уста й вони виглядали дерзко; зробила вона це з вічного жіночого інстинкту бути ще кращою, і тільки, але — може й для того, щоб більше уяс克равити презирливу гримаску тих уст. Бо ж вона мала зараз йти грati ролю кандидатки на майбутню орденоноску! Такої ролі у неї ще не було... Хіба не пікантно?

Редакція містилася за широченою площею, в великім рудо-рожевім будинку; Ата проходила поуз нього багато

разів, але ніколи не була всередині. Той будинок завжди гудів (і тепер), як велетенський вулик, — там працювали якісь невгамовні велики машини. В нижнім поверху крізь велики вікна навіть було видно деякі з тих машин. Це тут була друкарня. Вище — складальний цех, лінотипний, переплетний, експедиційний... А найвище — сама редакція. Така піраміда!.. Вся ця піраміда називалася «Червоний Комунар», обласний часопис Обкому КПБУ. Це зафіковано не тільки в головах людей, а ще й на дзеркальній табличці з правого боку входних дверей. Ніразу Ата тут не була, хоч це так близько і хоч тут і працювало чимало її знайомих, в тім числі й молодий поет Олекса ВІТЕР, приятель її, якимсь там «коректором» чи «літературним редактором».

Вони піднялися на третій поверх, минули ряд дверей з написами назв ріжних редакційних відділів та підвідділів, бухгалтерії, загальної канцелярії тощо, тощо й зупинилися перед дверима з написом «РЕДАКТОР ГАЗЕТИ «ЧЕРВОНИЙ КОМУНАР» ТОВ. СТРАМЕНКО». Без докладу не заходить!.. Та тут двері самі відчинилися назустріч, так що не було потреби «докладувати», й вибіг сам Страменко, простираючи гостинно й картино руку — «Будь ласка!..» Він був чисто виголений (чи взагалі такий стиль, чи тільки сьогодні?), в новесенькій, свіжо випрасуваній т. зв. «косово-роті», причісанонаодеколонений...

— «Будь ласка!»

В кабінеті сиділо ще кілька осіб, що й звелися назустріч. То були співробітники Обкому та інші співробітники чогось, — якісь, як видалося Аті, занадто буденні, порівняно з Страменком, люди, бо неголені, неохайні, в заношених сорочках, — тут бо (в цій країні взагалі і в місті Нашому зокрема) не прийнято щодня голитися та міняти сорочки, — поперше — нема коли й нема за що, й нема тих сорочок подостатком у крамницях, а подруге — це ж «дрібнобуржуазний забобон гнилої Європи! Тому голений і чисто вбраний чоловік виглядить усюди, як грішник, як біла ворона, бо... бо дійсно по-буржуазному, ніби дитя, щойно вийняте з купелі. От як Страменко тепер. Всі привіталися з Атою за руку й сіли. Обличчя у всіх засвітилися щирими привітними посмішками, бо без доброї людської усмішки не можна було дивитися на цю дівчину в скромній суконці з моряцьким ковнірцем і з тільки трішки-трішки підведеними устами, немов зумисне щоб поглузувати з такої звички «красунь», що від Бога краси не мають. Ату запросили сісти теж в м'якому, шкірою оббитому кріслі-фотелі... А в Страменковому кабінеті були

тільки такі крісла, — оббиті чорною шкірою, глибокі й вигідні фотелі, та ще така ж чорношкіра канапа під однією стіною, на якій навіть лежала маленька барвиста подушечка, вишита українським орнаментом, наставивши лукаво й напорошено вушка вгору.

Всі сиділи, лише Страменко стояв посередині, ніби зумисне рисуючись перед гостею своїм випрасуваним і таким панським виглядом ... Він щось там говорив, важко, велично жестикулював, а Ата й не чула допуття — вона дивилася на Страменкову фігуру взагалі й їй було чомусь досадно. Вона би мусіла пишатися, що стільки їй уваги й що це редактор так вирядився за ради неї (за ради неї ж!!), а їй — досадно. Не сподобався він їй на цей раз. Набундючений, пиховитий, зарозумілий, а вигляд як у кота. Ну зовсім як у кота! Він так походить, ну, так якось набундючено й «елегантно», й так рисується, а риси обличчя ... ну, як би їх схарактеризувати ... Підлабузник, не підлабузник, але щось таке подібне, — величні і в той же час вкрадливі жести, ехидні очі, тонкі злі уста, нахил голови такий як у того достославного «чого ізволіте? ...» Хоча він і тримає ніби її гордо ... Ата згадала байку про Чубенкову дискусію з цим шефом і організатором «Червоного комунара», ще й винахідником цієї назви, — згадала дискусію й Чубенкове резюме в ній:

... »Ех, ти, Страменку! Почервонив ти червоне й без тебе ... Так ніби комуниарі бувають білі! Отут ти йувесь, такий як є ... Застрахувався в благонадійності на цілих 200 процентів! Але той, що вигадав назву «Завод ЧЕРВОНА СИНЬКА», все таки побив тобі рекорд, бо він перевиконав план на 400 процентів ... Доганяй же, Страменку, «Червону Синьку»! ...» — згадала це і засміялась. Всі присутні сприйняли це, як вияв великої радості з їхньої уваги, й почали ту увагу виявляти ще пильніше, енергійніше, — розпитували про се, про те. І Ата всім гостям охоче відповідала (зумисно охоче). Розмова вив'язувалася так, що Страменкові, господареві цього кабінету, ніяк було й слова вставити. Але він на те господар, опанував ситуацію, — заліз за стіл, накритий склом поверх зеленого сукна й заставлений ріжним редакторським причандаллям — приладами для писання, стосами книг і довідників, аж двома телефонними апаратами, скринькою для тютюну тощо, — всівся важко в свое крісло й кахикнув значуще ... І вся увага перейшла до нього. Страменко керував тепер бесідою. Ату питали про її працю, про її біографію, про її пляни ... Ата ніяковіла, бо занадто офі-

ційно починали копиратися в її житті, але відповідала, — стримано, стисло, коротюнько. Де вчилася? — там то. Скільки років? — стільки то. Пляни? — жадних пока, працю... не пляную... Біографія? — не пам'ятає дитинства, трохи пам'ятає роки безпритульності. Чи член комсомолу? — ні... Це викликає щире здивування й явне огорчення у присутніх. Хтось запитує — стверджує, що вона хоч і не член комсомолу, але напевно вступить в найкоротші часі. А Страменко навіть досить прозоро й недвозначно натякає, що перспектива, яка її чекає, навіть вимагатиме того, щоб вона була комсомолкою... Інші стверджують кивками та мугиканням Страменкови слова, згадуючись про що мова. «Отже, йдеться таки про орден» — думає Ата, але не каже ні «так», ні «ні». Перевела розмову на інше. Й мулько. Вона зовсім не розуміє, для чого Страменко накликав цих, заштурханих дійсністю й «політикою», людей, — адже ж не вони видають ордени й це не урядова комісія! А втім, почім вона знає, як то видають ті ордени!... Ату питали про її працю, захоплювались її мистецтвом, пророчили їй велике майбутнє... Потім зайшов Колька Трембач з фотоапаратом і спеціальним приладом для запалювання магнію й зфотографував усіх, власне, Ату в оточенні всіх цих неголених і досить замотеличених людей. Потім зфотографував ще раз Ату і то так, що вона ніби сидить поруч з Страменком, в оточенні знову ж таки всіх тих неголених і замотеличених людей. Після того всі інші пішли геть, попрощавшись з Атою й з редактором, лишились вони тільки вдвох. Ще трохи побув Трембач, зфотографувавши Ату (саму), а також Страменку ще кілька разів, а потім і він пішов. Лишилась Ата з редактором. Редактор зразу змінився, — вигляд його став занадто ліричний і з натяком у всій фігури, мовляв, — «це ж я все для Тебе так вирядився!» Його огорнула легенька мелянхолія й нашла «надзвичайна щирість». Він вийшов з-за столу й хотів сісти біля Ати, але — не зважився, — дівчина так нашорошилась, що відвага геть щезла зразу й він знову залиш за стіл. Закурив і почав говорити про свою пошану до неї та що це він, іменно він! хоче «організувати» їй орден. Ата слухала його через п'яте-десяте, а сама думала, як би їй вибратися звідси. «Він хоче «організувати» їй орден!?» Досі думала Ата, що то робиться інакше, що ордени не «організовуються»... Але не стала сперечатись. Зрештою — може й так буває, може ж і «організовуються»!!.. З нудьгою озиралася по кабінету. Страшнувато їй тут. Але — «та соромся ж, боягузко!» вже глузувала з себе, оговтуючись; нехай говор

рить... Страменко говорив, а Ата розглядалася які то апартаменти в редактора «Червоного комунара», змагуна з «Червоною Синькою». Це були досить імпозантні, як на місто Наше, апартаменти. Кабінет великий і дуже добре обставлений, і так обчіпляний ріжними мапами, телефонами та ріжними схемами й діаграмами, ніби це штаб світової революції. Звичайно, Ата штабу світової революції ще ніразу не бачила, але бачила багато інших «штабів революції» на сцені й вони були куди менш імпозантні, а значить це більш подібне до штабу революції світової, отак той штаб мав би далі виглядати. На одній стіні висить величезна карта обох півкуль земної планети, обтікана якимись пропірцями різно-кольоровими та різними значками й фігурками. На іншій стіні — докладна карта України. Потім карта іншої області. І все це в пропірцях, у значках, в червоно- й синьоголових булавках. Над столом великий кольоровий портрет Сталіна. Обабіч нього менші портрети Маркса й Леніна. В кутку етажерки з книгами в червоних палітурках — твори Сталіна й Леніна... На столі — посередині — гіпсові бюстики Сталіна й Леніна, потім телефонні апарати і безліч ріжного причандалля для вигідної редакторської праці... А Страменко говорить. Ата вслухається одним вухом — він, здається, закінчує свій штурм словесний. А закінчуєчи, він говорить щось таке, що Ату й здивувало, — він «зовсім не настоює, щоб вона вступала до комсомолу», навпаки, потішає, що то нічого, що бувають люди, як от вона, потрібні й вартісні навіть поза комсомолом. Навіть може це добре. Авеж, дуже добре! Він їй допоможе вибитися в люди... Це він хоче організувати їй орден. Страменко вважає за потрібне повторити це кілька разів, з особливим натиском, з підкресленням. А закінчив Страменко зовсім твердою обіцянкою, як присягою, що таки «організує» орден, бо це «від нього й тільки від нього залежить». «Від нього залежить все».

Ата подивилась на канапу й на подушечку, що так лукаво наставила вушка, й раптом спаленіла вся, — занадто виразні наголоси ставить Страменко в павзах помежі слівами! Сиділа, як на голках, — мука це все слухати!.. Та ось Страменко запропонував їй оглянути цехи, машини, всю «технологію» — «як то тую газету робітські». Ата зраділа, зідхнула, визволена, й згодилася; аби лише не сидіти тут один-на-один з цим всесильним організатором «орденів». Страменко телефоном викликав завідуючого виробництвом і вони втрьох пішли оглядати «господарство» «Червоного комунара». Вони оглянули химерні розумні машини, т. зв.

лінотипи, що стояли в окремім цеху рядочком і так манірно цокотіли і так смішно носили залізними кулаками на довгих ліктях якісь мосянжові залізячки вгору, потім вниз, спускали їх, одливали готові рядки набраного тексту, десь вгорі в коробці самі розсипали ті мосянжові пластинки, розносili по канавках де якій належиться бути, звідки вони вистрибували знову на легенький торк пальцем складача-лінотипіста. Смішно... Лінотипісти всі молоді, гарні й всі такі важні (певно задаються!), при появі Ати всі так зосереджено й так красиво працюють... Потім оглядали ще химернішу машину: ротаційну. Такий цілий сталевий дракон, що працює «як живий» — друкує, сам ріже, сам фальцює, складає й відраховує часописи... Потім оглядали інші цехи — ручний складальний, літографський, цинкографський, переплетний книжковий, друкарський, цех з багатьма маленькими машинами-автоматами... Ату водили, як королеву. І всюди, куди вони приходили, робітники затихали й пильно дивилися її услід; напевно чутка про орден давно й до них дійшла... Так вони обійшли всю «піраміду». Страменко був такий запопадливий, такий уважний, заглядав їй у вічій, користуючись тим, що вражена баченим Ата не звертала уваги ні на нього, ні на другого супутника, він все норовив торкнутися плечем до її плеча, або лікtem до ліктя у вузьких переходах помежи стосами паперу, помежи тісно поставленими великими клітками-скринями, що їх тут звуть «реалами». Ата зразу цього й не помічала, зосередившись всією увагою на зовсім іншому.

Це наддало Страменкові зовсім відваги («не помічає — значить дозволяє!») ю коли вони повернулися знову до Страменкового кабінету на хвилинку, перед тим як Аті відійти, за забуютою хусточкою Атиною, він досить прозоро натякнув, що орден здобути зовсім легко, лише Аті треба буде до нього прийти... е-е... ну для того, щоб дещо устійнити остаточно, деякі там дані, бо від цього зрештою залежатиме справа ордену... І зайти вона мусить найближчим часом. Завтра. Неодмінно!

Ата не зрозуміла Страменка, бо в голові їй шуміло від усього баченого й чутого, від ритмічного й безугавного шуму машин та вентиляторів у цехах, і від власної тепер хапливості швидше відійти звідси, — і вона нічого не сказала...

Проводжав Ату той же Колька Трембач, молоденький фотoreporter газети, комсомолець, колишній безпритуль-

ний і взагалі «шибайголова», як його називали Атини по-други, «дівчата нашої країни», доречі, безсловесно й таємно закоханий у Ату по самі вуха. Але він про те ніколи навіть натякнути б не зважився, де! хіба такий «смаркач» про такі речі зважився би говорити! У нього ще й язик для того не повертається; його тільки зраджували наївні очі, що ще не навчилися криводушити.

Проводжаючи Ату з доручення «самого» Страменка, Колька вивів її на площау, озирнувся на редакційний «хмародряп» і досить таємниче та загадково посміхнувся:

— Я той... Я Вам зроблю картку на пам'ять... з товаришем Страменком... От буде гарна пам'ять!... Ще й побільшу... — а усмішка крива й зла блукає на устах.

— А чого ви посміхаєтесь?... ще й так криво!

— А так...

— А все ж таки?

— Зі знаменитим чоловіком ви знялися, товаришко Дахно!... Власне, я вас зняв... Це велика честь...

В голосі глум і Ата почервоніла. Розгнівалась. Вона знала що глум той з «великого чоловіка», але в якійсь мірі це тепер торкалося й її.

— А все ж таки!?. Ваша посмішка ехидна... Ну, говоріть!

— Гм... Цей підлабузник і безпринципний хам... Ох! Вирвалось!! — слово, що вирвалось, злякало самого Кольку, він схаменувся, озирнувся навколо, подивився з-під лоба на Ату, закашлявся удавано, потім позіхнув широко й махнув рукою. — Ax, киньмо!..

— Ні, ні, говоріть!

— Киньмо!.. Я взагалі нічого не говорив!

— Це правда, ви дійсно нічого не говорили. Але — все ж таки?...

— Нічого... Гм... А як він дер на вас баньки! Ух!! О, він давно й дуже вами цікавиться й дере баньки... (а в голосі, ніби нотка особистої образи).

Ата посміхнулася. «Ну хто на неї не дере баньки!» А вголос:

— Що за дурниці Ви говорите!

А Колька вже ніби й не чує. Уникаючи вже зовсім цієї теми, підносить футляр з фотоапаратом на долоню, тримає його так, задуманий, насуплений, такий смішний, як півник

цибатий наїжачений, хотів щось іншого сказати й передумав.

— Нехай колись... Як уже ви станете орденоноскою... Чи ви тоді так забагатієте, що...?

Ата зломила брови, почервоніла буйно й брякнула люто:

— Не меліть кат-зна що!

Тут їх здібали знайомі й розмова на тім урвалася.

Так і лишилося невідомим, як треба розуміти «не меліть кат-зна що». Чи «не меліть кат-зна що», що я стану орденоноскою? Чи «не меліть кат-зна що» ніби я запищаюся, як стану орденоноскою?

А чи «не меліть кат-зна що» взагалі?

• • • • •

* * *

Лишившись сама, Ата спробувала розібратися у всьому, що сталося. Виглядає на те, що таки хтось всерйоз заміряється начепити їй ордена. А також виглядає на те, що хтось хоче при тім зварити свою кашу... Згадала, як Страменко супроводив її по цехах, і аж тепер дійшло до її свідомості, що він уперто торкається плечем до її плеча, так уперто й так змислово ж, і так зазирав їй у очі!.. Дійсно «дер баньки», мовляв той малий. Бр-р-р! Аті стає бридко. Ату розбирає досада і в той же час розбирає сміх.

Досада й сміх!

Їй хочуть «організувати орден», і зовсім дешево...

Ну, не досада?! І не сміх!?

Але по спині повзе легенький холодок і робиться зовсім не до сміху.

«Ну, а як тобі таки справді запропонують орден?! І що ти зробиш? Га? Га? Плюнеш у очі?...»

Але це ще не страшно, орден то й орден, а страшно те, що стрелило слідом, так боляче стъбнуло по свідомості:

«Купують тебе! Купують, дівчино!...» — і тут їй стає моторошно. «І за орден той запросять високу, ой яку високу ціну! Вже просять! Не просять, а вимагають!.. Вимагають!.. Але їй це ще не вся ціна, що хоче той Страменко (від цієї думки її кидає в жар), а головна ціна в іншім — станеш ти канаркою. Зв'яжуть тебе золотим тим ланцюгом орденоносним!!! Вже в'яжуть!»

Чим більше Ата думає, тим ясніше бачить, що її в'яжуть і таки зв'яжуть. Якщо заповзялися, то напевно зв'яжуть...

І тут Аті згадалася Оксана Петрусенко, ця краса й гордість цілої республіки, згадалася нагорода її орденом, спекуляції навколо цього, загадкова її смерть, либонь за участі тих, що давали орден... Ату огортає отороп...

А вона ж Оксану Петрусенко не тільки обожнювала й любила до безгнями, а й була її, так би мовити, підшевеною, ще студенткою бувши.

В театрі всі — товариші й товаришки — поздоровляли Ату. Неприховані нотки заздрощів бреніли в щиріх і нещиріх тих поздоровленнях. А Ата була сумна.

Того ж вечора передали їй, що дзвонив редактор «Червоного Комунара» й просив сказати їй, щоби вона не забула про заповіджене інтерв'ю. Зразу Ата не зрозуміла про що мова й що це значить, а потім згадала Страменкове запрошення при кінці візити! Згадала його натяки, згадала шкіряну канапу з вишитою подушечкою, що так лукаво виставила вушка, і — в душі її закипіло, заклекотало...

Ата більше не зайшла до «Червоного Комунара», до кабінету її великого редактора, — ані на другий день, ані на третій, ані на четвертий... Ніколи!

Сластьон, що належав до числа небагатьох, які не поздоровляли Ати, дивився на дівчину й чомусь посміхався. Аті страшенно хотілося спитати в нього, чого він посміхається. Але не спітала, — ану ж він з властивою йому прямотою бахне щось таке, від чого вона згорить з сорому. Ткач теж зустрів якось Ату в фойє і потис їй руку міцно, і на цей раз не був такий понурій, як раніше, а засміявся зовсім безпричинно.

А Страменко був дуже й дуже на неї розгніваний, і взагалі на всіх розгніваний. Так передав їй той смішний Трембач. А передавши, потішив:

— Не журіться, товаришко Дахно! Я вам колись сам «організую орден» та не такий, в сто разів крацій! Й-бо!

Він так і сказав — «організую орден».

Ата спалахнула на ті слова і страшенно здивувалась:

«І звідки він те чув! ?»

Страменко ще двічі присилав спеціального якогось «редактора» з «Червоного Комунара» й дзвонив телефоном. Але Ата не пішла, мотивуючи тим, що їй «страшенно ніколи», та що в неї «голова болить». Знала, що накликає на себе велику біду, а в кожнім разі наживає великого ворога, та що це їй може коштувати праці, але ж... Так багато ходити по той орден!..

«Hi!» На тому й крапка.

Але фотографії й інтерв'ю Ати таки з'явилися в газеті. Чи по інерції? А чи може справді він хоче таки втілющити їй ордена?

Чого не договорив Колька Трембач? — от що цікавило Ату.

Але вона того не взнала. Та й сам Колька Трембач не знав як слід, чого він не договорив. Він тільки хотів сказати (власне, й сказав тільки не розшифрував), що Страменко хамелеон і безпринципний кар'єрист, і шкурник, лізе по головах людських без жадних викидів сумління. Та що його побоюються й не люблять навіть однопартійці, видатні діячі міста Нашого, ставляться до нього трохи з огидою, як до безоглядного вислужника, що пробиваючи кар'єру, не пожаліє й рідної мами. Ось це хотів сказати Колька Трембач, те що йому достоменно відоме. Але за цим ще ж було те, що Кольці зовсім невідомо, або мало відомо, бо він дуже молодий. А втім, він щось таке чув теж, підслухав... Бо хіба мало чого говориться поза життєвими офіційними лаштунками, особливо коли старші люди заховаються десь на відлюдді й добре вип'ють, і мають ілюзію безпеки... А те що він чув одним вухом, це ось що:

Цей «безпринципний хам» видряпався нагору по головах своїх найкращих друзів, колишніх своїх товаришів боротьбістів та інших «ухильників націоналістичних», зрадивши їх і продавши по-штуечно... Оклепував їх і віддавав на розп'яття, як той Юда Христа за тридцять срібних... Останнім боротьбистом, якого він допоміг розп'ясти, був один нарком... Ось таке підслухав Колька і міг би розказати. А може й не зміг би розказати, бо таки страшнувато. Авже ж.

Для чого це Колька підслухав? — хто його знає. Є вуха і в них набивається всіляка всячина. А зрештою... хто ж

його знає! Це загадка. Зрештою — все може бути. Як вільно старшим видряпуватися без жадних викидів сумління по чужих людських головах, то чому не вільно молодим теж? І таке може бути.

Все може бути.

Серед цього торжища ріжких «героїв нашого часу», серед потворного цього маскараду, серед жорстокої гри в піжмурки одного з усіма і всіх з одним — гри в піжмурки з честю, з совістю, з життям і смертю, — все може бути.

Все може бути!

XII

„Генеральна лінія“

Сам паша турецький Гірей стрепенувся й забув про свою кохану «ханум» якраз посередині зворушливого ліричного монологу, й стрепенулися всі одаліски, лежавши так мальовничо біля «водограю», втратили вміть горду й лініву апатію східних красунь, коли до них, на самісіньке нібито по-двір'я паші з'явилися несподівані гости — знаменита Людмила Богомазова, «генеральна лінія» і... Сазонов! Тільки хто прийшов у супроводі кого?!. Вона прийшла в супроводі Сазонова? Чи Сазонов прийшов у супроводі Богомазової?...

Від несподіванки всі заворушилися, а потім знову замерли.

— Можна до вас? — напів-серйозно, напів-байдуже спитав Сазонов, звертаючись до всіх зразу і в той же час ні до кого, як справжній владика тут і на всій землі цій. І не чекаючи відповіді почав роззиратися біля себе навколо, очевидно за стільцем пошукуючи щоб сісти.

Сластьон спалахнув, нахмурився. Він страшенно не любив, коли перешкоджають йому в праці, коли заходять за сцену чужі люди, і згарячу міг положнути не тільки Сазонова; в ньому жила гордість і амбіція мистця, що вважав себе й свою працю понад усе й понад усіх, і навіть понад королів. Борюкаючись, щоб опанувати себе, спитав хрипко:

— Чим можу е-е... служити... е-е?..

— Та ми так, подивитись, — посміхнувся Сазонов, все роззираючись. — Можна?

— А-а... «так»?..

— Та можно, чого ж!.. — перебиваючи Сластьона швиденько й сердито, буркнув Харитон за спину Сазонова, рятуючи ситуацію, зумисне втрутivшись, щоб не дати Сластьонові чогось «самашедшого» бабахнути. — Та можно, чого ж... Просю... ось тут... — Харитон встав із стільця, на якому сидів у кутку величезної сцени, біля вхідних дверей,

у які ввійшов Сазонов з компаньйонкою, швиденько дістав з-за декоративного мотлоху ще одного стільця й поставив поруч:

— Просю, ось тут... — і змахнув полою піджака зі стільця пілюку.

Сазонов подивився на стільці, потім подивився на Людмилу й показав очима, мовляв, «сідай», а сам вийняв цигарку, спокійно постукав мундштуком об ніготь, спокійно вклав її в уста під пильними поглядами усіх присутніх і при загальному нашорошенному мовчанні, закурив, а сам усе по-сміхався, трохи байдужою, трохи іронічною посмішкою, оглядаючи всіх примурженими очима (а може тому, що очі мав примуржені, видавалося ніби вугласте його, щелепате лице посміхається). Подивився на чарівних «одалісок» і на чарівних «рабинь», подивився на пашу турецького, подивився пильно на «ханум» — і по обличчю перебігла якась загадкова гримаска й щезла...

Сердитий Харитон кивком голови показав Сазонову на плякат на стіні під протипожежними баллонами — «КУРИТИ ЗАБОРОНЕНО!», але Сазонов явно збірався відходити — курив і застібав гудзики на гумовому військовому плащі. Ще якусь мить постояв, пустив хмару диму, потім мовчки приклав руку сталінським жестом до дашка кашкета на прощання й пішов собі геть. Людмила Богомазова лишилася сама, віч-на-віч з усіма незнайомими, такими відчуженими, нашорошеними. Вона теж відчужена. Постояла трохи, струнка, гнучка й дуже вродлива, — ніби демонструючи себе з викликом, свою вроду, свою суконку, капелюшок, нафарбовані уста й наляковані нігті, білі рукавички й гарну шкіряну торбиночку на блискучім ланцюжку, — потім обернулася до стільця, подивилася на нього апатично, явно наслідуючи Сазонова, й обережно сіла, ніби зробила стільцеві велику ласку. Сіла. Така горда й байдужа, самозакохана і в той же час з тавром безмежної нудьги на обличчі. Вийняла з торбиночки цигарку, теж постукала мундштуком об налякований ніготь, вийняла таку саму коробочку сірників, як і в Сазонова, запалила...

Перервана праця не клеїлась. Якось всіх вибито з колії, збито з ходу. Лише помалу-малу все розгойдалося знову, але вже йшло не як раніше, а так ніби тому ходакові загнato в ногу шпичку, — йшло, шкутильгаючи. Сластьон був лютий, всі актори нашорошенні, надто дівчата, — якось воно

паскудно стало працювати під безвиразним і холодним, і почортячому демонстративно гордим та презирливим поглядом цієї зухвалої гості, цієї прославленої «генеральної лінії», оповитої пікантною славою коханки всіх вельмож, більших і менших.

Ось вона яка!

Усім відомі були чутки й ріжні «історії» про неї, знали її страшну славу, але ніхто не мав ще нагоди спостерігати це «сьоме чудо світу» отак на своїй сцені, зблизька, при са-мій рампі. Тепер вона прийшла сама сюди і кожен не міг одвести від неї очей з цікавости.

«Так ось вона яка!»

А Людмила Богомазова прекрасно знала, що саме про неї всі присутні думають, що ім відома вся її історія і всі її «історії», й кути її нафарбованих уст демонстративно опускалися — демонстративно презирливо й байдуже, холодно так, а очі мружились згорда.

Людмила сиділа на однім стільці, а другий стояв тісно поруч, і той стілець, будь він неладний! — псував усім на-стрій. Так ніби на нім сидів «він», її невидимий супутник, той грізний гість, що так по-сталінські відсалютував рукою до дашка форменного кашкета; він ніби зовсім і не вийшов, а лише одяг шапку-невидимку (чи «шапку-енкаведимку», як хтось десь колись пожартував у місті Нашому) й сидить тут же, на тім порожнім стільці. Харитон хотів був на того стільця сісти, обійшов кругом нього й кругом Людмили, по-стояв інершуче, почухав голову й махнув рукою, мовляв — «а, нехай ти скажешся!» — і примостиився в іншім кутку на щаблі драбини. Людмила сиділа сама. Слава й престиж Са-зонова стояли перед нею і навколо невидимим щитом непро-бійним і ніхто за тим щитом не посміє її потривожити. Це знали всі, це знала й Людмила і може тому кутики її уст кривилися презирливо вниз, вниз, згинаючи червоні п'явки повних губів підківками.

Людмила курить цигарку за цигаркою і ніхто їй не може заборонити того. Харитон кахикнув був і зайнкнувся, як зав-жди, сердито й безцеремонно, що курити б уже й годі, але Січкаренко шикнув на нього, а вголос промовив (щоб і Люд-мила ж чула!) — «Лишіть людину в спокої!» А Сластьон не-терпляче махнув рукою, мовляв — «Ах, тихо там!! Залиште її, нехай собі сидить! Не перешкоджайте праці!»

Так і лишили Людмилу в спокої. Вона просиділа до самого кінця, не проронивши за увесь час ані слова, ані звука. Чого вона сиділа? А так, сиділа собі та й усе. З виразу обличчя виходило, що ніщо її абсолютно не цікавить, що до всього їй байдуже, що вона сидить, бо дітися їй ніде, що вона нудить світом і не знаходить собі місця на цій землі. Що вона самотня, всіма презирливо обшптана й обзлословлена...

Принаймні такі рефлексії зринули в Ати. Ця дивилася пильно, дуже пильно на гостю помежі ділом, роздвоївшись увагою між тим ділом і «генеральною лінією». Вона бачила її кілька разів мельком і зовсім здалеку, чула про неї всі фантастичні речі і не сподівалася, що вона така, як от зараз виглядить, — така гарна і така... трагічна. Атож. Слава пропащої повії робила, як звичайно, її образ в уяві кожного зовсім потворним. А в дійсності — той образ гарний і дуже трагічний. І чим більше Ата дивилась на цю повію, тим глибшало це її вражіння, не зважаючи на всю браваду Людмили, її злобну машкарку, тим більше їй було її шкода. Аті здавалося, що вона бачить її наскрізь за тією злобною машкаркою... Це колишня дочка купця, чи навіть архиерея; їй приділено долею цвісти б пишно і мріяти ніжно, як і кожній дівчині, а особливо багатій, — мріяти про казкових лицарів, про королевичів, про казкове майбутнє, про святе кохання... про дитячий сміх... про родинне щастя... про блискучий феєрверк радості... Але сталося з світом те що сталося. І через оте, що сталося, з причин не від неї залежних, вона упала з високих високостей на самісінький низ, на саме дно трагічної дійсності, аж на самісінький спід, в категорію «соціально чужих», «клясово ворожих», «бивших»... І все що потім вийшло, вся ця кар'єра «генеральної лінії» — це вислід того соціального падіння вниз, на соціальнє дно, жорстокий жарт химерної долі... Вона така юна, як і всі «дівчата нашої країни», їй років 26 не більше, і в той же час — вона така стара... На ній трагічний досвід цілого пропащого покоління, скинутого на соціальнє дно, з якого можно піднятися їм тільки дуже дорогою ціною... отакою ціною...

Аті було жаль цю демонстративно горду й таку демонстративно зарозумілу гостю. Але жаль той щез, коли погляди їхні якось зустрілися.

Людмилин погляд зовсім не просив співчуття. Він був презирливий (ох, який презирливий!) і глузливий, і сповнений якоїсь чортячої злобної зухвалости, що от, мовляв, «бачили з ким я зайшла? Отож! А на ваші думки мені

начхати!» Від цього скрещення поглядів серце Атине прохоло і тепер уже вона не могла вловити на обличчі тієї розмальованої «лінії» жадної риски, яка би викликала співчуття. Просто тупа, горда з того багна, в якому зав'язла по вуха, розпутна й безсоромна особа, — вона пишеться своїм становищем і своєю дикою славою...

А Людмила Богомазова курила; характерно так, як курять подібні жінки в Одесі або в американських кінофільмах, і кутики уст її... Ба! Кутики уст її чомусь тримтіли. Вони зраджували себе! Замісць презирливої гримаси, іноді вони здригалися безпомічно... І знову Аті робиться жаль цю людину. Вона вдивляється — й знову бачить її інакше, — вона бачить страшну силу характеру, що стримує за міцно стисненими зубами величезну й бездонну трагедію. Аті хочеться отак просто підійти до неї й заговорити, але... ану ж вона люто зиркне, заречочеться хрипко і брутално й вилає її так, як лаються повії, — триповерховою моряцькою лайкою. Вираз її обличчя нічого ліпшого й не обіцяє... Охота підійти щезає, Ата позирає лише oddalik — і вже не бачить тримтіння в кутиках уст, то їй лише так здалося!, то її власне серце тримтить, її шляхетне серце...

Богомазова була би класично гарна, якби не була так непоправно спотворена: якби не те специфічне тавро пропашої жінки, якби не печать злоби, якби не печать безнадії а звідси — підкресленої, демонстративної відплатної зневаги до всього, що дорого людям — до звичаїв, обичаїв, до понять моралі й честі, до душевної чистоти, до всього оточення. І ця її зневага пробивається у всьому. Вона навіть курить стилем зневаги — затягається глибоко, жадібно, напропале, зосереджено, аж шипить, аби тільки тим сказати, що до всього іншого їй байдуже. «Наплювати!» — так каже те куріння, так кажуть її мовчазні скривлені уста, так каже вся її фігура, хоч вона й нерухома, як мумія...

Так Людмила Богомазова просиділа до самого кінця. Ніхто заувесь час не обізвався до неї. Навіть найзальотніші «джигуни» не зважилися приступити до цієї «генеральної лінії», оповитої славою «приступної для всіх»... Ясно, для всіх «великих».

Коли праця закінчилася, коли видовище відтворюваної далекої химерної епохи померкло і розсипалося на окремих буденних людей й на сірі запилені деталі ріжких театральних умовностей, Людмила зідхнула, встала зі стільця, постояла

якусь мить, потім закурила на дорогу цигарку й пішла. Нікому не сказала ні «здраствуй», ні «прощай». Вийшла так само мовчки і в ті самі двері, як і прийшла була.

Коли Людмила відійшла, всі зідхнули з полегкістю і в той же час здивовано. Сластьон знидав високо своїми кістлявими плечима й нічого не сказав, махнув лише неозначенено рукою.

А Харитон подивився услід, очі йому взялися смішливими зморшками, він схитнув головою й прорік безапеляційно:

— Шльондра... — подумав хвилинку й додав, — генеральська...

Всі, хто чув, пирснули zo сміху. Харитон перехрестив Людмилу по-своєму, ще й так оригінально. Він чув, звичайно, титул «генеральна лінія», але ніяк не міг того перевратити своєю упертою й простою головою, що значить «генеральна» та ще й «лінія»? Смішно й неправильно! Генеральна репетиція — це так. А «генеральна лінія» — ні. Треба казати «генеральська» і очевидно «шльондра», а не «лінія».

І де він вискіпав таке слово! На древньому діялекті міста Нашого це означає... тяжко вимовити те, що воно означає. В древній Греції це означало би «куртизанка», вибрана коханка для всіх високопоставлених осіб. А в цій дійсності це така жінка... Словом — «генеральна лінія», як не крути, як не верти.

Ця візита Людмили Богомазової була вже в розпалі праці над «МАРУСЕЮ БОГУСЛАВКОЮ». Вона ще приходила не раз і була присутня на репетиціях, — сиділа за кулісами, мовчала, зосереджена в собі, й курила. Вона завжди приходила з кимсь з начальства, так що її ніхто не посмів би не пустити, коли би навіть і хотів, потім начальство відходило й вона лишалася сама, але авторитет неприсутнього начальства охороняв її. Але до неї й так звикли й не зважали вже на її присутність. «Хай сидить!» І навіть Харитон подобрішав і вже не казав на неї «шльондра» позаочі й не забороняв курити увічі, він навіть іноді приносив їй стільця, якщо такого не було поблизу, й ставив у кутку сердито:

— «Отут!..»

А відходячи, додавав про себе:
— «Сиди собі й мовчи!»
І Людмила сиділа й мовчала.
Але що ж її сюди гнало? Чого?
А хто ж його знає...

Найбільше скидалося на те, що їй робило величезну затасну приємність демонструвати тут свою зневагу й презирство до всіх і до всього, і що вона якраз заради цього сюди й приходила.

XIII

Культ-походи

Багато часу й енергії забірали «культ-походи» на заводи й у навколішні колгоспи та на цукроварні. Це, правда, мно-
жило славу театру, але ж і вимучувало людей до решти —
бо тяжко пхатися по кепських шляхах, з кепським транс-
портом, у весняну або осінню негоду, тягти з собою увесь
реквізит і навіть декорації (спеціальну гарнітуру оформ-
лення для малих сцен), а потім грati на тих колгоспних
манюсінських, найпримітивніших сценах. Ліпше в заводських
клубах та театратах при навколішніх цукроварнях і комбіна-
тах, бо там більші достатки й культурний поступ пішов на-
перед порівняно з селом, але все ж і туди відбувати «культ-
походи» було тяжкувато. Хоча, сказати по правді, це завда-
вало надто великого клопоту тільки адміністрації, яка мала
з тими транспортними й іншими труднощами ламати голову,
молодь же не дуже то тим і печалилась. А часом їй навіть
було й цікаво відбувати такі «циганські» мандри по своїй
землі й відкривати на ній «Америки» невідомого й незнайо-
мого досі. Буває так, що людина живе на своїй землі й від-
криває на ній «Америки»...

Якось директора викликано на важливу нараду при
Облпарткомі, чи якомусь там іншому «комі», з нагоди «про-
риву» по колгоспах області і там довго й гаряче засідали ті,
що латають «прориви», на тему, як же й цей «прорив» за-
латати, — аж похрипли, якщо судити з директора Ткача, він зовсім утратив голос, так либонь сперечався. Бо театр
зажди впрягали в латання проривів, як головну латальну
матерію. Так здавна заведено — де не беруть циркуляри
й обіжники, туди мистецтво, як «засіб організації» душ і тіл
на «героїчні», «соціалістичні подвиги труда». Повернувшись
злий і понурий, Ткач звелів театральному «ударникові-
стахановцеві» Січкаренкові зформувати швидко штурмову

культ-бригаду від державного їхнього театру й завтра ж відбути в розпорядження культу пропу, щоб там примкнути до інших ударних сил запроектованого кудись культу-походу... Власне, не відбути, а бути на поготові й чекати на вантажну машину, що мала по них заїхати... Злій же і захриплий Ткач був тому, що хтось там, якийсь головний ентузіяст латання прориву з центру категорично вимагав від нього, Ткача, щоби він в колгоспі конче поставив н о в у п'есу, ту що тепер готують... Уявити тільки, що може стрелити в голову від ентузіазму! Ткач всі нерви зтріпав і охрип, і ламав руки з одчаю, доводячи безглуздість пропозиції. Але високий гість з центру, з самого ЦК, товариш Маслов, був невблагальний, тим більше що дерзкі заперечення Ткача були зовсім противні його «нраву», — він спокійнісінько й категорично настоював на своєму. І аргументи виставляв непереможні: «Що, п'еса не готова? Нічого, нічого, це не хліб пекти, що мусить бути готовий, без закальку. Та й то й з закальком люди їдять, коли треба. Зараз — треба! Ви працюєте над якоюсь там п'есою вже три місяці! Аж три місяці!! Товчете в ступі все те саме! І увесь час дістаєте державні гроші! За що дістаєте? Це марнотратство! А щоб не було марнотратство — їдьте в колгосп і ставте! Не готова? Нічого, для колгоспу зійде. Це навіть добре, перевірка в масах, а тоді допрацюєте решту з заувагами трудящих — внесете корективи на підставі досвіду й виставите в місті... Дві користі зразу!.. Я настоюю на цьому! Кампанія підтягування головних колгоспів важить більше за всі ваші театральні амбіції!!»

Ну й що ти зробиш з таким ентузіястом!?

Після гарячих і довгих, і небезпечних дискусій з гостем з центру упертий Ткач все таки переміг ...

Зійшліся на тому, що Ткач дає театральну бригаду, яка поставить одну дію з «Платона Кречета» (цим головне й було заткнуто рота гостеві з центру, попробуй бо поперти проти такого партійного туза, як автор тієї п'еси, товариш Корнійчук, сталінський протеже! — хоч і було явним безглуздям ставити для колгоспників одну дію, без цілості!) З вдячності Ткач ще гарантував пару концертових номерів — сольоспіви і, може, танок.

Так зачинався цей культу-похід. Досить анекдотично.

Січкаренко зформував культу-бригаду з самої молоді (щоб не тривожити кості старших), на другий день уранці їм подано вантажну машину, вже наповнену іншими «культ-

походівцями», і вони рушили в якийсь там «колгоспний кущ» (кілька об'єднаних колгоспів) під назвою «СОЦІАЛІСТИЧНА ПЕРЕБУДОВА».

Культ-похід лхався кількома машинами вантажними, в яких, як виявилося, було ще багато додатків до «культбригади», — від учителів, від піонерів, від комсомолу, від жінок, від профспілок, від т-ва безвірників... А також їхало й головне начальство. І Павло Гук теж їхав з начальством. Це бо мав бути дуже важливий і вирішальний «культпохід» — в найголовніші бо колгоспи області, в найголовніший колгоспний «кущ»! І гість високий з центру їхав, і Людмила Богомазова теж, з ним, бо ж... бо ж «не могло ж все начальство партійне їхати на таку вирішальну битву без своєї генеральної лінії!» — так ззлюзичив хтось.

Для Ати цей культ-похід був дуже цікавий тим, що вона мала побачити найпередовіший колгоспний «кущ» області влітку, в порі найбільшого цвітіння й вагітності всієї природи й всієї землі цієї щастям і всіма благословеннями неба. І вона побачила...

Начальства напхалося в «кущ» повно, насмерділи машинами, нарobili рейваху, ніби сталося щось неймовірне, надзвичайне, ніби це вже мають починати світову революцію, але — в «кущі» самім ніякого особливого відруху, тиша, утома й безлюддя... Увесь цей «кущ» — це велике й колись багатюще село К-ва. В ньому було аж п'ять церков колись, з чого можно судити про його величину. Тепер не бовваніє ані один хрест ніде, тільки можно бачити oddalik кілька облуплених і понадцерблюваних бань (бо їх потрохи розбирають). В селі — аж сім колгоспів і вони ото й становлять собою «кущ», тобто об'єднання тих колгоспів у своєрідний, так би мовити, соціалістичний трест.

В центрі «куща» величезна площа, ніби поорана, так укрита сухим груддям глеюватого ґрунту, розчавленого після дощу тракторами та возами та так і присохлого, і міцного немов бетон. Поміж тим груддям, помежи глибокими, на всі боки продавленими, борознами колій шаліє бур'ян і колючі будяки. В центрі площині — якась фантастична будівля з гратчастими вікнами, — гамазей чи якийсь окремий колгоспний склеп, а при ньому й контора «куща». Колись, кажуть, то була Троєцька церква, потім з неї зняли хрести й дзвони й звалили геть бані, а решту достосували до нової дійсности, — тому в цієї будівлі такий фантастичний, зовсім модерний вигляд. Оградки навколо церкви теж не зняли

і через ту оградку вся будівля скидається на якусь фортецю. Навколо жадного деревця, чи вирубали, чи й не було ніколи. По один бік величезної площі стоять рядочком кілька надцять... ні, кілька десятків! селянських комор; всі вони вишикувані рівненько і... побілені, одні цілком, інші наполовину. Таке враження, що їх побілено спеціально для того, щоби старі хазяї не відзнали своєї колишньої власності, — це ж їх постягано сюди з одноосібних, а найперше з колишніх «куркульських», садіб і тут усуспільнено, на майдані, посеред села. А усуспільнини, побілено, щоби так відзначити їхнє вихрещення в нову віру й почати нову еру їхнього існування. Так циган перефарбовуве коней...

По другий бік площі — велике подвір'я колгоспу «СОЦІАЛІСТИЧНА ПЕРЕБУДОВА», що видно з великої вивіски над брамою з обаполів, яка нагадує більше «тріумфальну арку» часів громадянської війни. Ім'ям цього колгоспу названо цілий «кущ». На шпилі арки мотається вицвілій праਪрець (був червоний, та доці випрали а вітри витіпали геть червоний колір). Вивіска написана сільським малярем якимись фантастичними літерами, що ніби перепилися самогонки й тиняються яка куди втрапить. Праворуч колгоспного двору — школа, старого земського стилю. Ліворуч — якась довга споруда, не то воловня, не то барак. Це, власне, й є колгоспний «кущовий» клуб... Так пояснив хтось. Тимчасово клуб, бо приміщення це спроектоване під воловню, та немає волів через те його обернули на клуб. Що це клуб — видно й з напису, коли придивитися зблизька, над вхідними дверима-брамою: «КЛУБ-СОЦ, перебудова». Далі праворуч і ліворуч поза майданом, обрамляючи його, як вистрільана лиштва, садиби власне, не садиби, а лише стирчали самі покривлені хати, як старці потомлені, та де-не-де кілки помежи ними; ні тинів, ні плотів, ні загат, ні воріт — анічогісінького такого подібного не було; все геть розгороджене, — гуляй вітер! Якийсь такий незвичний, космічно-неутульний вигляд...

Гості приїхали, а господарів нема! Лиш вийшов старезний якийсь горбань — сторож колгоспний, та назбігалося кілька голопузих малюків, витріщаючи здивовані й перелякані очі на приїзджих. Сторож пояснив, що голова в полі й велів, якщо приїдуть з города, дзвонити в рейку, бо нікого дома нема — всі на буряках, проривають та полять, та на картоплі — обгортають саме, та й на інших різних роботах... Всі бригади гарують з досвіта до смерку. Зчинився дзвін-тарарам, бо в рейку, що висіла біля брами, взялося калатати

кілька душ одразу великими билами... Дзвін підхопили по інших колгоспах, в усьому «кущі», і в селі наче ковалі заклепали... А тим часом приїзджі почали господарити в «клубі», лаштуючи сцену — прибираючи та підмітаючи горбатий дощаний поміст, навіть без заслони й без жадних інших театральних устаткувань... Лішче з залею — там стовпці, а на стовпцях поприбивано неструганих дощок, — є де сісти, є де й стати.

Після дзвону-лементу довго не було нікого. Десять хтось упертий і неначе розгніваний гатив у рейку далі щосили, — таке вражіння, що люди поховалися від якоїсь біди, від якоїсь непередбаченої страшної екзекуції, яку приїхали робити невідомі чужаки й от виганяють усіх зі скованок, і наказують, наказують, наказують збиратися... збиратися... збиратися... примусово... примусово... обов'язково, під страхом ще тяжчої карі... Нарешті примчав голова розхристаний, на замиленому коні, мов би на пожежу, сам теж «замилений» — сорочка прилипла до ребер. За головою примчали ріжні його помічники, хто охляп на коні, а хто просто так... Потім почали помалу збиратися люди... Повільно, тиняючись, ніби їх хтось на налигачі тіг... Уповноважений ЦК суплився, гніався, як же це так їх зустрічають! Га?! А голова понуро кусав вуса, гриз їх і слухав нагінку великого начальника, слухав тупо й зідхав не до нього; сам він був ще зовсім молодий, але якийсь наче закам'янілий, вимотаний бо до решти. Потім голова спокійно й тихо втомлено поясняв, що у них прорив на всіх ділянках — на буряках (ідосі не проривано й не полото!) і на жучках (сила-сильна їх і людипадають з ніг, борячись з тією поганню), і на довгоносиках (міліярди їх наповзло звідкілясь, з сусідніх радгоспних бур'яниц і пустырищ!), і на ховрахах (хай вони виздихають!), і на совці (хай вона пощезне!), і на коноплях!... і на картоплях!... І на шляхах (плян великий мають!), і на меліорації (теж плян!) і всюди... Прорив!

Гість поясняв, що тому вони й приїхали, що прорив, — з допомогою приїхали. А вони цю допомогу саботують чи що?!

Ата чула їхню розмову одним вухом і було їй того голову жаль, — мило з чоловіка встає від тих «проривів», а вони от приїхали йому «допомагати» — будуть у конюшні оцій «приставляти», ораторії «відчубучувати», «блазнювати»...

Аті соромно самої себе, ніби вона у усьому винна, і на серці тяжко. А люди збиралися, ледве тягли ноги...

Поки люди отак збиралися, Ата пішла з »клубу« потиня-
тися, щоби час згаяти. Вийшла й пішла навпростець, куди
вийде. Йшла понад якимсь окопом, зарослим кропивою.
Звернула вбік — поминула кілька хат... Її розбирала ціка-
вість і острах — вона ніколи не бачила села зблизька, лише
читала про села, але те що вона читала й те що бачила та-
пер — не сходилось. Це було щось зовсім інше. Оце село?!
Оці такі розкидані погорблені хатки, з підсліпуватими мале-
сенькими вікнами, позатиканими ганчір'ям? Оці напіврозі-
брані хліви, оці стовпці на місці тинів, і знову хатки з про-
гнилими, попровалюваними стріхами, зарослими бур'яном
і нехворощею? Смішно навіть і страшнувато — на жилій
хаті цілий ліс бур'яну! як на могилі... Помежи хатами,
скільки вона йшла, ані якісінької живої істоти — ані корови,
ані кози, ані вівці, ані курки. Ані романтичних малень біля
хат, ані таких же романтичних опішнянських глечиків
і горщиців на тинах — свідків і супутників все ж якогось
добробуту й комфорту, — бо й тинів катмає. Лише де-не-де
ворушиться життя — півголі худі дитинчата кубляться в пи-
люці. І якийсь жаль, якась насторожена й нікому не ви-
словлена печаль на всьому. І здавна села не пишались осо-
бливим добробутом (згадала «Фатаморгана» Коцюбинського),
але це й зовсім щось особливе. Це село?! Та це ж, пак, і не
село, це «колгосп»... Біля однієї похиленої на бік хати,
з проваленою призьбою й зеленою від моху й лободи по-
крівлею, що згорбатіла на дві стороні, бавилося на землі
двоє малят, зовсім голісінських, замурзаних, — вони їшли
жадібно лопуцьки кінського щавлю, аж очі заскалювали від
оскоми, й щось будували в пісочку. Ата зупинилася біля
них, — такі смішні й такі милі дітки! «А де мама?» — спи-
тала менышенського, присівши біля них, аби щось спитати,
бо де ж мама — на роботі, звичайно. Мале подивилося зпід-
лоба, вовкувато так, вороже, а далі бачить, що перед ним
така гарна й привітна дівчина, посміхнулося й махнуло ру-
кою в неозначеному напрямку, що треба було розуміти —
«там десь», й знову запхало щавель у рот. Ата пошкодувала,
що не має при собі ніякого гостинця, бодай якоїсь грудочки
цукру чи що. Ну й щоб було захопити щось із собою! У вік-
ні помітила сиву голову бабусі. Підійшла — «добриденъ».
Бабуся закивала привітно головою, так здалося Аті. «Чи
можна зайти?» Так само бабуся закивала. Зайшла до ха-
ти... І аж поточилася. Вона не знала, що це, власне, стара,
доісторична картина — така от хата селянська, що її ще
Шевченко оспівав, ота що в ній «неволя каторжна», де й

помолитись не дають. Вона таку бачила тільки в театрі, але там вона виглядала симпатично, бо мальована їй опоетизовано, романтикою оповита, а тут... Стіни цвілі й вогкі, хоч і літо, темно, низька стеля придавлює, гнітить, сволок ось-ось упаде, аж викривився від натуги, держучи старезну стелю й стріху, й лободу ту на собі, долівка горбата й пліснява, якесь ганчір'я у кутку поруч з піччю, — то постіль цілої сім'ї либонь, колиска на довгих верьевках, смердюче повітря, затхлість, темрява... ледь-ледь її гострий зір юнацький розтинає ту темряву... Біля вікна сидить бабуся, сива-сива й згорблена і киває головою. Киває безупину. Ба, вона киває зовсім не до Ати! а взагалі, від старості та голова хитається, як засохла квітка на билині, сама хитається, безперервно, безупинно, як маятник на годиннику, який ось-ось стане нарешті. Тоді голова перестане хитатися. Але поки годинник життя не став, голова хитається автоматично. Очі дивляться на Ату, пильні й чорненькі, як у мишкі, але вряд чи вони її бачуть. Зовсім не бачуть. Бабуся дивиться, а мовчить. Ані словечка. Шийка у неї зморщена й тонюнька-тонюнька, ось-ось уломиться. Як древня чарівниця з старовинної казки... Аті робиться страшно. Вона змобілізовує всю свою відвагу, щоб не втекти. В хаті більше нікого. Ата постояла трохи, подивилась на бабусю й, бачучи, що та її не помічає, зітхнула й помалу вийшла... От! Тільки малюсенькі гороб'ята оці та столітня бабуся, а решта... Згадала розмову голови з гостем з центру... Решта «на прориві», «гарують»! І діти теж усі старшенькі на прориві — десь довгоносиків збирають та ховрашків ловлять, та буряки полять...

Ата пішла назад, минаючи порожні, засмучені хатки. Тепер вона знала чому така тиша й пустка кругом — у хатках тих тільки сидять старенські-старенські бабусі й хитають головами, вже непритомні, до краю спрацьовані, а біля хаток бавляться ті, що ще не вміють працювати, бо не вміють ще на ноги зіп'ятися як-слід. Решта — «гарує» десь за трудодні.

З тяжким серцем Ата прийшла назад через браму-арку з написом «СОЦІАЛІСТИЧНА ПЕРЕБУДОВА».

В клубі вже було повно народу й іще та іще підходили нові групи. Люди йшли, як були на праці, — босі, простоволосі, чорноногі, замурзані потом або й мазутом, з попідкасуваними латаними штаньми, в порозхристуваних зашмарованих сорочках, в латаних спідницях, звісивши тяжко на томлені руки, ступаючи в-розвалку натуженими ногами. Ніби дістали тяжкий наряд після й так тяжкого дня й му-

сять його виконувати, — йшли огинаючись, але йшли — мовчки, покірно... **Покірно**, ось що впадає в око насамперед! Ата ще ніколи не бачила, щоб отак люди йшли до театру, чи до клубу, — мов на каторгу. Так, як ото часом заганяють коня в стайню, де його щось раз налякало, а він все хоче обминути двері, норовить пройти мимо, якось прослизнути... Але як ти прослизнеш, коли наказано йти — значить треба йти.

Всі примітивні ослони «партеру» були вже зайняті. «Гальорку» мали творити ті, що стояли попід стінами, підпираючи їх плечима, або сиділи просто на сирій землі, потурецькі підібгавши ноги. На ослонах люди збилися щільно, посхильявиши натружені голови, поклавши мозолясті руки на коліна, щукаючи, об що би спертися спиною, й не знаходячи опертя. Тут були ріжного профіля бригади, від доярок та полільниць починаючи й трактористами та ковалями кінчаючи. «Клуб» наповнився смородом бензини й автолу, гною, махорки, а головне — терпким нестерпним духом людського поту, бо люди принесли на собі вогке й пріле від поту свое лахміття, що мало би називатися одежею. Це іхня робоча й парадна одіж — і до буряків і до театру. Коли би їм навіть було звелено перемінити робоче на парадне, вони би не змогли того зробити, хіба вивернути. Тяжко змінити декорацію босих ніг на взуті, коли іх узути ні в що. Та їм і часу не дано. І те сказати, — пусти іх умитися й чепуритися, а вони тоді розбредуться й не поприходять.

Старі люди сиділи похнюючившись, тупі, збайдужнілі. Молодь пасла блискучими очима з-під лоба за приїзджими, вовкувато поглядала на «городян», що метушились, проходячи на сцену й зі сцени. «Городяни приїхали!» Молодь перешіптувалась, койде пирськала смішком, побачивши Людмилу з підмальованими губами чи когось з хлопців, вбраного по-городському, цебто в самих трусах, по-спортивому. «Городяни приїхали!» Дівчата й хлопці таки почувалися поганувато, бо вроджений інстинкт чепуритися перед собі подібними, щоби привернути увагу, заявляв себе, але зразу й пасував, — дівчата бгали під себе (під лавки) свої репані босі ноги, побиті на грудях та колючками поколоті, хovali свої подряпані літки; а хлопці не знали де подіти їм свої зашмаровані й латані штани, часом продерті на колінях, і такі ж не-фасонні сорочки... Добре що хоч в «залі» півтемно, а ще краще що так тісно.

Але й ці іскри живої реакції на дійсність пригасали, — бо навіть молодеча невтомність має межу, особливо коли

вона прийшла сюди просто від буряків, від майстерень, від тракторів, з полів і плянтацій, від будованих доріг і канальських робіт меліоративних, — з усіх місць де вони латали вічний «прорив», як ту діряву стару світу, що її латаєш, а вона услід розповзается. Усіх їх утома притинає до землі, приковує до ослонів, до сусідського плеча.

Вечір почався з промови товариша Маслова, представника центру. Він говорив довго, говорив надхненно, він уже кричав патетично: про потребу працювати, працювати й ще раз працювати. Говорив запальні слова про «партію й уряд», про Сталіна, про «дело слави, дело честі», — всі такі ударні, пробоєві слова... Дуднів... дуднів... дуднів... А людські голови хилилися все нижче й нижче. Товариш Маслов уловлював вухом то там, то там уже хропіння сплячих від утоми й підносив голос... А може він не чув хропіння? Ні, не міг не чути, бо Ата чула те хропіння виразно... Маслов підносив голос і говорив, говорив... Таке змагання ентузіазму зі сном! І ніхто не насмілився промовиця перебити, сказати йому, — чоловіче! та змилуйся вже нарешті! Ата з-за улаштованої з ряден перегородки на сцені стежила за залею і в неї було на душі так само темно, як і в тій залі. Помалу вона вибралася з-за ряден і протиснулася в масу людей. Це було вже півсонне царство. Товариш Маслов говорив красиво, милувався своїм голосом, упивався красномовністю своєю й заколисував залю все більше й більше. І про культуру, й про «батька народів», і про соціалістичну батьківщину, й про соціалістичну революцію, й про соціалістичну передбудову всього світу... А люди обиралися плечима одне об одного, щоби не впасти додолу зі сну, з яким вони безнадійно борювалися. Можна сказати — боролися зі сном колективно. Ніхто нічого не розумів з того що говорилося зі сцени. Голови бо й так не призвичаєні до думання за тяжкою безпросвітньою працею, а тут ще після такого довгого та гарячого дня робочого... Ата підсіла до якоїсь жінки, — та куняла й з усієї сили не піддавалася в полон остаточно. Ата торкнула її за плече, жінка глипнула очима й ніяково посміхнулася. — Ви не спіть, — сказала Ата підбадьорливо; — скоро скінчиться, а тоді буде цікава вистава, п'еса така, і музика...

Жінка покліпала очима жалібно й винувато, й махнула рукою, немов вибачаючись, і прошепотіла:

— Ох, дочки!.. Де вже нам до тих піес-тіятрів!..

А збоку хтось говорив до іншого півсонно, спантеличенено:

— Чи я дурний, чи це він так по-панські джеркотить, як той москаль, що я нічого й не второпаю...

А другий збоку запросонку:

— Га!?. А що ж це він, вже заготівлю велить везти чи що?! Тю! Так ще жато й не кошено!..

Третій:

— Та ні... Про «победу» якусь рече...

Маслов того не чув, співав соловейком. Допомагав ліквідувати прорив. Говорив він уже годині з дві. Ата теж вже очманіла й не скоплювала змислу говореного (якщо взагалі змисл був) і не далека була від такого ж розпачу, який вирвався й у того про «не жате й не кошене». З залі перемандрувала знову до своїх за рядняну перетинку. Там теж усі були посолові — хто зі злости, хто з досади, а всі разом з утами.

Маслов ще якийсь час говорив, явно плутаючись при кінці, ніяк не можучи гідно завершити свою патетичну промову. А як закінчив нарешті (голосним кличем про ліквідацію проривів на усіх фронтах при допомозі уряду, партії й Сталіна, отак як сьогодні!) — з перших рядів, де сиділи свої люди, «начальство», проляпотіло кілька шалених але ріденьких оплесків. Решта залі відповіла хропінням, зовсім недвозначним і безпомилковим.

Маслов вилетів «за куліси» — цебто за рядняну перетинку — й від сказу не бачив нічого перед собою. Дійсно, — як же він красиво промовляв, а вони сплять! — «Хами!.. Мерзота!.. Дикини!.. Готентоти!.. Готентоти-и!!» — кипів він, клекотав так, що й у «залі» далебі було чути. — «Готентоти!.. Куркульські недобитки!.. Це зумисно!.. Це демонстрація!.. Це саботаж!!»

А «готентоти» прокидалися, жахалися зі сну, приходили до пам'яті від тиші, що запанувала після промови й ріденьких оплесків, й ніяковіли бідолашні. Промова була для них ширмою, маскувальною заслоною, за якою так гарно спати, а настала тиша — й чути їхнє хропіння!

До «готентотів» належав і голова колгоспного «куща», — він сидів у першім ряду серед начальства і з того як він скинувся коли заляпотіли його сусіди, видно було що він міцно спав. Так само міцно, як і все його обідране й голопузе військо трудове. І щось може гарне йому й снилося... Може нарешті ліквідація проклятого й вічного «прориву».

Серед начальства обурення на масу. Хтось поміркований рвав на собі чуба, що не захопили з собою духової ор-

kestri, — от би ніхто й не спав, бо така музика «й мертвих підіймає».

Виручив гармоніст, місцевий таки, — виліз звідкілясь. Він приніс гармонію, двохрядку, й заплікав якісь «валси», сівши перед сценою на купі піску. Розворушиючи людей, принесли багато ліхтарів «летучая мишь» (позбириали либонь з конюшень і свинарників), позасвічували й почіпляли всюди на стінах, а сцену освітили електрикою, що якимось дивом узялася тут, як доказ наявності комунізму (монтажери нарешті справили неполадок, що так недоречно унеможливив появу цього сяйва на самім початку дійства).

Після промови Маслова говорили представники організацій і профспілок, і, як то заведено, розробляли ту саму тему, задану згори... Говорили від спілки учителів... Від товариства безвірників... Від піонерів... Від комсомолу... від... від... від...

А люди... Бідолашні «готентоти»! Воїстину це для них інквізіція!! Це куди тяжче аніж найтяжча праця в полі, там хоч вітер віє...

Після всіх промов, що нарешті (нарешті!) скінчилися, пішов уривок з «Платона Кречета», друга дія. І тут Корнійчуків геній драматичний потерпів цілковиту, найповнішу, драматичну поразку. Ніхто нічого з того уривку, з тієї дії другої не зрозумів, ніхто нічого не второпав. Навіщо воно? Для чого воно? З якої нагоди це воно? І як це воно допоможе ліквідувати прорив, скажемо, на буряках?! От якби усім тим, що балакали й балакають, і що викаблучуються, дати сапочки в руки, ну то так була би поміч якась! А так — нічого не зрозуміло... Проте ніхто не розходився, всі геройчно лупали очима, трималися до кінця, до перемоги.

Після Корнійчукового «Кречета» Аті так було соромно, як ніколи в житті, хоч крізь землю провалюйся: для чого вони оце людей мучать?! Отак уночі! І отакою нісенітницею!

Павло Гук зайшов до них за лаштунки й видно було що теж мучаеться, він уникає Атіного погляду, ніби це він за все винен: за тих що сплять, і за тих, що не сплять а людей мучать.

Однакче при кінці виявилося, що вони не марно «перлися» сюди, до цих «готентотів» та що ті «готентоти» — дивні люди, — замість того щоб дедалі дужче спати, вони раптом розбудилися. Це коли після «Кречета» вийшло в концерті троє дівчат — таких молодесенських і голосистих, — і проспівали кілька народніх пісень, так добре дібраних до сезону, а серед них:

«Коли б уже вечір та й завечоріло...»

І другу —

«Повій, вітер, ой да вітерочок,

Та й з глибокого яру...»

Сон утік геть. Людей розворушило, за душу взяло. Надто ж гойднуло ними коли двоє хлопців, тенор і баритон, пропівали:

«Де ти бродиш, моя доле!...»

Це була пісня до часу й місця!.. Тільки ж вона була за програмою остання.

Молодь розцвіла. А старенькі натруджені люди витирали очі долонями, билися об полі й казали:

— Ну таке!! Господи! І чого ж ви з цього не починали!!.

Культпохід, виходить, тільки оце почався. Але вже було пізно й через те він на цьому й закінчився.

Люди щиро дякували. Всім. Навіть товаришу Маслову, вибачаючи йому таку страшенно довгу промову, якою той годин зо три латав прорив; про «готентотів» вони не зрозуміли, але теж вибачали, а якби зрозуміли то теж би вибачили, бо хіба це образа. Тільки де їм до таких мудрих слів. Ліпше нехай усі приїзджають, і товариш Маслов теж, після жнив у якесь свято, — може вони до того часу таки вилізуть з вічного прориву, як з того вічного пекла, та добудуть горілки!.. та накачають меду!..

Начальство ще мало якесь «засідання» вночі (як допомагати так допомагати!). Такі роботяги!.. Ну там ще може, мимохідь, «ночувати», й «вечеряті» й «горло мочити»...

Решта культпоходівців і культ-бригада молоді гібла тут же в «клубі» на ослонах і біля «клубу» на колодках, куняючи та мріючи до зірок рештку ночі, до ранку, повечерявши з своїх рюкзаків. Правда, їх усіх запрошувано по хатах, але мало в кого вистарчило відваги й совісти йти й турбувати людей, завдавати клопоту, бачивши які вони ухойдокані працею та «латанням прориву» тут. Так і збавляли ніч. Не вперше!

Хтось над ранок, трясучись від холоду на голій лавці, деклямував весело Володимира Маяковського крізь цокотіння зубів:

«Для веселія

планета

наша

мало обладнана!...»

Ата теж не пішла ні до кого ночувати. Бо їй у віччю стояла та бабуся, що безпам'ятно хитала головою серед темної, злиденної хати, як живий мрець в домовині... І вже їй видавалося, що то не бабуся, ні! То ж змучена, згорьована, непритомна від утоми бідолашна душа оцього соціалістичного села нашого! Вона хитає головою й крізь поволоку утоми каже:

«Ах, дочко! Де вже нам до тих тіяtrів!...»

Додому поверталася культ-бригада театру пішечки.

Вони могли поїхати автом, тим самим вантажним тритоновим «Зісом», яким приїхали, але не схотіли. Автом поїхали їхні манатки — декорації й реквізит та торби з харчами й зайвими речами, а також поїхали, як зайві (нарешті поїхали!) культипропи та агітпрори та інше начальство, і тов. Маслов, прозваний уже позаочі «ревізором»... Це вночі хотсь після лицедійства в «клубі» так прозвав гостя з центру, — наїменував «Ревізором», щоб не називати «Хлестаковим». Це було сказано члененько і в темряві, але Січкаренко, придбюючись до своїх колег, підхопив це й розтріс повним голосом, ще й зіскалозубив, що товариш ревізор приїхав ревізувати «генеральну лінію», викликавши тим шалений регіт. Тільки регіт той швидко вщух, бо знали всі, що з Січкаренком не розмішсся дуже, як би не засміялись часом на кутні; однаке кличка «ревізор» прилипла до імені товариша Маслова.

Поїхав «ревізор», поїхала з ним і Людочка Богомазова, «лінія генеральна». Примостиався з ними й Січкаренко... Решта зітхнула вільно. Молодь не схотіла сідати до машин, а виявила радісне бажання пройтися пішки. Пробігтися лісами, полями, гаями заквітчаними, закосиченими... Вони ж бо не тільки ентузіясти культури, вони ще й фізкультурники. Вони й натуралісти, що так люблять свою землю, її природу, ріки й озера, ліси і луки, і всі стежки-доріжки... «Ой, ви веселі, стежки-доріжки, там де ходили милої ніжки!...» Треба бути калікою або принаймні безнадійним стариком, щоб лізти в той брудний «ЗіС», в той просмерділий бензиною й нафтою «ковчег» і пхатися ним пісками, або гикати і клацати зубами на ковбоїнах, а то й витягати з ковбоїн, та ще в таку спеку! А чи не краще пробігти ці «надцять» (вісімнадцять всього лише) кілометрів у веселому то-

варистві зеленими килимами лук, казковими колонадами дібров, синіми сутінками борів столітніх, голубими озерами ланів! Пройти їх босоніж по гарячій землі, приспівуючи, пританьцовуючи, закохуючись у травинки й квіти, в пташок і метеликів веселкових, у малахітових ящірок, в луни багатоголосі, в далекі-далекі сильвети козацьких могоил у степу, заткані маревом, звабливі, як ніжно-фіялкові брами на шляхах у чарівне невідоме, вічно зовуше, нове, бо незнане... Е!! Програма схвалена!! Всі йдуть пішки!... Поськідавши черевички й черевики, попідкасувавши штани та геть постягавши панчохи, щоб перебродити брідочки, всі йдуть пішки! Навипередки!

Від'їзд начальства — це немов би усунення болячки, що так муляла й псувала все... Ніхто таких думок не висловлював у голос, але саме такий висновок напрошується сам собою з того гарного, піднесеного настрою, що запанував після від'їзду ріжник «тузів».

Лишився серед молоді тільки один начальник — Павло Гук. Але присутність цього «начальника» цілком доречна й більше ніж виправдана, і ніхто не відчував її тягару на собі. Поперше — він мілий і симпатичний юнак. Подруге — він тут не як начальник, а як полонений... Значить, як підлеглий. Авеж! Він тут як смертельно закоханий, у ролі джури однієї дівчини... Це було й приемно, й весело, й нікому не перешкоджало, навпаки, це всім підносило гарний настрій до найвищої риски. Подумати тільки — «четвертий вождь» області в полоні в простої, безпартійної дівчини! І головне — не признається а всі про те знають! Шильдом чи виправданням присутності Гука в цій культ-бригаді є наявність у ній кількох комсомольців; цього досить, щоб серед них був і їхній вождь. Проте, якби треба було перед кимсь там (скажемо, перед якимнебудь там ревізором із центру) виправдовуватися, то секретар може виправдатися дуже легко й просто: секретар скрізь на варті — він втягає молодь до комсомолу. Хто тут може щось подумати? Ніхто, звичайно, нічого не може подумати; лише веселі дівчата посміхаються, бо вони якось уміють читати правду по очах закоханих, навіть хочби яку казенну машкару чоловік намагався на себе нацупити. Саме той факт, що Гука всі трактували як закоханого, робив з нього страшенно милого, симпатичного хлопця в очах усіх. Та й насправді Павло Гук сьогодні був надзвичайно мілий і симпатичний.

Коли машина з найвищими «рибами» щезла, вірніше, коли щезли ті «риби», так і не вмовивши Павла їхати разом

з ними, Павло, головний ініціатор «фізкультурного кросу босоніж», помахав рукою на прощання «ревізорові» й його «генеральній лінії» з кепсько прихованою іронією, зареготався невідомо з якої причини, а тоді, насвистуючи арію з «ЗАПОРОЖЦЯ ЗА ДУНАСМ» — «Тепер я турок, не козак!» — сів роззуватися. Це він зробив, наслідуючи всю компанію, що на вигоні біля «гамазеїв» лаштувалася в дорогу — зв'язувала черевики й черевички докупи шнурками та чіпляла їх на паліччя. Павло виломив і собі паличку з верболовозу, обстругав її, зробив таку гарну, рівненьку... Але, помітивши, що Ата не може підібрati собi зручної палички, віддав їй. Це він зробив з підкresлено театральною міною. Ата прийняла дарунок і віддячилася — схилила голівку набік і, притримуючи граційно двома пальчиками краечок суконки, зробила кніксен, зовсім як старосвітська панночка в старосвітському водевілі. Ця глузлива пантоміма всіх розсмішила. Після того Павло виламав собi сукувату палку, начепив на неї черевики і вони всі рушили, перебрели потічок і, як зграя гомінких шпаків, подалися навпрост. Вони не пішли шляхом услід за машинами, а пішли зовсім у інший бік — вони пішли в луг. Вони йтимуть ці «надцять» кілометрів якомога навпросте, стежками-доріжками-манівцями.

Супроводила культ-бригаду молодь з колгоспу — кілька хлопців і дівчат, на доручення голови. Всі ці хлопці й дівчата були вже закохані в міську культи бригадівську молодь, в «городян», позиралі на них з неприхованою заздрістю, а хлопці зорили очима на Ату й не могли тих очей від тієї дівчини одвести. Вони перешіптувалися між собою, удавали що дивляться в інший бік, а очі самі поверталися все до тієї самої точки. Ата це помітила й мимоволі червоніла під настирливими й досить таки «зажерливими», й досить таки приемними для дівоцької пихи поглядами тих простих, але гарних хлопців.

Йшли лугом, або, як прийнято говорити в цих місцях, йшли низом, тобто не битим шляхом, не трактом, а понад водою. Кепсько в'їзджена доріжка вилася помежі буйними заростями верболозу, помежі острівцями вільшини, через перегати на висхлих протоках, випинаючись гнилими обаполами й хворостом, помежки свічадами саг, обставлених очеретами — мурами очеретів! — що кивали назустріч веселій компанії шовковими «лисицями»-мітельками. Часом збивалися з доріжки (зумисне збивалися) й чимчикували упрост по високих травах, виходили на глибокі броди, на круті бе-

реги річки й милувалися блакитною безоднею, в якій пливли хмаринки і в якій дерева й увесь світ стояв догори ногами. Кидали в воду камінці (хто далі!), порпались, як діти, в жовтому піску оббитих берегів, де худоба за багато-багато років прочовгала цілі ущелини, ходячи на водопій. Зривали квіти й бавилися в «любить — не любить», обриваючи пелюстки. При чим, деякі хитрували, приноровляючись так, що вкінці неодмінно виходило «любить». Такі «хитрування» Ата помітила за Павлом. Він це проробляв глузливо, — скуб квітку, дивився на неї й промовляв зосереджено — «любить — не любить»... Виходило «любить» і Павло говорив наївним голосом про якусь третю особу, ділячись цим секретом з Атою: «Вона мене любить.» Це все були жарти. Але за тими жартами були не жарти. І тому Ата увесь час норовила щоб Павлові не вдалося бути з нею на самоті, відбитися від компанії а чи й у компанії бути близько біля неї. Для цього вона оточила себе муром з чотирьох хлопців-колгоспників. Вона серйозно розмовляла з ними на різні колгоспні теми. Хлопці здебільша одмовчувались, бо запитання часом були досить слизькі, але Ата не конче потрібувала їхніх відповідей. Вона просто спостерігала цих юнаків зблизька, представників нового, соціалістичного села. Хотіла на їхніх обличчях прочитати, чого це їхній колгосп називається «СОЦ-ПЕРЕБУДОВА». Хлопці були міцні, засмалені вітрами й сонцем, виспортувані тяжкою працею, але якісь мовчазні, замкнені в собі. Не те щоб вовкуваті, ні, вони дивилися прямо й твердо, але якісь загадкові, ніби застебнуті на всі гудзики. Ата питала їх про колгоспне життя, а вони посміхалися й говорили про інше, показували на фіялкові далекі обрії залужанські й називали села та діброви, говорили про нічний концерт, висловлюючи коротесенькими, мало-складовими репліками своє задоволення та побажання, щоб отак до них частіше приїздити. Вони надзвичайно змужнілі, передчасно змужнілі. Вони явно уникали розмови на теми колгоспні, бо брехати такій дівчині, далебі, не хотіли, а правду говорити... гм... хто ж тепера говорити правду! Не зважаючи на химерний стиль розмови, Аті було приемно з хлопцями розмовляти. І саме такий химерний стиль розмови був для неї найзрозуміліший. Тим більше, що вона відчувала їхню велику симпатію до себе. Вона, наприклад, питала високого, чорнявого парубка, що називався Микола й що був одягнений у занадто вже полатані штані й сорочку (до непристойності полатані, аж видно було що Микола

від того мучиться перед дівчиною, але, не мавши ради, рятується за напускною бравадою), Ата питала:

— А скажіть мені, товаришу Миколо, як у вас тепер з харчами, тобто в колгості?

Микола посміхається кутиком ока, мовчить якийсь час, дивиться задумано на далекі голубі пагорби залужанські, де мерехтять віконцями і біліють кілька хаток, і каже нарешті замріяно:

— Ото Скелька... Колись там кріпаки повстання робили... Давно...

Ясно! Крашої відповіді Ата й не потребує. Вона пригадує бачені вчора злиденні хати, замурзаних і худих дитинчат, порозвалиовані тини, мозолясті, запрацьовані руки матерів і дівчат, безпросвітні злидні й моральну депресію колись веселих і гостинних людей, казенний «патріотизм», а ще казенніший «ентузіазм» — і вважає відповідь Миколи за абсолютно точну. Ні, цей Микола їй рішуче подобається. І всі вони подобаються. Якісь, немов спеціально дібрані, симпатичні хлопці. Оце вона — молодь «соціалістичного села». Не молодь, а сфінкс. Мовчазний, нерозгаданий і тим, мабуть, небезпечний. Хто знає, що в цих комсомольських головах роїться. Якщо в них от бродять дивні, невідомо ким заронені рефлексії про кріпацькі повстання, якщо вони вміють зв'язувати геройчу давнину з сьогоднішнім днем, то який же контраст між убогими їхніми лахами, між їхньою зовнішністю і між їхніми серцями!

Задоволена з відповіді, Ата ставить нове запитання:

— А скажіть, товаришу Миколо, чим живе ваша молодь? Га?

Микола дивиться Аті в очі й посміхається. І крізь ту посмішку помалу говорить:

— Ай-яй-яй!.. Мені здається, що Ви, товаришко, зовсім не читаете газет. А ще з города!

Знаменито. Ата заливається сміхом, а за нею сміються всі хлопці, вся її колгоспна охорона, вторячи дівочому soprano тенорками та басками. Не розмова, а чудесна гра в стукачки-палочки.

Та ця прекрасна розмова мусіла, на жаль, урватися, бо дехто з компанії почав занадто вже дослухатися, з чого це так сміється Ата й її гвардія. Аті навіть здалося, що Павло теж дуже пильно дослухається, кидаючи з-під приплющеніх вій ревнюючі погляди. Але в інший момент їй зовсім ви-

разно почулось, як Павло з непідробленою щирістю сміявся з Миколиної сентенції про читання газет. Проте Ата перестала ставити дразливі запитання, шкода їй було хлопців: мало чого буває на цьому світі, ану ж втратить міру котрийсь і бабахне щонебудь таке, за що потім і не оббереться біди. Перейшли на дурниці, — хто в кого закоханий та хто коли збирається женитися, та чи глибока ця річка й чи «далеко до неба». Все це — під веселий сміх.

Аті все свербів язик запитати хлопців, чи знають вони, чого це їхній колгосп називається «Соц-перебудова», як би вони це пояснили? Цікаво! Але не зважилася на такий жарт. Пошкодувала хлопців. Натомість приступила до Павла: сама підійшла до нього й голосно та наївно-наївно запитала його на військовий штиб, беручи «під козирок»:

- Товаришу начальник! Дозвольте звернутися?
- Дозволяю, — милостиво відповів Павло.
- Поясніть мені будь ласка, просю вас, як це розуміти «Соц-перебудова»? Чому це колгосп, який ми вчора бачили, називається «Соц-перебудова».

Павло червоні і прикушує губу з досади, — він зрозумів, що дівчина глузує й спеціально приступила до нього — хоче розіграти його, щоб він казенною мовою тут викладав політграмоту. Та ще про такий колгосп! На таку дурну тему! Вона хоче зударити дійсність з пропагандою. Нахмурившись, Павло пробубонів:

- Вас цікавить взагалі, чи іменно про цей колгосп?
- Іменно про цей. Який ми бачили. Бо що говорити про те, чого ми не бачили! Ажи?
- Так... То що ж вас цікавить?
- Чому він називається «Соц-перебудова»?

Павло помовчав. Пожував зірвану травинку, поморщив чоло, ніби розв'язуючи трудну шараду. А тоді, далебі знайшовши рішення, підняв голову й наставився колючим поглядом на злюзіку свою приятельку:

- Ви вчора там були?
- Була.
- Бачили?
- Бачила.
- І голову бачили?
- Бачила.
- То чому ж ви його не спитали?

Аті стало шкода хлопця. В цю хвилину він нагадав їй припертого до муру й ощіреного від розпачу звірка. Вона знала, що пояснити ці «ножиці», які існують між теорією й практикою, він не зуміє, вірніше не скоче, не зможе, бо то є й ножиці його душі, то є, може, найбільше й трагічне протиріччя в ній. Насамоті може б він і сказав їй щось несподіване, але в такій великій компанії!.. Ата відчула, що вона чинить по-свинські, ставлячи хлопця в неймовірно тяжку ситуацію. Вже те, що він не хоче вдаватися в казенну офіційну патетику й тарабанщину, мусить бути оцінене належно. Навіть коли це просто почуття такту чи почуття міри. Ну, а як це є ѹ вислід критичного ставлення до тієї самої дійсності? То чого ж вона хоче? Щоб він про це сказав уголос?..

— Вибачте, — промовила Ата вже іншим, примирливим тоном. — Я задоволена вашою відповіддю. При другій нагоді я конче спитаю про це в голови.

— Без політики, товариші!! Без політики! — закричала тим часом кілька дівочих голосів, відчувши, що струна вже перетягнута. — Давайте краще співати! Або біжимо наввипередки! Ану, хто кого пережене!

І вся компанія кинулася по травах навзводи. Писк, весек, хтось когось наздогнав і вимагає програш — намагається поцілувати, хтось комусь підставив ніжку... Без політики, товариші! Без політики !!.

Колгоспній молоді «городяни» так сподобались, що вона вирішила супроводити симпатичних гостей якнайдалі, тим більше, що це їм доручене офіційно. Таке вражіння, що ці юнаки, ці передчасно змужнілі діти хотіли би йти аж у саме місто й покинути тую свою «соціалістичну перебудову» наївки. Ата вже майже загітувала остаточно хлопців і дівчат вступати до них у театральну студію, довівши їм усі вигоди від такого кроку. А потреба в них велика. От, скажімо, тепер потрібно багато статистів для сцен з бідними неволиниками, обдертими, закутими в кайдани, вимученими, але не подоланими... Це ж їм так пасує... Тим більше що й гримуватися дуже не треба би було.

Перейшли луг і пішли піщаними дюнами, помежи червоною шелюгою й малою сосновою посадкою. Потім увійшли у високий та густий бір і пішли ним. Збирали бирки й кидалися ними. Гукали на всі легені, дослухаючись до лісових лун... З соснового лісу перейшли в дубину, що широкою смugoю тягглася межи лугом і степом. Дубовий ліс поріс папо-

роттю і йти ним було романтично, бо папороть і синій присмерк у гущавині нагонили думи про «Ніч під Івана Купала», про «Лісову пісню», зроджували чуті легенди про казкові скарби, про страхіття народньої мітології... Дівчата всерйоз шукали бодай натяку на якусь квітку на кущах папороті й усе гірко розчаровувались. Деякі з них не бували в полі і в лісі, народившись і вирощені в великому місті, а якщо бували, то давно, й тому почувалися надзвичайно, як відкривателі нових, незнаних світів, як Колюмбі в океані Маловідомого.

Нарешті ліси скінчилися, перетяті навскоси, і почався степ. Це сталося раптом, ніби хтось несподівано переставив діяпозитив у чарівному ліхтарі.

Широкий і безкраїй степ відкрився очам, хвилюючись блакитними хвилями аж ген до обрію, немов океан. Правічною силою й містичним чаром війнуло в душі, змусивши їх затрепетати. Вийшовши на якісь пагорби, порослі буйними травами й ще якимись рослинами, компанія отaborилася, солідно розпростуючи натомлені ноги, підставляючи груди під ніжний вітерець, що гнав зі степу сріблясті баранці по океану пшениці...

Яка велич! І яка могутність! І яка все ж таки прекрасна їхня земля!!

Пісню сюди! Хорошу пісню! І пісня з'явилась.

Невідомо хто її заспівав перший, — може Ата, може Павло, а може Микола... А може всі одразу. Пісня розгорнулася, як прапор, і затрепетала під синім небом:

«Гарно, гарно
серед степу —
Видно південь, північ, схід...
Мені сонце
косу клепле
І мантаку золотить...
Мені сонце косу клепле...»

Праворуч ясніє велике степове озеро, що так і звалося «Велике Озеро», рівне й сліпуче, як колosalне люстро, а на краечку того люстра хтось вовтузиться біля перекинутого човна. Зачувши пісню, постать на краечку озера-люстра випросталася й завмерла. Стояла, зіпершись на весло. Пропела рукою по обличчі — може витерла піт, може зігнала задуму, може...

А пісня котиться на південь, на північ, на захід і на схід, проста, але така прекрасна, співана щирими, юними голосами.

«Виступає нас немало —

Аж дванадцять косарів ...»

Постать біля човна прикладає руку щитком до очей і намагається побачити, хто ж це там співає. Але сонце б'є назустріч, затоплює очі повінню сяйва, а може їх затоплюють слози, і тяжко розібрati, де ж це й хто ж це співає. А пісня стелиться, летить ластівкою над дзеркальною поверхнею озера, круজляє над океаном пшениці, жене десь ген до лилових козацьких могил, що бовванють на обрїї, як вічна загадка ...

Раптом пісня уривається від несподіваного й зляканого дівочого вигуку:

— Боже!! . А де ж це ми сидимо! ..

То вигукнула Оксана Чоботар і пісня урвалася. Всі озирнулися. Озирнулися — і не в одного побіг мороз поза шкірою від несподіваного викриття страшної алегорії ...

... Вони сиділи на руїнах якось хати, ні, не тільки хати, а якогось цілого села, як на кладовищі. Юнаки з колгоспу «Соц-перебудова», що сиділи біля Атиних ніг, похнюпались.

— Це ж Гута-а ? ! ? — прошепотіла Оксана, озираючи пагорби й бур'яніца поширеними очима. — Вимерла з голоду Гута ... Село Гута ? ..

— Гута, — понуро ствердили хлопці біля Ати. — Була ...

Задивлені в величавий і загадковий, прекрасний степ, вони всі не звернули зразу уваги на те, де ж це вони отаборюються. Вони тільки сконстатували були, що місце дуже вигідне — з пагорбка далеко видно в усі боки. А назад не озиралися. А тепер озирнулися ... Навіть той, хто тут ніколи не бував, при слові «Гута» зблід, бо хто не чув про Гуту, про село «людоїдів»! .. За іхніми спинами громадилися пагорби, багато пагорбів, зарослих буйно бур'яном, — лободою, щирицею, реп'яхами, будяками, височеною нехворощею, блекотою, дурманом, що так добре росте на руїнах і пустиріцах, колючками... Помежи бур'яном то там, то там чорніли рештки печей і димарів, якихось глиць, полискувало череп'я давно побитих полив'яніх горшків, валялися шматки вивітеної цегли, де-не-де стирчали шматки іржавої, мов закривавленої, бляхи, койде стояли стовпі з іржавими цвяхами ... все це прибиті дощами, засипане піском і порохом, задекороване старанно дикими травами й бур'янами, але реальне, ще

не зітерте з лиця землі остаточно, кричуще... Тут було село, що вимерло з голоду, село, де матері з'їдали своїх дітей, село, що було колись, на світанку нової ери перейменоване в «ШЛЯХ ДО СОЦІАЛІЗМУ», а потім кануло в безвість; село, де люди паслися на вигоні, як худоба, рятуючись від голодної смерти, і все таки не врятувалися... Це було вісім років тому. Дивно, чому ж це місце не забудовується знову? Мабуть люди бояться селитися на цій жаскій руїні, на цім кладовищі «людоїдів»...

— Але ж це було вісім років тому! — прошепотів хтось розгублено, здивований, що ці руїни існують і досі.

Тиша. Тягуча. Болісна. І раптом у тиші, як відповідь на розпачливий заміт, чийсь, ледве чутний, немов потойбічний, але з виразною злобною ноткою шептіт:

«Ta-a-k... Бувають такі рани, що не загоюються ніколи...»

Хто це сказав?! Невідомо. Може то вітер прошелестів. А може це так видалося кожному, може це шерех його власної думки. Всі озирнулися насторожено один на одного. Всі дослухалися. Здається дослухався й той дідусь, там, біля сліпувшего озера, в сонячному сяйві, витираючи рукою слізози з старечих очей... Може йому уроїлося, що мерці-людоїди встали й співають і він чекає продовження... Так і лишилося таємницею, хто це сказав. Мабуть хтось із хлопців-колгоспників, що сиділи, уткнувши голови в коліна й не цікавилися зовсім руїнами, — може отак котрийсь проговорив у сиру землю. А може прошепотів хтось з-під отого череп'я, хтось із тих, що з'їдав своїх дітей?..

Стало моторошно. Ата тихенько заспівала від розгубленості недавню пісню, машинально, за інерцією, роззираючись по румовищі:

«Гарно ж, гарно
серед степу...»

Пісню ніхто не підхоплював, бо навіть так тихенько промимрена вона різонула по серцю. Вся компанія звелася й, ніби утікаючи з руїн, пішла до озера. «Додому! Додому!»

Лишилася групка молоді з колгоспу та Ата з Павлом. Павло сидів оддалік, тяжко схиливши голову, й креслив щось трісочкою на піску, а Ата дивилася на нього пильно, ніби чекала, що ж він скаже, що він, нарешті, скаже. Дивилася, а в грудях підіймалася буря, закіпали слізози протесту, гніву, обурення. «Бувають рани, що не загоюються ніколи! Ніколи!!» Ну що ж він скаже?!. Але Павло мовчав.

— Тоді Ата підійшла до нього щільно, опустилася на коліна, спинила руку, що креслила по піску, й, подивившись довгим поглядом юнакові в лицце, прошепотіла, видихнула злобно в саму душу:

— От... А ви мене втягаєте до комсомолу!..

Скільки тут було сарказму, злоби, презирства. Ата вклала сюди все, що вирувало в її душі.

Павло підвів голову. Лице його посіріло, посіріло. Зімкнув щелепи, подивився якимсь чужим, холодним поглядом на дівчину. А потім процідив крізь зуби охриплім, не своїм голосом:

— Це... мое рідне село... (і ріzonув трісочкою глибоку борозну по піску, натискаючи ніби всім серцем) — тут... вимер увесь мій рід... Іди собі!

Останнє прошепотів ледве чутно й кинув трісочку.

Господи! Отак вдарити!!.. Отак вдарити!..

Вкрай розгублена Ата скопилася. Озирнулася. Побачила групку колгоспної молоді осторонь і стала з ними хапливо прощатися. Вона їх запрошуvalа на виставу, на прем'єру «МАРУСІ БОГУСЛАВКИ», обіцяла всім добути квитки... вона це може зробити, хай лиши приходять... І, попрощавшись, швиденько пішла. Пішла похнюплена бур'янами. Молодь колгоспна теж рушила, в інший бік.

Павло лишився сам. Він ще довго сидів сам. Курив схвильовано. Потім звівся, кинув цигарку й пішов слідом за Атою.

Ішов, тиняючись, ніби раптом сп'янілий чи від утоми. Доганяв дівчину, що пливла ген морем бур'янів над руїною, і ніяк не міг догнати.

XIV

„Галло!..“

Вибухи амоналу розсаджують голову, чваражкаючи зсередини надсадно, навально... Це завжди так від утоми, коли напруга нервових центрів у творчому палахкотінні дходить межі, начертаної йому злою долею, — тієї межі, на якій автоматично зчиняється цей дзвін і грохіт — жаскі рефлексії в провалах надщербленої психіки, оглушливі амоналові детонації, відголоски тих часів, коли він працював в бамлагівській команді підривників-динамітників на ріці Буреї, свердлячи пороги й скелі й висаджуючи їх в небо...

Петро сидить сам в кабінеті директора, занурившись втомулено в глибоке м'яке крісло й обхопивши руками голову та заплющивши очі.

Хвилини йдуть нечутні, скрадливо-ніжні, роботящи, — вони ділять дійсність і рефлексії на частки і забірають з собою; по одній... Хвилини йдуть... І грохіт помалу віщає.

Віщає грохіт. І приходить натомість тихий смуток, приходить жаль, терпкий і щемлячий, — думки звільняються з громожкого полону й вертаються до дійсності...

Він сьогодні сам на цілий театр, — молодь поїхала десь в «культ-похід» до якогось там колгоспу, всі інші мають вихідний, «комісар» захворів, а Ткач виїхав терміново в столицю до Наркомосу, викликаний негайно. Мабуть його викликають в справі... Ні, не мабуть, а напевно в справі його — Петрової — праці тут, бо повіз макети... Десь там хтось дуже затурбований його присутністю в театрі та виконанням важливого, дуже важливого завдання. А може хтось пише скарги, якась добра душа. Вже запитували раз офіційно... Та хіба раз!.. Петро розпліщає очі з німим здивуванням і запитом «Хіба раз!?»

Це дуже отримувало, бо ж, викинений з життя й всіма визнаний за манієка, він дійсно з манієкальним інтересом поринув у цю працю, не мавши інших точок прикладення сил, — віддався її усією душою, вкладаючи її (душу ту) всю, таку як вона є. Це ж єдине пристановище для неї.

Знав, що ця його праця породила вже багато поголосок всюди. Може саме тому й директора викликано? ..

Досадно буде, як його одного дня викинуть. А втім ... — Петро тяжко, втомлено зідхає й фаталістично махає рукою.

Вічний його, глибоко затамований жаль і терпка гіркота підіймаються до горла. Скільки, скільки ж ще йому лишилося на цій землі того невиносимого терпіння! Ще одна крапля ... і здається, буде всьому кінець, він зірветься в безодню од чаю й справді натворить безумств.

Однакче відчай, хоч як проривається, все ж видертися не може. Не може виломитися через загороджуvalьну заслону чийогось у ньому суворого, залізного контролю ...

Так сидів нахмарений і печальний і дивився на яскраві бліки на телефонному апараті. Увесь у фарбах, залишивши свою працю десь там нагорі щоб відпочити й подумати втиші й прохолоді, і в культурній вищуканості цього директорського кабінету, у цьому ось м'якому фотелі, оббитому чорною шкірою, з фамільним гербом барона Букрабо.

Помалу думки перемандрували на інше — на Ату, зродивши ще більший біль і гіркоту... Що він їй! І навіщо він їй, отакий! ..

Потім думки перемандрували на Сазонова. Звівши тепер щелепи й зціпивши зуби, думав про Сазонова. Думав, бо знав що цей пильнує за Атою, за кришталевою дівчиною, очима того брудного свого «комісара», а так само пильнує й за ним через усі свої «очі» й — «вуха», яких має тут багато. Голова починає гудіти знову, але вже інакше, — його починає розбирати безсилий гнів, як у того гордого, але скованого й поруганого бранця, наростаючи до безтямного пориву утнути щось таке, після чого довго би бренів резонанс і розходились кола по цьому нестерпному рудому болоті цієї нестерпної дійсності... Кинути піти гранату?! Дві!.. Багато!.. Спалити цей театр в безумному пориві, як той безумний Герострат, лише без наміру прославитися, а з божевільного відчаю?!. Стрибнути з найвищого балькону вниз і розбитися на площі перед очима всіх людей? !.

Але він нічого такого не втинає. Вгамовує серце і нічого не втинає. Лише мляво знимає телефонну рурку, прикладає до вуха й задумано дмухає в неї. Чіпляє її знову на вилку й думає про Сазонова далі. Раптом — пригадує одну особу, такого Курпаса, начальника ДТО НКВД залізничного вузла Харків-Основа... Курпас! Великий інквізитор і мучитель неповинних людей! І — либо ньй близький друг Сазонова. Вони всі друзі, чорт іх забрав!.. Садист той полетів зі своїх чекістських високостей після т. зв. «розгрому» т. зв. «ежовщини» й потрапив до тюрми, де Петро й мав щастя того «великого чоловіка» бачити. Звичайно, це був усього лише типовий чекіст, нічим не гірший за інших, його тільки принесено в жертву, міняючи «курс» політики, але який же він був і знаменитий по тюрмах, і на Сабуровій дачі, серед модної клієнтури епохи! І от — за «викривлення лінії партії», за жорстоке мордування людей, за садистичні «зловживання по службі» цей козел відпущення дістав вищу міру соціального захисту з заміною на 25 років каторги. «Мурин зробив своє діло — мурин може йти геть!..» Сидючи разом з своїми недавніми жертвами, доводжуваними колись ним тортурами до божевілля, Курпас третмів тепер як найпідліший боягуз, бо кожної хвилини чекав, що колишні його клієнти втоплять тепер його в параші. Може його для того сюди й вкинено!.. Але його не втопили. Лише коли Курпаса вже мали відправляти на етап, то його жертви так його збили в сумерках камери, що він захлинувся власною кров'ю, — збили до півсмерти й він потрапив сперш не на етап, а в тюремний шпиталь, а вже потім на етап...

Петро думає про все це, посміхається понуро: чи знає Сазонов про долю свого дружка? Якщо знає, — це для нього буде вічним «мементо»... А ще посміхається презирливо, згадавши, як той Курпас пишався своїм прізвищем і перестерігав усіх, щоби його прізвища не плутали з «тим Курбасом, з тим дрібнобуржуїським актором і виродком», якого він «знищив власноручно»...

Посміхаючись, Петро знов знімає рурку телефону й дме в неї, крутий ручку й чекає. Потім каже на голос якоїсь милої дівчини в рурку:

— Дайте Обл-відділ НКВД...

Він не знає номера, але хіба для такої установи ще треба номера? По хвилі його зв'язано з НКВД. «Дайте кабінет тов. Сазонова...» — Сказавши це, Петро хотів повісити геть рурку, бо не сподівався, що так скоро й так легко це вдасть-

ся, бо був певен, що дзвоніння до цієї страшної установи зв'язане з цілім рядом ріжких умовлених заходів, перепон, низкою дистанцій, і був певен що нічого не вийде, а воно вийшло моментально. Хотів повісити геть рурку, рука чомусь здригнула і перебіг по серцю холодок... але саме тому й не повісив, стиснув рурку міцно й рішуче подув у неї, видуваючи туди все своє презирство... В рурці зашерехтило, клацнуло («зняв, значить» — мелькнуло в Петровій голові) і почувся важкий, набундючений голос:

— «Са-а-зонов...» — так важко, в розтяжну, ніби це мало означати щонайменше — «Ко-ро-ль!»

«Са-а-зонов!»

Петро мовчить.

— «Галло! — гнівається вже голос грізно, — «С-са-а-зо-о-нов ! !»

Тоді Петро посміхається й, змінивши голос на такий же важкий, але прихильний, повільно каже в рурку по-російські, намагаючись якнайточніше удавати москвичський акцент:

— Привет... от Євгенія... Івановіча... Курпаса!

В рурці захлинулось повітрям, заїкнулось, явно втратило панування над собою від несподіванки, розгубилось, задикало в рурку схвильовано, а тоді заспішило вже іншим, елейним і тримтячим голосом:

— Хто говорит ? ! . Галло, будь ласка, хто говорит ? ! .

Петро мовчить. Насуплений, зімкнувши щелепи.

— Хто говорит ? ! — кричить вже нервовий і розгублений голос з рурки.

Петро роздимає ніздрі, примружує очі. Нотки переляку в Сазоновім голосі, такого точнісінько підлого як і в того Курпаса тоді, зривають в душі несамовиту втіху... Петро опускає кутики уст в гримасі безмежного презирства. Одводить від себе рурку, тримаючи її в витягнутій руці, як гандюку, і одвертаючись від неї інстинктивно, ніби боючись що його крізь неї вглядять і впізнають. Потім помалу чіпляє рурку на вилку апарату.

«Власне, треба би казати не Курпас, — думає він понуро, — а Куропас, щоби була більша ріжниця між цим підлим прізвищем і КУРБАСОМ. Та так його мабуть і хрещено колись — Куропас. Прізвища бо даються народом влучно й відповідно до об'єкту.»

Що він зіпсував Сазонову настрій на багато днів, у цьому він ні крихти не сумнівається. Зіпсував і посіяв люту три-

вогу в серце цього барбоса. Чей же він знає долю свого дружка й такий пригад, та ще кимсь невідомим і важним, судячи з московського акценту й апльомбу, не з приемних. Хто може ручитися, хто це іменно був? І з якою метою так його поздоровив у цей непевний, тривожний час?

Ага, барбосе!

Так одвів Петро свою збаламучену й печальну душу.

Після обіду, працюючи в своїй майстерні нагорі, Петро побачив у вікно Сазонова, що стояв на площі перед театром і розмовляв з комісаром полка Шубіним... Поруч з Сазоновим стояв той щелепатий його лотиш і ще якийсь в уніформі.

«Цікаво, — думав Петро, дивлячись крізь сітчату штору вниз, — чи це вони випадково тут зупинилися, а чи спеціально той варвар з своїм цербером сюди прителіпався?»

«Цікаво, здогадався він чи не здогадався?»

«Невже здогадався?»

«Гм... Звідки дзвонено — це він узناє на центральній. Але... це ще нічого ж не говорить же!»

Проте Сазонов не виявляв жадної цікавости до театру. Був він насуплений, чимсь глибоко заклопотаний, в кепському настрої, що видно з кашкета нацупленого блискучим козирком на самий ніс — ознака поганого настрою кожного, хто носить кашкет з козирьком. «Ні, мабуть не здогадався». Сазонов стояв, широко розкарячиваючи клишоногі свої кінцівки, й з явною нудьгою водив очима по транспаранту, простягненому над площею, жував слова мляво й спльовував їх до Шубіна... А щелепатий лотиш таки водив очима по вікнах театру — внизу, посередині, потім вгорі, ніби лічив їх... Але це знічев'я, бо що має робити цей бичок, коли начальство розмовляє з кимсь?..

Підійшла «Емочка». Сазонов сів у неї з лотишею і мляво помахав рукою Шубіну. Поїхали собі. Шубін пішов направо, суб'єкт в уніформі пішов наліво, посвистуючи, що видно й з пальців руки, які щось викивували в такт.

Петро постояв замислено. Потім потер міцно чоло й зідхнув, беручись до роботи.

Сьогодні у нього буде знову клопітна проблема — де йому ночувати. В якому такому невідомому й незнаному нікому новому місці прихилити йому свою голову?

Воно то, як треба взяти то візьмуть і зпід землі. Але все ж — не треба валятися на дорозі, як чурбак.

Це вже від вовчого інстинкту.

XV

Де бамкає старенький дзвін...

В пошуках цікавої розваги, одного вихідного дня, «дівчата нашої країни» оглядали місто — древнє козацьке місто Наше.

Ата, Оксана Чоботар, Ольга Шведова, Люся Жабка, Христия Карабан, Ліда Ісаєва, Матильда Боброва, Марія Безбрордько, Віра Перебийніс і Галина Бондаренко — отак цілою дівочою бригадою вирушили зранку в похід, змовившись потинятися позагетто й подивитися в своєму місті невідомі для них речі. От, скажемо, десь бамкає тонюнько і несміливо дзвін, когось кличучи немов би потопельник, а чи по комусь плачуши. Де він? Який він? Чий він? І чого ж він бамкає? В місті ж позакривано давно всі церкви, а він десь бамкає! Це цікаво!.. Або, скажемо, тут є козацькі древні вали — а що як на них подивитися спокійним оком? Спеціально подивитися! Або є десь там напіввикорчуваний із землі й поколотий та так і залишений цементовий пам'ятник, ще й з іржавим ланцюгом на уламках, немов з кайданами... Або... Таких «або» багато. Але навіть без жадних «або», просто так глянути збоку спокійним і незапорошеним буденними турботами оком на місто, придивитися до нього, заглянувши за вивіски, через тини й паркани — хіба не цікаво? Дуже цікаво! Тому вони й рушили в походеньки...

І в цих походеньках їх чекало щонайменше дві цікавих пригоді.

До дівчат ще причепився, на ролю веселого чічероне, Колька Трембач, що йому Атина ідея (а це була Атина ідея обдивитися місто, а головне пошукати того дзвонона) дуже сподобалась. Цей Колька, — дуже мілий в товаристві, веселий шибайголова; вічний сміхун, мисливець на різну кримінальну хроніку, ентузіяст театру й усіх інших публичних видовищ, а найголовніше — фанатичний джуря всіх «дівчат нашої країни», бо чи не в усіх одразу залюблений. Лю-

бов його таємна, але така пломеніюча, що всі дівчата підсміхалися й скубли його за чуба, випробовуючи силу тієї його любові до кожної — якщо буде гніватись, значить не любить, а якщо не буде — значить любить. Колька взяв свій «Ф-Д» через плече (а мати фотоапарат та ще й «Ф-Д», та ще й носити його бравурно через плече, — це в місті Нашому не тільки велика розкіш, а ще й великий привілей, на який мають право тільки вибрани, та ще репортери газет) і товаришив дівчатам. Його обов'язком, добровільно взятым на себе, було — супроводити дівчат в глухі трущоби й захищати там їх від чужих собак і від чужих хлопців, смішити їх різними анекдотами і, нарешті, давати довідки з усіх питань, особливо з тих, у яких він найменше тямить сам.

Було свято, по-старому це була неділя й тому свято, а по-новому це був вихідний день, день офіційного відпочинку й через те ніби також свято. Але ніде не видно тієї святковості. Як сказати по щирості, то місто мало не тільки не святковий, а навіть дикий вигляд. Як відомо, все в цьому місті руде. Але що лишилося в нім не руде, то було рябе, заляпане вапном точнісінько так, як ото заляпують хлорним вапном кльозети, — все геть захвоськане — стовпці, дерева, кущі акацій понад «бульварами», паркани й навіть тини, й навіть телеграфні стовпи, — це так було все одного разу побілено, а потім те вапно де лишилося, а де пооблязило, а де розтеклося патьоками та плямами під впливом дощів, вітрів і хурделиць. Це вапно на всьому до-половини — це залишки торішньої т. зв. «білої гарячки», так населення прозвало офіційну ударну кампанію білення парканів, стовпців і дерев — геть усього нерухомого матеріального світу до-половини — на честь очікуваних відвідин міста главкомами РККА, Тимошенком і Ворошиловим, що мали тут, нібито, переїздити в звязку з великими військовими маневрами Української Військової Округи (УВО). Очікувані главкоми чомусь так і не переїздили, але стовпці, дерева, паркані й мостові перила, й тини, й кущі — було побілено в усьому місті. Звичайним вапном. Минув рік, природа втрутилася в наказ влади й поробила свої поправки... І тепер деякі вулиці виглядають і зовсім комічно, так ніби зазнали неохайної але тотальної хлорної дезинфекції. Ніби місто пережило страшну чумну або холерну епідемію та боротьбу з тією епідемією.

В буденний день, коли людина біжить без пам'яті на працю, все це не впадає в око, але коли людина отак на

дозвіллі оцирається навколо спокійно і допитливо, та ще коли вона має естетичне око, та ще коли вона любить своє місто, — то тій людині аж заплакати хочеться. Проте — це може не всім, а тим тільки, хто забув у чому річ. Для тих же, хто знов і пам'ятав як розкішно сяяли близиною стовпчики, дерева, нижні половини парканів і навіть кущі акацій понад пішоходами, вони й тепер може уявляються такими й не ріже око старчаче лахміття, що в нього обернулася парадна форма. Ось як, приміром, для Кольки Трембача. Цей хлопчина, вийшовши на алею високих тополів, які обабіч Харківської вулиці марщували ген у далину в вапні, немов у білих суконках, аж млів від захоплення. Він прозвав цю алею «райською алеєю», «алеєю наречених», «алеєю щастя», нарешті, не підібравши сильнішого епітета, назвав її «піонерською алеєю» й фотографував кілька разів. Потім він до тополь підібрав образ гарних дівчат, струнких, трішки смутних, трішки залюблених, що йдуть десь на побачення з своїми милими... З нього кепкують, але він не здається і навіть почав порівнювати окремі тополі до окремих конкретних дівчат з їхнього гурту. Дівчата так сміялися з хлопцевих вигадок, що аж люди на них озиралися, либо нь такого без журного й буйного сміху давно не чули на цій вулиці, на цій «райській алеї».

На Жовтневій площі вони постояли біля пам'ятника Ленінові. Обійшли його навколо. Знаменитий їхній пам'ятник! Біла кам'яна постать з простягнуту рукою на чорнім мармуровім п'єдесталі. Надзвичайний пам'ятник. Бо, можна сказати, тричі історичний. Поперше, історичний тому, що постать Леніна відображає історичний момент — «Ленін на панцернику». Подруге, історичний тому, що сам п'єдесталь походить з глибокої історії, чи пак має оригінальну історію. І потрете — історичний ще дечим іншим. Влада думає, що ніхто нічого не знає, не пам'ятає, а тим часом навіть діти в місті Нашому знають всю анекдотичну історію цього пам'ятника, чи з цим пам'ятником. Через те пам'ятник цей є об'єктом спеціальної уваги громадян міста й його околиць, як виключно славна і неповторна пам'ятка міста Нашого, кожен до нього приходить з усмішечкою на устах, і цікавість до цього пам'ятника не маліє. Він, можна сказати, певною мірою став джерелом доброго гумору для цілого міста, навіть цілої області, як нелегальна, тобто законспірована, весела контрреволюційна анекдота. Для компанії дівчат він теж

джерело доброго настрою. Як порядний чічероне, Колька Трембач передав «в особах» історію цього пам'ятника.

Виходило так (на сором міськраді) що оця біла постать Леніна належала Ленінові, але чорний п'едесталь з полірованого мармуру, належав не Ленінові, а належав Харитоненкові. Це, можна сказати, експропрійований п'едесталь, «буржуазний» п'едесталь... А було все ось як:

Колись, до революції, тут, на цьому самому п'едесталі, на цьому блискучому мармурі стояв бюст Харитоненка, відомого цукрозаводчика в цих краях і, мабуть, в усій Україні. А стояв бюст тому, що пам'ятник був збудований за Харитоненкови гроші його родичами. Та прийшла революція й нова влада скинула геть Харитоненка з його п'едесталю й поставила на його місце маленьку постать Леніна, при тому не здійнявши меморіальної дошки, а лише поклюцавши та подряпавши її долотом, щоб не було видно золотих Харитоненкових літер, тобто щоб не було видно, що мармуровий цей блискучий постамент експропрійований Леніном у Харитоненка. Але все таки було видно золоті літери. Тоді хтось там звернув увагу, розгніався й звелів прибрати Леніна, а натомість поставити якусь іншу постать чи бюст, якусь більш підходящу фігуру до такого, «відібраного народом у хахлацького буржуя» мармурового п'едесталю. Ну, а яка може бути більш підходяща для такого случая постать, на думку вищої влади? Звичайно, Шевченкова.

І от поставили бюст Тараса Григоровича. Бюст робив якийсь кубіст (організатор і завідувач художньо-керамічної профшколи, такий Лапковський) і тому бюст був виключно модерний і виключно страхованний. Громадяни міста Нашого одного дня були приголомшені, побачивши на місці Харитоненка й Леніна на чорному мармуровому «буржуїському» п'едесталі погруддя великого свого Тараса. Шапка на ньому була, як добра діжа, щелепи й підборіддя визирали з-під неї, як кутасті чавунні брили. А більше нічого з-під шапки не було видно, хібащо кожух, з якого, власне, й було ясно, що це Тарас. Меморіальну ж дошку з Харитоненковими золотими літерами збили зовсім геть, щоби й натяку не було, і на тому місці стала гола чотирикутна пляма, сліпуча гіпсовою білизною, а на ній ніякого напису; збиралися колись зробити; але одне діло збити, а інше — зробити. Чекаючи того напису, Тарас стояв на Харитоненковому місці й хрюпився, ніби від сорому нацупив шапчищу аж на носа. І так само соромилися цього видовища всі меш-

канці міста Нашого, обходили його стороною. Прикро всім було. Та одного ранку місто аж запищало зі сміку. Сміх той покотився в усі кінці, вздовж і впоперек по місту, а починався він біля пам'ятника на великій площі. Хтось уночі взяв і на білій плямі, на місці меморіальної дошки, написав чорною фарбою:

«Діти ж мої, діти,
Що ж ви наростили!
Замість шапки на голову
Макітру наділи!!»

Це гагахнуло, як бомба, й пішло кружляти по всьому місту, по всіх його закутках і околицях... Весело було.

Ну, звичайно, після такої заяви самого Тараса Григоровича погруддя його негайно зняли. І після того довго стояв сам мармуровий п'єdestаль, порожній, хібащо іноді на ньому сідав якийсь безпритульний і прудив воші, або пряжився на сонці, як живий пам'ятник епохи... Та минули роки. Змінилися люди. «Сто разів» змінилися голови міськради, облвиконкому тощо. Затерлося минуле. Впав у око якомусь новому начальству такий гарний, дорогий, але порожній постамент і от знову було на нього поцуплено й поставлено Леніна. На цей раз велику, сліпуче білу фігуру, що так добре гармонювала з чорним мармуром. А на білу пляму, де колись був уночі написаний історичний, безсмертний напис про «макітру», приліпили нову меморіальну дошку з золотими літерами: «Володимир Ілліч Ленін». І тепер от «Володимир Ілліч» стоїть і показує рукою на північ... Туди, де куриться димар колишньої Харитоненкою цукроварні (тепер цукрокомбінат Цукротресту ССР). Комбінат називається «ЧЕРВОНА ЗОРЯ» і це на неї так Ленін повчально показує... Кортіло зазирнути під меморіальну дошку, за золоті літери, чи є там напис про «макітру». Але це неможливо зробити. І тому компанія тільки потупцялася навколо великого вчителя та й пішла в тім напрямку, куди він показує. Лише не пішли вони до «ЧЕРВОНОЇ ЗОPI», а трохи поуз, зхитрували, — пішли містом.

Довго вони по ньому блукали. Вони його обійшли десь по середній лінії, так би мовити «розтяли косим ударом». Отак відійшовши від центру, від величавої постаті Лініна та казенних будівель, де висіли пишні плякати й бравурні бойові гасла, пішли тими вулицями, вуличками, площами й перевалками, де не було плякатів, а була гола, неприкрита дійсність, та така кричуща дійсність, що її ніякими пляка-

тами не закриеш, не затулиш, — випірає з усіх щілин, з усіх шпарун, з усіх дворів, зухвало дивиться з усіх вікон і дверей кожному в вічі ...

Ішли осяяними сонцем вуличками й вулицями, переходили через греблі над замуленою й укритою ряскою річкою, зазирали через бильця у воду, кидали в ряску камінці й знову йшли. Блукали собі. Й дивилися, дивилися ... Немов якісь чужинці. Бо й почувалися чужинцями, якимись недоречними неробами, паничами, байдикарями ... Вулиці, вулички й перевалки пустельні, немов вимерлі, ані ніхто не йде, ані ніхто не йде, не гуляє, хоч і свято, і через те весела компанія почувается досить кепсько, бачить свою недоречність. Але вони уперто блукали. Сідали на лавках біля дворів у холодочках і відпочивали. Лавки були покривлені, підгнилі, древні; такі ж покривлені й древні хати під соломою або під очеретом, і такі ж древні дуплясті верби або білокорі осики, або немічні, об'їдені гусінню яблуні й груші, що перезирали через занедбані, півзруйновані паркани. Віяло давниною ... Від цього було й приемно і — від цього було й неприємно: віяло пасивністю, зліднями, утомою, віяло якимись безнадійним повільним уміранням, як від яблунь обжертих і занечищених гусінню, віяло мовчазною журбою, мовчазним, глибоко прихованим і нікому не висловлюваним, покірним горем ...

Вставали й ішли далі.

Це ж вони шукали чогось радісного, чогось простого але зворушливого в своїй простій красі, чогось такого гарного, оптимістичного, як гарна усмішка хлопця чи дівчини, чи якоїсь бабусі, як уривок стрункої пісні, скалка сміху, сонячна пляма на народньому орнаменті вивішеного на тину килима, як веселі квіти в веселій хаті за відслоненою фіранкою ... Вони шукали, але нічого такого не знаходили.

За тинами, за півзруйнованими парканами вони бачили всюди людське горе, біду, втому ... Замурзаних дитинчат на шпориші ... Жахливі неуявні людські лахи на тинах та на мотузках ... Чули десь сварку — тяжку, злобну сварку чоловіка з жінкою ... Чули жіночий плач і жахливі прокльони. І всюди те саме — праця, праця й праця безрадісна, бо безперспективна. Люди, забувши про свято, щось перуть, щось латають, латають і перуть, і щось підпирають, щоб воно не падало ... І тільки раз бачили, як люди грали в карти посеред двору, і то грали якось так понуро, мовчки,

ніби когось зосереджено били кулаками на шевському стільці розкладеного, якогось свого ворога лютого.

Настрій зійшов на пси. Навіть Колька Трембач, невтомний сміхун і шибайголова, перестав скалозубити та все просив дівчат іти геть десь на річку — досить цього! Купатися! Плавати навзвади, стрибати з трампліна, або з похилої верби вниз головою в прозору глибину! Така нудьга. «Досить цієї біди'циганської !! »

Дійсно досить би. Рожевий настрій, з яким вони вирушили на влови за гарними вражіннями, за цілющими життєдайними скалками радості, за душевною розвагою, нарешті за душевним відпочинком, так непоправно розвіявшись і за короткий час вони зовсім перетомилися...

Коли йшли Зеленою вулицею, тією околицею, де живуть селяне й ремісники, й коли бачили біля каламутного позеленілого ставочка як купка голопузих і золотушних дитлахів пильнували двійко гусенят на воді (пильнували й бавилися в ганчіряні «ляльки»), Аті зовсім світ потьмарився. Ініціаторка «експурсії» по місту Нашому була вбита. Вже не цікаві були ані козацькі вали, ані всі інші «достославності» цього достославного міста. Ата чула, як десь далеко-далеко бамкав дзвін, лірично так і задумливо, немов скаржився на щось, і її душу тягло туди. Тягло непереможно. Щоб не бачити нічого... Ах, якби оце серце затужавіло, на камінь, й уже не реагувало ні нащо, щоб було таке байдуже, як і в тих людей, бачених через паркан, що понуро й апатично били уявного ворога кулаками на стільці. А дзвін помовчить, — та знову «bam!»

Ата нікому не казала, але йшла на цей дзвін, йшла на звук...

На тій лінії, куди вабив таємничий дзвін (він уже й замовк, але все дзвенів і дзвенів невідступно в Атиних вухах), тралився їм і повалений пам'ятник. Вони на ньому сіли відпочивати. Це в тополевому скверику, обгрізеному козами, на одній із площ міста. Пам'ятник, величезний колись, тепер розламаний на кілька частин, повалений і вгрузлий (врослий) в землю під різними кутами; старі рясні акації й липи стоять біля нього й нависають шатром, утворивши холодок, і тут зручно сидіти.

Хто ж і навіщо поламав цей пам'ятник? А якщо вже поламав, то чому не прибрає геть уламків, щоб вони не муляли очей, нарешті, щоб не кричали?.. А вони кричать про якусь величезну кривду. Про що вони кричать? Про

це мало хто знає тепер у цьому місті достовірно. Існує багато легенд про цей пам'ятник, але котра з них вірна? Колька Трембач божиться, що знає вірну легенду, знає про цей пам'ятник, чув від когось знаючого. І нашвидку розповів дівчатам цю правду, вволюючи їхню волю. За цією версією виходило так (а вона таки правдива, як і історія з «макітрою»):

Колись цим містом ішла революція. Маршували через нього різні армії. І були в тих арміях усе сини тих самих матерів, — одні в «червоних», інші в «блакитних», ще інші в «зелених», в «блакитних», чи пак «жовто-блакитних», а ще інші в «махновцях», ну, а з ними й над ними були ще й інші різні люди, що «так хотіли їм добра»... Всі боролися проти всіх, всі боролися за «щастя для всіх»... Усі були найкращими, всі були єдино правими, й усі були один одному жорстокими ворогами, нещадними й немилосердними один до одного в «ім'я людського щастя».

І ось одні розстріляли 40 синів і дочок цього міста за те, що ті були якими-сь там «щирими». Ті що розстріляли, були «бліими». Вони розстріляли тих сорок синів і дочок цього міста отут на площі, поклавши лицем до землі й вистріливши кожному в потиличо (а перед тим як стріляти роздягли їх до-гола) та й так і покинули... А самі втекли — їх вигнали інші. Ті що вигнали, зібрали розстріляних і поклали їх у велику братську могилу, викопавши її отут посеред площі, грали жалібних маршів духовими оркестрами, говорили запальні промови. Потім зігнали мулярів і звеліли вимурувати великий пам'ятник з цементу й зализа. Ті вимурували пам'ятник над «щирими», над своїми братами, не пошкодували сил... Але тут прийшли інші й вигнали геть попередніх. Ці, що прийшли, були «червоні». Вони розрили могилу, викидали рештки тих сорока, звеліли звезти їх геть десь на скотомогильник, а на їхнє місце під пам'ятник поклали своїх стільки ж, або й більше, поляглих у бою. Теж грали в оркестри й говорили промови. А на пам'ятнику написали: «ТУТ ЛЕЖАТЬ НАРОДНІ ГЕРОЇ, ЩО ВПАЛИ ЗА НАРОДНЮ СВОБОДУ».

Та скоро прийшли ще інші, «махновці», викидали попередніх з музигою, а на їх місце поклали своїх. Знову грали жалібні оркестри, знову гриміли жалібні промови. А на пам'ятнику дописали: ... «ЗА СВОБОДУ ПРОТИ ВСІХ НАПАСНИКІВ. СЛАВА ГЕРОЯМ НАРОДУ!»

Але скоро повернулися ті, чиїх перших лежало тут сорок. Вони вже нікого не викидали, лише знесли назад зі скотомогильника кості тих сорока й поклали їх знову під пам'ятник, у спільну братську могилу, додавши ще й трохи нових, поляглих у бою.

Після цих зайняв місто командир віddілу місцевого червоного козацтва, Янгол, і теж нікого не викидав уже з могили, а повернув туди кості викинених «махновцями» червоних партизан. А на пам'ятнику нічого не додавав і не відіймав, лише над усіма велів прибити металеву червону зорю. Отак і утряслось все. Однаке, як устабілізувалася влада рад і коли самого Янгола було розстріляно в ЧК, як «непевного», пам'ятник було зачеплено ланцюгами й звалено п'ятьма парами волів, і розламано ломами та кайлами на кілька шматків. Хотіли тут, над цією братською могилою, поставить інший правильний радянський пам'ятник. Однаке натрапили на величезну трудність — як же тепер розібрati, де кості радянські, а де кості контрреволюційні, всіляких «бандитів»! Думали, гадали, та так і покинули... А може й досі десь думають ще та гадають. Розламаний же пам'ятник так і залишили, забули, занедбрали... І от минають десятиліття, а розламаний цементовий велетень лежить собі, вростаючи в землю, туди, де лежать теж розламані й розсварені, а потім в одну яму складені сини й дочки однієї матері, що всі однаково хотіли її щастя. І він, оцей пам'ятник, отакий як він є тепер, цілком і цілком на місці, цілком доречний. Крашого пам'ятника не можна й придумати над цією братською могилою...

Переказавши своїми словами цю легенду-бувалищину, Колька закінчив:

— От, брат, яка юринда!.. І взяв би я та й зробив так — узяв би ці уламища, оправив би їх у брондзу, а тоді накрив би їх шкляним ковпаком, щоб отак ніхто не сідав на них і не свинячив тут, і нехай так лежать. Це такий пам'ятник! Нехай лежать. І нехай інші нащадки, наші, знають та й нехай пам'ятають, які наші батьки були дурні... Еге ж... — по цих словах Колька Трембач поступав ногою в землю й гукнув у ту землю, явно юродствуючи, зумисне викаблучуючись:

— Вибачайте, брат, старики! Може й мій дід або який дядько тут лежить. Але де ж ти правду дінеш!? Знаю, що в моєму роді були ріжні — і червоні, й білі, й сірі, і зелені... Трохи багатувато їх було. Тому й пам'ятник цей пола-

маний. (Помовчав.) А батько так і взагалі невідомо якого кольору був і невідомо, де й дівся, та чи й був... Ну, а я теж уже невідомо якого роду... і все з тієї ж причини... От, брат, товариші, яке діло!

Останні фрази були сказані спеціально тим специфічним бланяцьким стилем, під герой «Путьовки в жізнь», що до нього не так то легко й причепитися в разі чого, хоч глум і іронія в них занадто яскраві... Проте, сказати правду, перебільшено клишонога й юродива його мова могла бути стлумачена по різному. Дівчата обережно посміялися зного чічероне, Ата ж висловила вголос своє щире здивування, що з їхнього джури такий гарний оповідач.

Історія пам'ятника була цікава, цікаво й розказана, а ще цікавіше закінчена тим шибайголовою, але це ще не була головна пригода. Пригода, чи принаймні дві справжніх пригоди були попереду.

«Сильних вражінь» було вже досить і тому всі вирішили податися на річку, отак через бори, через ліси, а там лугом до перевозу, а там на човни — і гайда по широких протоках у Доброславівську діброву, до Шаманівських млинів, що їх так гарно оспівав колись славний поет.

Однаке замість річки вони опинилися на Соборному цвинтарі. Ішли, йшли — й опинилися на Соборному цвинтарі.

Це їх завела сюди Ата, йдучи на дзвін.

І тут вони зробили відкриття: той дзвін печальний і далекий, що бамкав був десь загадково й таємниче, — бамкав ось звідси! Ось з цієї дзвіниці...

Соборний цвинтар, занедбаний і древній, лежить край великого бору, далеко за містом, за сосновою посадкою, як іти з півночі. Власне, це лежать вони тут, їхні предки, тепер обернені в горби зелені, заквітчані або й захряслі бур'яницями. Їх лежить ціла армія, розташована під бором, по крутому березі над широким-широким лугом. Помежи горбками, на всіх вільних місцях стоять височенні, задумані сосни, ялини вистрілені в небо, стрункі березки, кущі чремхи й бузку, буяють трави й квіти; часом дерева, товплячись, наступають на могилки, їх відпихають великі й маленькі хрести, почорнілі й знесилено похилені на всі боки — тяжко їм охороняти могилки від тих слонів-столітніх сосон, що топчуться по всьому цвинтарю. Помежи деревами

блукають зажурені білі мармурові янголи й янголики, деякі з поперевиваними ногами й крилами, й так статуй.

Біля одного такого янгола, що припав на коліна й заломив руки в тузі в поламаній оградці, під велітенськими древніми соснами, й розташувалася на хвильку юна компанія — «дівчата нашої країни» з своїм чічероне. Вони розташувалися в синіх сутінках холодочку на почорнілих від часу лавах, насупроти сліпуче осяної сонцем церковці з високою білою дзвіницею. Дзвіниця й церковця стоять на самім шпилі пагорба...

Церковця наповнена якимсь шумом, ніби вулик, а дзвіниця прип'ята довжелезною верьовкою до стовпа (від дзвона до стовпа) й тим нагадує разом з церковцею білого одногорбого верблюда в сонячній пустелі. За церковцею видно синю далину — криві близкучі протоки розкидані, як поламані мечі, круглі свічада саг, хащі очеретів, копички сіна, гайки, потім золоті пасма нив, а вже за ними ген правий берег, сіро-ливовий, а місцями коліру індиго з яснобілими мазками хаток, з силуетками млинів-вітряків, що стоять по самому вершку, піднявши вгору руки-крила.

В церковці тихе гудіння. Біля церковці в сонячнім сяйві сидить старчиха, мовчки простягши вперед покалічену руку з мисочкою й хитаючи весь час головою; поуз неї іноді входять старенькі бабусі, виринаючи несподівано з-за рогу церковці. Ось прийшов якийсь згорблений дідусь, підпираючись паличкою. Ось прийшла, похиливши голову, якась мати, ведучи мале дитинча за руку... Всі вони зникають у церковці, швиденько й крадькома христячись перед дверима на двох янголів з вогненими мечами, що бережуть вхід, намальовані обабіч дверей.

Це в церковці служиться.

Бач, та це ж єдине місце на все місто й на всю округу, де людям ще дозволено молитися. І це сюди скликав дзвін. І це сюди йдуть ті відважні, що не бояться кари за вияв своєї совісти... І відважні ті — це ось такі старенькі-старенькі бабусі, дідусі й маленькі дітки...

Ата дивиться, не відводячи очей, на церковцю, на людей, що крадькома входять, зігнуті якимсь надмірним горем і журбою, слухає таємниче гудіння в тій церковці, нібито приглушений плач десь під землею всіх тих стареньких жінок і дідів, і тих немовлят, яких вони приносять і за ручку приводять, — і їй хочеться піти туди. От встати й піти... А чому б і ні? Чому б же їй не піти в цю церковцю, на місці

вічного спочинку предків, над цим занедбаним і печальним їхнім гробовищем.

От встати й піти. Ану ж!..

Ата стріпє головою й пломеніючим поглядом дивиться в обличчя своїх подруг, і читає в очах деяких те саме бажання... Потім дивиться на інших — і бачить на їхніх обличчях переляк, — вони відчувають інстинктом те, що відбувається в Атиній душі, бо перед тим дивилися разом з нею на церковцю, й швиденько відводять очі, й удають, що страшенно зацікавлені мармуровим янголом. А Колька Трембач сидить байдужий і курить, і теж дивиться на янгола... Янгол кругом пообписуваний олівцями різного кольору, дівчата читають ті написи й посміхаються, — то все написи закоханих, що отут протягом десятиліття бували, цілувалися біля цього янгола й лишили свої пам'ятки в гіерогліфах різнокольорових олівців. Тут були й віршики, тут були й прозові сентенції, тут були просто імена, а біля них понамальовувані серця проколоті стрілками. Були тут й блузнірські, цинічні написи... Іх було так багато всіх тих написів, що на янголіві не було живого місця. А хтось колись навіть намазав янголові губи червоною помадою й вони й досі рожевіють. І от янгол у великій скорбі, в глибокій тузі заломав руки, вклякнувши на коліно над печальним гробовищем предків, а губи в нього вимашені помадою... Ата теж дивиться на янгола і їй до болю ясно вчувається, що янгол плаче, і плаче він, мабуть, саме тому, що його так вибуджено...

Ата зідхає. Встає. Й рішуче йде просто до церковці. За нею звелись і пішли слідом Ольга Шведова й Оксана Чоботар... Решта лишилися, прикипілі до лавки, зніяковілі, з перебільшеним інтересом розглядаючи янгола, з кутиками очей скошеними на тих, що пішли.

А як уже троє наблизялися до осяяного сонцем стовпа, до якого мотузкою приг'ято білого верблюда, враз скопився й рішучим кроком наздогнав їх Колька Трембач. Він курив схвильовано й дивився Аті в очі, що зупинилася сама й зупинила його здивована й насуплена, й розгнівана:

— Ну?! — запитала Ата з ноткою погрози, бувши певна, що це він кинувся їх завертати.

Але замість завертати, цей, такий часом химерний і незрозумілий, імпульсивний юнак кинув геть цигарку й, витерши рукою спіtnіле раптом чоло, буркнув рішуче:

— Пішли! — і ступнув наперед. А біля дверей пропустив наперед дівчат...

А як увіходив у двері, Колька скоса, не то боязько, не то вороже глянув на архангелів з вогненними мечами, ніби це вони стерегли вхід іменно від нього...

Вони увійшли. Увійшли і стали біля дверей всередині церкви... І не знали, що робити. Розгубилися. Зніяковіли. Але стояли тихо, струнко.

Дівчата були бліді, схвильовані. В Ати брови зведені вгору, очі широко розплющені, вкриті вологою, — вона наставилася ними просто себе над людськими похиленими головами й зігнутими спинами, туди, де курився сизий димок і де блимали маленьки вогненні списи свічечок, тонких, саморобних. Церковця була повна. Це все були старенькі бабусі, це все були жінки, і лише де-не-де видно мужеські, теж старечі, обличчя, і дитячі... Од усього віє скорботою — і від зігнутих спин, всіма забутих і висміяних десь там, і від тонюнських свічечок, і від тихого, смутного голосу нізенького, худенького священика, що виконує подвиг печально і мужньо, і від тих пучечків чебрецю, що понакладаний над образами замість дорогих оздоб, і від убогої одежі... Віє скорботою й неміччю...

На цьому тлі троє юнних, струнких дівчат і такий же юний і стрункий хлопець виглядають дивно, коли б на них хтось дивився. Але ніхто на них не дивився, ніхто не помітив, як вони ввійшли. А вони стояли й усе більше розгублювалися. Ніхто з них не перехрестився, увійшовши, бо не зінав, що так треба. Вони вже хотіли вийти, коли раптом по церкві пройшовся шепот з уст до уст, як вітер, і було виразно чути говорені схвильовані слова:

— «Розступіться!... Розступіться... Молодь підходить! Молодь підходить!»

І всі розступилися. Стали двома лавами на боки, давши широкий і рівний прохід для тієї молоді. Немов для королевичів.

І так ніби їх потягло невидимою силою, — замість вийти, всі четверо пішли туди, де перед ними розступилися старенькі люди. Попереду Ата з високо піднесеною головою й з вогкими блискучими очима, за нею її подруги, а поруч здивований і схвильований Колька. Старенькі люди розступилися перед ними й дивилися, як на велике диво, на велике чудо.

«Молодь підходить!»

Чудо:

«Молодь підходить!»

Три дівчини, немов три прекрасних янголи, і такий же гарний хлопець тихою рівною ходою пройшли наперед і стали. Стали й зніяковіли зовсім... Що, що ж вони мають робити? Тут дійшла до свідомості кожному химерність їхньої ситуації: вони стояли на виду, перед лицем усіх стареньких людей і не знали, що ж їм робити... Перед морем скорбно усміхнених очей стояли і не знали, що ж їм робити... Немов поспішаючи на виручку, священик щось зажебонів радісним голосом і заспівав, а за ним заспівали всі присутні: — «Господи, помилуй... Господи, помилуй... Господи, помилуй!»

В церкві не було спеціального хору, його заступали всі. Всі співали. І це був дивний хор. Амелодійний і хаотичний, але зворушливий до самих глибин душі. Хор мілих стареньких матусь, хор тих голосів, що надщерблені часом і горем так зворушливо співають колискових пісень у дома... Це ж вони співають для них!..

Ата озирнулася на грана наставленіх на неї очей, заморгла розгублено й безпомічно, і з її очей бризнули сльози. Вона швиденько вихопила хустинку, вихопила всі свої мідяки з кишенні, а з ними й пару грошин паперових, поклала ті всі гроші на мисочку, що стояла тут побіч на маленькому столику, і, закривши лице хустинкою, обернулася й швидко пішла до дверей. За нею її подруги й Колька Трембач.

Люди, що були потрохи зімкнулися вже, знову розстутилися перед ними, здивовані, скорбні, даючи дорогу...

Біля дверей у сутінках Ата довго стояла, приникши скреною до малесенького янгола, що летів у хмарах, тримаючи стопу Божої Матері... Поки вгамувала сльози, такі буйні й такі непрохані... Потім витерла старанно очі — вона не любила, щоб її сльози хтось бачив взагалі, — а тоді вже вийшла з товариством у двері, на осяянний сонцем цвінттар, занедбане місце спочинку їхніх осміяних предків... За дверима зразу її й чекала незрозуміла пригода...

Поки четвірка була в церкві решта сиділа на старому місці, біля мармурового янгола, й чекала. До них підсів ще якийсь мужчина, знайомий Люсі Жабки, і намагався всіх смішити анекдотами та ріжними історійками. Але без особливого успіху. Дівчата дивилися на церкву й нетерпляче чекали чогось. Стрівожено перешіптувались з тієї причини, що був сторонній чоловік, а вони не хотіли би, щоб він бачив як то ті будуть виходити з церкви. Люсі Жабка навіть

намагалася якось цього свого знайомого виманити з компанії й завести десь геть. Але гість не йшов, щось його більше цікавило аніж Люся, може котрась інша з дівчат. Тоді дівчата вирішили всі йти геть та й завести цього гостя. Але не встигли. Гість покерував ними, а не вони ним, — він показав їм на старезного ченця в чорній одежі і в скуфейці, що з'явився звідкілясь, ніби вийшов з музею, і став біля стовпа з верьовкою й узявся за ту верьовку... І гість почав розповідати їм, що це дзвонар цієї церковці, а раніше це був знаменитий дзвонар знаменитого колись місцевого монастиря; а на імення йому Паїсій, а дзвонив він колись так, що під його дзвони можно було танцювати... І от через те, що їх гість забавив такими байками, вони всі стали свідками досить цікавої й незрозумілої події.

Старий дзвонар, чернець Паїсій стояв біля стовпа й однією рукою спирається на костур, а другою тримався за верьовку, щоб смикнути її й таким чином бамкнути в того маленького дзвону, до якого верьовка ген на дзвіниці прив'язана... аж тут з дверей церкви вийшла Ата й слідом за нею її товариство. Дзвонар у дзвона бамкнув раз, але потім пустив верьовку, надзвичайно здивований тим, що з церкви вийшла група молоді. Цього він не бачив уже давно. Він ступнув крок назустріч і так наче остановів. Стояв і дивився на Ату.

Ата теж зупинилася й здивовано наставилася очима на ченця. Дивно. Такий чернець! Таке в нього обличчя, якесь.

А обличчя в ченця все більше й більше промінилося. Він пильно вдивлявся Аті в очі й ворушив губами. Нарешті запитав трепетливим голосом:

— А чи не звати тебе, дівчино, Аталеєю?

— Так... — відповіла розгублена Ата.

Тоді старезний чернець, почувши це «так», зняв старечою трепетливою рукою скуфейку і... вклонився Аті до самої сирої землі. Випростався, надів скуфейку й, даючи дорогу, одступився набік.

Це було приголомшуоче.

Ата зовсім розгубилася. Хотіла підійти й запитати, хто він і звідки її знає, але замість того закрила лице руками й швидко зійшла зі сходів, пішла до мармурових фігур, що блукали в гущавині помежі старезними сосновими. Сценка стрясла її до глибини душі після всього, що вона пережила в церкві. Вона цей поклін теж віднесла на карб своїх одвідин церкви й навіть і в голову не клала, щоб за цим стояло

щось інше ще, щоб старий чернець вклонився їй до сирої землі з якоєвісною іншою причини. А щодо її ім'я — то хто ж не знає її ім'я!

Компанія дівчат разом з гостем рушила слідом за Атою. Ім було страшенно цікаво знати, що ж то сталося і в чому річ. Чому той чернець химерний уклонився їй як принцесі? І чого це він і досі стоїть ще там і проводжає дівчину таким зволоженім, таким чудним поглядом? Чи не закоханий? (шептіт, смішки).

Коли компанія знайшла Ату, вона вже була спокійною, опанованою. Стояла й роздивлялася однокрилого янгола на чорнім надгробку з золотими літерами:

«КУПЕЦ ПЕРВОЙ ГИЛЬДИ

О С Т А П К У Р Й Л О. Род. 1831 — ум. 1913»

Коли гість знайомився з Атою, він тонко посміхався, як людина, яка має щось на думці, а чи знає якусь таємницю що стосується цієї дівчини і може навіть цього епізоду. Але Ата не звернула на це жадної уваги. Як не звернула уваги й на атестацію, що її дала Люся Жабка гостеві: «директор музею історичного, знаменитий історик і археолог, товариш Барат, Михайло Барат!» І додала: «Закадичний друг Людки Богомазової» — з чого всі дівчата зареготалися і тільки тоді прокинувся в Ати інтерес, та ще коли хтось з дівчат пошепки поінформував, що це «колишній петлюрівський офіцер» та що це та людина «смілива й гостроязика», яка «дала Людмилі Богомазовій кличку «ГЕНЕРАЛЬНА ЛІНІЯ», та що за це її навіть ніхто не покарав, бо «це було так дотепно й убійче правильно». Після цього Ата глянула пильніше на нового знайомого й навіть згодилася разом з усіма йти на його запрошення огляdatи його музей. А він за одно приобіцяв ще й розповісти анекdotу про оцього Курила, лише розповість він її на тім самім місці, де та історична анекдота виникла.

Звичайно ж, ніхто не зважився розпитувати Ату про історію з ченцем та й все одно те було би марно, вона сама нічого не знає.

Так відбулася одна надзвичайна Атина пригода цього дня. А тепер вона пішла по другу пригоду.



Епізод з ченцем розшифрував хто інший, але для себе. В той час, коли чернець уклонився Аті до землі, як прин-

цесі, хтось зовсім несподіваний спостерігав цю сцену, — стояв на дзвіниці непомітний і дивився з-за перехрестя товстих бантин. Це був Петро Сміян. Він мимоволі став свідком цієї химерної сцени, бо був у цей час саме «вдома», тобто в цім своїм «нелегальнім мешканні», однім з кількох подібних пунктів відпочинку в його безпритульнім житті...

Коли компанія пішла, Петро ліг горілиць на солому, настелену на помості, де він перед тим лежав, як той Квазімодо, і де він був звичний відпочивати під час своїх мандрів на дозвіллі, і, заклавши руки за голову, замислився — «що б це могло означати?» Та ось зарипіли сходи внизу й на дзвіницю здерся старий чернець і між ними, як між добрими приятелями, відбулася така розмова:

— Слухайте, отче! Звідкіля Ви знаєте цю дівчину?

Чернець скинув скуфейку, витер пітне чоло й сів поруч на соломі, якийсь час сидів мовчки розгублений, вагаючись і в той же час по-дитячому посміхаючись. Вітерець грався ріденським білим пасемком його останнього волосся, що ще трималося на маківці, як чубок у древнього-древнього запорожця. Петро мусів знову повторити своє запитання, але старий щось не мав охоти відповідати. Ніби змагався сам з собою, зважував, чи говорити йому, чи ні. Нарешті проговорив тихо, ніби сам до себе:

— Як же ж мені не знати цієї дівчини?.. Як я її маленьку на руках бавив...

— Та-ак?! Чия ж вона? Хто вона?

— Вона дочка одного великого чоловіка... Еге ж, великого чоловіка...

Петрові раптом здалося, що він здогадався про кого мова. Був страшенно вражений, однаке не вірив і чекав, що буде далі. А чернець вже не міг зупинитися в своїй довірливій одвертості. Він посміхався крізь вологу очей і говорив з самого серця:

— Еге ж, великого чоловіка... Правда, він улаштував «дитячу державу» в монастирі, але не він той монастир закривав, це зробили ще до нього, інші... Та це й справа Божа, Бог спитає, Бог тут судія... А він робив усе по-божому ж заповіту — він любив людей. Він любив дітей. Він організував дитяче царство для всіх сиріт і вбогих, для всіх покинутих, для всіх отих бездомних і безпритульних маленьких «роздійників»... Він ними піклувався... Він їх визбирував по смітниках... Він їх учив... Він їх уму-розуму навчав, у люди

виводив, вчив їх чесно працювати і вчив їх грамоті та всіх наук... I вчив любити свій край, найперше любити свій край... Він був їм батьком і матір'ю... i було їх у нього зо дві тисячі, зовсім манюсінських і старшеньких... I мене він пригрів і не штурхнув ногою, і багато нас таких, теж безпритульних... Я там працював і я все бачив. Бачив як то по-справжньому треба любити людей, і скільки терпіння для того треба, й як треба любити свій край і свій народ... (сивий чернець зітхнув)... I за це він умер... Так (знизив голос до шепоту) розстріляли (i боязко озирнувся по цих словах)... Замучили... Ще за його життя я бавив малесеньку його дочку, оцю... дівчинку Аталею. Потім всіх розігнали, а дівчинка ця потрапила в безпритульні, в такі самі яких її батько визбирував був по всій землі. A з безпритульних потрапило дитя десь в «дет-дом». I тинялося по тих «дет-домах». Та й загубилося зовсім. I мабуть загубило й прізвище своє, й навіть ім'я....

Чернець витер шорсткою, зморщеною рукою очі. I посміхнувся, згадавши сцену, й покрутив головою втішено:

— Е, ні, вона не забула своє ім'я!.. не забула... В батька пішла. Горда і все ж така проста... Яка дівчина! Неначе янгол прийшов із неба порадувати мене старого перед смертю...

В Петра калатало серце:

— «Так вона дочка Діденка?! Діденка?!. Так вона не Дахно... Боже! Вона дочка людини... такої незабутньої... Найкращої з усіх людей, яких він досі зінав... Людини виключної шляхетності, виключної мужніости й виключної чесності!.. Он воно що.»

I тепер багато чого з поведінки й вдачі цієї дівчини було для нього зрозумілим. Це успадковане... Ale тут же в душу закрався страх; Петро скопив старика за плече:

— Отче! Ви комусь про це вже говорили?

— Hi! — аж відсахнувся злякано сивий чернець. — Hi, що ти, Бог з тобою, сину!..

— A Аталея... ця дівчина... про Вас знає, хто Ви?

— Hi... — зідхнув глибоко, — авжеж ні... Та навіщо їй і знати...

— Для чого ж ви зробили те, з тим поклоном?

— Грішний, сину! Твоя правда... Та не міг, брате, витримати... Як я ж її на руках вибавив!..

Петро похмурився. Сидів довго задуманий. А тоді встав, збираючись іти, й поклав ченцеві руку на плече:

— Отче! Того **нічого не було**. Ніколи не було! Ви берегли цю таємницю досі, Ви й заберете її з собою до Бога. Людям вона не потрібна. Вони зроблять з неї велике горе.

— Так, так, сину. Я про це все життя пам'ятив, всі роки пам'ятив. Я про це пам'ятатиму й рештку днів моїх... З Богом, сину!

— Амінь! — Петро зробив дідові римський жест рукою, посміхнувшись про себе й, перекинувши сорочку навскіс через плече, пішов собі, гологрудий, засмалений сонцем, в моргулях біцепсів, як гладіатор.

.....
«Ми дзвіночки — лісові цвіточки,

Славим день...

Славим день...» — ллеться звідкись у Петрову душу тріумфальна, сонячна пісня, як шал сонячного проміння. У віччу стойть образ — ніжний, трохи запечалений дівочий профіль і як той дзвонар уклонився перед ним, мов перед царівною, а у вухах дзвенить дивна пісня. Це її пробудив якимось чаром той дзвонар. Сотні дитячих голосочків зринають з темних глибин і дзвенять над усім, над тяжким намулом пам'яти, ніби проліски пробиваються з-під купи прілого брудного листу й перетлілого бур'яну:

... Славим день,

Славим день ! ..

Ми співаєм —

сонце зустрічаєм, —

Дзень ...

Дзень ...

Дзень ! ..

Славим день!

Фіялки і конвалії, проліски й дзвіночки, білі лілеї й рожеві тюліпани, і нагідки... Багато їх. Вони лепечуть ніжними голосочками й водять танок Горюдуба. А помежи ними метелики й золоті бджілки... Це все маленькі діти так ви ряджені, круться коловорову веремію весни й співають під акомпанімент рояля. Це дитячий весняний балет. І це все в дитячій республіці... Не в тій, що «Педагогічна поема» Макаренка, а в іншій, крацій, і ось тут близько, — там он, де височують шпилі й вежі на молочно-фіялковій горі за

зеленими луками, за борами сизими. Там, де народилась ця дівчина, хоч вона напевно про те й не знає. Тепер там руїна чи якийсь музей, тепер там запустіння. Чиясь зла воля все зруйнувала, далебі, щоб ті дзвіночки, лісові цвіточки не славили день на прекрасній співучій мові дідів і прадідів. А вони славили! А чиясь відважна і дерзка воля, горда і полум'яна одягla їх і причепурила, вдихнула в них любов до цієї землі й до всього живого на ній, і свою гордість, і свою полум'яність... В Петровій душі розгортається незабутня картина спогадів: в колосальній залі (великій, мов полігон) повно дитлахів — зовсім малих «дошкільнят» і старшеньких школярів, недавніх сиріт і безпритульних, — море їх, білявих, русавих і чорнявих голівок. Те море мерехтить у Петрових очах і гойдається...

Ми дзвіночки — лісові цвіточки,

Славим день, славим день...

Це з естради лунає пісня квітів. Малесенькі виконавці — білі конвалії й блакитні проліски — такі зворушливо сер'йозні, з незрівняним надхненням і грацією демонструють самі себе, — квіти весни. З ніжними пелюстками й крильцями вони пурхають в ритмі танку й завмирають в апoteозі радості, й дзвенять під акомпанімент роялю та під невидимі іншим з залі помахи руки старенької Марії Степанівни... Зворушлива Марія Степанівна, а ще зворушливіший цей її весняний балет, де зовсім крихітні актори часом збиваються з ритму рухів, але це так і треба збиватися з ритму рухів, це їм усі вибачають, бо так і треба — це квіти весни, а не актори, це стихія руху, сонця й радості. Це так і треба... Однаке з ритму пісні вони не збиваються...

А на простінках перед естрадою з обох боків виписано великими літерами, як молитву, що її треба завчити напам'ять і завжди пам'ятати, виписано не для цього свята, а взагалі: з одного боку як слова гніву і сліз:

«О, слово рідне, орле скутий,

Чужинцям кинуте на сміх!

Співочий грім батьків моїх

Дітьми безпам'ятно забутий.»

А з другого боку, як девіз, як постріл:

«О, слово! Будь мечем моїм!

Ні, сонцем стань! Вгорі спинися,

Осяй мій край і розлетися

Дощами суднimi над ним!»

Пісня переливається через край естради — «Ми співаєм, сонце зустрічаєм...» — й її підхоплюють сотні дзвінких голосів у залі:

«Славим день!..

Славим день!..»

Дзвенять і хвилюються, як морський прибій... З естради збігає група конвалій і пролісків, і так закосичених діток, у намисті, в червоних чобітках, в вишиваних сорочках, — вони несуть великі китиці живих квітів у руках — білих лілей і тюліпанів... Вони несуть їх туди, де в першім ряду сидить їхній «батько», кремезний, «пatalатий», «сердитий», але такий добрий завжди Марко Григорович. Він підводиться — величезний, як мамут перед цими малятами, він сутулиться щоб бути хоч трохи меншим, лице його розплівається в добрій широкій посмішці, — він бере квіти, підіймає по черзі тих, що принесли дарунки, високо й цілує кожного в щічки... А заля сміється й гремить:

«Славим день!..

Славим день!..»

Чи знає ця дівчина, хто був її батько? Хто був він і за що його знищено?

Він був той сівач, що сіяв зерно, яке може приглухнути, але ніколи не може пропасти, — зерно великої любові до людей і вітчизни й полум'яної спраги свободи. Ні, воно ніколи не може пропасти.

Тепла хвиля підіймається до горла з самої глибини серця. Чи то від думки про дівчину цю надзвичайну, чи від спогадів про ті дні далекі, незабутні, що формували й його душу.

XVI

Ще одна церковна пригода

Директор музею — чоловік саженного зросту, з орлиним носом, з начисто виголеним черепом, підкреслено неохайній, що сприймається як претенсія не то на репутацію великого філософа, не то представника дореволюційної богеми, як про неї пишеться в книгах. Хоч ця зумисна бравада неохайністю — це, власне, стиль інший, стиль сучасності, — підігравання «під пролетаріят». А як сказати правду, то вона й зайва ця бравада, бо не дуже то й дисгармонує з навколішньою дійсністю, де вважається нормальним ходити розхристаним по центру міста, а вже з закасаними рукавами то завжди і всюди, і навіть до театру. Така ж неохайна й директорова мова, — демонстративно пересипувана рясними москализмами, каліченими французькими, німецькими й латинськими словечками.

Та попри все те — він дуже дотепний оповідач. Видно, що це людина начитана й бувала в бувальнях. Єдина дрібниця, що справді псує вражіння, викликавши в Ати зразу почуття огиди, це його вічно мокрий ніс, власне, одна ніздря, що постійно воложилася. Ознака, що ця людина або кокаїніст, або морфініст. Перевірила своє вражіння, — Ольга й Оксана теж такої самої думки. Але він так весело гомонить і скалозубить, що можна вибачити й прококайнений ніс, як річ несуттєву. І мав він гостру інтуїцію, а разом з тим був він до грубости, до цинізму простолінійний, ця деталь вразила теж одразу; посередині якоїсь своєї тиради, скопивши насмішкуватий і трохи збриджений погляд Ати, він, не змігнувши й оком, проговорив:

— Це все спадщина минулого. Не приховую — я був колись кокаїністом, товаришко... е-е... Аталея, здається?

Ата нашорошилась. Хоч в цім місті всі знали її ім'я, одначе тут було сказано таким тоном, в якому забреніла одна спеціальна нотка, спеціально підкреслена нотка, фамільяр-

на ніби, з натяком на окрему обізнаність. Чи це їй здалося? Глянула кутиком ока на інших — ніхто не звернув уваги на ту нотку, значить вона помилилася, значить вчулося. А директор музею, тов. Барат вів далі з грайливим цинізмом:

— Був, був кокайністом... Така, знаєте, була праця... знаєте... Смерть, жах, кров — поневолі станець, е-е-е... — і махнув картинно рукою, зробивши таємничу недомовку, розраховану на створення мученицького ореолу, який би мав вибачати й цінізм, і кокайн, і мокрий ніс, і часом алогічне його патякання, підкреслено алогічне (чи може Аті так здавалося... О, той недоречний ніс, що створив уже непереборне упередження! Велика річ естетика, і велика біда, коли її хтось вразив)...

Ата дивилась, слухала пильно й, здається, починала розуміти цю нещасну людину. Та це тільки так їй здалося, що вона розуміє. Тут же спростовувала сама себе, слухаючи далі. Це був просто балакун, нестримний, хоробливий балакун. І тільки. Правда, веселий і дотепний. Людина, в якій не вміщаються всі ті веселі історійки, афоризми мудрости, анекдоти, — він як мішок напханий усім тим веселим крамом через гору. І тому він мусів неодмінно той крам витрясати з себе, щоб полекітти самого себе. Особливо багато він знов речей фольклорних, з історії України взагалі й з історії цього міста зокрема, і весело їх розповідав. Хоч вони сумнівної вартості, і все те не від професора, а від анекдотиста. Так, наприклад, він оповів історію виникнення назви цього міста, — за цією «науковою» версією виходило так: приїхала сюди колись цариця Єлісавета, йшла вона по дощаному пішоходу, а це саме після дощу і ще й дошки прогнили, поодривані, — наступила цариця ніжкою на одну дошку, а вона як не хляпнє, а грязюка з-під неї як не чвіркне — просто цариці в обличчя. Цариця так і обмерла з переляку:

— Ax!..

А далі оговталася, обтерлася, посміхнулася та:

— Ну, це нічого, це — наше!..

Так і лишилася, нібито, навіки назва «Наше». Місто Наше.

Або про одну вулицю, що має непристойну назву, — як та назва була дана в сивій давнині. Приїхали колись до цього козачого міста царські драгуни на постій і звеліли козакам годувати їхніх коней та й їх самих. Горді козаки запро-

тестували, відмовились. Тоді їм наказано те саме від вищого начальства. Вони знову відмовились категорично. Особливо завзятою була одна сотня. Тоді ту сотню драгуни оточили, розбройли, вивели всіх мужчин на цю вулицю, поздирали з них шаровари силою й, повалявши на землю, всипали всім паліччя... Відтоді вулиця й називається... е-е... цього просто не можна й вимовити! Хоч на всіх листах так і пишеться, а в щоденній мові так і вживается ця назва повністю. І що особливо знаменно, — за радянської влади, коли поміняли назви всім вулицям, цієї назви не в стані були подолати, змінити, — бо чиїм же ім'ям, якого вождя, замінити цю сакримальну назву!?

Ну, й інші історичні екскурси в такому ж дусі. На спорвід це простісіньке варнякання, скалозубство живлене вулишним фольклором. Але коли вслухатись пильніше, то тут не тільки скалозубна похабщина, а далебі в ній десь заховане гостре жало спеціальної політичної цілеспрямованості. Чи принаймні якоїсь цілеспрямованості...

Прийшли до музею. Містився той «музей» в ограді великого місцевого собору, в прибудованій тут колись «салдатській церковці». Церковця стояла вдалекому кутку великої огради, повної старезних лип та столітніх дубів, і скоріше нагадувала панський, поміщицький дім з каринтськими колонами при фасаді, ніж церкву. Посередині ж огради, межи дубами, здіймався височений собор прекрасної архітектури, з трьома ще золотими банями, хоч і без хрестів. Окремо від нього, при західній стороні огради височіла дзвіниця, зроблена за проектом архітектора Растреллі, в стилі Андріївського собору в Києві; на тій дзвіниці ще відліла позолочена постать Володимира Святого з хрестом, над яким кружляють стрижі й ластівки. Чомусь її там архітектор поставив, скопіювавши з Володимира Святого над Дніпром, хоч собор і не називався «Володимирським», а просто «Собор».

Перше ніж завести всіх до свого «музею», Барат вибачився, побіг туди сам, виніс великі ключі й повів усіх до собору:

— Я вам розкажу анекдоту... Я вам її розкажу на тім самім місці, де вона родилася... Будь ласка! — і одіmkнув тяжкі, ковані залізом двері-браму собору. Над тією брамою ще вілів напис, зроблений на намальованій стрічці, простягненій на всю широчінь від одного фрескового янгола до другого:

«ДІМ МІЙ — ДІМ МОЛИТВИ».

Янголи хоч і були пооблулювані дуже та поздряпувані, але ще тримали стрічку міцно.

Всі увійшли до середини собору. Тиша. Запустіння. Бруд. Павутиння.

Посередині навалено купу якогось мотлоху й насипано просяної шолухи. На стінах де-не-де ще визирають з-під бруду фрески. Всі настінні образи, які можна було поздіймати, поздіймано. Величезні паникадила висять на могутніх ланцюгах в центрі і в двох «притворах», а на них ластів'ячі гнізда — безліч ластів'ячих гнізд. Понад і під карнизами в головній бані і в бічних банях, і над головою самого «Саваофа», намальованого на стелі головної купули, поприліплювалися гнізда стрижів. Коли гості увійшли й загомоніли, ластівки й стрижі знялися хмарою й з несамовитим весреком та цигканням вилетіли в повибивані вікна й закружляли з криком десь надворі, над позбиваними хрестами, в синьому небі.

Барат підвів компанію до піврозібраного вівтаря й показав угору на дві плями на стіні збоку.

— Бачите?

Всі бачили дві плями на стіні. Ата теж бачила. Так ніби там щось висіло а потім щезло.

— А пам'ятника отого КУРИЛА — «КУПЦЯ ПЕРШОЇ ГІЛЬДІЇ» на цвинтарі бачили?

Так, всі бачили нагробок «купця першої гільдії — Остапа Курила».

— Так от слухайте. Це для нас хахлів дуже повчально... Колись, ще до революції той Курило, купець першої гільдії, був старостою цього собору. Хахол Курило. Найгрubyший стовп цього міста. І покликав він раз маляра-богомаза та й звелів йому реставрувати всі образи й всі фрески в цьому соборі, бо вони почорніли від часу й бруду. Ну, бідний маляр, як бідний маляр, як кожен богомаз, — взявся з ентузіязмом за працю ради хліба щоденного. І в короткий час відреставрував усі фрески й образи «з легкістю надзвичайною», тобто підмалював їх згідно наказа старости Курила, як умів. Одначе той маляр все таки не був простий богомаз, а щось він там у малюванні тямив, бо десь у школі вчився. Поки йшлося про сякі-такі мальовидла, він їх малював-перемальовував «нічесо же сумніяшася», але ось він натрапив на два образки... роздивився... І рука в нього за-

трусилася. Й не посміла та рука творити блюзнірство, підмальовувати ті два образки, тобто чинити над ними смертоубивство. Так він їх і лишив непідмальованими. Приходить староста Курило. Оглянув усе та й помітив два образки не поновлені, не обновлені, старі, темні такі, аж чорні.

— А це чого не помалювано?

Маляр затрясся з переляку, але став з Курилом на двобій:

— Я не можу цих образків малювати, бо... бо...

— Ну що «бо»?

— Бо ці образки малював великий Мурільо!.. Мурільо!!.. Це куплені й привезені... Мурільо!..

Як не скипить тут Курило, староста й купець першої гільдії:

— Що ти мені мелеш «Мурило» та «Мурило»! Я, Курило, і от я тобі наказую, скотина ти богомазна, сяка така! Малюй! Все малюй! Не потрібую я тут ніякого бруду й ніякого «Мурила». То ж кат-зна що там уже, таке чорне... Малюй!

Переляканий, похололий маляр взявся за пензлі.

Курило пішов, а маляр бідолашний не знав, що йому робити, сидів біля двох картинок Мурільо й плакав, не зважуючись здіснити над ними блюзнірський, варварський наказ старости Курила. Так минув день.

З'являється Курило знову. І напався на бідолаху. Але маляр відмовився категорично малювати ті два «миршаві» образки. Він прикинувся уже невмійкою, недорікою, що не знає, що ж на тім чорнім місці намалювати. І нарешті поставив старості умову: щоб староста не мали клопоту, він ті образки зніме геть, а на їхнє місце поставить нові. А ці хай будуть йому, як заплата за роботу. За всю роботу! І нехай тільки староста видадуть йому ці картинки писемно, тобто — нехай видадуть таку посвідку, що от вони провели такий розрахунок за працю. Розрахунок образками.

Курило ще не бачив у своєму житті такого дурного чоловіка й з реготом згодився на його блаж. На тому й покінчили.

Пізніше Курило всій місцевій купецькій знаті хвалився, який то трапився дурний маляр, а який він розумний староста, що так дешево заплатив за ремонт усіх образів. А ще пізніше бідний маляр продав два «нікчемних» образки десь за великі гроші та й поїхав до Італії вчитись. А Курило сказився був, подавав у суд, тільки все скінчилось нічим.

Ті два образки, що ними маляр підмінив «Мурила», я зняв спеціально, щоб не затуляти цих двох плямок, цього свідоцтва нашого невігластва.

Ось така анекдотка про хахла першої гільдії — Остапа Курила.

Коли Барат розповідав анекдотку цю, то увесь час адресувався до Ати (як до найвидатнішої персони в групі, звичайно!) і вкінці спитав про її думку. «Нічого, дотепна анекдота.»

Курилова історія дійсно смішна. Варто було йти сюди розполохувати стрижків і ластівок.

Після цього всі пішли до «музею».

В музеї не було ані ластівок, ні стрижків. Зате в ньому було досить таки багато ріжного мотлоху з претенсією на історичність. Тут були старовинні «сохи», доісторичні вулики-дуплянки... Були стендзи з ріжними аплікаціями — рослин, копалин, кустарників виробів, вишивок, тканин місцевих з давніх часів, тощо, тощо. Було чимало зібрано картин — оригіналів і копій, роботи місцевих майстрів і навіть таких, на увесь світ знаних, мальярів, як Маковський, і трохи менше знаних, а все ж славних, як от Левченко, Пімоненко... Багато було всього. Було дещо й цікаве.

Барат вже не відступав від Ати — він її спеціально водив, спеціально все показував, так ніби вона була щонайменше республіканським його зверхником. Стільки уваги! Навіть показував їй деякі речі, що їх він безсумнівно не показував нікому взагалі. Так в однім місці він нишком підняв заслону (старовинний килим) і показав заглибину в стіні, де був портрет Петлюри, Скрипника, бюстик Г. Чупринки, книжку Косинки з автографом, спеціально розкриту на титульній сторінці, де той автограф написано... І ще щось. Ата не встигla як слід роздивитися, бо килим швидко опущено, але те що вона вхопила оком, вхопила ясно і були це речі контрреволюційні, заборонені, зняті з обігу. Барат зна-чуще й по-змовницькі підморгнув, мовляв, «не можна!» «це заборонене».

Так він показував ще кілька речей знятих з обігу. Показав і бібліотеку книжок взятих на індекс. Це була велика шахва, замкнена тяжкими замками, а в тій шахві був Винниченко Михайло Грушевський, Антоненко-Давидович, Хвильовий, Олесь тощо, тощо...

«Яка краса відродження країни!

Ще рік, ще день тут чувся плач рабів...» — продеклямував Барат ніби знічев'я, взявши книжку Олеся до рук, на титулі якої стояв напис, як гасло, «З ЖУРБОЮ РАДІСТЬ ОБНЯЛАСЬ». Продеклямував він ті рядки бувши глибоко певен, що ця юна дівчина не знає звідки вони взяті, а самі по собі вони нічого, «ідеологічно витримані». Але Ата знала, звідки ці рядки взяті, й навіть хотіла докінчити почату строфу на зло, зі спеціальним підкресленням відповідності їх до ситуації (церква обернена в музей, в сміттяховище, собор обернений в пустку, жалібний дзвін на цвинтарі):

«Мовчали десь святі під попелом руїни.

І журно дзвін старий по-мертвому гудів...»

Але щось її стримало й вона не промовила цього вголос, лише про себе. І сама здивувалася: — «Боже! Яка геніальна сила вислову й яка надзвичайна відповідність до «нової дійсності»! Вона ніколи ще так про це не думала.

Дівчата ходили по всіх відділах і по всіх закамарках самопас, а Барат невідступно з Атою. Помалу він завойовував її довіру. Особливо вона пройнялася довірою з того моменту, як він показав їй заборонені речі, за саме показування яких його безсумнівно чекала тяжка кара, якби хтось доніс. І за портрет Петлюри, а особливо — той Косинка, або Скрипник, або вічно живий і мятечний Чупринка!... Ата навіть почала за це вибачати Баратові його знівечений кокаїною ніс, не помічати його; що ж, буває, може він і має рацію, що в революцію, бувши по стороні слабших, а значить приречених, під натиском жаху, крові й смерти заспокоював свої нерви кокаїною... Це загадковий, але безперечно небуденний чоловік...

Мабуть, щоб остаточно завоювати довіру Ати, Барат показав навіть своє мешкання, демонструючи його як теж своєрідний експонат, деталь цього музею. Це малесенька кімнатка збоку лівого притвору. В цій кімнатці колись хрестили дітей, таке її було призначення. Зараз в ній «канцелярія» й разом мешкання директора Барата. Стіни обтулені старовинними ще розкішними килимами (музейними), таким килимом вкрито й ліжко в кутку. Стіл посеред кімнатки на-критий блискотливою ризою а на ній людський череп повний недокурків, і розкидане сяке-таке канцелярійне приладдя. У маленькому вікні спектральне віяло різнокольорових шибок, а від них кольорові бліки на стінах і навіть на повітрі, насиченому пилом... І на всьому пил. Ця кімнатка набита пилом, зібраним за багато років. Пил її — це

теж музейний експонат, пил років, десятиліть, а може й століть набився сюди з речами. Сама ж кімнатка — експонат, може, найцікавіший, бо не спрепарований спеціально; експонат, що мав би свідчити наочно всім про те, що сталося тепер з кімнатками, де хрестили колись дітей і в яку вернувся той череп (може хрещений тут) щоб правити за попільничку...

Коло стенду зі зразками місцевого поліграфічного мистецтва стовпились дівчата й розглядали велики кіші на дереві — кілька великих дереворитів для двох портретів у два кольори: для портрета Т. Шевченка з гаслом «РОЗКУЙТЕСЯ! БРАТАЙТЕСЯ!» і для портрету І. Франка. Дошки (в півквадратового метра кожна) зайняли цілий стенд, прикріплени до стіни з усіх боків гачками. Сюди привів Барат і Ату. Тут мало би бути щось «цикаве».

— Ну, що, бачите?

Ата бачила, але в тім, що бачила вона, не було чогось такого вже особливого. Кіші, як кіші. Правда, як на місцеві, та ще давні, умови, це дуже оригінально й цікаво, й почесно мати такі реліквії, доказ творчих здібностей громадян міста Нашого. Найважнішим, безсумніву, було те, що хтось колись тут вирізьбив (та ще так енергійно, хоч і не зовсім вправно!) портрети двох найбільших геніїв народу, вчинивши тим наочне заперечення міту про нікчемну ледачу «Хахландію», що не вміє шанувати своїх героїв, і ці портрети навіть друкувалися в місцевій друкарні великим тиражем, що видно з відбитків почеплених у масивних рамках тут же. А вирізьбивши портрети, хтось мав відвагу й змисл вирізьбити під одним і найдударніше гасло великого революціонера, вічно актуальне гасло:

«РОЗКУЙТЕСЯ! БРАТАЙТЕСЯ!»

Гасло, як постріл.

Але поза цим усім більше нічого. Над кішами й над зразками портретів чваньковитий напис:

«ЗРАЗКИ МІСЦЕВОЇ ПОЛІГРАФІЇ ВИКОНАНО В ДРУКАРНІ ІМЕНИ В. ЛЕНІНА, 1925 РІК».

І все. На портретах внизу петітом надруковано назву друкарні, тираж «5.000» пр. та рік видання 1925, а те місце, де звичайно розписуються автори, замазано густою чорною фарбою. А може там воно так і було.

Колька, що бачив це вже «сто разів», нетерпляче чекав дівчат, підганяючи. Нарешті потіг їх далі. Дівчата, поийкавши для годиться з «дива», пішли за ним. А коли дівча-

та пішли, тоді Барат таємниче озирнувся на боки, тихенько повернув гачки на однім кліште, зняв його зі стіни й показав Аті зворотний бік ...

Там було вирізано — «Петро Сміян, 1925 рік.»

«Це ще як «він» був зовсім зеленим хлопцем... був у дитреспубліці ... талановита бестія!..» — прошепотів Барат до раптом збентеженої дівчини з якимсь особливим співчуттям, швиденько чіпляючи кліште назад на стіну й міцно прикручуєчи гачки. Він говорив і дивився в її очі з запитом і співчуттям ... «На всіх інших кліште «його» ім'я видовбане долотом геть, щоб і сліду не було, але тут лишилося, я це кліште заховав, а тепер бачите як воно прикручується... отак о...» — докинув він так само пошепки і пішов швидко від стенду. Розгублена Ата за ним. Вона стиснула уста й не проронила ні слова. «Що це має все означати? В чому річ ?!..»

Ата зупинилася біля вікна. Барат повернувся й став поруч. Так вони стояли довго, ніби під враженнем баченого. Барат морщив брови, «думав щось тяжко», зідхав співчутливо, далебі «підтримував» Атині «тяжкі думи» ...

Враз Ата здригнула, — вона хотіла щось запитати, щось про «нього» у цієї всезнаючої людини ... Він же все знає! Безперечно все... Запитати!.. Це непереможне бажання рвалося з її язика й вона борюкалася з ним. Нарешті перемоглася, — глянула в очі й уловила там таке ж саме бажання розпитувати її. Там стояв суцільний великий запит ...

Ата швидко обернулася й пішла. Пішла геть.

А вже на дверіх кинула чимно: «Вибачте... Я вже муши йти...»

Така була друга пригода, що сталася з Атою під час тих походеньок «дівчат нашої країни».

XVII

У сюзерена

(великий адоратор)

На другий день Ату викликано в НКВД. Цим було на-
положано весь театр. Хоч ніхто про виклик і не повинен би
був знати (власне, не міг би знати), бо Ата про те нікому не
докладувала, але чомусь всі про те моментально візнали.

Виклик було зроблено дуже делікатно.

Уранці, десь годині о десятій, під час праці, на горішньо-
му балконі раптом з'явився старий Харитон і, немов архан-
гел з неба, гукнув через усю залю згори вниз:

— Дахненя! До телефону!... — і додав бурчливим то-
ном: — «На цей раз якась поклонниця!»

На сцені всі засміялися, а Ата побігла через усі фойє до
директорового кабінету, де був телефон.

В директоровому кабінеті було порожньо. Телефонна
рурка знята з вилки й лежала на столі, чекала.

— «Дахно!» — сказала Ата, прикладвши рурку до вуха,
трохи сердито; вона не любила коли її відривали від праці.

— Дуже приемно, — посміхнувся хтось чемним і дуже
ласкавим, і безпечерно закоханим голосом на тім кінці про-
воду; голос був дівочий, такий юний і такий мілий, і вичу-
валося з нього що власниці його таки приемно чути спів-
бесідницею. — Чи Ви дуже зайняті, товаришко Дахно?

— Дуже.

— Дуже? — і трохи ніби смутку в голосі.

— Та дуже ж, кажу..

— Ах, от біда. Ну нічого. Вибачте, будь-ласка.

— А в чому справа?

— Та той... Справа дуже проста. Але негайна. І в Ва-
ших інтересах. Вам треба зйти до пашпортного столу, це я

звідти дзвоню, тут на анкетах вашої давньої прописки бра-
кує вашого підпису... як воно так сталося! Треба це пола-
годити. І тільки. Це забере всього хвилину часу. Пробачте
й не гнівайтесь.

- Добре. Коли мені зайдти?
- Попрошу Вас, якщо можете, рівно через 20 хвилин.
- Гаразд. Через 20 хвилин.
- Допобачення... — прожебоніло трохи сумно в рурці.

Ата подалася причепуритись. А як уже зібралася, в двері почали зазирати подруги й товариші й дивилися на неї зля-
каними очима. Ата не надала цьому значення, — «артисти». Не надала значення навіть іронічній репліці Січкаренка,
що, зустрівшись у фойє, кинув їй навзdogін співомовно:

«Пока... Пока...» — і помахав глузливо рукою, ніби навіки прощаючись із своїм лютим ворогом.

«Докучливий злючка» — тільки й подумала про нього Ата. «Теж равлик, але отруйний, о!»

В пашпортному столі, куди Ата прийшла рівно за 20 хвилин, ніякої дівчини не було, можливо вийшла десь.

— Хто мене кликав? — звернулась Ата до начальника пашпортного столу, людини в уніформі йз таємничим зламом брів, що аж звівся тільки но вглядів її, й з великою ціка-
вістю обdivлявся всю.

— Зайдіть до кімнати Ч. 10, — промовив нарешті начальник по оглядинах і показав рукою нагору.

Кімната Ч. 10 виявилася кімнатою начальника «ОВ НКВД», так стояло на дверіх, на шкляній табличці. Але значення цих літер Аті зразу навіть не дійшло до свідомості як слід, бо вона ніяк не могла би подумати, що її кличе начальник НКВД; вона навіть і на хвильку не завагалася, постукала й, почувши голос, увійшла.

За столом сидів якийсь зовсім зелений юнак в уніформі, чорнявий такий і окатий.

— А-а... Добриденъ, громадянко! — протіг юнак назу-
стріч ніби чемно, а насправді іронічно а сам навіть не під-
вівся з місця. Видно було, що він спеціально це зробив, як і спеціально чекав на Ату й знав добре хто прийшов. —
Добриденъ. Сідайте будь ласка... — а очима так і запряв,
оглядаючи Ату з стіп до голови.

— Добриденъ, — привіталася Ата; і тільки тут раптом на ній усе потерпlo. «Ну от і все!» «Вловили як пташку!» — відкарбувало щось усередині. Але на зовні Ата намага-

лася бути спокійною. — Це ви мене кликали? Це ви дзвонили? — запитала енергійно й ділово, як людина, якій дуже ніколи. На запропонований стілець вона не сідала.

— Так, це я дзвонив... Власне, не я. Це вас кликав сам начальник. Він скоро буде. З ким маю честь говорити?

— З тією, кого ви кликали.

— Ах, правда... Я й забув... — засміявся юнак. — Одначе у вас і язичок! Нівроку. Як у гадючки...

— Дякую... — Ата буйно почервоніла від образи. Юнак це помітив і поспішив поправитись:

— Ах, вибачте, вибачте... Ну-ну, не гнівайтесь... («Тут не гніваються», промимрив.) Та сідайте ж, будь ласка, сідайте.

Ата сіла на краєчок стільця, насупроти юнака. Все така ж червона, пломеніюча, сиділа й дивилася в обличчя зухвалиця близкучими очима. Чекала, що ж буде далі. А юнак:

— Чого це ви така наїжачена? Ага, це ви перелякалася... Признайтесь, вам страшно? Ви перелякалася?

— Гм... Чого б то мені було страшно?

— А от мене.

Ата окинула юнака підкresлено скептичним і презирливим поглядом:

— Щось не дуже то ви страшний.

— Хіба? А оце? — взявшись юнак за близкучі відзнаки на ковнірі, вивертаючи їх до Ати, щоб краще бачила. Ата подивилася на відзнаки, не розуміючись на них, помовчала розгублено. А тоді тоном що й перше:

— Якщо ви покликали мене щоб лякати, то... то...

— «To» що?

— То — ви ж знаєте прекрасно, що я дуже зайнята, я працюю...

— Нічого. Може та праця вже й непотрібна вам... Є серйозніша праця. Е-е, скажіть, будь ласка, ви до церкви часто ходите?

Серце в Ати тъохнуло, наче обірвалося й упало; але вона замість розгубитися, засміялася голосно.

— Чого ви смієтесь?

Ата сміялася далі. Юнак змішався, потім роззлостиився.

— Чого ви смієтесь, я вас питую!

— А того я сміюсь, що смішно. Ви так напали на мене раптом, як нібито в моїй особі впіймали бандита, або злодія, душогуба... Ви питаете мене, чи я часто ходжу до церкви?

— Так.

— А вам що до того, хлопчику? (це вирвалося зовсім несподівано й занадто зухвало, либонь з переляку).

«Хлопчик» як не скипить, як не стукне-грюкнє:

— Як ви смієте таким тоном зі мною розмовляти ? ! !

А Ата й собі з ще більшим обуренням і аж з слізами в голосі:

— Як ви смієте на мене так кричати ? ! ! Що я вам, — з вулиці ? ! Га ? ! Цитьте! Не говоріть! Мовчіть ! Цитьте ! .. Цитьте ! .. Я не хочу вас чути ! .. Цитьте ! .. — Потім, трохи скаменувшись, серйозним голосом: — Мене кликав начальник, і я прийшла щоб з ним розмовляти.

— Я тут начальник ! ! А ви... ти ! .. ти ! ..

Ата знову вибухнула, скопилася, щоб іти геть, щось крикнула гнівне, протестуюче... В цей час відчинилися бічні двері й увішов Сазонов. Одягнутий в гумовий плащ і з хлистиком у руці — либонь щойно з дороги. Обличчя в Сазонова червоне, люте. Він блискнув очима на юнака, той зблід, встав і пішов до вихідних дверей, Сазонов його провів і чути було як прощідив крізь зуби — «Ішак!» Провівши так юнака за двері, Сазонов повернувся до Ати, посміхаючись всім своїм обличчям.

— А-а-а... Кого я бачу! Приємно, приємно бачити таку дорогу гостю. Добриден, добриден! — підійшов і подав руку. — Сідайте, сідайте. І почувайтесь, як вдома.

Скинув плащ і разом з хлистиком кинув його на софу, що стояла під правою стіною. Сам сів насупроти Ати на кінчик стола, сидів і гайдав ногою, дивився пильно-пильно на Ату, оглядав її з посмішкою всю, дивився в очі й був чимсь приємно задоволений.

— Ну-с, дитя мое! Радий вас мати за гостю... Я вас знаю. Та хто вас не знає... Ну-ну, не будьте така сердита... Я чув випадково вашу оце розмову з сержантом, тобто ваш спільній крик. Ха-ха-ха... «Хлопчику!» Той хлопчик здумав до Вас позалицятися, а замість того налякав. Сказано дурень. І Ви дуже злякалися?

Ата слухала начальника тривожно й нашорошено, але тим часом «заспокоювалась», вже посміхалася, хоч і натягнуто.

— Нічого. Він не налякав мене, а лише розсмішив.

— Так? Та чув, чув... І це чув... Чув що ви й до церкви ходите... Це правда?

- Що?
- Що ви, ну, скажем, учора були в церкві?
- Правда.
- Що?! — Сазонов здивувався. Він думав, дівчина буде вибріхуватися, як то роблять всі, а тут така пряма й тверда відповідь. — Ех, ви! Дитя ви наївне!..
- А хіба то таке зло, товаришу Сазонов? — і глянула в обличчя пильно, намагаючись розгадати наперед, чого цей барчистий, кепсько обтесаний начальник, що розіграє з себе великомудшого вельможу, чого він від неї хоче й чого від нього можно сподіватися. Під близкучим поглядом кришталево-чистих дівочих очей Сазонов зніяковів, його очі побігли по ріжких предметах на столі, а сам він пересів з краєчка стола подалі, на той стілець насупроти, на якому щойно сидів сержант.
- Хіба то таке зло? — повторила Ата підбадьорена, тріумфуючи в душі, що це не вона а він опустив очі, під її поглядом, і відступив, відступив! Це вже її перемога, моральна перевага. — Хіба то таке зло?
- Ну, зло не зло, але й не добро, для вас... — промімрив Сазонов, закурюючи цигарку. Закурив. Пустив хмару диму, заховавшись за нею. А як хмара розтанула, обличчя Сазонова вже знову було опановане, та сама усмішка, той самий пильний погляд і та сама цікавість в очах.
- То навіть дуже погано для вас... — проговорив серйозно, співчутливо, а очима спостерігав кожну риску кожен порух на її обличчі. За посмішкою ховалась велика цікавість. Видно було, що таке спостерігання цієї дівчини зблизька робило йому велику приемність; лише уникав прямого погляду в очі.
- Чому погано? — перепитала Ата, тим часом теж пильно й з великою цікавістю розглядаючи Сазонова, та все намагаючись дивитися прямо в очі, усторч. — Чому погано?
- Ну, хіба ви не розумієте?
- Не розумію.
- Сазонов пустив знову густу хмару диму й засміявся з-за неї, зареготався. Ата посміхнулась теж. Вона не тільки розуміла, що її брехня зовсім прозора й тому зухвали, вона розуміла й які з того можуть бути наслідки, але в той же час вона прекрасно зрозуміла (підмітила) одну річ, яка піддавала їй відваги саме так розмовляти, а саме: вона підмітила, що Сазонов хоче порисуватися, хоче показати себе з

надзвичайного боку, хоче показати себе великодушним володарем, хоче попишатися своєю силою й могутністю, — силою пана, який має право на примху, а тією примхою має бути вияв великодушності й шляхетності. Прояв, так би мовити, людини. І навіть з батьківськими почуттями. І то напевно було так підтасовано, що спершу розмовляв з нею той задавакуватий, вульгарний і самовпевнений чванько сержант, розмовляв мовою цієї установи й її стилем. Все зроблено для того, щоб створити зумисний контраст між «слугою» й «паном», між брутальністю й чесною прихильністю. І от «пан» хоче показати свою прекрасну душу. А показування душі в такій установі, це демонстративне показування сили — «от схочу й зроблю так», «а схочу — зроблю й інакше!».

— Ви прекрасно розумієте, чому погано, — заговорив Сазонов. — А якщо не розумієте, то зрозумійте: дуже погано! Я вас хотів попередити... Тільки попередити. Бажаючи вам добра.

— То ви мене для цього й покликали?

— Так.

Павза.

— Дякую. І варто було так турбуватися?

Сазонов взяв у руку костяний ножик для розрізування книг і паперу, покрутив його, подивився на Ату довгим поглядом і проговорив мляво, але з притиском:

— Хто зна... Може й варто.

— Гм... Дякую. — Ата посміхнулася, хоч на душі їй стало зовсім не до сміху. Вона зрозуміла, що вся ця великодушність награна й що, власне, відбувається дуже тонка й хитра гра, їй що над нею нависла велика небезпека. Та небезпека однаково велика в обох випадках: у випадку зацікавлення нею Сазонова, як мужчини, й у випадку зайнтересовання його, як начальника НКВД.

— Ви стурбовані, — посміхнувся Сазонов. — Але не турбуйтесь. Те що ви були в церкві, це ще не такий великий гріх, хоч це моральний розклад і поганий приклад для інших. Є у вас гріхи тяжчі. Але ми про них поговоримо іншим разом, якщо ви матимете охоту. А зараз — я до вас більше нічого не маю... Абсолютно нічого.

— Я можу вже йти?! — зраділа Ата явно, навіть пропустивши страшну фразу про «гріхи тяжчі» («пускає туман»).

ну чоловік»), і це не вислизнуло з-під уваги Сазонова. Сазонов посміхнувся:

— Авже ж можете йти. Хібащо от що... Посидьте ще хвилинку. Лише хвилинку, а тоді вже й підете... Так хібащо от що... Але умовимось: ви відповідаєте широ.

— Очевидно.

— Чудесно. Так скажіть мені, будь ласка, чи ви дуже певні в тих, що були разом з вами, або точніше, в тих кого ви бачили протягом того дня?

— ?!.. Я вас не розумію.

— Ну що ж тут незрозумілого? Чи ви ручаетесь за всіх тих людей, які були й які зустрічалися вчора з вами, як за людей порядних, як за людей чистих перед... е-е... перед вами й перед на м и всіма?

Ата затрепетала душою. Але трималася назовні спокійно.

— Я вас не розумію, товаришу начальник НКВД.

— Гм... Тоді скажемо прямо — ви вчора зустрічались з таким Баратом. Ви зустрічалися з ним?

— Так...

— Отож... Ну, Ольга Шведова й Матильда — це порядні дівчата, чесні советські патріотки, але Барат!.. Чи знаєте хто він, тобто, чи не могли би ви мені сказати, х т о в і н?

— Кажуть, директор музею.

— Ні, це не тільки кажуть, а це так і в дійсності є. Але от він сам всюди (та ще й голосно) каже, що він «петлюрівський офіцер», так як ви на це? Чи може те що він сам каже — це, мабуть найменше ймовірне? Тим більше, що в Петлюри не було офіцерів, а були «старшини», — як ви думаете? Ви ж з ним розмовляли...

Ата відчуває, як її охоплює відчай і земля під нею хитається. Вона почувавшася так, ніби її хотять примусити прилюдно роздягнутися до-гола й облити себе брудом, облити брудом власну душу, змушуючи отак на когось щось говорити. Опановуючи хвилювання, Ата говорить сухо, а в той же час майже благально:

— Товаришу начальник НКВД! Я думаю, що в цих ре-чах я зовсім не тямлю нічого...

— Гм... — посміхається Сазонов ледь помітно, іронічно: — А в церкві ви теж не тямите нічого?

— В церкві?.. В церкві я теж не тямлю нічого, але я там була і... може... знову буду... і за церкву ви мене можете карати, будь-ласка. Що ж до того чоловіка, то що я про нього можу знати?

— Гм... Я думав, що ви нам допоможете... — промовив начальник роздумливо, з жалем. — Еге ж. I тому вирішив був, що про церкву ми забудемо... М-м-да...

Ата заніміла. Її огорнув справжній жах. Жах і відчай, — вона зрозуміла про що йдеться. Її заплутують в тенета! Йдеться про те, щоб вона, рятуючись від кари за церкву, зробилася «стукачем», як то кажуть, донощиком. З розпачу за малим не заломила рук. Стрималась. Насупилась. Промовила рішуче, навіть трохи грубо:

— Слухайте, хто той чоловік — я не знаю, й знати не хочу; це мене зовсім, зовсім не торкається.

Сазонов посміхнувся:

— Ви думаете, що не торкається?

— Так. Певна цього... — павза, й несподіване запитання усторч: — А ви як думаете?

— Я?! — Довга павза. — Я думаю... Я думаю... — і весело засміявся. — Я думаю теж, що це вас не торкається!! Ну, пожартували й досить. Я дуже й дуже прошу вас заспокоїтись і не хвилюватись. На цім наша розмова може й закінчитись. Будьте спокійні й не турбуйтесь... Все це так, знічев'я... Ну, там на дозвіллі трохи над цим подумате, так собі, трішки лише, й розум прийде сам. Тоді ми й побачимось. Так?

Ата мовчала. Вона звелась і стояла схвильована й розгублена вкрай.

— Ну-ну, ви вже й розгнівались. Я бажаю вам добра, ви це запам'ятайте. А ще запам'ятайте таку річ, на всякий випадок: цієї вашої візити не було. І цієї нашої розмови, як і розмови з тим «хлопчиком», теж не було. Гаразд? І про того негідника Барата забудьте. Взагалі забудьте. Оце і все. А тепер бувайте здорові. Як бачите, з вами нічого не сталося й зовсім ми не такі страшні люди, як дехто думає... (посмішка).

Попрощавшись, Ата швидко вийшла. Вибігла. Голову її розсаджує вир думок, одна другої дикіших, одна другої химерніших. Бачила, що їй на шию накидають аркан, вже накинули... Бачила, що вона заплуталась десь в хитро розставленому павутинні, що розмова про того Барата зовсім

не того призначення, як то видається на перший погляд...
Бачила... Нагло їй спала на думку одна дрібниця, а саме:
той начальник ані звуком не обмовився ще про одну особу,
яка ходила разом до церкви — про Кольку Трембача. Ата
аж стала і все на ній потерплю. «Так от хто провокатор!!
От хто доніс!»

Заточуючись, мов п'яна, Ата дотеліпалась до скверика,
що насупроти будинку НКВД, й там сіла на лаву. Взялася
за груди — серце билося як скажене. «Боже! Колька доніс!
Безперечно це він доніс! Та як же це?! Такий милий, гарний
і закоханий у всіх хлопець і — доніс на всіх?! Га? Що ж
це таке?!»

Тут помітила, що на другім кінці довгої лави сиділа в
затінку ще якась людина.

— «А-а... — озвалась людина фамільярно страшною
октавою. — Товаришка Дахно! Привіт, привіт! Так це ви
«там» працюєте? — кивнула людина на будинок НКВД.

Ата згоріла, а людина додала ще жару:

— Я бачив вас там у вікні з Сазоновим... З того боку
вікно...

Ата аж схопила людину за руку... і впізнала: вона цю
людину знає, — це Чубенко, старий партизан Чубенко,
голова партизанської комісії! А бачила вона його не раз в
столярній майстерні, в гостях у Гилімея. Навіть пригадала
розвому їхню втрьох — смішну розмову про страшний суд.
Ата змолилася, аж крізь слізози:

— Товаришу Чубенко!.. Не говоріть... Ах, не говоріть
такого!..

— Ну, ну, не буду, дочки! То я пожартував... А нашот
«товариша», то ти той... Я батько тобі, дитино! Дід!.. —
смішок, добрий, таки батьківський.

— Простіть... це правда... Батьку! Батечку!..

— От-от-от... О!.. — щось Чубенкові запорошило око.
— Ох... Яке ж і солодке дитя з тебе!.. Ну, ну... — Дід
закректив, розправив вусяра й витер долонею «запорошене»
око. — Так чого він хотів від тебе той барбос?

Ата озирнулася навколо, взялася за голову й звелась,
похитуючись:

— Якщо ви батько, то цільте, мовчіть, прошу я вас, про-
ведіть мене трохи, я зовсім хвора...

Чубенко посмикав запорозькі вусяра, загрібши їх жи-
лавою рукою, і звівся, радий її проводжати, — й вони піш-

ли геть зі скверу, з-перед цього проклятого будинку. Чубенко й сьогодні був напідпитку, але цього не було дуже помітно, та й Ата знала, що такий Чубенко вічно й що він підпитий найкращий, нікому не шкідливий. А Чубенко був зовсім зворушений Атиним розгубленим і погнобленим виглядом і ніяк не міг мовчати, потішав:

— А ти, дочко, не журись. Плюнь на того мерзавця... Плюнь і хай він барбос сказиться. Він на те мерзавець і існує, щоб псувати людям життя...

Ата не слухала підпитої мови. В голові їй крутиться шалений вир думок. І все навколо того самого. Вирішила негайно піти до Кольки Трембача. Знайти його й усторч запитати, — що він скаже, як він дивитиметься в очі. Пр-р-р-вокатор!

І поспішала все дужче й дужче.

Коли переходили базарну площу, Ата раптом зупинилася і схопила Чубенка за лікоть:

— Хто то такий?!

Ген-ген з базарної площини сходив на проспект Барат. Чубенко стверджив що то Барат, але Ата й без нього знала, що то Барат, однаке настоювала на своєму запитанні:

— Хто то такий? Хто він?

— Ага... Та хто ж його знає, дочко. Колись був офіцером лейб-гвардії «його імператорської величості»; під час революції був полковником в армії Денікіна, душив нашого брата... Потім був у Врангеля — теж душив... А як уцілів — невідомо. Загадка, брат... Та й нехай іде до чорта...

— А в Петлюри він був? — запитала раптом Ата, не втерпівши. — І кажіть мені щиро!

Чубенко подивився на Ату пильно-пильно, й відповів запитанням на запитання тихо:

— Це для кого, для Сазонова?

Ата вдруге згоріла від сорому, але промовила твердо:

— Ні, це для мене... Сазонов знає й без нас...

— А, так, це правда... Ну так він каже, що в роді був. Хоч я його не зустрічав тоді... а то б повісив. Каже, що був він і в Петлюри, тоєсть в Симона Васильовича...

«Ясно!» Ата рушила вперед ще швидше. «До Кольки! До того негідника, до того малого злодія! Спитати його! Спитати!»

Чубенко ледве встигав. Вкінці площині Ата зглянулась на старого.

— Спасибі Вам, батьку! Тепер я вже піду сама. А Ви йдіть... так, так, Ви підіть до Гилимея й до Харитона, там поговорите про страшний суд... Прощавайте...

Чубенко засміявся й насварився пальцем: — Ич ти!... Чула значить... Ну, з Богом, дитино!... Ну, а на того барбоса ти плюнь... І на страшний суд теж... то для Сазонова!

Ата навіть недослухала кінця фрази, подалась.

Кольки Трембача Ата так і не побачила. Не знайшла ніде. А тим часом поки вона бігала отак всюди, шукаючи, буря гніву в серці помалу вляглася. А потім і взагалі погасла. На місце неї прийшла й загніздилася в серці туга, жаль. Туга й жаль на людську нікчемність, на людську нищість. Ата покинула шукати Кольку й зажурена, й безмежно стомлена, не так фізично, як душою, перемучена всім, пішла до театру.

А вже як отака зажурена прийшла до театру, несподівано її осінила найтривожніша, й найболючіша, і безсумнівно найвірніша думка за увесь час: думка про те, що Сазонов мав зовсім інше на думці й зовсім про іншу людину хотів би її розпитувати — він хотів би її питати про Петра Сміяна. Так, так! Безперечно в цьому вся суть. В цьому зерно трагедії, що десь назріває. В цьому центр вузла, що в'яжеться. І саме тому він запитував про Барата, перевіряв, чи орієнтується вона, що той е «стукачем» у Сазонова. Це ж так ясно! Боже! Як це їй одразу не могло прийти до голови! Як можно отак здуріти!

Від цієї думки все інше відійшло геть, і навіть жаль на Кольку. І від цієї ж думки журба й лірична печаль «все-прощенська» обернулися на тривожний біль, нерви напружилися знову, аж наче задзвеніли...

Ждала чогось непоправного...

Однаке минали дні й нічого не ставалося. Й Сазонов більше її не тривожив.

Може й справді все те було так, «znічев'я».

XVIII

В годину пізню

Уночі над театром горить Волосожар, як мерехтлива загадкова емблема тих, ззовні закутих рабів, а в душі — непогамованих мрійників і фантастів, що десь там, ніби мотилі, пробиваються до світла; що десь там «товчуться» в час пізній, в час коли «чорти навкулачки б'ються»; тих мрійників, що не знають утоми, утікаючи від дійсності в світ вифантазуваний... Волосожар, як гроно пломенюючих діямантів в короні невидимої царівни, як сузір'я перлин в волоссі легендарної полонянки, коханки й трагічної дружини паши турецького, Марусі Богуславки...

Він — Волосожар — стоїть над далеким затуманеним обрієм і тихо миготить дрібносінським миготінням купки зорянного нілу і здалеку видається, що то на театрі, на самім шпилі центральної вежки припнято гроно ілюмінаційних лямпок — вони тремтять в безодні ночі й горнуться щільно докупки, як сироти в безмежній тишині космічної пустелі, в синій порожнечі. Але то здалеку. А зблизька — театр стоїть темний, понурий, загадковий, полискуючи мертвим холодним полиском вікон, і ніяких лямпок на ньому нема; Волосожар стоїть за ним — громадка манюсінських зірочок, що туляться одна до одної, щоб не розгубитися в вічності.

Темна постать виходить ген угорі на найвищий балкончик, маленький, як ластів'яче гніздо, припните під самим дахом, — і стоїть в темряві, зіпершись на ажурні, невидимі знизу, ґратки. Стоїть і дивиться на Волосожар... То той, «божевільний». Він виходить крадькома зі своєї майстерні, як з келії самотнього ув'язнення, і стоїть над містом, і дихає жадібно, — вдихає на повні груди п'янке повітря ночі. І десь там посміхається.

Він вдихає млостъ терпку життя і цвітіння невидимої землі і вдихає зоряний пил, що сіється згори; він зором своїм печальним хоче охопити все з високості, хоче обійняти всесвіт. Але він бачить тільки Волосожар, — загадкове

сузір'я, супутника всього його життя, сяйво недосяжне, але для нього животворяще, як чарівний талісман. Це чарівна точка рідного неба над рідним містом, до якої він все життя припнутий серцем.

Коли він народився на світ — тієї ночі цей Волосожар десь отак стояв на небі...

Коли світ в його очах вже перестав гойдатися перекидя а став прямо і очі вже почали вірно реагувати на світло, а вуха на звуки, — він уперше побачив його, цей Волосожар загадковий... І це він і почув його тоді, коли він зазирає до його колиски крізь вікно й мерехтів під звуки материнських пісень колискових... Це було перше-найперше що він почав у світі бачити і чути — оце гроно мерехтливих цяток, далеких-далеких, материнськими піснями озвучених, і таких таємничих, що й не відомо, чи то вони мерехтіли десь поза ним, а чи в самій глибині його народженої душі. Оце сяйво і звук навколо нього — це була перша його свідомість, перший проблеск тієї душі новоприбулої в світ...

Коли він був хлоп'ям — це гроно щось ворожило йому: він цілі вечори просиджував на порозі хати, здивовано зачарований у це далеке мерехтіння казкових діамантів. Маті казала на них — «квочка». Дійсно, це була купка манюуніж зоряніх курчаток, що дзьоботіли на небі... Але всні кудись манили його й кликали, обіцяли щось невідоме й чудесне, — неспізнані дивоглядні світи, небачені квіти і музичку, хвилюючі радості, — величезний захоплюючий світ, щоб летіти в нім летом орлиним, летом голубиним, ще й летом щебетливим-ластів'ячим...

Коли він став юнаком і в душі його прокинулись якісь хвилюючі неясні пориви й жадання, шукання найближчого й найдорожчого друга в людському морі, — Волосожар цей мерехтів до нього мерехтінням дівочих очей, іскрами сліз надії, любови й радости, й тремтливого поклику в них... й могутнього крику з невідомого, неспізнаного...

Волосожар...

Він був свідком його перших запаморочень і перших розчарувань і катастроф, свідком великих знахідок і ще більших болючих втрат...

Він ділив з ним ночі самоти і відчаю...

Він зазирає до нього крізь тюремні гратеги й живив серце надією...

Він зазирав до нього в камеру смертників і потішав душу тихою радістю обіцянного забуття й вічного спокою...

Він мережкотів до нього на «Сабуровій дачі» крізь туман божевілля і утримував його на грані остаточного занiku, — на грані між ще таки не згаслою свідомістю і вічним проваллям, тьмою, з якої вже нема поверту... Це було ну зовсім так, як і на самім початку, в дитинстві: він мерехтів так, як і тоді, коли вперше виводив його щойно народжену душу з темряви, з вічності, з небуття, з чорного провалля до ніжних пісень материнських...

Волосожар...

Провідне сузір'я його життя. Нерозгадане, тремтливе, мінливе, химерне.

Що ти пророкуєш тепер? Шо ти готуєш тепер? Свідком яких ще радостей і катастроф, і яких несподіванок ти маєш ще бути?

Волосожар мерехтить і міниться. Хисткий, перлямутровий, звабливий для ока і невловимий для серця, таємний і незагнаний, як людська доля.

І стоїть людина задивлена в те хистке мерехтіння свідка всього її життя й, мабуть, провидця її майбутнього.

Як би те майбутнє вгадати!

І людина посміхається, — зовсім не тяжко те майбутнє вгадати, ту долю вичитати з того мерехтіння. Доля та — про же ч а. Нірвана мільйоно-льйоно-літньої космічної пустелі. Пил. Той пил, що в нього обернулися мільйони-мільйонів істот людських і не людських, і найщасливіші з них, може, ті, що пил їхній занесло десь в космічні простори і він тепер сіється, як пилок зоряний, з небес — це значить вони існують десь в якихось манюньких атомах. І туди кличе й його цей Волосожар. Ні, не кличе, а просто чекає й дивиться з незмірного далека. Бо все має статися без жадного поклику...

Людина посміхається. Потім поводить плечима — по ній пробігає хвилька не то іронії, не то болю. На нього дивиться вічність, а... Ну й які ж ті люди смішні там унизу, зі своєю метушнею, злобою, нетерпимістю й вічним хапанням за горло, з таким гоном до увічнення себе отак нібито.

Він стоїть і посміхається. Ніхто не бачить його посмішки, такої змученої й такої вибачливої, болючої гримаси душі задивленої в мілійони людських страждань без глузду і без потреби і в безліч людських, йому видимих, тіней, що прой-

шли як та пара межи цією землею й тим гроном да-а-алеких світів, і канули в забуття... Ніхто не бачить цієї посмішки. А якби хтось побачив, то до всіх легенд про цього маньяка добавилась би ще одна легенда про те, як цей маняк дивиться уночі на Волосожар. Як він стоїть межі небом і землею й дивиться на Волосожар нерухомо, непрітомний у своїй самотності.

На Волосожар набігає хмарка. Від цього маняка раптом згадує ті, недавно бачені, дівочі очі, закриті рукою... І його серце починає щеміти. Так солодко й так боляче. Ніби хтось у нім починає плакати. Ах!... Людина зідхає. Він — пісок мільйоноліть, пил вічної космічної пустелі, відчужений вже від усього мандрівник міжзорянних холодних пустель, — але як же ж його серце починає щеміти!!.. Бо його серце приковане до землі!

Дівочий образ вдирається в душу й баламутить все, — і міжзоряні пустелі, і холодний блиск вічності, і філософську посмішку, і гамлетівську зрезигнованість, все, — просяні очі дивляться в душу й вона починає наливатися теплом, вогнем, зацвітає казковим цвітом великої людської радості й великої людської земної туги...

Людина притискає руки до грудей напроти схвильованого серця. Дивиться очима на Волосожар мерехтливий, а серце виривається з грудей і тягнеться вниз, вниз, вниз, геть туди, в темряву, в темряву і щемить, щемить...

Голова йде обертом...

Бо його серце приковане до землі.

XIX

Герой унікальний

Галерея портретів в Атиній свідомости все поповнювалася унікумами міста Нашого. Правда, в тій мерехтливій безмежній галереї (галереї юнацької всереструючої пам'яті) здебільша були не унікуми, а сила-силенна ріжких «равликів» — знеосіблений типаж знеосібленої епохи з усім її знеосібленим реквізитом, — так, «хтось у сірому» розмножений на циклостилі.

Ці знеосіблені «равлики» становили, так би мовити, загальний відділ.

Потім ішов відділ не взагалі «равликів», а екстра-равликів, — людей безсумніву цікавих, часом яскравих до надзвичайності і кількаплянових — не то що двосторонніх, як дволикий Янус, а кількаплянових, модерних.

Потім ішов відділ просто людей, прозорих і зовсім безхитрісних. Але там був тільки один портрет Харитона.

А потім ішов відділ і не-людей і — мабуть і не-равликів. А втім — хіба ж так просто розбереш. В кожнім разі це відділ «героїв нашого часу», істота хоч і не прозорих, але мабуть не загадкових, а простолінійних, як палка. Цей відділ був малий, але ж і показний. Там були все великі риби, офіційні світила офіційного неба, творці і повелителі равликової епохи, спрощено односторонні, як риба камбала. Цей відділ блищає такими перлами, як Сазонов, гість з центру, Добрина Романов, Шубін, Страменко і їхня «генеральна лінія» Людмила Богомаз(ова), — й все поновлювався й поновлювався. Старі експонати доповнювались новими рисами, скопленими в процесі пізнання дійсності, вони, так би мовити, дозрівали (чи домальовувались) в епохальні документи. А до старих експонатів прибували нові, часом ще унікальніші, такі ж «герої», спрощені й прямолінійні, як тая таки палка. І та їхня прямолінійність часом була неймовірна, а для Атиного розуму й ніжного, ясного серця зовсім несприйнятна, як прямолінійність не доброго, а бридкого ви-

ключно злого начала. Та немає ради, треба їм давати місце.
Бо це ж — епоха!

Раз Ата була в клубі металістів... Власне, була на стальзаводному заводі «Комінтерн», а тоді поверталася поуз клуб металістів. Натурана несамовитим скреготом і грохотом, запаморочена чадом і засліплена вогненними гейзерами модерного пекла, вона йшла трохи очманіла та й потрапила раптом під приемний душ — під зливу дитячих голосів, що співали. Як весняна веремія перлин, пронизаних сонцем, вони бурхали з небес (з якихось великих вікон) і все заливали. Це ніби лилася сонячна янгольська музика... либонь такою янгольська музика мусіла би бути, якщо вірити старим книгам. Але й без жадних книг Ата сприймала їх, як щось небесне, райдужне, блакитно-сонячне. Це співало дитинство. І яка ж сила! Який же чар того оглушилого цвірін'яння, що в ньому й слів не ловить вухо, як у тих весняних горобців.

Ата не витримала й завернула до великих шкляніх дверей. Це був клуб металістів. Цікаво, що вони там роблять, про що вони розливаються так весело, так радісно, немов срібні дзвіночки ?!. Вони славлять день, сонце, весну, самі себе...

Але вони співали що інше. Та поки це дійшло до Атиної свідомості, вона мусіла зайти до самісінької залі, звідки виривалася та звукова бatalія, — до величезної залі клубу, оздобленої незмінними портретами вождів, прaporами, діаграмами, а ще оздобленої плякатиком на дверіх, зміст якого дійшов до свідомості аж потім.

Тихенько зайшла й сіла в куточку.

Ти скажи! І що ж вони так гарно співають ! ..

Велика маса дітей стоїть півколом біля сцени, перед маленьким диригентом, і заливається надхненно... Ні, вони стоять так вишикувано не перед диригентом, а перед групою дорослих людей, що сидять попереду важко на кріслах, як якийсь штаб генералів, сприймаючи цю дитячу ораторію на свою честь. Це були якісь високі гости. В центрі групи сидів хтось найважніший, хтось в окулярах і з великим шкіряним портфелем на колінах, — якийсь чоловік з виглядом професора. По тому, як шанобливо увивалася решта біля нього, можно зрозуміти, що це якесь висока шишка. І це на неї були звернені й очі всіх дітей. І це для неї гриміла й надхненна пісня з дитячих грудей. Пісня як гімн...

«Далой, далой манахов,

Лові-даві папов!...» — ось що вони співають! Та як же ж співають!

Знадвору — це був радісний хорал, хорал сонцеві й весні. Та такий він і тут, чомусь слова пропадають, як недоречність. Між змістом і виконанням існує рішуче колосальна диспропорція. Прірва. «Лові-даві!» — і — весняні дзвіночки. Співали цю пісню дзвіночки — зовсім малесенькі діти, заплющаючи оченята, як птахи.

Ага! (тут Ата згадала й усвідомила зміст автоматично прочитаного плякатика на дверіх) — це, значить, «огляд самодіяльності гуртка молодих безвірників». Так стояло на тім плякатику («Сьогодні огляд самодіяльності гуртка молодих безвірників»). А це, значить, такі безвірники — «безбожники». А ото, значить, комісія.

Хор малих ентузіястів гремить так радісно, так весело, так дзвінко, що ніяк не можна відчути ані припустити, що ці малята вже в щось не вірять і когось можуть «ловити» й «давити». Навпаки, з радісного, надхненого співу проривається безмежна й полум'яна універсальна віра тих, що починають жити, — віра в усе, — віра в чудесні пригоди, в те, що вони от зараз кудись «полізуть», вирушать у якусь чарівну подорож, в веселу екскурсію якимось казковим поїздом чи літаком на самісіньке небо й щось там будуть «розганяти» — якихось, може, комах, а чи нечесних звірят казкових. І не зі злоби розганяти, а для забави дитячої, веселої.

«Весняні квіти»...

Це значить такий «гурток безвірників».

Один тільки диригент серйозний і трохи зляканий. Такий же малий, як і решта, він почувався дорослим і відповіdalним, — диригує, як справжній диригент, та все позирає положливо на великого «дядю» в окулярах: чи так? Щось ніби йому з нутра підказувало, що зовсім не так, зовсім-зовсім не так!

А «великий гість» дивився крізь окуляри на дітей захоплено і в очах його світилась гордість, — гордість якогось великого борця проти якогось великого «опіюму» й «манахов і папов», і світилась грізна рішучість полководця, що ось має цю всю гвардію зараз послати в далеку й страшну карну експедицію.

Коли діти перестівали, полководець витер окуляри, запотілі від зворушення, і похвалив на повен голос:

— «Добре, деткі, добрє!»

Він явно наслідував славний вираз Гоголівського Тараса Бульби, підробляючись з апльомбом, так би мовити, під традицією й під народ, але це кепсько виходило: він говорив не мовою Тараса Бульби, а якимось суржиком, з суздальським колоритом:

«Добре, деткі, добрє!»

Ата засміялась, — хто ж це? Хто це?!

І, ніби у відповідь, хтось голосно звернувся до окулярів і назвав «товаришом Подліпкіним».

«Ах!.. Так це товариш професор Подліпкін!.. Так ось він який! Ти диви!..» Вона часто, дуже часто, дивлячись як мотається червоний прapor на дзвіниці «розкуркуленого» собору, оглядаючи руїни прекрасної колись, старовинної козацької церкви на Миколаївському цвинтарі, бачивши павутину й мерзоту запустіння в зруйнованих вівтарях Успенської й Юр'ївської церков, бачивши потоптані й занедбані могили якихось невідомих предків у ограді Спаса, порослі кропивою й реп'яхами, дивувалася — чому це треба конче так поглумитися над могилами, хоч і не сучасних і не советських, але ні в чому неповинних людей! Чому це треба конче все руйнувати й оплюгавлювати, здирати гарні й нікому не шкідливі фрески зі стін церков, де понамальовувано таких мілих янголят? Дивувалася й все питала себе — хто ж це все робить? Знала, що це все робить оте «товариство безвірників», що випускає такі плякати й гасла про «опіюм» та про «даві папов». але х то іменно? Її цікавило, х то іменно те все робить, який він. Чула, що очолює те товариство якийсь дуже розумний професор на імення Подліпкін, навіть чула, що він походить з колишніх панів чи священників, учений, але який він? Чомусь він їй уважався упирем, вузьколобим вандалом, порослим щетиною, вічно неголеним нехлюєм, який нехтує зовнішністю, бо не має часу, бач — бореться проти «великого зла», давить «монахов і папов», руйнує все, здирає тих янголят, зрівнює могили предків, якихось невідомих покійників, обертає прекрасні будівлі храмів на мерзкі руїни, де кавчать сичі ночами... бо руїни брудні йому кращі за строгі й величні архітектурні споруди, коли вони цілі, де відбився величній і гордий дух творців-майстрів-архітектів! Таким уважався той професор Подліпкін. І як же вона тепер здивувалася, коли побачила його перед цими дітками й перед

собою — зовсім ніби й на упира не подібний, ще й який милий, як гарно й вознесенно посміхається.

«Добре, детки, добрे!»

Правда, це на сузdalський манір виходить у нього, але все ж таки це не упир. Окуляри блищають зовсім як у професора. Повен рот золотих зубів. Правда, злі язики кажуть, власних зубів позбувся він ніби при таких обставинах: як здіймали великого дзвоня з Успенської дзвіниці, «розкуркулюючи» церкви у місті Нашому, то той дзвін обірвався й «гепнув» об землю з великої високості, й репнув. І от як він «гепнув», то присутній при цій операції спостерігач, «головний безвірник» проф. Подліпкін, він же й головний організатор розкуркулювання церков, поточився з переляку й впав (а інші кажуть, що шматок цегли, вибитої тим дзвоном, ударили професора в зуби) — зуби йому повилітали... Відтоді в нього золоті зуби. І це для нього вийшло на краще — це додає йому солідності й ученості, та й антирелігійного газарду. Кажуть, золото для зубів йому подаровано з хреста, чи з евангелії Мазепи...

Після того, як діти переспівали «далой, далой манахов», ім стали роздавати якісь чепурні брошури, та й всім присутнім. Спочатку сам професор вийняв тих брошур звідкись цілий оберемок і віддав «диригентові», а той уже почав розподіляти, взявши собі за помічницю малесеньку дівчинку. Та малесенька дівчинка оббігла всіх, наділяючи малих (щоб читали своїм темним батькам і матерям!) і старих, хто був (щоб читали своїм нерозумним дітям) професоровою премудрістю. І навіть те дитинча прибігло в куток і тицьнуло одну брошурку в руки Аті. Таке смішне маля, як ті пухкеникі янголята з фресок Собору, так безжалісно поздираних товаришом професором. Ата не могла втриматися, щоб не погладити дівчинку рукою по голівці, по русавих кучерях, та не спитати: — «і як же ж тебе звати?»

«Ліля!»

Сказавши «Ліля», дівчинка зніяковіла й утекла, виконавши однаке професорове доручення — розповсюдивши на одну брошурку більше. Професор теж погладив дівчинку по голівці, там, далеко, біля гурту, — аж Аті серце ворухнулося з ревнощів і протесту.

«Ліля»... «Лілея...» — відмінялося Аті в голові дитяче ім'я і вона чисто відрухово хотіла крикнути тому, хоч і симпатичному з вигляду, але негарному через оте «добре, дет-

кі!», професорові, щоб він не чіпав тієї незабрудненої ще дитини. Але промовчала.

У неї в руках була червоненька брошура. Це популярно написана агітка антирелігійно-просвітнього змісту, написана «для народу». Вгорі, там де звичайно пишеться на всіх інших книжках «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», — написано гасло: «Релігія — опіюм для народу». А нижче — прізвище й ім'я професора Подліпкіна, тоді назва брошури — «Як повстала брехня про т. зв. Христа» — «наукова розвідка». А внизу — «Видання Товариства Безвірників».

Ата машинально відгорнула обкладинку тієї «наукової розвідки» — брошура починалася з короткої нотатки про самого проф. Подліпкіна... Ата так само машинально поклава книжечку в кишеньо. Щукала очима Лілю, стежила за нею, дивилася, як вона пурхала по залі, неначе метелик, і чекала що метелик той знову підпурхне до неї. Вона би її навчила інших пісень, ясних, як квітка-лілея, і ніжних та легких, як хмаринка в небі... Але Ліля не підходила. Вона, бач, вже була при ділі! Вона, бач, вже належала до професорського «гуртка»! Її душою, бач, вже володіли інші, деспотично! Метелик мерехтів райдужними крильцями, сам над ними не владний...

Ата посиділа ще трохи. Зідхнула й вийшла. Тим часом діти знову шикувалися до співу. «Крильця, мабуть, для того й дані, щоби їх боляче обсмалювати», ні, це банально. «Крильця, мабуть, для того й дані, щоби їх брутально оддириали ріжні фахівці, як вони оддирають фрески. О!» З цим Ата швидко пішла від клубу.

Чогось їй було безмежно жаль. Чого? Ну, чого тобі зрештою? Ні, мабуть це просто атавізм прадідівського, стихійного духу протиріччя. Все наперекір. «Разсудку вопрекі, наперекор стіхії», чи як там сказав поет.

У заводському сквері, що був подібний до парку, вона присіла на лавку. Згадала про брошуру. Вийняла її з кишені й розгорнула на першій сторінці.

«Автор цієї брошури, — прочитала вона короткі дані, — відомий науковець-атеїст, товариш Подліпкін, голова Ради спілки Безвірників. Цінність цієї його праці в тім, що сам він колишній член родини священика, якого потім зрікся й викляв і тепер розоблачає поповщину, знавши її добре з досвіду, в тім розоблачає й свого батька та матір, — в ім'я науки й у ім'я правди... В ім'я науки й в ім'я правди цей чесний беспартійний большевик (хоч і колишній попович)

тепер не жаліє й не щадить нічого, чим і мусить визначати-
ся справжній советський науковець, діяч науки. Своєю від-
даною працею на безвірницькому полі він окупив своє ми-
нуле вповні. Ця книжка мусить бути настольною книж-
кою кожного, а її автор мусить бути прикладом для наслі-
дування.

Рада Безбожників».

Потім починалася сама брошура. Вона починалася з гас-
ла, поставленого замість мотто й підписаного самим проф.
Подліпкіним, як цимес, як квінтесенція його геніальних
наукових праць, як його девіз:

«В ім'я правди не щадім нічого!»

Ата замислилась вражена.

«Т-так... Це добре... Лишається тільки устійнити, що
ж правда».

Згадала тих здертих з фресок янголят і ту Лілю бідо-
лашну... І зраджених батька та матір... Скривилась пре-
зирливо й гидливо. Ні, це не з духу протиріччя, це з самої
глибини серця! Струснулась вся... Потім озирнулася впра-
во і вліво вздовж по алеї, зжмакала брошуру так само гид-
ливо, ніби душила якусь гадину, а тоді сунула її в велику
урну, в залишну посудину, що стояла тут же поруч, в яку
скидається ріжне сміття й недопалки, та плюється, і з якої
курився, як завжди, смердючий димок, бо там запльовані
недопалки й сміття вічно тліли... Посудина ця — типова
плювачка й смітниця, широка внизу й вузенька вгорі, роз-
ставлена Міськрадою скрізь, по всіх «громадських місцях».

Вкинувши туди брошуру Подліпкіна, подарунок мале-
сенької наївної Лілі, Ата встала й пішла геть...

«Ліля... Лілея!»

І посміхалася насуплено:

«От якби в цю плювачку вкинути й самого „професора”
— от було б добре!»

«В ім'я правди не щадім нічого!»

XX

Химери

(Мелянхолійне)

Угорі, просто через усе місто Наше, проходить зоряний Чумацький Шлях... І де б ви не піднесли голову вгору, — ви все посеред того космічного, того вічного Шляху Чумацького, якраз посередині, як мандрівник з торбою... коли у вас хоч трішечки уяви. Так-так, — коли у вас хоч трішечки уяви, ви досить чітко уявляєте себе посеред того безкінечного шляху, через сині безкраї степи простеленого, з торбою за плечима, з костуром у руках, босоніж, з непокритою головою, — мандруєте, як той філософ Сковорода наш, з легкістю на серці надзвичайною, філософські настроєній, з іскрами радости в очах, з піснею легкою, степовою, перепелиною на устах, з відчуттям крил соколиних за плечима... Ідете!.. А шлях стелиться, куриться пилком зоряним, пишається туманами легенськими вранішніми, вабить вас у далечінь неозорну. І ви, вийшовши з міста Нашого простісінько на середину того шляху, мандруєте собі... Якщо у вас хоч трішечки уяви. А у всіх мешканців міста Нашого ніколи не бракувало уяви, чим вони й визначаються. Ні, не бракувало їм уяви, інакше би їх уже давно не було на світі біому, при тому шляху Чумацькому живши, отому самому що:

«Ой горе тій чайці,

Чаечці небозі,

Що вивела чаеняток

При битій дорозі»... як співає й тепер іноді сліпець... Традиційний сліпець, яких теж не бракувало тут ніколи. Він співає край базару, а іноді й по вулицях, з миршавою гармонією замість поетичної бандури... Це такий сучасний бандурист, модернізований бандурист, менестрель міста Нашого, що прийшов з давнини сивої, козацької, але поки дій-

шов, то десь бандуру свою, свое менестрельське знаряддя, загубив а чи пропив, згідно таки древньої традиції таки міста Нашого. Пропив напевно. Він тільки пісні не зміг пропити, бо як її проп'еш?! А бандуру, як річ пропивальну, матеріальну, пропив. Бо тут здавен-давен так заведено вже: чумарки, чоботи, сорочки і все інше предки й їхні нащадки пропивали, в тім числі попропивали й бандури. Ще тільки, слава Богу, якось не пропили совісти. Нап'ється, проспиться, прокинеться — й ніби й не він. Ніби совість ще при ньому. Хоч деякі амбітні онуки не раз у Сірка очей позичають...

Не один у місті Нашому — на далекій Гусинці й ще дальшій Підлозіївці, і на Зеленій та Широкій, і на Новокиївській — десь в хащах запилених верб, а чи просто так під недоруйнованим муром на купі жужелиці, сам або вдвох з коханою, завмерши безмовно й опустивши важко знесилені мозолясті руки, дивиться на цей Шлях Чумацький... Дивиться, мов приворожений, і хотів би ним утекти... сам або вдвох з коханою... утекти від запиленої осоружної дійності.

Так дивилися й так мріяли цілі покоління в цьому місті Нашому, бо дійсність для них все була осоружна. Вони мріяли про втечу, але — вони й любили свій край, своє місто безмежно, — через те ніяк не могли розв'язати ділеми — тікати чи не тікати? Як те Гамлетівське — «Бути чи не бути»? І зрештою розв'язували її в той спосіб, що зблільшували число горбків і стовпів та хрестів на всіх рідних цвинтарях міста Нашого, зарослих дикими вишнями, бузком і черемухою, — приеднувались до дідів і прадідів, що так само вічно мандрували зоряним шляхом чумацьким, а спочивати лягали тут, тією нескінченною мандрівкою натомлені.

Отак утікаючи в широкі світи, ті всі гусинчане й підлозіївці, й кияне проклинали своє місто й любили його, вірші навіть про нього писали й пісні співали, — й оспівали його не згірше (не менше щиро й зворушливо) як Данте Алегієрі свою вітчизну. Тільки Данта знає увесь світ, а цих «пасинків долі» ніхто в тім світі не знає; бо вони все за мурами темними, за замками міцними, під турботливим «караулом» сусідським. Одначе колись взнає...

Ата теж часто, ночами безсонними, в хвилини смутку незрозумілого й нестерпного, в хвилини утоми каторжної й мелянхолії терпкої від самоти дівочої, дивилася на той Шлях Чумацький, пилком зоряним притрущений, і теж

хотіла би ним утекти. Десь утекти! В краї незнані, в світі невідомі й тому такі прекрасні й такі хороші, де стоять веселки радости й ніколи не примеркають, де цвітуть квіти любови й дружби й ніколи не одцвітають... Ата зідхає й не може одвести очей від шляху дивного, від тих сузірь мережкотливих і незчисленних, що йдуть тим шляхом десь, як пілігрими, й дивляться довговіми очима униз, на цю запилену, стомлену землю, вже до кінця-краю стомлену. І дивляться й на Ату, переморгуються з нею, кличут... Притиснувшись щокою до ліктя, покладеного на підвіконня, Ата дивиться боком як птах на мережкотливий зоряний потік, на шлях той фееричний, — обважнілі вій ледве тримаються від утоми, щоб не заплющитись, в вухах стоїть нашорощена тища й порожнеча її кімнати, убогої її самотньої келії — свідка її часом нестерпної журбі й розчарувань, — думає про фантастичне й привабливе «далеке» і про тяжке до відчаяно-«блізьке» — і в очах її починає двоїтися, троїтися, все обертається в зоряний хаос, в шалену веремію, бо очі запливають туманом...

Ах!..

Ата уперто стріпует головою.

Так завжди кінчаються химери.

XXI

Ще батальйони

Сонцесяйні літаври зударяються з дзвоном і стрясають повітрям, потрясають серцями — бризкають у всі боки скалками звуків, ніби живим сріблом, сліпучими блискавками відзеркаленого сонця, криком юности, безжурним зухвалистством молодості. Літаври карбують крок тисяч молодих, що йдуть пружинястим маршем у сонячній повіні, підставивши сонцеві натомлені, але розперті здоров'ям груди; спіtnілі й іноді похмурі, але прекрасні юні обличчя — хлоп'ячі... дівочі... Море їх, вишуканих в ряди, в колони, в прямоутники ріжних кольорів залежно від організацій, що мали свої кольори спортивного одягу!..

Парада фізкультурників...

Ата не пішла на цю маніфестацію краси й сили, на цю параду молодості, бо була зайнята по службі, і тепер от стояла разом з усім службовим персоналом театру на високім балконі й дивилась униз, на гримливу, кольорову ріку, ніби ту параду приймала. Поруч з нею стояв Харитон і обличчя його вкрилося сітиною зморщків, променястих, щасливих, — він дивився униз і душа його трепетала від зворушення... А внизу проходили колони спортивців, — білі... Блакитні... Червоні... Жовті... Зелені... Рожеві... Червоно-чорні... Колони дівочі... Хлоп'ячі... Перед кожним прямоутником пррапороносці й сурмачі. Перед кожною колоною — духовна оркестра. Б'ють літаври... Гордо піднесені голови. Легкий молодечий крок. Ось ідуть харчпромівці. За ними будівельники... Спартаківці... Студенти ІНО... Педтехнікуму... Медики... Сільськогосподарчий технікум... Молодь з усіх заводів і підприємств... Молодь приміських сільських районів... Залізничники... Авіо-завод... Кожен прямоутник несе свою пісню, дзвінку й бравурну. Пісні гойдаються, як морський прибій, то затихають, то нарощають. Мають прaporи. Гримлять срібноголосо літаври й перегукуються клярнети. Б'ють в синє небо барабани...

Повінь звуків, фарб, повінь краси й гордости, море людської сили і цвітіння. І це все так контрастує з сірими пооблуплюваними, непоказними будівлями «бульварів», поуз які йдуть колони, контрастує з рудим, сіро-брудно-червоним стилем матеріального оточення, з убогістю, втомою, старечістю, що випірає з усього, а надто з порожніх, запилених магазинів і голярень, з занедбаних ресторанів і кавярень, де, всі знають, нічим до пуття повеселити душу й тіло навіть такого урочистого дня. Надто ж контрастує ця повінь бравурна з душевним станом старшого покоління, безкраю втомлених і сумних мешканців цього міста, що от збіглися й стоять шпалерами, юбищами і навіть до звуку байдорих літавр ставляться з підозрінням, вбачаючи в тому провокацію... А молодь йде й іде... Подібна у своїй красі до древніх еллінців, що зібралися на велелюдні ігрища, скупані сонцем... Так ніби тут зійшлися два ріжких світи:

Один світ втомлений і понурий стоїть остроронь і дивиться очима обідраних, недоруйнованих хат, а другий на зло першому машерує пружинясто і молодо, б'є в літаври й співає дзвінко. І другий так не пасує до першого як свавільна розсміяна дитина до старенької, зажуреної, згорбленої матусі, що боїться, ось-ось дитина її покине й забуде, повториться вічна трагедія — конфлікт між старими й молодими...

Мешканці стоять обабіч шпалерами. Та ні ж! І в них за понурістю й утомою горить іскра радости, глибоко захована, але невгласима!.. «Скільки їх! Ой і скільки ж їх! І де вони й набралися!» Аж не віриться, щоб у цьому згорьованому, замученому працею й турботами, прибитому страхом і злиднями місті та було стільки прекрасної молоді! Стільки їхніх дітей!.. І це все їхні?! Чи не їхні? Аж не віриться, щоб тут було стільки дивно-гарних дівчат і таких же хлопців, що їх отаких мабуть немає ніде в світі! Он бабусі стоїть у юрбі на пішоході й витирають хусточками очі... І так само витирає рукавом «запорошене» око поруч з Атою старий Харитон... А літаври б'ють грімливо, дерзко, з викликом. А шереги гордих і... подекуди й похмурих, так-так, похмурих... юнаків і юнок відбивають крок, ритмічно й красиво погойдуючись... Особливе вражіння спровалєє колона наймолодших — колона дітей з сурмачами, з барабанщиками й прaporonoсцями, що машерують так чітко й так серйозно, а самі такі малі. Сурмачі по три в ряд перед кожним розділом, озброєні довгими срібними сурмами, з червоно-золотими праਪірцями на них, підіймають єдиним

рухом сурми вгору і сурмлять... Опускають і знову підіймають угору й сурмлять... Побачивши ці фантастично здисципліновані шереги дітей (їхніх же дітей!) у червоних краватках, почувши срібні сурми, немов архангелів з неба перед страшним судом, а за сурмами дрібний навальний рокіт барабанів, бабусі на пішоході злякано христяться...

Вже багато молоді пройшло, а ще ж далеко не кінець, — з кількох радіосів вулиць на сонячну площа вливаються все нові й нові колони, майорять нові й нові значки й прапори й пливуть поуз театр десь туди, на другу площа, де з будинку парткому начальство приймає цю параду молоді.

Кажуть, що ця парада фізкультурників (і нефізкультурників) — це огляд сил спортивих і інших молодечих організацій перед республіканською якоюсь «олімпіядою». Хоча в дійсності це, здається не так, тільки трудно сказати, для чого і з яких іменно причин, і ким саме заряджено цей огляд сил молоді, бо трудно те знати. Невідомо чому й для чого. Отак, ніби, ні сло-ні-пало... Хоч все це має якусь логіку. Безперечно має. Аті це нагадало оте, недавно бачене, машерування військових батальйонів у сталевих шоломах, що ходили й майорили багнетами, мов би косяки кефалі в морі. Ті батальйони теж, мабуть, не дарма машерували.

Хвили музики одні віддалялися й затихали гойдливо, інші наблизялися й наростили... В цих гойдливих хвилях раптом ударили оглушливо літаври перед самісіньким театром, ніби вистрілила батарея, аж шиби затремтіли і затремтіли серця в людей на балконі: — поуз них тяжкою ходою йшла мужеська колона спортової організації «МЕТАЛІСТ». Рослі, широкоплечі й широкогруді юнаки в моргулях біцепсів, ніби вилиті з бронзи, ступали дрібним, зменшеним кроком, всі в темних — червоне з чорним — одностроях. І обличчя їхні теж якісь темні, — що засмалені сонцем, а що затемнені втомую надмірної праці, — серйозні такі, зосереджені, ніби відчужені. Жадної усмішки. Ніби вони не на параді спортовій, а маширують на війну. І ця строгість надає особливої краси й значимості цій колоні юнаків, дібраних один в один і вишикуваних рівно...

— «Сазонова військо»... — буркнув хтось несподівано збоку, поблизу Ати, ехидно оцінюючи цю колону, а з нею і все інше, бачене з балкону, підсумовуючи свої вражіння. Це — Барат. Якимось дивом він опинився тут і стояв у першім ряду біля парапета... І, здається, зкоса позирав на Ату. Харитон повернув голову на голос, змірив Барата

здивованим і воднораз презирливим оком... глянув униз і знову підвів очі на Барата... А тоді сердито так і зовсім зненацька:

— І що воно рече!..

Хтось тихо засміявся ззаду. Ата аж відсторонилася, щоб краще подивитися на Харитона. А Харитон, сказавши своє «і що воно рече!», дивиться захоплено вниз і проміниться радісною усмішкою, що вистрілює в усі боки стрілками зморщок від його очей. «Неправда!» — говорили, кричали, сміялись ті очі, мавши свою думку й свою віру в тих, що там машерують, — свою думку про те, чиє це військо. Напевно Харитонове! Бо й його діти — його п'ять синів і дві дочки, і діти його дітей — теж десь отак маширують, може в Києві, а може й в Одесі... В цей час хтось унизу, серед шерег, що проходили, помітив Ату на балконі, хтось із знайомих, а може і зовсім незнайомий, і помахав до неї рукою привітно. Харитон зрадів і замахав обома руками в піднесенні. «Ага!..» — йому може здалося, що то котрийсь з його синів помахав рукою до нього. Обличчя внизу почали поверватися вгору, до балкону, шукаючи щось очима, знаходячи й посміхаючись... Шереги проходять і повертають голови... Ата відступила від парапету, ніяковіючи, відтиснулась назад і помалу зійшла з балкону. Серце її билось схвильоване... Хоч така картина, коли на неї дивляться безліч пар блискучих очей, для неї знайома й звична ніби, та тільки тут ситуація зовсім незвична, та й та репліка про «Сazonova військо», і відповідь Харитона, і все — трохи інакше... Ні, вона не приймає паради тут; параду приймають інші люди й десь там, на іншому балконі...

Ата зійшла геть і опинилася всередині будинку. Однаке її тягло дивитися далі вниз, на той марш краси й молодості... Зайшовши в горішнє фойе вона побачила розкриті двері до якоїсь майстерні чи лябораторії й ступнула туди. Великі вікна виходили на площау й з них було дуже добре все видно. Вона підійшла по кольоровій підлозі до більшого вікна й стала біля нього, виглядаючи. У поспіху навіть не помітила, по чому вона йшла та чи є хтось у кімнаті. Вікна були розчинені навстіж і ріденькі нитяні гардини, якими вони завішені, гойдалися від музики та ритму кроків по брукові. За такою рідкою ятериною гардини гарно стояти й дивитися — тебе з зовні не видно, а тобі видно все...

Розхвильована Ата завмерла в вікні, вбираючи очима й серцем той потік кольорів, звуків, постатей і облич... Стояла так довго. Не рухалась...

Нарешті потік скінчився. Помалу завмирала музика, залихали кроки... І в міру того, як затихав грім молодечої дефіляди, все дужче зринав у вухах той страшний вислів, сказаний тією несимпатичною людиною:

«Сазонова військо!»

Вже завмерла зовсім музика й затихли кроки і в тиші, що зайшла, тих двоє сакраментальних слів розрослися й заповнили все, як чорна мла, як неокреслений і невловимий зором і вухом страх, як бентежна й лячна порожнечка...

І раптом у тій порожнечі почувлось зідхання й прогреміли слова... Аті здалося, що вони прогреміли, хоч вони були сказані зовсім тихо, роздумливо, повільно, інтимно, кимсь самим до себе:

... — Та-а-ак... (павза). Хто володітиме цими душами, той володітиме й цією землею...

Ата стрепенулася... І тільки тепер помітила, що біля дальнього вікна стояв ще хтось, якась людина задумана, зосереджена в собі, з обличчям і грудима розписаними сонячним мереживом, невпізнавальна в тій строкатості.

То був Сміян. Він не бачив Ати, дивився у вікно заглиблений у вражіння та в свої думи, утоплій в них. Він був не тільки в плямах сонця, а ще й у плямах фарбувесь, з великим пензлем (щітаком) у руці, яким машинально обперся об столик, вимастивши його в червону фарбу. Міцна, могутня його фігура ніби прикипіла на місці й не рухалась. А ця кімната — та це ж його майстерня!!.. Заставлена макетами, завішана шкіцами й якимись схемами та рисунками, обставлена попід стінами якимись бляшанками й відрами, горшками та скриньками... А кольорове мозаїчне полотнище, по якому Ата так сміливо вмашерувала, пройшовши його впоперек, — це якесь фантастичне місто! з мінаретами та мечетями... Зразу, побачивши мечеті й мінарети, Ата не збагнула що й до чого, взяла їх за кольорову мозаїку, занадто бо їй у очах мерехтіло та в вухах дзвеніло відголосками баченого й чутого... Тепер вона помітила чудесні мечеті й казкове місто, над яким слова Сміянови пройшлися громом:

— «Хто володітиме цими душами...»

— «Сазонов володітиме!» — вирвалось раптом у Ати з самої глибини душі, з глибини страху, що там загніздився, перед тією страшною людиною. «Сазонов!» — повторила вона тихше. Дивно, — Сміян не обернувся. Навіть не зареа-

гував. Може не почув? Стояв і думав. Ата злякалася, вона згадала про божевілля цієї людини.

Але по хвилі роздуми Сміян зідхнув і промовив у відповідь протяжно й саркастично:

— Хто зна...

Тільки це він промовив не до Ати, а до сказаних слів, приймаючи їх, мабуть, за власну візію.

«Хто зна...»

Зовсім як у Харитона вийшло, і з тим же презирливим зафарблениям:

«І що воно рече!»

Але який же ж він і не подібний до того, що колись зустрівся! Боже! Серце Аті стиснулося, «таки божевільний!» А Сміян, прорікши своє роздумливе «хто зна», помалу обернувся, щоб взятися до перерваної праці, і тут тільки помітив Ату. Помітив і здивувався, якось розгублено посміхнувся («тепер подібний!»), потім нахмурився («не подібний!»)...

Ата злякалася. Вона вдерлася непрохана до цієї людини!.. Боже, що він подумає!.. А злякавшись, зрозуміла нарешті як слід, що ж це за мечеті й мінарети, по яких вона потопталася недавно, ще й полішала сліди на вогкій фарбі, — це ж його робота! Це до «Марусі Богуславки»! Швиденько навшпиньках перебігла боком-боком через турецьке місто й кинулася навтьюки... Лише обронила одне слово «Вибачте!»... На другім кінці фойє обернулася й побачила крізь двері, що Сміян стоїть, де й стояв, і дивиться їй услід...

Якийсь чудний «божевільний»!

А чи такий од роботи непрітомний.

* * *

Огляд молоді робило й параду приймало все начальство, зібралось на великому балконі будинку облпарткому. Біля гратчастого парапету, вифарбленого в рожевий колір, стояли вряд всі вожді області й міста, ніби пародіюючи, ні, щиро наслідуючи вождів на Ленінському мавзолеї (найбільших вождів СССР біля кремлівського муру). В першім ряду стояли — секретар Облпарткому Калашніков, голова Облвиконкуму Рогач, тов. Сазонов з невідлучним Зайдешнером, кульпроп обкому і редактор Страменко, секретар обкому ЛКСМУ Гук, командир місцевого полку Денисюк, комісар

Шубін, жінвідділ — партдама Орлова, земвідділ — Дробот, завкомунгоспом Цигип, обласний вождь профспілок Колісник і інші тузи та велики риби, й Добриня-Романов тут же. В другому ряду й позаду стояли риби менші, але теж немалі, в тім числі директор інституту фізкультури, голова обласного комітету фізкультури, начальник обл-міліції, тощо, тощо...

Внизу під парапетом висів сажений портрет Сталіна, а по боках великі червоні прапори.

Молодь машерувала поуз особливо чіткими, особливо виструнченими й здисциплінованими рядами та прямокутниками. Рух в рух, плече в плече, всі як один. Обличчя зосереджені. Міни серйозні. Так ніби вони вже не цивільні фізкультурники, а салдати, або так, ніби кожен з них виконував якусь надзвичайну й відповідальну функцію перед історією й боявся напускати — порушити єдність і чіткість руху й тим зіпсувати всю велич моменту. На тлі аморфних і сірих юрб, що й тут товпились обабіч, відгороджені ланцюгом міліції, чіткий і строгий механізм колон тут особливо вражав. Тріумф краси й молодості, помноженої на велитенське число одиниць.

Деяке начальство махало руками, однаке молодь проходила поуз з обличчями ніби закам'янілими, не помічаючи, — чи через заабсорбованість турботою про чіткість власних рядів, щоб не порушити їх, не зімняти десь гармонії і строгости ліній, або не наступити на п'яти попередньому, а чи від надмірної напруги й утоми; проходячи поуз трибуну вождів, молодь чомусь не виказувала молодечого ентузіазму, екзальтації юности. Ніби це вже йшли не юнаки, не дівчата й зальотні хлопці, а салдати, мешканці сірих, прозаїчних, уніфікованих касарень...

Сазонов дивиться на параду, спершишь на парапет, і мрежить очі. Він у гарному настрої. Він дуже задоволений. І... в той же час щось його й не задовольняє. Далебі замало вогню, от що! Замало піднесення. Чому такі пісні обличчя? Музика гремить, а обличчя ні. Адже ж це ВІН стоїть тут, сам ВІН! Можна сказати не то що непересічна особистість, а головна особистість тут! Носій маєстату найбільшої й найвеличнішої й «найлегендарнішої» інституції в усій країні і, може, в цілому світі! То ж хіба в його присутності так треба йти?! Голови вище! Треба кричати «ура»!.. Але це він думає, ніби, жартома. Назагал парада йому подобається. Тільки от би... от би взнати, що вся ця орава, котра маши-

рує поуз, думає? Що ховається, що ворується під кожною покришкою, га? От скільки неконтрольованих і неуконтролюміх голів і душ, га!.. Це вже в ньому професійне, — такий чорттик «легендарний» — недовіра до всього й намагання залізти в кожну душу, вивернути її...

Раптом йому стрелило до голови, що всі ті обличчя тому такі, похмурі й стримані, що це ВІН тут, що це вони ЙОГО бачуть і тому інстинктивно ніцкнуть і мабуть у них ноги тримтять ідуши, від страху збитися перед його очима. Від такої думки йому стає приемно-приємно. Втішно. Ще б пак! Отаку мати силу! Він почав придивлятися пильніше з цим новим настановленням до шерег і облич, що проходили мимо, аж перегнувся наперед. Справді, під його поглядом люди виструнчуються, шереги підтягаються, крок міцнішає. І напевно у них там ноги тримтять! Авже ж. Дійсно, його присутність має величезний вплив. Душа Сазонова розплівається від щастя й тріумфально пливе на хвилях музики. Ага!.. Вони його бояться! Гм.. Бояться — значить щось мають, або матимуть... Відчувають іродови душі!..

Раптом Сазонов помічає, що по мимоідущих рядах пробігає якийсь шепіт і обличчя розтягаються в посмішки, повертаються так усміхнені до балькону і, о чорт! — усміх на них глузливий! Так, так, глузливий! Сазонов бурякові. Глузливий усміх ? ! . Справді! А ось вже не тільки усміх, а по рядах металістів покотився регіт і завмер. Хтось щось там сказав між ними, кинув якусь репліку. Юнаки, як по команді одвернули від балькону голови, але регіт покотився явний по шерегах, так немов вітерець промайнув, спалахнув раптом і завмер. Вони його, той сміх, понесли далі. Занесли, ніби й не було. Але він був, факт! Чергові колони повертають обличчя до балькону і теж зі смішком, ніби їх повертає якийсь могутній магніт і показує дерзкі посмішки... Сазонов учепився руками за парапет; кров ударила в мізок... В цей час хтось торкнув рукою, — Сазонов повертається: це Зайдешнер торкнув його й показав очима направо... Направо, спираючись лікtem на руку представника ЦК КПБУ, стояла Людмила Богомазова, «Генеральна лінія». Стояла й дивилася на дефіляду молоді, «приймала параду» з своїм високим шефом. Вона тепер подруга великої, найбільшої тут сьогодні риби й має право гордо й з викликом тримати голову, виставляючи дерзко з цієї високої трибуни свою звабливу красу. Сазонов полотніє... «Та от чого вони посміхаються! От чого за малим не регочуться там! Ще б

пак! Увесь провід Партиї і Уряду й його «генеральна лінія» тут! Га! Чорт візьми!...»

Він полотніє, буряковіє... пітніє... Потім штовхає лікtem сусіда зправа, товарища Калашнікова, — показує йому очима на представника ЦК й на «Генеральну лінію». Той зрозумів, але знизав плечем байдуже, мовляв, ну то й що? Що ж тут такого? Однаке так само штовхнув дальшого сусіда зправа й передав через нього волю Сазонова далі... Так Сазонівська воля пішла по вождях до Людмили Богомазової, — командир полка Денисюк нагнувся до вуха представника ЦК й, нахмурившись лукаво, щось прошептів у те вухо, і вже після цього воля Сазонова дійшла до Людмили Богомазової. Вона спокійно й апатично послухала, повела тонкою чорною бровою, повернулася байдуже й відійшла від парапету, а разом зі собою потягla й гостя з ЦК, що поволікся за нею хвостиком. Вожді в першому ряду стояли бліді. Тільки Павло Гук прикусив тоненьку посмішку й, перебільшено витріщаючи очі, дивився на стрункі шереги молоді, його молоді... Власне, це він тут єдиний генерал.

Сазонов був лютий. Стояв, як чорна хмара. Настрій у нього пропав. На місце недавньої радості прийшла якась безвідчитна й несамовита лють. Але він злостиився не на Людмилу Богомазову, яка зрештою тут «ні в чому й неповинна». «Ну що, ну що ж тут такого, що подруга члена ЦК стояла на бальконі поруч з ним, що? Що, сволочі?!. Новий побут називається! Нова соціалістична мораль!?. свобода совісти!?. Кому яке діло! Ні, не в тім суть, е, суть не в тім»... Сазонов глянув з-під лоба на шерег блідих вождів, на масу молоді, що дефілювала поуз, і в серці йому піднялася ще глухіша, ще темніша, засапана лють, — він раптом почав бачити все в зовсім іншому світлі. В душі підіймається ворожість до тих молодих і зухвалих, до тих яких він не знає, які чорт його знає що там думають, що на своїй душі мають, темній, як ліс уночі... Душі темні, нерозгадані, непроглядні. Він перш думав, що у тих усіх жовтодзюбих тремтять коліна перед ним, перед його маестатом, але мабуть навряд. Навряд! Не тремтять у них коліна, зовсім ні! О, чоррт!... Він відчуває всім нутром, що то рухається поуз нього зовсім чужий і ворожий для нього світ, незрозумілий і темний, як ніч азіяцька тутешня. Вони сміялися не з «Генеральної лінії», це тільки привід... Власне, вони сміялися з генеральної лінії, тільки з іншої! Вони сміялися

з нього й з усього ладу, який він уособлює. Людмила ж тільки привід. Не було би її, вони так само би сміялися, не прямо так в душі потішалися б. Вони наслухалися чуток про «розклад» верхівки та про «здвоєну генеральну лінію». Гади! Свої люди вибачили би, мовляв, ну й що ж, всі ми люди, все в порядку. Але це — зовсім чужий і ворожий світ...

Чим далі Сазонов дивиться на обличчя молоді, тим більше хмурніє, тим більше наростає в ньому ворожість, у відповідь на ворожість, що там дефілювала й що він ії відчував. Відчував же!.. Ось ідуть дівчата, ставні й гнучкі, й гарні, мов перемиті, але... Сазонова розбірає гірка досада, — він розуміє, що то **не його** дівчата, зовсім не його. Він ім потрібен, як трасця, а може й як прокляття, як пісок у оці. Небійсь не в одній родичі десь по Колимах та Дальлагах, оті клясово ворожі душі, непримиренні й ненавидящі, — і це їм, дівчатам, відомо, і від того їхні серця ніколи не горнутимуться до нього... Яблуко від яблуні недалеко падає. «А ти тут дивився й слину розпустив — яка прекрасна молодь! які ставні гарні спортсменки! які гарні очі й брівки!.. Йолоп! Ти ім потрібен, як торішній сніг, — ти персонально, як неотесана мавпа з їхнього погляду, і ти взагалі, як знак часу, порядку...»

Сазонов ятрить свою душу зумисне, садистично, хоч вона й так ятриться сама. Чим більше він дивиться в обличчя, тим ясніше стає, що перед ним світ зовсім чужий і до нього ворожий. Не тільки тим ворожчий, що то молодь, зухвала й брава, пружиняста, а він уже утиль, а й тому, що вона не боїться його, горда в душі, бо знає, що вона — майбутнє цієї землі, і нічого з нею не зробиш, жадними тюрмами не укоськаеш і справи не зміниш, і не приеднаеш її серця, лише навпаки... Так, так, — тому що ім взагалі ніколи один одного не зрозуміти, бо молодь іде вперед, живе своїм життям, має свої думи й затаєні (і не сконтрольовані, от що!) прагнення, свою любов (теж несконтрольовану!), свою пристрасті (не сконтрольовані!), а вони — старші — щонайменше тупцяються вже на місці. «Що ж що ти страшний та що, мовляв, доля кожного в твоїх руках! Не дури себе! Бо ж молоді на те накивати! Більше того, такий, як ти є, ти вже самим фактом такої твоєї ролі — ворог, ненависний усім цим юнакам! Бо така їхня природа. От!..» Ну, а до того — взагалі всі тут, і ті що машерують, і ті що отам стоять юрбами, це ворожа стихія, давно відома зоологічною ворожістю й непримиренністю. Сазонов дивиться на хлоп'ячі зосеред-

жені обличчя (може просто від утоми й апатії зосереджені, може попідводило животи не ївши зранку), а йому видається, що вони йдуть і теж отак як він напружену думають свої думи: думають — «чого це оцей ненависний жандарм стоїть на балконі й лупить очі, замість висіти десь на телеграфнім стовпі?! Ану якби його повісити та ще й за ноги потягти! ...» І вже Сазонову здається, що вони іменно ЦЕ думають. Темна у цих людей і в цього краю душа, як сфінкс. Скільки він тут, але й на крихту не проглянув всередину, не зискав собі там тепла й привіту. Темна душа й загадкова. І замкнута, як зциплені зуби... Невичерпне джерело махновщини... Дух мятежа й повстання... Так і дивись щоб не спорснув налигач, бо буде біда... Нерозгаданий і ворожий дух цієї землі, затасаний, що його навіть партквиток не зборкує в отаких от... — Сазонов глянув на Павла Гука й швидко відвів очі, бо Павло відчув на собі погляд і почав повернати голову. Вони чули один одного духом, як вовк пса. Одвів очі Сазонов і вшнипився ними в шереги молоді, хоч уже кепсько бачив їх крізь паволоку нервозності, злости й бентежних, кров'ю налитих думок... «Машерують... Вся земля ця машерує. Авжеж! Вимуштрували ми її, зборкали, вгнали в шори дисципліни й порядку, послуху, але... Що ж що вонаходить, як кінь на корді, а так і дивись — обірве. Як норовистий кінь ходить. Десятиліття минули, а не звикла. Удає лише. Видно ж що удає! Ніби слухняна й здисциплінована, ніби своя, ніби рідна, ніби вже примирена, але — чорт її знає!.. От і ця молодь, — глянеш в анфас — які милі й щирі фізіономії; а глянеш в профіль — і душа перевертаетсяся. Сфінкс. Махновщина! Ач які затиснені щелепи й зведені брови! Чого б нібито! Двоєдушна, віроломна душа хахлацька! От що! І не поймеш — чи глузує, чи кепкує, чи так тобі співчуває. А чи просто пустота й дурь в голові...»

Павло протиснувся до Сазонова поближче й нагнувся разом з ним над парапетом, пробубонів:

— Салют, товаришу начальник! Дивишся на зміну? А?... — а в голосі смішлива нотка, ніби він прочитав думки Сазонова.

«Чортів хитрий хахол!»

— А дивлюсь, дивлюсь... — буркнув Сазонов понуро і досить непривітно, з зовсім незамаскованою поденервованістю. — Дивлюсь, товаришок... Тільки я не знаю, чия це буде зміна, от... Топак, я не знаю, скільки тут буде

зміни моеї... а скільки твоєї... а скільки Сміянової... — це все Сазонов говорить півголосом, протяжно й задумливо, і в'їдливо.

— Що за дурниці городиш!.. — скинувся Павло. — Що тобі той Сміян, світ поставив шкеберть, ніби наврочив хто! Ніби на тому ідіотові всесвіт клином зійшовся, ейбо!.. Такий момент, а тобі різне чортовиння в голову пре... чи з голови пре...

Сазонов засміявся вимушено:

— Та то я так, жартую. З голови пре. Ти ж знаєш мене... А це все наша советська молодь, соціалістична...

— Ото ж...

— Та ото ж...

На тому розмова їхня урвалася. Коли скінчилася парада і всі пішли з балькону, Сазонов і Павло лишилися стояти так як і стояли, спершись на парапет, над портретом Сталіна, межи пишними прапорами. Крім них, звичайно, залишився ще Зайдешнер, оддалік, непомітний у кутку на солом'яному кріслі.

— М-мда-а... — протіг Павло Гук. — Дивлюсь я на тебе й мені чомусь здається, що тебе точить хробак страху перед масою. Чи що тебе точить?

— Та точить...

— Що ж тебе точить?

— Це справа приватна. А втім — може й не приватна. Чи як ти думаєш?

— Я думаю, що якщо начальника ЧК точать хробаки, то це справа зовсім не приватна, — протіг Павло з усмішкою. Сазонов теж засміявся:

— Именно... Молодчина! Сукин же ти й син! Ох і спритний, зубастий чорт. То ти за мене так турбуєшся?

— Авжеж. Бо досадно дивитися, як людину залізну та точать хробаки, а ще досадніше дивитися, чоловіче, як така добряча голова, як твоя, та набита полововою... полововою страху. Пробач, але я щирий з тобою...

— Будь ласка, будь ласка! Чого ж... Так кажеш, полововою? Хробаки страху, кажеш?

— Полововою... І хробаки страху. Точать тебе, чоловіче! Тебе точить манія підозри (маніякальної підозри!) до всіх, дух недовіри, дух надмірної, вже до абсурду доведеної чуйності і пильності гіпертрофованої...

— По долгу служби, брат, по долгу служби! (сарказм). А ти що, хотів би мою пильність і чуйність чекістську, клясову приспати? Га?

— Та йди ти к чорту!.. Задавитись треба з такою підозрілістю...

— По долгу служби, брат... по долгу служби... (загадковий смішок). Ну й що далі? Давай доїзджай до краю.

— Та я вже й доїхав. З тобою говорити — це як по линві ходити, от-от обірвешся й уб'ешся ік чортовій матері. Ну тебе!

Сазонов мовчки сміється. Скириться. Остання фраза йому дуже сподобалась. Пересміявшись, Сазонов поважніє. Мовчить довго. Думає щось розсіяно. А далі несподівано:

— Як ти думаєш, чи багато тут тих, що на них треба би ставити хрестики оті, про які колись була мова?

— Ну, от! Ух, жах який! Убитися треба! Як же ж професія калічить людину! Ти вже не можеш думати інакшиими категоріями й міряти світ іншими мірками, як тільки тими що є в твоєму професійному арсеналі!.. Це все одно коли би токар чи інженер металіст здумав би до всього в світі підходити з своїм лекалом. Звідси недалеко й до достославного Прокруста, на жаль...

— Що, що?.. А то хто ж такий? Що то за ПроХrust чи Прахвост?

«Найвна простота! Він ніколи не чув про Прокруста!» — скривився мовчки Павло, а вголос:

— Гм... Наші вороги злословлять, що то був Перший Чекіст, але то неправда. На те вони й вороги, щоб злословити. Нічого схожого. Це був навпаки — розбійник, чи бандит по-нашому. Прокрустом звався. Він хотів усіх людей урівняти на одну мірку, бо не подобалось йому, що люди різні й тому трудно мати з ними справу. Для такої «зрівняйлівки», сказати б по-нашому, по-советському, він зробив спеціальне ліжко й кожного клав на нього: якщо хтось довший — велів одгинати йому ноги. Якщо коротший — велів витягувати жили й вивертати суглоби, підтягаючи до стандарту...

Павло розповідає історію Прокруста, а Сазонов слухає й починає сміятися, спочатку тихо, потім дужче, і нарешті вибухає реготом. Він сміється від усієї душі, широ. Він уперше чує цю історію й вона дуже йому подобається. Прокруст подобається... — «Знаменито! Просто знаменито!» — Павло вже й скінчив, а Сазонов усе сміється.

Пересміявшись, Сазонов витер долонею очі й кинув, ніби ненароком:

— Тільки ти даремно свої думки, вірні думки, припісуш якимсь там придуруватим ворогам. Цебто думки про «Першого Чекіста». Це ж правда! Він таки був першим чекістом, той Прокрут! Вірно! Єйбо вірно.. Твоя правда! ..

Павло посірів. Як небезпечно з цим чортом розмовляти! Дурний-дурний, а чуткий як диявол. Павло звів брови й удав що не чує, що дуже його зацікавили стрижі; які з криком і писком гасають навколо Успенської дзвіниці. Він задер голову й пильно водив за ними очима. А Сазонов водив своїми очима за Павловими й посміхався насуплено.

— Ну, як тобі наша молодь? — звернувся Павло веселим і бадьорим тоном до Сазонова, переводячи розмову на інші рейки. — Як тобі сьогоднішній огляд? Ажи прекрасна наша молодь? Га?

— Прекрасна ... Чоррт, я вже й забув, як він звався той Прахвост! Пррахвост?

— Прокрут... Залюбився?

— А як же ... Я мав сьогодні багато об'єктів до залюблування. Тисячі пройшли!! Та які! — і забренів у тому голосі сарказм і жаль, якийсь невиявлений жаль ... І завидки до Павла, що напевно (напевно ж!) має не мало завойованих сердець серед тих усіх чорнявих і білявих ... Він мовчить, дивлячись униз на широку площа, хмуриТЬ брови. Ворушить щелепами. Нарешті вийпростався й зідхнув, явно наміряючись закінчити розмову. І закінчiti якоюсь мораллю.

— Мда-а ... — процідив він. — Прекрасна молодь. Знаменита. Але (повернув лиць до Павла) нам треба багато працювати! Дуже багато працювати. А ми відстаемо ... Від неї відстаемо. Щоб не оказалось раптом запізно! Бо той, хто завоює цю молодь, хто завоює її душу, поставить над нами хрест, гроб з музикою! .. А ? ..

— Та так ... Твоя правда. Треба працювати. Так працюймо ж! Ключ у твоїй кишенні. Ключ до неї, до молоді ...

Сазонов аж шарпнувся й скрикнув, забувши, що вони на найвиднішому місці ще й над портретом Сталіна:

— Та ти що?! Ідіота з себе корчиш?!

— Чого ж ...

— Я маю ключ від неї ? !. Ха-ха!.. Я маю ключ від тюрми, от! Від тюрми ключ я маю ! ! Чув? Зрозумів?! . Але я не маю ключа від душ усіх чорнявих і білявих чорті-

вок і чортенят, що тут пройшли!.. Я не маю такого ключа! Ні, не маю!.. Сміян!.. Сміян має, а не я!.. От... Чорт побери!.. — і махнув рукою. Постояв. Потім повернувся сердитий і схвильований щоб іти геть. І вже відходячи, докинув, покидаючи Сталіна самого дивитися на порожню площе:

— Мда-а... Не маю я від них ключа... От, брат, яка біда моя... Пойняв?..

Зідхнув з серцем і пішов.

Зайдешнер звівся й пішов слідом, як тінь, притоптуючи останні слова свого володаря, щоб часом не почув їх хто.

Терпкі, понурі, але щирі слова.

Вибігши від Петра й перебігши фойе, Ата одначе не втекла зовсім. На сходах вона зупинилася. Йі було й страшно, їй дуже соромно, що вона так панічно втекла. Чого ніби то! А серце в грудях торохтить, як здуріле. Чого й що! І чого вона так утікає, мов від диявола? Тягло назад, глянути на те «страховище», сказати слово, вибачитись і... поговорити. А чого б і ні? Чого вона втекла! Ну чого! Та ж вона все шукала зустрічі. Мріяла. А тепер утекла. Вона ніколи нікого не боялася, а тут раптом такий переляк. Чого й що! А серце не слухається й торохтить у грудях, аж вона хоче стримати його рукою й прикладає її до розхвильованих грудей. Серце жахається і воднораз тягнеться назад, туди звідки вона втекла.

Набравшись духу, Ата пішла назад. Перейшла через фойе, помалу, помалу. Підійшла до дверей. Двері вже зачинені. За ними той відлюдок, той «вовкулак», з пасмами сивого волосся, що чомусь так яскраво зринають перед очима, нахмарене круте чоло, крилаті брови, рябе кам'яне обличчя, ніби видзьобане з граніту... Серце не вгамовується. Ата хоче знову втекти, але замість того одчайдушно простигає руку й стукає.

— «Так!» —чується з-за дверей повільне й байдуже.

Ата відчиняє двері й переступає поріг, стає на малу лаочку підлоги, що була вільною, не зайнятою турецьким містом. Сміян навіть не обернувся, він щось ворожить біля якогось макету в другім кінці своєї великої майстерні, щось виміряє, приціляється зосереджений, мружачись проти сонця. Сонячна повінь, як і перше, заливає його всього. Голова

розкуйовдана, груди розхрістані, очі якісь непримітні, замріяні чи заглиблені в щось, над чим він напружене думає. Може в творче захоплення. А може просто повні туману божевілля?... Ох! По спині йде морозець... Справді, вигляд у хлопця зовсім якийсь маніякальний.

Тікати! Швидше тікати! Серце б'ється, як щиглик у сільці, і хоче втікати, але — втікає не в той бік, крутиться на місці... Ата не рухається.

— Ну? — озивається Сміян до невидимого гостя, не відриваючись від праці, і тим стримує гостю від утечі.

— Пробачте... — каже дівчина розгублено, намагаючись опанувати своє серце й свій голос. — Пробачте... Я прийшла вибачитись...

Сміян враз підвів голову й побачив Ату. І — якось смішно скилив голову, ніби хотів сховати вираз свого обличчя й іскорки в очах, що забігали, відзеркалені великим надщербленим люстром, яке лежало на низенькім столику наполовину замазане фарбами, — подивився з-під лоба:

— «Перепроситись?»

— Так... Я тут зайдла була непрохана... І підслухала... Перешкодила... Але я випадково, не назнарошне...

Сміян нахмурився. Помовчав. А тоді промирив не то з досадою, не то виправдовуючись:

— Ага... Підслухали... Ну що ж... (павза)... Я іноді говорю сам з собою... Так, так, сам з собою... Смішно?

— Але ми говорили вдвох.

— Удвох?!

— Так.

Сміян тре чоло.

— Гм... А я думав, що мені приверзлося... — промурмотів про себе. — Що ж Ви сказали?

— Я Вам заперечила.

— А-а!... Так то Ви? Так то ваші слова про... про отого самого... — Сміян чи не міг пригадати, а чи не хотів зумисне повторювати ім'я Сазонова.

— Так, то мої...

Павза... Сміян блукає очима по кімнаті, ніби шукає стільця, щоб чесно запросити гостю сісти. Але стільця не було жадного, крім табурети, заваленої якимись паперами й знаряддями, яка стояла в найдальшім кутку й так була замощена з низу до гори фарбами, що на неї страшно й подивитися. Провів рукою по чолі й промурмотів:

— Он як... Ну то, значить, я Вас теж підслухав. I... значить... ми тепер зв'язані... круговою порукою (іронія)...

— Сказавши це, він подивився пильно на Ату. Подивився пильно і — раптом якась дивна посмішка заграла на устах і в очах. Ніби він зазирнув у саме серце і побачив що там у тім серці робиться. Ата сполум'яніла. «Боже! Як він посміхнувся! I як він подивився!» I від думки, що він у її серці підглядів те, що там твориться, Ата знов розгубилася й вже настроїлася чкурнути геть чим-дуж. А серце гупає. Дурне серце!

Ата стойть і не знає, що їй сказати. Слова розлетілися геть і думки розлетілися геть, як напохані ластівки, і не збереш їх докупи. Розуміє, що її вигляд зовсім дурний, зовсім-зовсім дурний! що її треба мерцій утікати, геть, швидше, інакше вона лишиться назавжди в уяві цієї людини дурочкою, безголовою, безпам'ятною й без'язикою, — але вона не може рушитись. Який жах! Щось неможливе... не бувале... Ноги її прикипіли до підлоги, до маленької латочки, що лишилася незамальована, вільна від химерного турецького міста... А в голові товчеться разом з кров'ю в скронях:

«Ми зв'язані круговою порукою...» Товчеться й трансформується за якимсь своїм законом. — «Ми зв'язані!.. Ми зв'язані!!» Звичайно, він хотів тим сказати, що вони обое еретики супроти існуючої дійсності й її віри, такими себе виявили й обое підпадали би карі, а тому, те, що вони себе підслухали, в'яже їх і зобов'язує взаємно до мовчання, до спільноЯ оборони й охорони. Це сказане було наスマшкувато й іронічно... Та проте, хто ж його знає, який у дійсності змисл у сказаних словах, що в них вкладає само життя, сама доля!

Ата відчуває, що вони таки дійсно зв'язані. Але не якоюсь там «круговою порукою», а чимсь іншим, якоюсь страшною таємницею силою, що змушує серце так шалено товктися в грудях, а голову так солодко й безтязмно паморочитись. Якимсь присудом долі... Розгублена й безпомічна дівчина, не знаючи, що сказати, одвела очі від Сміянового погляду, помандрувала ними по яскравому місту турецькому, по мечетях і мінаретах, і побачила на тих мечетях і мінаретах відбитки своїх власних черевичків, — сліди від своїх черевичків, — залишенні недавно... Один... два... три... і ще один... Він їх не замалював!

— Пробачте, — пролепетала, простігши руку в напрямку попсованих мінаретів. — Я Вам зіпсувала вашу працю. Поправте... — і підвела очі на Сміяна. Сміян мовчить і посміхається...

Боже, як він посміхається!

Ата не витримує, одчайдушно шарпається всім серцем й всією істотою, ніби рятуючись, відривається від незамальованої латки й вихоплюється з зачарованого кола. Нарешті вихоплюється! Кинулася з кімнати. Можна сказати утекла, панічно й хапливо. Лише кинула утікаючи:

— Пробачте... Я мушу йти... Догодження...

А може й не сказала нічого. В голові їй шуміло, в грудях було тісно серцеві, і нічим було дихати. Господи! Що з нею робиться!?

Почуття сорому й почуття якоїсь безмежної дикої радості виповнило її всю. Сорому, бо ж вона пописалась, як дурочка. Як остання дурочка! Як найостанніша придурковата, безголова й без'язика... але всі ці докори йшли стороною, щезали, тонули в радості шаленій і могутній, що бурхала, як море, підхопила й несла її на своїх хвилях... Ата сміялась і не вірила, що таке можливе, і картала себе, — все це якась фантастика, якесь безглаздя, в ньому немає логіки!.. Але ж і в почутті, що у людини нібіто ростуть крила, теж немає логіки!? Однаке такі божевільні почуття бувають! І зараз вона іменно відчувала, що в неї ростуть крила.

Це почуття окрилености вже й не збиралося покидати її.

Слідків на мінаретах Сміян так і не замалював. Вони так і лишилися назавжди на будівлях екзотичного, фантастичного східного міста — слідки від мініяюрних дівочих черевичків. Щоб нагадували потім про цей день... Як запис її несподіваної й незабутньої, і «придурковатої» візити.

* * *

Продефілювала молодь містом, прогреміла літаврами — і знову настали будні. Ніби це було марево, що промерехтіло й щезло, розтануло — так наче й не було його. Ніби хтось вигадав те все.

Аж не віриться, що це таки було і що звідкілясь тієї молоді стільки тут набралося. Ніби налетіли хмари ластівок

з невідомого далека, — прошуміли, прощебетали — й канули. Нема. Пусто. Знову сірі стріхи й сірі площі, убогі покривлені стіни, облуплені вежі, напіврозібрані церковні бані, похилені телеграфні стовпи підпираються ковіньками від утоми й старости, глибокі вибоїни, спалені спекою сквери, пообгрізені козами й завалені сміттям кущі жовтої акації над бульварами... І тяжка каторжна праця, «ударна» і неуникніма, як прокляття... І страх, невідступний, всюдиущий і всепроникливий страх, як чума, як болотна малярія на голодних загеттях далеких околиць Заозір'я... І шепоти по хатах у присмерку та зідханнятишком-нишком... І безпритульні діти, що ніби існують «поверх норми» (от якби й їх пустити парадою!)... І безпритульні безгосподарні кислоокі пси на площах і по бур'яністих завулках, в реп'яхах, в ковтунах, — сухоребрі й висловухі, за якими й гицель вже не ганяється... бо гицеля скасував міський комунгосп і його начальник тов. Гаврюшка Цигип, — скасував гицеля, як приватника, одноосібника, носія дрібновласницької буржуазної стихії, клясово чужої ідеології... Пси нудяться й даремно шукають собі смерти, як визволення. І сказитися не можна, бо казяться тільки з жиру.

І біжить вітерець вулицями й площами, крутить вихорці з пилу й сміття, шелестить дрібною жужелицею в сірих, закурених робітничих кварталах, крадеться заводськими подвір'ями, перебігає густими лябірінтами вулиць, завулків, скверів і перевалків, блудить ними, як той веселій Поліщуків хлопчик-безпритульник — «кине на собак, плюне на коня, свисне і знову кудись бреде»; деренчить печально на паркані одірваною й розщепленою дошкою у Мегериному колись дворі, а тепер колгоспному. І так само деренчить тинами недоламаними по сколективізованих околицях, шугаючи порозламуваними подвір'ями навпростець... І тільки на Успенській дзвіниці в самому центрі міста та біля театру він набирається ентузіазму й буйствує, ганяє, як навіжений, співучі флюгери, лопотить прaporами й гойдає весело величезний рекламовий транспарант, гуготить ним і ніби гукає на всі боки, захоплений майбутнім, інтригуючим видовищем з тією «МАРУСЬКОЮ» (мовляв саркастично той Сазонов):

- «Ось дивіться, дивіться ! !
- «Увага! Увага! ! ! ..»

І носить його над площею.

І це ж, мабуть, він, цей вітерець зухвалий і одчайдущий розніс геть по місту й навіть по найдальших околицях і той сазонівський сарказм їдучий про ту ю «МАРУСЬКУ»...

«Єста ваша Маруська...»

Ха-ха!.. Тю-тю-тю-у! Улю-лю-у!

Сарказм їдучий і обидний і вітерець розніс його, завихрив, розкотив по всіх усюдах, розімчав поголоску ту скрізь зі сміхом, зі злістю, з гіркою досадою; пошпурляв через тини й заводські брами, й у школльні вікна...

Щоб знали всі, щоб було їм відомо, що тая «Маруська» уже й нещаслива.

«Єста ваша Маруська...»

Га!

XXII

В годину глупу

Коли все місто спить по полуночі, коли все повергнуте в темряву доісторичну і лише де-не-де над заводами на пе-риферії та в центрі над темною громадою театру стоїть бліде сяйво, немов світ зодікальний, тоді особливо виразно чути як розпачливо чахкає електростанція. Неначе б'ється натруджене серце міста Нашого, — бідолашне серце, що ось-ось, ось-ось має луснути. Воно б'ється з перебоями в пароксизмах страху і утоми і жene енергію по обезволілих нервах велетня, розпістертою горілиць, що ніби впав у стан анабіози, — спить-не спить-марить в імлі. Марить, лежачи лицем до шляху Чумацького, заплющений, обважнілий, байдужий . . .

Але темрява не тому, що місто спить, і навіть не зовсім тому, що за приписами новітніх пуритан воно мусить спати й позбавлене світла та ріжких нічних кафе й ресторанів, а тому, що комунгосп боїться якби те серце не вдарив параліч, і обмежив суворо час дії для всіх «лямпок Ілліча», припиняючи для всіх їх доплив снаги по півночі.

В цей час лише в кількох пунктах центру міста горить світло (таемниче, ніби від людей украдене): в кабінеті все-владного сюзера — тов. Сазонова, в редакції «Червоний комунар» у Страменка та в тильних вікнах театру, там де сцена й майстерні. Словом — у господаря, в його душеприказчика та в його підвассальних скоморохів. А ще горить світло на двох-трьох перехрестях та у в'язниці (тъмяне, притлумлене), недалеко від сюзера, — одна світляна точка при внутрішній брамі, над багнетом вартового, а друга десь невідомо де, лише кидає відсвіт, як місячне сяйво, на в'язничну стіну, обліплenu, немов ластів'ячими гніздами, залізними коробками-заслінками там де мали би бути вікна. Решта кварталів — тобто велике море їх — потопає в темряві. Вони занурені в морок, таемнічі й непроглядні, як у середньовіччі. Окремими завулками страшно пройти, така

тъма й грізна, нашорошена тиша. Тими завулками рідкі перехожі пробираються непомітно, прослизають нечутно, як духи, як тіні... А може то духи й тіні — аксесуари древніх дідівських забобонів, а чи жаскі рефлексії бідних, заляканіх обивателів.

Доісторична темрява.

Розпістертий велетень спить-не спить... Удає сплячого. Нищкне в нудьзі і тривозі — чекає ранку, коли щезнуть нічні примари (а може й не примари), тіні (а може й не тіні) жаского минулого й чорні духи невідомого майбутнього, що насідають йому на груди й тиснуть за горло. Змучений, сторо зтерзаний велетень чекає щоби ці примари нічні спливли туманами, щоб хоч на світанку зідхнути з полегкістю й хвилину заснути без волохатих лап маячинь на змучених грудях.

На високих дзвіницях, в пустці недоруйнованого, кавчать сичі, мов плачуть. За прикметами стародавніми, за кодексом старозавітних законів битія міста Нашого — сич кавчить «на вмируще». Або на велике лихо, на біду моторошну.

А ще десь в темній безодні ночі угугукає сова — зухвало і жаско, зовсім так, як розбійник гукає десь до розбійника, — перегукуються, голос подають на умовній гайдамацькій мові — кого де перестерегти з келепом чи з захалявником, а чи до кого у вікно влізти і викласти старих і малих потоком, щоб потім на ранок збіглась ціла громада дивуватися на моторошне «геройство» душогубів...

Колись Прометей украв вогонь у богів, щоб подарувати його людям...

А тепер хтось украв вогонь у людей, щоб вони терпли в мороці, щоб вони не дерзали до богів рівнятися, щоб нищкли й тіпалися й щоби вічно пам'ятали, хто вони: пил і ніщота, раби й парії... Навіть каганці не горять... бо люди одного, зовсім ще недавнього, року голодного поїли тут увесь лій і стеаринові свічі на сто років наперед!.. І може то від тих тяжких рефлексій сторо зтерзаному велетневі так нудно і марудно всередині й так моторошно на душі. Може тому він лежить, розметавшись, і не спить — зідхає в темряві тужно і лячно, тихо-тихесенько, — лише пара йде легеніка над ним, як імла.

А може це він лежить теж прикований за якусь кару й покльований.

І теж чекає свого Геракла.

Ночами темними на ярмарковій площі й в глухих завулях гоголівський чорт шукає «червону свитку» ...

Хоч це й не Сорочинці, але гоголівський чорт, кажуть, живе тут, переселився до міста Нашого. Може тому, що переселився сюди рід Солопія Черевика й його чарівної дочки й живе (рід Черевика Солопія) на Йондівці. Мабуть таки це з цього роду походить Атина подруга Оксана Чоботар, одна з «дівчат нашої країни», що так любить завжди наспівувати іронічно й бравурно:

«А мій батько чоботар, чоботар,
Черевички полатав, полатав ...»

Правда, Чоботар, це ніби не Черевик, але — зрештою, якаж різниця, Чоботар чи Черевик. Хіба тільки в тім різниця, що Черевик — це ніби Чоботарева продукція, що свідчить про більшу давність роду Чоботарів, але ж це свідчить і про те, що вони кревна рідня. І хіба не видно, що Оксана Чоботар таки прямий нащадок Солопієвої дочки, тієї красуні, тільки мабуть ще краща. Але на Йондівці живуть і Черевики. Там десь поблизу живе, мабуть, і чорт. Черевики й Чоботарі тепер сколективізовані, власне, об'єднані в шевську артіль ремісничу, така бо дійсність, соціалістична, лише чорт, мабуть, лишився одноосібником, никає один неприкаянно. А втім тяжко сказати... На великій ярмарковій площі (головній, бо є ще й та, що на краю міста), що одним краєм примикає до Йондівки й де маячать розкидані шопи, ятки, або «ларки», й де тепер рідко відбуваються ярмарки (що були колись чи не країні й імпозантніші за сорочинські), але зате часто відбуваються великі базари, — на цій площі ярмарковій кожної майже ночі розігруються дивні якісі містерії: звідти прибігають люди додому (ті сміливці, що зважувалися цю площею вночі перейти) в самій білизні, або й у самих трусах, і босяка. Кажуть, що то чорт, шукаючи «червону свитку», перестріває кожного й роздягає до нитки, бере компенсацію за «червону свитку». А деякі кажуть, що то ціла артіль чортяча, чи ціла «ударна бригада», розшукує ту «червону свитку» і бере компенсацію. Бо один чорт такого не втяв би. І так і ходить поголоска, що в місті Нашому

існує артіль чортів для розшуку «червоної свитки»... І влада нічого не вдіє, бо ж то все «соціально близькі», та й має інших клопотів по вуха.

Раз Ата поверталася через ярмаркову площа сама пізньої ночі (хотіла швиденько перебігти її навпростець, навскоси, бо це ж найкоротший шлях додому) та й зустрілася з чортами віч-на-віч. Коли вона порівнялася з великою темною шпоною в центрі площи, звідти вийшло кілька тіней і заступили її дорогу. Ата перелякалася на смерть. Так перелякалася, що й голос втратила, хотіла крикнути й не могла. А тіні обстутили її щільним кільцем, і один і каже:

— Скидай свитку!... — басом так.

— І сорочку... — додає другий, теж басом.

— І черевички... — додає третій так само, ще й ехидно, злюче.

Голоси удають баса, але молоді такі, хлоп'ячі.

Зразу по Аті пішли люті зашпари від жаху, але той факт, що це були не чортячі, а звичайно людські, ще й юнацькі голоси, хоч і перейнакшенні на «страшну» ноту, зменшив жах на половину. Десь узявся знову голос і Ата промовила, намагаючись бути спокійною:

— Не дурійте, хлопці!...

Вона хотіла це сказати жартівливо, а вийшло досить жалібно й благально.

— А стій-стій!... — похопився один чорт здивовано й швидко, і чиркнув сірником. Це була тільки одна мить, коротка мить, — Ата взляділа зовсім близько перед очима молоде хлоп'яче лице і витріщено очі на нім, в яких було спершу здивування, а потім враз бризнули веселі іскорки... Світло погасло й стало ще темніше, аж чорно.

— Стоп! — сказав чорт у тій чорноті голосом того, що світив. Сказав-приказав, твердо, як команду до своєї чортячої артілі. Потім протіг здивовано:

— Та це ж Ма-а-в-ка!...

Шепнув щось на вухо одному й другому і чути як коло розімкнулося.

— Жаль, — муркнув котрийсь понуро, а перший до Ати в темряві:

— Вибачте, е-е... це був жарт. Ви йдіть, Вас ніхто не зачепить... А втім — ми Вас проведемо, щоб ніякий чорт Вас не зачепив. Пішли, хлопці!

Серце Атіне калатало з страху й вона кинулась би геть звідси бігцем, від цих хлопців, але — не зручи ж відмовитися від такої лицарської пропозиції; та й хто зна, що там ще може трапитися впереді, скільки там ще є чортів у страшній тепер темряви.

Ата пішла помалу попереду, хлопці по боках. Йшла й боялася, а нуж вони передумають і скажуть знову: «скидай світку!... і сорочку!...» І... Боже, чого можно ще сподіватися!... Згадала той «Собачий перевалок», що десь там, у Москві чи десь, і йшла все швидше, швидше. Хлопці ледве поспівали.

— Не летіть так, — порадив насмішкувато той самий голос, що сказав був зворушене «Мавка!» (а він же ж то мав на увазі мавку з «Лісової Пісні», ясно!). — Не летіть. А то ще хтось подумає, що ви од нас рятуєтесь, — і додав уже не насмішкувато, а широ:

— Не бійтесь...

Ата стишила ходу.

Так вони перейшли площу, — перейшли чорне море темряви, — й наблизилися до світляної зони на розі вулиці. Тут на щастя був ліхтар. Тут хлопці зосталися в темряві, а лише один той, що говорив, вийшов з Атою на край світляного кола й зупинився. Це був бравий, гарно одягнений хлопчина, щелепатий, з крутым підборіддям, середнього росту, з гарною шевелюрою і навіть при краватці. Зупинився й промовив дерзко й насмішкувато:

— От і все... Скажем, що це було в театрі... Така п'еса...

— «Обрізан!...» — зашипів нагло з темряви котрийсь з «чортів», попередливо, трівожно. А другий на першого:

— Цс-с-с!..

На Аті все потерплю. «Обрізан» ? ! Господи, та це ж сам знаменитий і таємничий отаман чортячої шайки!

А той відмахнувся рукою в темряву і вклонився Аті театрально:

— Це правда... — і прикладав руку до серця, явно пародіюючи якогось театрального лицаря: — Я той чорт, що шукає «червону світку»... До побачення.

Зовні це виглядало, ніби прощаються добре друзі. В голосі «чорта» дійсно чортяча зухвалість і бравада. Та й як утриматися щоб не порисуватися перед такою дівчиною ? !

Ата ні пари з уст. А як уже «чорт» сказав допобачення, Ата здобулась на слово:

— А як я закричу «Міліція!»? — промовила щоб бодай же щось сказати.

— Зіпсуете знайомство. А втім — кричіть. — Бандит підняв весело руку, відсалютував по-піонерському і канув у темряви.

— До побачення! — гукнув з темряви.

Ата шарпнулася в середину світляного кола й кинулась навтіюки. Котрийсь засміявся з темряви на таку хапливість і той сміх гнався за Атою, бренів її у вухах, поки вона бігла вулицею до центру міста. «Чорти» лишилися в чорній безодні ярмаркової площі, а сміх гнався назирці, такий грудний, таємничий, «чортячий».

Така фантастична пригода! Ну, не фантастична пригода?!

Від душі відлягло тільки тоді, як попереду замаячилася центральна площа, а над нею сіро-зелено-сталевий будинок театру. Ата зупинилася й засміялась голосно. Аж хтось з перехожих озирнувся злякано. А Ата засміялася від радості, що щасливо позбулася біди, а ще більше від думки, що, виходить, її ім'я шанується й серед бандитів! Теж мені популярність! Але це таки популярність і таки це її вирятувало з біди!.. Йшла й сміялася.

Потім згадала фантастичну версію про те, як якісь бандити відкопали Оксану Петrusенко на цвинтарі, — і страх вернувся до серця знову й аж млосно стало. Кажуть, що бандити шукали в могилі не «червону світку», а коштовностей, що їх, нібіто, було покладено славній співачці в домовину. Не знайшовши коштовностей (а чи може й знайшовши), бандити не стали закривати домовини знову, а лишили так, підвели Петrusenko в ній і посадили, і начепили на груди плякат зі словами найулюбленишої пісні славної співачки:

«Спать мені не хочеться,
І сон мене не бере!»

Це, звичайно, велика популярність, але...
Але Бог з ними з такими поклонниками.

XXIII

„Фіз-зарядка“

Як страшно переходити Ярмаркову площу вночі!

Але як гарно вештатись по ній у великий базарний день!.. Звичайно, тут кожен день базарний, але є прості, а є великі базарні дні, що згідно прадавньої традиції бувають тільки двічі на тиждень — у середу й у п'ятницю. В ці дні відбувається щось особливе, хоч і триває дуже коротко, ніби химерний сон. Починаються улітку базари ледь засіріє, а в пів до восьмої все вже розлітається, як дим. Це тому, що всім треба на працю, ще й без запізнення, а тієї категорії суспільної, для якої базар був професією й усім сенсом життя, давно немає. То «дрібнобуржуазна стихія» «ходом історії» приречена на усунення. І не тільки приречена, а самою тією «історією» (у вигляді фінінспекторів та міліції) геть усунена. Доказом є цей базар. Тому традиція цих базарів дотримана тільки в календарі (середа й п'ятниця), а в усьому іншому це щось виключно нове й виключно оригінальне.

Це не базари, а якийсь масовий танок трудящих, фіз-зарядка чи фіз-заправка їхня перед працею на фабриках, в заводах, в артілях, в установах, в порожніх крамницях, в переповнених лікарнях... В ці дні люди збігаються з усіх усюд і гасають на величезній цій ярмарковій площі великими юрбами, ніби на перегонах, — одні юрби біжать сюди, інші наїздуть, а ще інші впоперек, тоді всі крутяться в водокрутні посередині, знову бурхають в ріжні боки й знову крутяться в гіантській людській веремії... А потім, коли вже «фіз-зарядка» зроблена й наближається восьма година, все розбігається геть. Так ніби й не було їх. І якби не боліли ноги, то здавалось би, що це був ранковий сон, візія недоспаної ночі, якийсь шабаш почманілих істот, фікція з похмілля.

Ата любила ці базари. Вона спеціально вставала в такі дні удосвіта, щоб пометушитися серед людей, щоб брати

участь в тих масових людських перегонах, після чого потім ішла на працю й до пів-дня на праці куняла. Але варто було. Іноді вона пірнала в ту ранкову фантастику сама. Іноді з матінкою Оксани Чоботар. А іноді з Харитоном.

Якби хтось подумав, що ці базари подібні до старовинних ярмарок, той би дуже помилився. Ата колись читала (та й на сцені бачила, і в фільмі теж) про гоголівський «Сорочинський ярмарок». Ну, це зовсім не подібне. Тут годі б шукати екзотичних циган і екзотичних Солопіїв Черевиків, і заквітчаних та закосичених дівчат, і зальтотних парубків у старовинних смушевих шапках та театральних козацьких шараварах; і годі би шукати тієї фантастичної веремії краму, худоби, коней, птиці, збіжжя, свистілок і череп'яних опішнянських півників, іржання, ігігікання, музик і танців... Нічого цього не було. Кажуть, що раніше на оцій самій площі відбувалися такі самісінькі ярмарки, як і в Сорочинцях, та ще й краці, але зараз і натяку на те немає. І Ата би ніколи не повірила, що тут могло щось подібне бути, коли би не Оксанина мати, з якою вони часто вешталися по базару. Відсутність того, колишнього, не печалила Ату. Нема то й нема. Йі і так цікаво. Вона живе в такій епосі, в якій судилося. Не те матінка Оксани Чоботар. Коли вони плавали (де плавали, пробивалися!) по цьому людському морю вдвох, Ата кожного разу наслухається бурчання й зідхання «старої» Чоботарих. В той час, коли Аті весело отак собі просто «товктися» серед людей, Оксанина матінка, засапавшись від поспіху, бурчить:

— А, Боже ж ти мій! Все геть як крізь землю провалилося! Та було ж!.. У цих от рядах — молоко, масло, сир і мед, і... А у оцих поруч — яйця, кури, курчата, качки, гуси, індики... йшов такий довгий перелік, що в Аті паморочилася голова і переставала сприймати ту безкінечну номенклатуру речей, що продавалися «ось у цих рядах». Те саме, коли вони підходили до «зелених рядів», потім до тих, де — колись — продавали худобу (знову перелік — свині, вівці, телята, поросята, корови, коні...) А тут — зерна було!.. А тут — кавунів!.. А муки! А круп! А ягід! А... А... А... А... А народу! З усіх кінців, з усіх сел, хуторів, містечок і інших міст!.. Самих старців та лірників було більше, як тепер продавців та покупців, і всім подавали люди... Ата сміється. Вона сміється тому, що їй приходить в голову жарт відносно старців, їй хочеться заперечити це твердження, бо на її думку щодо старців, то цей час просто

непереможній, його не можна затъмарити ні тепер, ані у всіх майбутніх віках. Ось іх ціле море, а ще ж неприсутніх скільки! Але вона тільки сміється, а каже не те:

— І то так жалко того старого!? Все одно ж не вернеться...

— Та не вернеться, дитино, — зідхає «стара» Чоботариха примирливо й беззлобно. — І ніхто за ним і не жаліє. Чого дарма жаліти, коли не вернеться. Ні, ніхто за старим не жаліє, але ж і новим ніхто не дорожить... Вийшло кат-зна що з того «нового». Тъху!.. Я вже свого пилияю, пилияю, куди іхні очі дивилися, як ту революцію робили! Наробили... А бодай його... А переробляти й нікому... — стара вже сміється з того, що вони «наробили», а нікому «переробляти»... І ця заклопотана жінка, це не така собі проста міщанка, вона була колись студенткою, потім вчителькою і також «революціями захоплювалась», боролась за «нове життя, за кращу долю всіх». Та потім — «біда заїла, отакі ріжні Оксани та Володьки, мал-мала-ще менша світ заступили! «Революціонери!» — Чоботариха тислася в «зелені ряди», їй треба чогось купити, чогось »істівного», моментально купити й бігти додому — годувати «революціонерів», отих, що «нову таку жисть улаштували» — чоловіка, синів і дочок, та, ба! То тяжка проблема щось купити, та ще й моментально. Там, де було «море яєць, молока й сметани» — порожньо. Все те пішло в «заготяйце», в «молочар-союз», «заготм'ясо» тощо. «Плані виконує». Лишились самі покупці безплянові, метушаться, як на пожежі. Тільки в «зелених рядах» койде червоні редиска, десь майнє головка капусти, купка щавлю чи кропиви і покупці всі пруть туди, — там відбуваються цілі бatalії: за один пучечок редиски тримаються зразу кілька покупців і рвуть його один сюди, другий туди, а третій ще он куди, а «купчиха», чи пак власниця (ясно, пережиток приватновласництва, недобита «дрібна буржуазія», десь з глухих і несвідомих окоплиць) ламає з розпачу руки, що пропаде редиска й невідомо буде, з кого й гроші брати. Там, де були рибні «ряди», на столах тільки сидять дядьки й важко їдять цибулю з сіллю, а риби немає. Воно ніби рибу теж десь тут продають, але з-під полі, бо прямо заборонено — треба здавати до ресторанів та ідалень, такий закон, — так що зловити тут рибу куди тяжче, як у річці... В цім спортивом змаганні Чоботариха вибивається з сил. Кінчаеться їхня отака спільна участь в ранковому цьому масовому дійстві зовсім не ці-

каво для Ати, бо обмежується на зелених та рибних «рядах». Здобувши десь нарешті пучечок редиски чи трошки щавлю, стара Чоботариха мчала додому — годувати тими трофеями своїх «революціонерів», а Ата йшла на працю з затурканою Чоботарихою головою — набитою безкінечністю номенклятурою неіснуючих речей.

Ні, ці «зелені» та «рибні» ряди Ату не цікавили. Її цікавила найбільша глибінь цього моря людського, його вир, т. зв. «тічок», що займав головну територію й що «ряди» ці були лише його периферією. Тут, можна сказати, танцювала епоха. Ні, тут було дві епохи — одна лежала, а друга над нею танцювала... І в тому фантастичному дійстві Ата любила брати участь, як жадібний спостережник, і як учасник ріжних цікавих сцен.

Ось вона плаває по цьому морю сама...

Людей так багато, що здається ніби вони збіглися сюди з цілої республіки. І іменно збіглися, гнали десь вчвал, бо порозхрістувані й простоволосі, і босоніж, чи в черевиках набосоніж, і без торб чи кошиків, позабували чи погубили в поспіху. Поспіх — це перша характерна прикмета цих велических юрбищ. А друга прикмета — вони всі дивляться вниз... Всі дивляться вниз... Вони всі чогось шукають, гальюном, нагально, наввипередки: ніби шукають щось давно загублене, якусь коштовну перлину, без якої їм вже не можна й жити, і знайти не можуть... А третя риса — це попри всю зосередженість, все ж на обличчях ані яскравої журби, ні справжньої печалі, навіть якась ніби вдоволеність чи примиренність, що так контрастувало з загальним виглядом цих людей — обшарпаних, убогих, простоволосих і босоногих, здебільше подібних до арабських дервішів.

Уніз вони дивляться всі тому, що, власне, там унизу розташовано всі чудеса й приваби цього базару, виставлені напоказ, на продаж... Просто на землі безкінечними рядами — вздовж, паралельно і навхрест — розкладено ріжні речі, винесені обивателями для продажу; тут є все — від старого недобитого скляного посуду, через ріжні цвяшки, бляшки, кочережки, чаплії, старі засиджені мухами до невідізнання картини, старі рами, кухлики, пляшечки й пляшки, шматки якихось рурок, шпуги, скаби од дверей і скринь, шматки якогось старого хутра, старі картки фотографічні, старі книги, рашилі, терпужки, обценінки, шворені, ліечки, лямпи, ріжне старе череп'я і т. д., і т. п., і аж до недоламаних крісел, недоламаних грамофонів, балалайок, гітар...

Словом — тут викладено «всі свої пожитки», що до того були в користанні кількох поколінь. Продавці сидять рядочками над ними, теж ніби якісь стари деталі минулого епохи, од чогось одірвані, заржавілі, недоречні, готові до продажу за безцінь.

Найкоштовнішими речами, либоń, були стари шкарбани, стари, геть зношенні черевики, галоші, або пантофлі, що пережили вже кількох володарів, а то й кілька режимів, або навіть тільки частки черевиків, чобіт, пантофлів — халіва, облас, передок, підметка, опорок, — рештки «минулової слави». Біля таких коштовностей товпилися юбища, стояли тичбами, мацали й нюхали (взуття ж!!) і прицінювались до них. В них найбільша магнетична сила... Проте, як для кого.

Ата найбільше цікавилася старими книгами. І вона в цім була не одна. Ще якісь студенти й студентки теж отак никали помежі покладами ріжного добра на землі й стовбичили там, де була хоч одна книжка...

Вся маса сунулася швидким темпом межі рядами розкладеного краму й сидячих над ним зрезигнованих фігур, товпилася, душилася, переступала через голови продавців, простуючи до іншого ряду... Але люди мало що купували, більше прицінювалися, либоń бажаючи взнати ціну щоби на другий раз винести й своє отаке добро на продаж. Над всім цим морем людей стоїть лише тихий рівний гул; няких ексцентричних звуків, пісень чи вигуків, чи музики, як то буває на великих базарах чи ярмарках. Лише іноді десь з самісінької глибини цього глухого гулу зринає жалібний голос і звук захриплої гармонії, — то десь співає одинокий сліпець...

Ата йшла куди хотіла, никала без жадного пляну й системи, просто крутилася в водокрутні; її штовхають з усіх боків, вона теж прокладає собі дорогу, коли треба, то й ліктями, оглядає все, прислухається... Яка сила силенна речей найрізноманітніших! Ніби хтось ціле тисячоліття збирав їх, ховаючи від людського ока, а потім ураз з одною взяв та й вивернув усе вже поржавіле, погниле й попріле — нате! І продавці здебільша цілком до парі крамові, — а були й такі, ніби взяті з музею, чи з паноптикуму, таких либоń і не побачиш ніде на вулицях та площах міста, а десь вони лежать присипані нафталіною, як вибулі геть з ужитку речі, і тільки виповзають на оцей базар разом зі своїм приватним музеєм-архівом.

Часом крам був такий дивний, що Ата не могла зрозуміти, для чого він виставлений і хто його може купити. Ну, от, скажем, лежить одірваний і зовсім гнилий закаблук з великого якогось чобота. Для чого він? Бач, мабуть він лежить тому, що походить з чобота велетня, не йнаке, як рідкість історична. А закаблук собі лежить, наїжачився щетиною цвяшків іржавих... Та ось підходить чолов'яга, хапає закаблуга захоплено, ніби якраз оту загублену перлину, що без неї й жити годі, і вже не хоче випустити з рук, торгується. Підходить другий — і створюється конкуренція... «Попит перевищує пропозицію!» Ата пильно дослухається, для чого їм потрібен закаблук такий гнилий і плюгавий? От бач !! . Виявляється — справа зовсім не в закаблукові, а в цвяшках! Це ж цілий капітал — цвяшки !!!

Та Ата не тільки роздивляється на фантастичний асортимент цього «горизонтального універмагу» (за визначенням якогось веселого студента з цих таки юрбищ), і не тільки полює вона на книги, — вона ще й шукає чогось іншого, важнішого. В сто крат важнішого! Не ярмаркової екзотики гоголівських часів шукає вона, ні. Зрештою, Ата вже звикла до думки, що з тих гоголівських ярмаркових атрибутив лишився мабуть тільки той «сколективізований чорт», що шукає ночами (а може і в день тут десь по кишенах) «червону світку»,..та й той (чорт) зовсім змодернізований. Ні, Ата ходить на ці базари, як у школу, тільки нікому не признається. Вона на всі вуха слухає гомін. Вона впивається м о в о ю ! В цієї обіраної юрби, позбавленої всіх гоголівських пишнот і прикрас колишніх, яка ж прекрасна мова! Соковита, звучна, співуча! І — динамічна! — ось цим нова. Тепер вона динамічна. Не Солопіївська. Яка прекрасна мова!

Аті спадає на думку, що це ж найкоштовніший атрибут іменно гоголівських ярмарок, гоголівських часів — мова! І що проти цього воли та қорови! і навіть цигани й всі чорти? Мова — це ж душа всієї країни і оцих усіх юрбищ. І вона пісенна, звучна, мила, з чудесним округлим «ль», з такою гарною фонетичною стильністю, що найкращим мовникам і не снилась.

Особливо Ату приваблювали різні голосні суперечки, перепалки помежи жінками. Ата неодмінно поспішала туди й слухала. Від деяких словечок вуха їй в'яли, але нічого, з пісні слова не викинеш, — поза тим — яка ж гарна лекція мови. Кожен такий її «похід в маси», «в народ» збагачу-

вав її лексику, а головне — оживляв душу її власної мови й вимови.

Біля якоїнебудь жінки чи бабусі, що звучання її мови особливо впадало Аті в вухо й вабило, Ата зупинялася й зумисне розпитувала її про якусь річ, прицінювалася, сперечалася, торгувалася. Смішно. І чим краще жінка чи бабуся говорила, тим гарячіше Ата торгувалася. Милувалася звуками й зворотами мови, перехоплювала їх і повторювала в суперечці, поки жінка чи бабуся не говорила, — «іди, дочко, не мороч мені голови!» — Заодно й людей отак сту-діювала.

Тепер ось вона отак стоїть і торгується з якоюсь старенькою-старен'кою бабусею... Бабуся продає старі книги, ще старіші за неї, а серед тих книг біблія. Ця біблія геть розшарпана й без оправи, але все ж таки це біблія, ще й на старослав'янській мові. А сама бабуся теж така, як і біблія, — біблійна якась бабуся, древня. Щось у ній таке, що вра-жає. Вона говорить звичайною, простою українською мовою, але сама, здається, далеко не з простого роду. Щось в її обличчі аристократичне, хоч одягнута вона в звичайні, зн-осіблені лахи. Бабуся сидить на землі, трясе головою від старости, а білі-білі пасемка волосся сяють на сонці, як ав-реоля... Ата вже закінчувала розмову з бабусею, купивши біблію за 2 карбованці, як хтось її торкнув за плече. Ата обернулася й зраділа усмішці опроміненій рясними змершками, що засяяла назустріч, — Харитон!

— Здрастуйте, Дахненя! Базаруємо?

— Здрастуйте ... Базарую ...

— Ну, то будемо разом, а то ви ще загубитесь. Ач яке возстаніє вавилонське!... Здрастуйте, Бакрабихо! — гукнув Харитон до бабусі. — Боже поможи!

Бабуся закивала привітно, як добра стара знайома: — Здоров, здоров, Харитоне Григоровичу!.. Спасибі, спасибі...

Харитон взяв біблію з Атиних рук. — Ага, це про Страшний Суд!... Добра книга. Це в Бакрабихи? Добра баба... Тільки ж і нашо вона Вам, ця книга? Це попові б... Або хай би той Чубенко читав, собачий син, про Страшний Суд. Йому треба... А Вам... Ну, кат-тього бери! Пропав коло-вик? .. Два карбованці?! Та що Ви?! Ну, кат-тього бери...

Харитон взяв біблію під пахву й вони пішли далі, плавати по людському морю. Харитон почувався в цьому морі ще краще ніж Ата. Він не стогнав, як стара Чоботариха, не жа-

лів ні за чим, а високо задирає голову, крутив нею на всі боки й на всі боки сяяв посмішкою своєю добрячою, радісною, великомудрою, — і бігав з усіма. Він вибачав усе — і що люди такі обідрані, і що краму нема, і що ті бідолахи продають «все своє добро», «все лахміття й все сміття», — сонце бо на небі сяє, люди не плачуть, а навпаки, всі либоно веселі, — чого ж іще?! — так здається говорила Харитонова посмішка й увесь вигляд. Він супроводив Ату й давав ріжні, цікаві пояснення.

Скажемо, про Бакрабиху: що це за таке химерне прізвище? Й хто вона? А це, брат, французьке було прізвище, тільки ж «було та загуло», стало наше. Був такий французький барон Букрабо. Поселився тут колись. А вона була жінкою його, баронеса Букрабо. Потім барон взяв та й умер, а вона взяла та й лишилася та й стала Бакрабихою, так народ перехристив, давно-давно. А народ вже як перехристить то вже назад і з попом не одхристиш. Жила як всі. Учителювала й працювала в кабінетах, і торгувалася — всяко було... Стала зовсім наша. Бакрабиха. А тепер, бач, ледве вже повзає, як черепашка. Стара вже. А гарна ж яка була молодою! І людина ж хороша яка...

Ата слухає, а сама думає — «Боже, яка ж і страшна сила в цього людського моря, в оції стихії! Хто в нього пірнув, то вже ніколи не випірне... Все собі забірає... Коли вже й з баронеси Букрабо зробило Бакрабиху.»

— А оце ось Пхайко... — рапортует Харитон. На ряддині сидить сива, насуплена, броваста людина, з вигляду — колишній генерал чи й губернатор, ще й на старезному-старезному кітелі помітно плями від еполет. А уста штивно підібрани, стиснені, і увесь вираз — закам'яніла відчуженість, незмірне презирство чи безмежна апатія «бувшої», скиненої з рахунку, людини. Людина з паноптикуму. Живий труп. Він продає якісь пляшечки («пузирьки»), якісь розпаровані карти, й пучечки розсмиканих старих аксель-бантів (для кресала), й пучечки якихось старих паперових квітів, засиджених мухами...

— Це Пхайко! Генерал був. Але ж був — і не дай Бог!.. Бог з ним... По старості уцілів... — Харитон махнув рукою й не став трівожити Пхайкового минулого. — Бог з ним...

Авже ж. Тепер це мумія, тінь, напівзітертий гіерогліф.

— А оце ось Солов'йов... Гля!.. І досі живий... — Харитон сам здивувався.

Поруч з першим гіерогліфом сидів другий, подібний: людина з орлиним тонким носом і такими стрішкуватими бровами, що під ними зовсім не можна вглядіти очей. Блідий, зосереджений і відчужений. І в цій відчуженості найбільше нещасний.

— У «Думі» засідав колись чоловік, — пояснив Харитон з ноткою співчуття. — Але ж і обратно, звисока дуже впав бідолаха...

— А оце ось... — тут Харитон притишив голос і майже шепнув Аті на вухо, довірочно так, як великий секрет: — Башмаков...

Ата витріщила очі, не розуміючи чого ж такий секрет?.. Коло перших двох шкутильгала навколо розстеленої ряднинки зовсім не страшна, а навпаки, сіреняка, миршава, зібрана, як кишеньковий ножик, людинка. Одна нога в неї коротша. На лиці та сама відчуженість і презирство. Лише видно було, що затамована внутрі цієї людини зненависть була така велика, що не вміщалася в її малій фігури і якимось чином випірала назовні.

— Кажуть, був белим охвицером... З великих панів Башмакових...

Проте фігурка була така миршава й така жалюгідна, що тяжко було повірити, щоб вона колись була бравим офіцером.

Ці троє як зумисне зібрались поруч, ніби для виставки — виставки експонатів давно поваленого ладу, залишених на пам'ять, і продавали череп'я тієї епохи, уривки минулоЯ слави своєї у вигляді розсмиканих аксельбантів, для кресала. Люди з паноптикуму...

Ата дивилася на них з цікавістю й з простим людським жалем і їй навіть і в голову не спадало, що ці музейні експонати ще воскреснуть. Раптом воскреснуть, вийдуть з паноптикуму. І то скоро. І навіть вершитимуть її власну долю. Та ще й вершитимуть немилосердно.

Тим часом бурхливі хвили несуть їх далі. Харитон гойдається на тих хвилях, плаває по людському морю й дає пояснення. Скільки справді оригінальних, цікавих, надзвичайних типів в цьому, на перший погляд зовсім знеосібленному, людському морі! До них би треба гоголівського генія, щоб на них подивився та й написав про них велику книгу. Книгу про ці душі. Але не мертві, хоч і не зовсім живі; скажем про «душі напівживі», що наперекір всьому так уперто чіпляються за життя.

Море людське гуде глухим прибоєм і тільки зрідка з нього проривається тужлива мельодія чиєїсь далекої одинокої пісні. Ата й Харитон перетинають море уповздовж і опиняються якраз біля тієї точки, звідки зринає пісня. Тут, на обрубку дерева під стовпом сидить сивий, безокий дід і співає пісню, ю акомпаніює собі на старій, розладженій гармонії. Ата й раніше бачила цього діда і завжди він співав «Катюшу». І завжди Аті було прикро ю якось аж наче соромно слухати, як цей старезний дід, сивий безокий патріарх, виводив чужою йому мовою недоречні такі слова хриплким фальцетом:

«Виходіла на беріг Катюша!..»

«Катюша» ю цей сивий безокий старець!!!. І завжди біля нього лежав худющий кудлатий пес і ніби соромився дідової пісні, дивився винувато слізливими очима. І слухало діда пара дитлахів. Ату дражнила недоречність і вона завжди проходила мимо, не зупиняючись.

Але зараз зупинилась, вражена: сліпий дід не співав «Катюші! Він співає «М о р о з е н к а! Він сидить, оточений юрбою слухачів, сперся спиною об стовп, підвів обличчя вгору, сіре, страдницьке, спіtnіле, ворушить порожніми очицями до сонця ю співає у синє небо:

«За тобо-о-ю...

Морозе-е-нку...

Вся Україна плаче.

Не так тая Україна, як рідная мати...»

І співає він зовсім не фальцетом, а глибоким грудним голосом. І співає він усією душою. А навколо стоїть не пара дитлахів, а ціла юрба людей, посхильявиши голови, стоїть тісним колом. Ата теж стала в коло і завмерла, спостерігаючи картину. В середині кола жовтє на землі дерев'яна мисочка; мисочка та порожня, — ніхто навіть не здумав туди щось кинути — люди стоять насуплені, похмуру й слухають важку, тягучу пісню:

«Не так тая Україна, як рідная мати...

Заплакала Морозиха, стоя біля хати...»

Закінчивши строфу, дід замовкав, ворушив бровами ю зморшками чола, по якому стікали великі краплі поту, забігаючи в порожні очі, а пальцем перебирає клявіші гармонії — гармонія сопла ю хлипала... І все те було дуже трагічне.

Дід співав, а юрба все більше никла головами.

Доспівавши пісню, дід замовк і гармошка замовкла. Дід до чогось дослухався пильно, сторожко, здавалося не тільки вухами а й порожніми очицями. Може він дослухався до мисочки, але там ані звякнуло, ані брязнуло. Ніхто нічого туди не вкинув. Дід зідхнув глибоко й звісив голову на груди. Поворушив бровами. Потім розвів гармошку й затягнув «Катюшу». Хтось в юрбі витер очі, юрба прокинулася й розійшлася. Лишився дід, пес, Ата з Харитоном і порожня мисочка в пилюці.

— Чого ж вони нічого не вкинули? — прошепотіла огірчено Ата до Харитона.

— А що ж вони туди вкинуть, дочко?

Ата озирнулася, ніби хотіла когось хапати за поли й звеліти: — «Кидай!» — показавши на мисочку. Але нікого не було. Людей ніби вітром здмухнуло. Й не тільки слухачів «Морозенка», а й взагалі все рухливе людське море. Поки вони слухали «Морозенка», в цей час, ніби на знак чарівної палички, хтось моментально перемінив декорацію, й перемінив усе дійство. Там де було людське море — порожнеча, лишилось оголене «морське» дно, а на тім дні, ніби коралові горбочки, рябіли лише ряди «продавців» з їхнім «крамом», розікладеним на розстелених ганчірочках, шматках ряднини, рогожках а то й просто в пилюці. Та ще стовбичили міліціонери, раптом здемасковані відплівом, показавшись усі разом — скілько ж їх е! Ця картина нагадує морське дно, а ще краще нагадує викошений раптом і вигребений до чиста луг, де лишилися тільки сліди від покосів та кущики незкошених червоноголових будяків — міліціонерів в червоних кашкетах.

Людське море зникло, щезло, розвіялось. Порожнечча. А в тій порожнечі деренчить фальцет:

«Виходіла на беріг Катюша...»

І вторить йому захрипла гармонія.

Ата ступнула до діда й поклала руку на гармонію, ніби затуляючи тій «Катюші» рота:

— Годі, дідуся... Відпочиньте.

Дід схаменувся. Послухав — тихо, значить базар скінчився, — покірно звів міх гармонії до купи й опустив руки. Дослухався до голосу, що повторив «відпочиньте», й підвів на той голос порожні очиці, ніби хотів побачити ту, що їй цей дивний, такий юний голос належить. І посміхнувся, ніби справді вглядів. Аті стало страшно погляду тих по-

рожніх очиць, аж одвела очі набік, але вони (очі її) повернулися назад, перемагаючи страх.

Обличчя у діда як у справжнього, традиційного кобзаря, народнього менестреля, отого Перебенді, як його ускрізь мають: волохаті сиві брови, сліпі очі, велике чоло пооране зморшками мудrosti й життєвої утоми, сиві вуса й голий череп, лише з пуком сивого ріденького волосся на самій маківці, розвіваного вітерцем.

— Навіщо ви співаете цю «Катюшу», — промовила Ата тихо, досить таки огірчено. — Хіба ви інших не вмієте?

Дід посміхнувся, але нічого не сказав. Ворушив бровами, піднімав їх високо, здивовано й ніби іронічно, ніби ними казав:

— «А хіба ти не чула?» та «І чого ти доскіпуєшся, дитино?» — Але з уст не пускав і пари. Дослухався до спорожнілої площині, де стовбичили міліціонери, і це дослухання було досить красномовне, хоч може дід і не мав на думці нічого подібного. Справді, що він міг мати на думці? Мовчанка. Ата сіла на колодці поруч з дідом і провела пальцем по старих перлямутрових клявішах гармонії: «Кобза!» — буркнула насмішкувато і досадно. Дід знову нічого не відповів, знову поворушив зморшками чола й високо підняв брови — чи здивовано чи огірчено, а чи знов іронічно. Мовчанка.

— А як Ваше прізвище, дідусю? — питав Ата вкрадливо, лагідно так. Мовчанка. Дід повертав до неї очиці, ворушить бровами, ніби той великий нічний метелик поводить крильцями, хоче спурхнути, і не летить, — нічого не каже. Ата зідхає, тоді дід ворушить губами й повертав очиці до сонця, й каже тихо, зломано ніби:

— Гусаков...

Ата аж скинулася здивована, знизує плечима, потім криво посміхається. Сліпий дід якимось дивом угадує її здивування й посмішку, зідхає й каже, так само дивлячись порожніми очицями на сонце:

— Був, дочки, колись Гусаком, та став Гусаковим...

— А то ж чого?!

Дід мовчить якусь мить, дослухається до зовнішнього світу всім своїм еством, застібає гармошку, либонь збираючись уже йти, а застібаючи, каже:

— Та так... Як була колись у нас перепись... давнодавно... так тоді й зробили ще мого діда «Гусаковим»...

А був він Гусак, так його й його батька, й батька його батька дражнено зпокон віку... Так, бач, прийшли пани й все перейначили — з Свердла зробили СвердлОВА, з Орла — ОрлОВА, з Гусака — ГусакОВА... Та й стали ми так панами... — дід посміхається скорбно, скептично й починає чіпляти гармонію на плече. Ата розуміє, що дід тим дає знати, що розмову закінчено, вона встає й, ніяковіючи, кладе в його мисочку 20 копійок. Дід пильно дослухається, як брязнула тихо монета в мисочці, потім шарить тремтякою рукою, знаходить мисочку й притискає її до грудей, щоб тая монетка не випала, підводить кудись очиці зовсім не в той бік, і каже тихо:

— Спасибі, дитино...

Ата задкує помалу, а дід, заховавши монету, сидить якусь мить, ворушачи устами. Потім помалу зводиться. За ним зводиться й його кудлатий пес, з ковтуном на хвості. Звівшись і тримаючись за стовп, дід повертається лицем на схід на дитячий голос — звідти біжить малесенька дівчинка, замурзана й простоволоса, — поводатарка, значить. Вона підбігла радісна, але перед чужими людьми враз згорнулась, як колючий їжа, знітилась і зиркала з-під лоба: дід помацав її за голівку, погладив ніжно, потім сперся рукою на плече й вони пішли, — дід, пес і дівчинка.

Ата теж обертається і йде. Йі ніяково. Ніяково, бо що таке двадцять копійок! Харитон бурчить ревниво:

— І що Ви з таким дурним дідом встряете в розмову!

— Чому ж дурним, Харитоне Григоровичу?

— Бо дурним... Прізвище йому перемінили!... Всім дурням прізвища перемінили, звісно! Розумний не дався... От мій дід! Як був мій дід Кулік, так і я Кулик!

Ата сміється. Вона сміється з Харитонової простолінійності й віри в добру волю, що, на думку Харитона, фактор рішаючий і головний завжди й повсякчас. А тим часом... А тим часом буває так, що й не питаютъ ані думки, ані волі, якщо вірити тому ж таки «дурному дідові»...

З базару вони йдуть через міський парк.

При вході до нього ви-и-исоко мерехтить дзеркальна земна куля, на щоглі. Куля велика, мабуть з метр в діаметрі. Моря на ній викладено з шматків люстра, материки

з кольорових черепків ріжних, ССР — з червоної емалі. А на тій червоній емалі той, хто робив її, мабуть зумисне утяв штуку: взяв і на півдні тієї емалі, десь між Дніпром і Доном зробив біле колечко, а в нього встремив червоний прарієць з серпом і молотом, а під колечком написав — «Н а ш е». Всім цей суперпатріотизм мистця сподобався. Начальству ж він сподобався особливо. Звісно — їхнє місто, це пуп землі. Центр. Головна точка. Виправдання ж а чи логічна мотивація? Будь ласка: оскільки ця земна куля стоїть в їхньому власному місті, то чи не мають вони права позначити на ній точку, де саме вона стоїть?! Навіть треба би було й парк там намалювати. І навіть намалювати, як у тім їхнім парку стоїть сніжнобілий (гіпсовий) бюст Сталіна на мармуровому п'едесталі по один бік входу до головної алеї, а по другий бік — Шевченка (мармур, звичайно, мальований на фанері). І тільки те, що ті бюсти не можна намалювати на тій земній кулі в великому маштабі, стало на перешкоді здійсненню такої гарної ідеї самого голови міськради.

Ата й Харитон сідають на старезній дубовій лавці під старезною липою перед круглим, осяяним сонцем, майданчиком супроти головної алеї й трохи відпочивають. Після такої вранішньої «фіз-зарядки». Ата дивиться на високі ялини, на розложисті клени, на зяблика, що стрибає по діріжці в сонячних плямах, й сидить задумана, — згадує ту людську шалену біганину, згадує крутію чутих слів і вигуків, шибеничного гумору, калейдоскоп неголених обличч, химерних прізвищ, пісню про «Морозенка», історію з «Гусаковим»... А Харитон чертить щось паличкою на пісочку.

— Називайте мені... — каже Ата раптом.

— Що?

— Прізвища.

— Та які? — дивується Харитон, спантелічений таким «наказом».

— А взагалі. Всі, які знаєте. Тутешні... Називайте!

— Ага. Ну, добре... — і Харитон починає бубоніти, як псаломщик у церкві, ніби читає «Апостола»:

... Мегера, Пидоря, Легеза, Колот, Бойко, Черевик, Чоботар, Гилимей, Дідич, Гопка, Кобка, Перебийніс, Лойко, Ловикота, Гречка, Путря, Одуд... Ну? — зупиняється він.

— Далі, — каже Ата, закинувши голову на бильце лавки й заплюшивши очі й так слухаючи Харитонове бубоніння.

— Та навіщо Вам?! — упірається Харитон.

— Треба, — каже Ата, не розплющаючи очей. — Для п'єси треба ...

— А-а... — здогадується Харитон і бубонить далі вже веселіше, «раз для пісси»: ... Каплун, Шапарь, Бубир, Лютий, Рябий, Попільнюх, Шандиба, Горленко, Сопітко, Скубак, Драшман, Качайлло, Мінайло, Посипайлло, Грабовський, Курило, Кочак, Косяк, Масека, Хорошун, Говорун, Бігун, Пінчук, Богун, Лендер, Гарбуз, Батюк, Матяж, Рубан, Урбан, Дубовий, Лиховий, Кутовий, Мазур, Сахно, Махно, Смалій, Палій ... Ну?

— Далі, — каже Ата. — Це все тутешні?

— Тутешні. Це всі, котрих я сам знав.

Добре. Далі ...

— ... Барабаш, Гармаш, Карабан, Чабан, Соловей, Корабельний, Колісник, Скляр, Сич, Индик, Бабич, Лойко ...

— Лойко вже був!

— І-ї ти голова, мала а пам'ятуща ж!

— Спасибі.

— Та наздоров'я... Значить Лойко вже був, ну на його місце Боголюб, Хацько, Зелений, Чорний, Ханько, Пхайко, Базалій, Лябах, Суходоля, Недоля... Безрідний... Безхатній... Безкоровайний... Без... Ну?

Це «ну» вийшло благально, бо вже Харитон заморився. Але Ата немилосердна, вона вслухається в звучання прізвищ, щось думає собі й каже — «далі»!

— Ф--у... Ну ще — Тишко, Гришко, Харько, Кривонос, Кривов'яз, Дубов'яз, Бальбо, Мазепа, Мазій, Пуп, Медянник, Губарь, Дудар, Сідельник, Мельник, Загребельний, Йонда, Цигип, Ботик, Чумак, Прунь, Волох, Довгопол, Канивець, Горобець, Луговий! Садовий!! Карпо!! Вовк!! Ведмідь!! Вареник!!! Сметана!!! — вже Харитон починає все дужче й дужче наголошувати прізвища, ніби забиває палі, — він сердиться. — Ну? — уриває він: — вже б і годі! Тут вже й на дві пісес вистачить!

Ата мовчить. Лише ледь проходить посмішка зпід зацілюваних вій, як жмурка по воді, від останніх слів. Харитонові здається, що вона спить, заколисана буботінням, і він замовкає. Мовчанка. Харитон дивиться зкоса на Ату й посміхається — «спить».

Але Ата не спить, вона снує якісь химерні думки, навіяні тією чередою чудернацьких прізвищ, блукає уявою в тих

часах, в геройчних, древніх, давно забутих часах, коли всі ці прізвища народжувалися, росли, греміли — всі ці Мазепи, Богуни, Кривоноси, Перебийноси... Повертається до сьогоднішньої паради носіїв тих усіх геройчних прізвищ і чомусь їй робиться тоскно, і чомусь їй робиться жаль. Але не так і не того жаль, як тій старій Чоботарисі, а якось інакше і чогось іншого жаль. Жаль за великим, за геройчним. Жаль за людьми не-равликами, де ж вони!.. Мовчанка.

— Добре, — каже Ата нарешті, не розплющаючи очей, — а Богомазови?

— Ге-ге, дочко! — сміється Харитон. — А я думав, що вже заколихав Вас, затуркав-забуркав тими Бугарами та Бальбами! А це ж ще тільки трішки було й то тільки козацькі прізвища. Це ж Вам треба знати, що отакі прізвища, як Кулик («Харитон Кулик!» — поправляє Ата важко), еге ж, Харитон Кулик, авжеж! Так це все козацькі прізвища. А ще є ріжні там на «ко» — ІваненКО, ПавленКО тощо, — так то все такі, некозацькі, а вже їхніх дітей і онуків. Таке, катзна що... А їх же до біса! Найбільше. Називати?..

— А Богомазови? — допитується Ата про своє.

— Та й Богомазови ж — це теж з козацького коріння. Тільки корінь всож. Це були Богомази! Прадід був Богомаз і дід Богомаз. А потім чорт узяв і причепив хвостика та й стали вони, як і той дід-сліпець, «Гусаковими». Ге-ге, може б якби не постарався той чорт, якби не причепив того хвостика, так вони не стали б і баражами. Так воно ж і обратно ж біда! Препогано вийшло з тим баражством, все кінчилось нічим... Не дай Бог!..

Харитон замовкає. Чекає дальших запитань. Ата мовчить.

«От, — думає вона, — і хто після цього скаже, що від часів Гоголя тут лишився тільки модернізований колективний чорт?!»

— Ну, досить Вам для піеси? — питает Харитон.

— Досить, — каже Ата тихо, — тут на сто... на тисячу п'ес, Харитоне Григоровичу!... Спасиби.

Їм уже пора бігти, але вони ще сидять. Тут так гарно сидіти. І гарно думати. А ще краще б — нічого не думати... Сидіти й дихати, заплющити очі й нехай вітерець голубить лицє, скроні, брови, шепоче на вуха щось... Так тут гарно, затишно, пустельно. Так вони сидять ще кілька хвилин.

— Го-го! — вибухає раптом Харитон захоплено: — танцюють!! От танцюють!!.

— Хто? — розплющає Ата очі.

— Та он. Бач як гатять! От гатять!

— Та хто?!

— Та он! он! вгорі.

— А-а.. — Ата сміється.

Насупроти них ротонда для оркестри, а на ротонді — група: двоє садять гопака навприсядки, а третій грає на бандурі. Це скульптурна група... Колись, як Ата вперше побачила цю скульптуру, здивувалася — як тая ротонда не впаде під таким тягарем!.. Та то була не справжня скульптура, а мальована на дереві а потім вирізана. Однаке зроблена так мистецькі, що зразу трудно відпекатися від враження, що то тяжка скульптурна група.

Танок іде з великою експресією.

— От дають, так дають!.. Ото тільки й танцю нашого, — каже Харитон, — танцю, можна сказати, всенароднього. Ач як гатять вражі сини! Чобіт не настачиш!.. — очі Харитонові беруться смішливими зморшками.

Група являє собою безсумніву синів Тараса Бульби й самого Бульбу. Списано їх з якихось популярних ілюстрацій до «Тараса Бульби», тільки змушено грati й танцювати.

Остап і Андрій «гатять», аж іскри з-під чобіт летять, чуби мають, як прапірці, а старий Тарас приграє на бандурі й підморгує.

— А хто це? — питает Ата, зводячись, бо пора вже йти.

— Та той же Гарбуз, глухонімий наш великий художник.

— Гм... I що це в вас тут — як порядний чоловік, так неодмінно каліка?

— Та де! Гляньте, як гатять!

XXIV

Ще про шукання

Коли би хтось подумав, що у місті Нашому тільки й шукань було, що колишні пошуки Давида за п'ятим колесом, чи Харитоненка за своїм бюстом, а тепер пошуки чортячої артілі за «червоною свиткою», — коли би хтось подумав, що це тільки й шукань у місті Нашому, той би дуже помилився. Ні, у місті Нашому ще начальник давньої ЧеКа, товариш Рубінський шукає бібліотеку . . .

Давно, на світанку нової ери, коли греміла революція, тут було дещо інакше, й інакші люди формували душу міста Нашого, воскреслу після вікової летаргії . . . От був такий юнак, такий романтик, що з громом революції, коли розпалася царська імперія,увірвався до міста Нашого по уламках тієї імперії, аби формувати душу міста Нашого . . . Це тоді, коли пробуджена душа тая не знала, хто вона й чого вона хоче, й чия вона, «яких батьків», і, діставши волю, не знала, що їй робити як ту волю підперти, і замість стати за неї муром, запрягала собі воли «кругорогі», обмотувала їм роги стрічками, одягала сама широченні шаравари та й їздила по вулицях, блаженно розвалившись на возі, маніфестувала собі, рекламиуючи при тій нагоді «пиріжки» й «борщ» патріотичної ресторациї й каварні братів Мазуренків, «патріотів» великих . . . Це тоді, коли на прaporах тих «патріотів» ще стояли імена старих апостолів і пророків з під стягу «белого царя», проти яких власники «пиріжків» і «борщу» все таки ще не могли збунтуватися, разом з своїми волами «кругорогими» . . . Та прийшов юнак, а з ним йому подібні, й приніс інші прaporи, а на них імена інших пророків і апостолів, — інші від тих, що їх мали власники «пиріжків», і інші від тих, що їх мають теперішні Страменки й Сазонови . . . Які то були імена й апостоли? Відповісти на це могла би хочби й оця школа, що стоїть при центральній площі насупроти Успенської дзвіниці та обіч будинку теперішнього облпарткому. Тепер це велика школа

імени Леніна, і «богом» у ній, на образі намальованим і на головній стіні вивішеним, є «Владімір Ілліч». Патрон цієї школи й усіх діток, що в ній вчаться. До революції ж це було т. зв. «Вищее Начальное Училище» і патроном у нім був імператор Ніколай Александрович Романов, теж на образі намальований і на головній стіні у актовій залі вивішений. Але в міжчасі, тобто тоді, коли прийшов сюди той юнак формувати душу міста Нашого, тут постала велика школа імені ТАРАСА ГРИГОРОВИЧА ШЕВЧЕНКА, з паралельними групами. А патроном її став, після викиненого Романова і задовго до появи «Ілліча», дехто інший. Спочатку всі стіни були геть очищені від всього дому Романових та всілякого його мотлоху, а тоді, на тім місці, де пишався «імператор», з'явився імператор інший, справжній господар, великий пророк і революціонер, син цієї землі — Т. ШЕВЧЕНКО. А обіч нього, через усі стіни актової залі і всієї школи, і всіх інших шкіл міста, запишилися заквітчані, вишитими рушниками приbrane, його попередники й його однодумці, його учні й послідовники: Мазепа Іван і Дорошенко Петро, і Богдан Хмельницький, і Котляревський, і Куліш Панько, Марко Вовчок, Франко, Гребінка, Глібов, Кропивницький, Лисенко, О. Олесь, Грушевський... Винниченко... і інші, і інші... Пророки, герої й мученики... Цілий пантеон великих синів цього народу, що їх імперський уряд так старанно виганяв з історії й з людських душ... А запровадив їх сюди той відважний і радикальний в діях юнак і його друзі.

Був він якийсь там «іст», а очолював якраз інституцію, покликану реформувати людські душі й зачинати нову сторінку історії цієї землі, а саме — Повітовий ВІДНАРОС, який він сам організував. Пізніше був він славним письменником України. А ще пізніше був знищений Єжовим якраз за ці зачинання нової сторінки історії.

Він не тільки розігнав чужих апостолів і пророків, а позганяв і ледачих «волів крутогорих»...

Але вернімось до історії з бібліотекою, яку шукає десь ідосі товариш Рубінський начальник ЧeKa.

Зачинаючи сторінку нової історії, юнак не запрягав волів «крутогорих», не обмотував їх стрічками і не рипів «чумацьким возом» по вулицях міста Нашого, а в обличчю ворожих полчищ, що, озброєні до зубів, насувалися з півночі, квапився провести радикальні реформи, які би й полчища, що насували з півночі, не могли би перереформувати.

Так одним з найважливіших міроприємств, він проробив реформу на відтинку знарядь духової культури та знищення чужих божищ у людських душах. Коротше:

Він звелів звезти всі російські бібліотеки міста й більшіх містечок і сіл, звалив їх у величезну купу на центральній площі і... спалив їх усі тут же, на центральній площі, ось перед цією Успенською церквою з євангелем Івана Мазепи... Спалив їх перед тим євангелем... А разом з ними спалив цілий відтинок історії й рабський страх та рабську упокореність у людських душах. Так би мовити, зробив історичний реванш авторам усіх тих книг і їх патронам за предання славного Гетьмана анатемі... Три дні горіли книги і чорний дим стовпом підіймався до неба, як чад тієї всієї імперської культури й її рабовласницької підлоді моралі. З усіх книг цей «великий інквізитор», цей одчайдушний юнак, що в запалі революції і в поспіху перед полчищами, що сунули з півночі, не мав часу роздумувати над ріжними делікатними матеріями, залишив тільки «БОЖЕСТВЕННУ КОМЕДІЮ» Данте Алегрії в перекладі видатного й найменше реакційного російського поета, та ще лишив твори Рилєєва...

Після цієї операції над центральною площею, та й над усім містом, довго літала сажа й шматки перепаленої паперу, а містом котився сміх і гомін... Разом бо з книгами згоріла в людських душах одвічна покора і шанобливиий страх перед тим, що було для них вічно заказаним, одгородження непереступним «табу», — що ім'я йому «панування».

За цією реформою пішов ряд реформ інших, як от видання нових книг мовою міста Нашого, творення нових, власних бібліотек, реформа шкіл, вигнання чужих апостолів і їх адептів, тощо, тощо. Але це вже речі інші.

Перший начальник ЧeKa не оцінив реформи належно і попустив, бо був сам жид, та й був дуже слабий проти когорти сміливців, очоленої тим юнаком. Але наступний начальник ЧeKa, товариш Рубінський, якийсь мішанець і духовний гібрид, вхопився за справу та й почав шукати бібліотеки, колись отак віддані «вогневі й мечеві», власне — шукав одну бібліотеку в універсальному значенні цього слова. Вхопився ж тому, що йшлося про «істів». І шукає її десь і досі. Вже і сам відважний реформатор заплатив за те життям десь в тaborах Дальлагу, а він ще шукає далі... І знайти не може.

Зараз товариш Рубінський втілився в Сазонова й шукає далі. Бібліотечна проблема ще не знята з порядку денного...

Ось і такі шукання є в місті Нашому.

Від часів національного відродження мало що лишилося в матеріальніх пам'ятках. Але багато чого лишилося в людських душах. І так само багато чого лишилося й в душах Страменків та Сазонових. Там лишився страх. І це головне. А ще лишилася формула заклинання, якою нові апостоли й пророки хотять підмінити історію, власне, уніфікувати минуле, звівши його до однієї, на їхню думку sacramentalnoї, формули, що мала би те минуле осмішити:

«Ті прокляті боротьбисти!...»

Чомусь вони все звалили в цю категорію:

«Ті прокляті боротьбисти!...» Тільки це оформлено мою сучасних командувачів парадою. Тобто — не «ті», а «еті».

І тепер, на поругання тим всіляким «істам» еретичним, новий дух віє над містом Нашим і лопотить пррапором тим червоним, що в'ється над Успенською дзвіницею, над тим місцем, де колись лежало євангеліє Мазепи й де так високо підіймався дим стовпом та літав попіл і сажа від спаленої величі й гіпнотизуючої сили «північного сусіда»... Товариш Рубінський, невидимий, але на жаль безсмертний гібрид і ідейний пристосуванець, вічний, перманентний «вихрест» шукає в потьмах «общепонятну» бібліотеку, скарб духовного плебейства.

Ось і такі шукання є в місті Нашому.

Хто має більше рації й хто заслуговує на більше співчуття — чи той дурник Давид, що шукав колись п'яте колесо, а чи товариш Рубінський, що шукає бібліотеку, спалену веселим і одчайдушним «істом», — це питання складне. Воно стоїть на історичному, можна сказати, порядку денним міста Нашого.

Так бо все в історії складено, що в ній, як і в житті матеріальнім, ніщо не пропадає. Бо навіть Давид одного дня ще раз воскресне. То що вже говорити про товариша Рубінського, ентузіяста розщуків «общепонятної» бібліотеки!

XXV

Данко Шигимага

«Ш-ш-ш-шо ж ти?.. Ш-ш-шо ж ти?!.» — шумить сосна угорі. — «Ш-ш-ш-шо ж ти?!.»

Шумить, ніби докоряє, ніби хоче відібрати західку щоб не дивилася, щоб не підглядала чуже. Збентежена Ата озирається навкруги, — може справді негарно, що вона залишає в цю книжечку. Навкруги нікого — тільки вона та бентежна сосна, трохи обчурана й покручена вітрами на голім пагорбі, над урвищем, аж наче нагнулася й розставила віти, підглядає, захищає, хоче відійняти... Ата не втримується й знову розкриває книжечку, не книжечку — чийсь зошит знайдений в прим'ятій траві, зписаний дрібним акуратним почерком, — розкриває й приникає очима й всім серцем до дивних рядків:

«Я люблю Тебе безумно!..

«Якщо ж я люблю Тебе безумно, то суть не в Тобі, а суть в Мені. Не тому я закоханий в Тебе, що Ти гарна, гарніша від усіх, а тому я закоханий в Тебе і Ти гарніша від усіх, що в мене кипить кров і серце б'ється пружно... Як я стану старий, а Ти з'явишся до мене така сама прекрасна і юна — я вже не любитиму Тебе, бо не буду на те здіben, бо погасну... Отже суть не в Тобі, а суть в Мені...»

Ата береться полум'ям, відчуває, що вона вся червоніє від хвилювання. Йі чомусь видається, що ці слова адресовані до неї і, що цей зошит, оправлений в тверді коленкорові палітурки і зписаний пильним почерком, належить Йому, що це Він загубив його тут. Бо хто ще міг загубити власне серце отак десь у бур'яні? Хто ще є такий розсіяний і непримітний? Напевно Він... Це так як з тими ескізами! Тут теж є малюнки — вони вкривають поля й палітурки, хаотичні, химерні, але талановитою рукою шкіковані, і це підтверджує здогад, — це Він!

Ата закриває книжечку, кладе на траву й зхвильовано дивиться просто себе, ген на далекі луки й пагорбки, заткнані блакитним димком, дивиться, а серце тріпотить, збентежене написаним... «Я люблю Тебе безумно!.. Я люблю Тебе безумно!..»

Не важко, що за цими словами йде егоїстичне самоствердження й до певної міри заперечення об'єкту, в який Він «безумно закоханий», не важко. Але ж Він «безумно закоханий!!» Ата хвилюється, дивиться на книжечку зкоса й знову тягнеться до неї рукою... А сосна шумить, протестуюче: — «Ну, ш-ш-ш-шо ж ти! Ш-ш-шо ж ти?! Та, ну ш-ш-ш-шо ж ти!..» Ата відводить руку й дивиться вгору, як злочинниця. Вгорі гойдаються віти й шумить бурун шпильок... Але то не до неї! Пустотливий вітерець налітає з лугу, гойдає віти, пестить, голубить сизо-зелені, коротко стриженні коси, обціловує радісно золотові плями на раменах і сосна, полонена до краю, відбивається від нього збесилено, удавано-сердито:

— «Ох! Ш-ш-шо ж ти!.. Та ну, ш-ш-шо ж ти!..» — ніби соромиться свідка що внизу.

Ата бере книжечку й кладе її на коліна, пильно й жадібно оглядає кругом, — жадного напису, жадного натяку чия вона, жадної помітки, що прозраджуvala би її власника. І на титулі жадного такого знаку, лише дата — «1941 рік» і все. Ата швидко її листає... Засмальцюваний зошит списаний то чорнилом, то олівцем хемічним. Чийсь щоденник. Ні, не щоденник, а запис почуттів і думок, найголовніших і найважливіших у чиємусь житті, записаних щоби не забути, не загубити. Записаних і ношених біля серця, але не підписаных. В стилі часу, часу равликів і черепашок. Вислід обережності, а може й просто данина епосі тотального зненосілення.

Ата починає зосереджено перечитувати записи. Після шаленого зізнання в «безумній» закоханості комусь, що так стрясло Атиним серцем, пішли записи, як шал своєрідного й крайнього егоїзму. Егоїзму радикального, неприхованого, але безспірно правого, от що дивно. Егоїзму, як протесту проти фальшу часу. Навіть в самій тираді про любов, що силою може сперечатися з ліпшими місцями в «Пісні-Пісень» Соломона, головним є егоїзм, самоствердження. Це цілий світогляд. Дерзкий. «Як я стану старий а Ти з'явишся до мене така сама прекрасна і юна, я вже не любитиму Тебе... бо погасну». Ату вразила гола й страшна правда. Так

може людина говорити лише сама з собою. А головне — правда в самій суті, в глибині: там, як ій здалося, лежить велика істина про те, що «суть не в Тобі, а суть в Мені». I як підтвердження сказаного, йде далі запис:

«Хтось сказав — найпотріші в коханні робляться янголами. Це неправда. Або — це правда, але ця правда буде брехнею завжди, якщо не робити уточнення — «вони робляться янголами не тому, що вони дійсно ними робляться, а тому, що вони такими видаються комусь», Це й є доказ попереднього.»

«І тому — я люблю Себе а не Тебе! І навіть не шкодую, що мені не судилося бути янголом!»

Жах. Але яка все таки правда! По серцю йде холодок. Хто це? **Хто це**, що говорить про найпотворніших, і чому? Дивно. Гм... А в зоопарку стоїть далі:

«Коли за струни скрипки зачепить навіть муха, або тарган, то зринуть чарівні звуки, але ті чарівні звуки мельодійні видає не муха і не тарган, а скрипка !! Це головне!»

Жах! Якщо це Він написав, то це жах! Бути хоч навіть і «безумно» любленою, але тільки «мухою» — хіба це не катастрофа! Ата закриває зошит і кидає його геть. Але по хвилі тягнеться до цього знову. Щось тягне її, як магнетом. Розкрила. Після якихось незрозумілих обчислень, після фрагментів, здається, з хемії та відписів з таблиці Менделєєва, йде знову гірке, як полин:

«Все єрунда, якщо ти сам єрунда. І твоє кохання буде лицемірною брехнею, якщо ти здумаеш доводити Йі чи собі, що це в ній суть і ти Йі будеш вірний до смерті».

Який сатанинський егоїзм! Який егоїзм! Але що найдивніше — це що ось так хтось живий думає! Іменно хтось живий і ось так думає! Це ж написане не для когось, не зі спеціальним розрахунком, що хтось цю писанину знайде та й читатиме, та й скаже: «Ах, як геніяльно! Ах-ах! Хто це сказав? Ах, це отої сказав! Який хороший, розумний, геніяльний чоловік! Ану ж закохаюсь я в нього!» Ні, це записано зовсім не для того. І ще що надзвичайно цікаве — ось так хтось **сьогодні** думає. **Сьогодні**. І навіть записує це. І навіть носить з собою. І навіть губить ось у траві.

Після якихось знову обчислень написано :

«Якщо ти сам душею гарний, то й увесь світ гарний. Якщо ти сам душею поганий, то й увесь світ поганий. Якщо ти сам душею паскудний, то й увесь світ для тебе темний і

ніякий бог тобі не допоможе, хоч ти стань і архиереєм... Це найкраще видно у мистців, які намагаються світ відтворити, — світ існує тільки переломлений через їхню «душу».

Ата зідхає, хмуриється, думає над чимсь напружено, потім розсіяно слухає, як шумить стара сосна бентежно і за-кохано, і дивиться в далину, в марево, що блукає ген десь за луками по далеких ланах на узгір'ях. Хистке і мінливе марево, як незбагнена людська душа, як невловима столика істина... Ата зідхає й береться читати далі.

Після знову якихось шкіців та гіерогліфів записано вірш Валеміра Хлебнікова:

«Звезды — невод, риби — мы,
Вечно прізракі у тьми».

А за цим, ніби в розвиток божевільного виразу божевільного поета:

«Світ зовсім не такий, як він, нібито, існує, а лише такий, яким він людині відається, і горе тим, що його погано бачуть!.. Між матеріальним і нематеріальним не можна просунути і леза бритви. Напр.: стіна, поблена білою крейдою, безсумнівно біла, але це якраз і найбільша брехня. Ніколи біла стіна не буває білою для людини, вона може бути тільки сивою, сиро-синьою, рожевою, фіялковою, нарешті кольорово-мозаїчною, невідтворимою в словах взагалі. Колір сприйняття людиною стіни залежить від цілої суми чинників — відстань, колір землі, колір неба, час дня, стан повітря тощо, тощо і нарешті (і це найголовніше!) — властивості апарату сприймання того, хто дивиться. Але це все речі й чинники в тій чи тій мірі матеріальні, чи напівматеріальні, а от:

В кому кипить життя в грудях, в крові, тому й осінь відається весною, прекрасною, поетичною, запашною, сповненою глибокого змісту й чару... Тому й колір тієї «стіни» мертвової залежить ще від властивостей душі твоєї.»

Хто це? Що це за такий провінційний «саморобний» філософ, що це за такий Сковорода? Ата вже хотіла кепкувати, — та ж всі ці думки зовсім не нові й не оригінальні, до сить таки банальні, вона їх вже десь (і не раз) читала й чула, а може навіть сама так думала й тому все це банальне,крім хіба першої тиради про любов. Але в той же час вона щось бачить у цьому значуще. А значуще те, що той, хто загубив цей зошит, записаних у нім думок ні в кого не позичав і не сплагіював, ці думки народилися в нім самім. Без-

сумніву. І вони безсумнів — це реакція на дійсність, на таку плескату й неоригінальну сучасну дійсність з її до розпачу й до нудьги смертельної плескатою філософією. Це реакція на равликовоу епоху.

Раптом її опромінює думка, що всі ці розумування і зовсім не банальні, а надзвичайно глибокі, трагедійні, з якими мось недосяжно глибоким змістом. Ну, ось це:

«Світ об'єктивний недоступний людині, бо в її сприйманні він геть втрачає об'єктивність, а стає суб'єктивним, узалежненим від обставин, що псують і спотворюють якість очей, стан мізку, шлунок і кров.»

Ну, хіба ж тут не захований відчай, трагічна віра в те, що справжній світ інший, аніж той, що нас оточує, який «псую нам якість очей, стан мізку, шлунок і кров! Інший, аніж той, який нас навчили ось так, а не інакше сприймати! Ні, це здорово! Ну, хіба тут не захована віра в прекрасне, якого людина даремно шукає в своїм оточенні, але яке існує тут таки десь!? Хіба це не протест проти видимої мерзости, в ім'я невидимої краси? Хіба це не чиясь трагедія!?

Вражена цією думкою, Ата під цим кутом переглядає знову все написане в убогім зошиті. І приходить до висновку, що це все зовсім не банальне, та що багато з цього роїлося вже й у її голові, може не так сформульоване, але щось аналогічне з наставлення, і саме як реакція на жорстоку й тупу дійсність, як спроба її заперечення... Отакі от хитрі викрути! Отаке от ластів'яче «сліпе метання» в шуканні виходу з мертвящого тутика.

А вкінці пішли деякі твердження й зовсім карколомні. Несподівані. Оглушили. І оглушили для Ати саме тим, що вони були ніби відголоском її власних болючих думок, глибоко-глибоко затаєніх, нікому не показуваних, але таких, що їх мабуть не обминула жадна жива душа й мусіла на них відповідати, бодай сама перед собою.

«Я безбожник? Брехня! Я не безбожник!

«Безбожників нема. І нема безбожжя! Брехня, ми не безбожники! Ми не підпора офіційного безбожжя спекулятивного. Але ми й не слуги слуг байки про діда бородатого!..

«Наше „безбожжя“ в його усій справжній глибині, це бунт справжніх вірюючих проти рабської ідеї про Бога, що не витримала іспиту. Та рабська ідея впала тому, що була фальшем, перетворенням релігії в підмурівок для кривди й

насильства. І тому вона впала. І впав той «бог» з малої літери. Але нова система насильства скоро підніме його з пилу — того традиційного офіційного «бога» з малої літери, по-кровителя влади й насильства. Але ми ні! Наша душа заперечує «бога» з малої літери, але не заперечує, ні, не заперечує Бога з великої літери. О, ні!»

Ого! Ата страшенно захвилювалася, а особливо від того, що стояло далі.

«Важна не тільки віра в Бога, це найлегше, але важна насамперед віра в людину, в можливості розкриття божеського в людині. І це головне, може. І це найтяжче. Тяжба починається там, де фарисеї й слуги зла роблять з Бога пострах, щоб принизити людину й обернути її в червака, в раба, не в божого, навіть, раба, а в свого власного...»

Це щось несамовите...

«Безбожжя — це повстання Бога в людині, сотвореній по образу й подобію Божому, проти поругання, проти намагання ріжних слуг Тьми зробити з Нього жандарма, підпору влади земних душогубців».

Ата читає й не вірить своїм очам. Хвилюється від таких рішучих радикальних висловів, а не вірить очам, що ще когось ятять ці думи, що ще хтось тліє над ними душою. Здавалося ж, що люди геть здерев'яніли й з усім примирилися й що ніщо вже їх не пече й не мучить. А тут ось маеш!

З того, що в такім малім зошиті так багато приділено місця думкам про Бога, видно, що її власника ця проблема дуже турбує, що хтось одчайдушно й помацки знаходить шлях з трагічного душевного провалля.

Вкінці всієї цієї своєрідної дискусії невідомого з невідомим (але напевно з кимсь живим і конкретним, з ким можна дискутувати, довіряючись і не ризикуючи головою), стояло, як заключне слово того, хто одержав перемогу й записав її:

«Атеїзму в в а ш о м у розумінні немає, бо в атеїстичному протесті нашому виявляється якраз ідея Бога, справжнього Бога, великого Бога-духа, боротьба за тріумф найголовнішого й найбільшого в ідеї про Бога, а саме — за розкріпачення „духу Бога живого”, вдмухненого в людину.»

Що це? Пусті слова? Словесна еквілібрістика? Чи це крик душі? Це крик душі! Це безсумніву крик душі! Мятежні її шуканя виходу з чорного провалля, спрага краси,

світла і радости в цій епосі страху й порожнечі. І наче на підтвердження цього в кінці стояло, як девіз:

«Найвищою релігією есть Любов!»

«Це релігія всіх релігій».

На цьому знайдена книжечка кінчалася. Схвильована Ата закрила її, скопилася й подалася. Вона тримала зошит під пахвою й бігла з парку до міста. Вона вже була певна, що це зошит Його. І тепер вона поспішала його Йому повернути. І при тому подивитися Йому в обличчя, — як Він зареагує, і що він скаже. Це може бути шлях до Його душі. Вона твердо вирішила підійти до нього, подати знахідку й сказати :

— Ви це загубили. Я знайшла й повертаю Вам. Будь-ласка ...

Він буде безмежно зворушений, розгубиться, подякує й поспитає ... Неодмінно поспитає:

— І ... Ви ... все прочитали?

Спитавши ж так, він буйно почервоніє. А почервоніє тому, що:

— «Я люблю Тебе безумно !...»

Згадавши це, Ата сама буйно червоніє, губиться й уже не може уявити, як та вся сцена може відбутися, що скаже Він і що скаже вона.

Найкраще, мабуть, буде, як вона з Нього покепкує. Такий от непрітомний філософ!

Але покепкувати Аті з Петра не вдалося. З тієї простої причини, що ательє його було замкнене. Постукала — ніхто не обізвався. Ще — знову мовчанка. Засмучена Ата (засмучена тому, що втратила таку прекрасну нагоду подивитися йому в очі та й прочитати в них, чи він справді «безумно закоханий», і трохи на нього навіть сердита, як він смів у цей час бути відсутній!), зайшла в бічне фойє й сіла на кріслі під рясною пальмою. І так сиділа, все не випускаючи зошита з-під пахви («Ануж Він ось з'явиться й проходитиме мимо, вона зразу й заступить Йому дорогу, й доручить!»).

В фойє працював Данко Шигимага. Художник. Молодий, злючий горбань і дивак, і, кажуть, надзвичайно обдарований хлопчина — мальяр-портретист, скульптор і гравер, і взагалі на всі руки майстер. Кажуть, що в нього вдома є шедеври мистецтва — його твори. Але що в нього вдома — невідомо, а от він який неуковирний, непоказний і нелюб язний, немов їжачок колючий. Горбань ... Проте Ата чим більше

дивилася, тим більше дивувалася з того, що бачила. Горбань, стоячи на стільці перед величезним полотнищем, напятив на раму, щось там черкав олівцем, ставив якісь хрестики й коми, злазив зі стільця, одходив, прицілявся понурим оком, тоді знову злазив на стільця й щось черкав — ставив якісь риски. Все полотнище було розграфлене, як зошит до арифметики, на рівні чотирикутнички й він щось в тих чотирикутничках ловив... Потім горбань узяв великий пензель (щітяк), яким малярі фарбують вікна й паркани, потер-потер тим пензлем (щітяком) об замазане брунатною фарбою, покладене на іншому стільці, люстро та й почав ним тикати в полотнище. Він бив тим пензлем направо й наліво, штрикав просто, тер несамовито на однім місці й знову бив у всі боки, орудував немов рапірою. Скидалося на те, що він з кимсь уроєним на тім полотнищі воює. Ударить пензлем (щітяком) по люстру, а тоді — по полотнищу... Буквально за кілька хвилин (Ата навіть не зчулася, як то вийшло) з полотнища став визирати Сталін. Так і вродився. І з кожним ударом пензля він ставав все живіший, все чіткіший... Ата дивилася на горбаневи руки, мов зачарована, — яка в них надзвичайна сила! Сам Бог сидить в тих руках, або водить ними, бог мистецтва... А коли Данко Шигимага якось так химерно й зневажливо-легко повів пензлем і з того вмить в Сталінових зубах уродилася люлька, Ата не втрималася і засміялась.

Горбань обернувся. Подивився непрітомними очима, потім опрітомнів, але погляд від того став ще непривітніший, і запитав:

— Чого?

— Як Ви так швидко й гарно малюєте! — висловила Ата своє щире захоплення й здивування. Горбань подобрішав:

— Це називається «сухим пензлем»... Така техніка... А взагалі — це «лівою ногою», хіба це малювання! — і, вдавривши зневажливо пензлем по полотнищі, став терти Сталіна по голові — як терне раз, так і пасмо волосся, та так гарно зачісане... Він дивиться на маленький Сталінів портретик, приколотий внизу полотнища й що його Ата тільки тепер помітила, й швидко та недбало тикає пензлем у всі боки. Це ж він малює портрети вождів на замовлення дирекції для оздоблення цілого театру! Ата згадала, що про це вже давно поговорювало, — готуються до «Марусі Богуславки»! І це має бути екстра-шник, понад-дволетрові портрети, немов десь у Москві, в палацах культури.

А горбань Данко Шигимага священнодіє. Під сміливими і швидкими ударами його пензля Сталінове обличчя все рельєфнішає, все більше оживає і виграє бліками, немов вилите з якоїсь темної брондзи. Раптом горбань зупиняється, немов щось згадує, опускає руку і так завмерши стоїть, повернутий спиною до Ати... Потім обертається й дивиться в якусь точку... Кладе пензель на люстро й помалу підходить до Ати, дивлячись поширеними очима все в ту точку. Він дивиться на Атине плече, на рам'я...

Враз обертається й кидаеться шпарко до великого етюдника, до такої скриньки, що стоїть під стіною біля мальованого портрета, розкриває його й тремтячу рукою щось шукає... перегортас масу тюбів фарб, якихось барвистих ганчірок, пензлів, пляшечок, бльок-нотів... Здивована Ата бачить на вікові етюдника зсередини приколотий етюд — той самий краєвид, де вона сьогодні була, там, біля одиночої покручененої сосни над урвищем, краєвид на далекі луки й діброви...

Не знайшовши чого шукав, схвильований і розгублений, аж поблідлий, горбань підходить до Ати й, показуючи кривим і пофарбованим пальцем та спіткаючись на кожному слові, белькоче:

— Де... Де Ви... оте... взяли?

Він показує на зошит у Ати під пахвою.

— А-а... Це Ваше ?!. Хіба це Ваше ?! — безмежно здивувалася Ата, не ймучи віри, щоб цей зошит, а надто оті слова про «безумне» кохання належали цьому горбаневі. Ale факт! Це таки належить йому! Як і той етюд у тій коробці. Ale до кого ж тоді адресовані ті шалені слова про «безумну любов» ?!. Останнім Ата була так заскочена і так огірчена, а саме тим, що ті слова були написані не «Ним» і адресовані не до неї, напевне не до неї, що не хотіла тому вірити. Вже горбань простягнув руку й взявся за зошит, а Ата все не хотіла його випускати з під пахви. A потім отямилась, почервоніла й швидко випустила зошит.

— Ax, пробачте... Пробачте...

— Де... де Ви його взяли?... — бубонів, а скорше хрипів горбань, теж почервонівши.

«Невже... Невже ті слова адресовані таки до мене?!» — майнуло в голові, але тут же впало шалене заперечення — «Hi! Не може бути!» — а в голос промовила майже пошепки, так була вражена всім:

— Я знайшла... Знайшла... там... — і махнула рукою кудись.

«Ах, бач чого шуміла так тая сосна!» — зринуло чомусь в мізку: — «Ш-ш-ш-шо ж ти! Ну, ш-ш-шо ж ти ? ! »

Горбань взяв зошпит, швидко перелистував третячими руками, ніби для того щоб переконатися, чи всі думки в нім цілі, поплямкав третмливими побілілми губами й запитав:

— Ви... Ви це прочитали ? ... Ви... Все?

— Так... Я прочитала... Все. — прошепотіла Ата розгублено й широ, а вийшло нещадно жорстоко, убивши тим горбаневі останню надію на те, що може ж таємниця лишилася недоторканою. — Я прочитала... Все...

Горбань Данко Шигимага шпарко обернувся й пішов, ні, побіг геть, забув і пензель, і портрет, і етюдник, все. Химерно шкутильгаючи й шарпаючи раменами та всім горбом, ніби панічно поспішаючи видертися з тим горбом геть з-під чийогось нахабного й убивчого, глумливого споглядання, ви-летів з фойє, аж спіткнувся об поріжок, і щез.

Аті було прикро. Страшенно прикро. Вона картала себе. Отак залізти в чужу душу з черевиками! Га! І попереджа-ла ж тая сосна, щоб не брала, щоб не зазирала!

«Ш-ш-ш-шо ж ти! Та, ну, ш-ш-шо ж ти ? ! ...»

А, Боже мій! А їй відалося, що то сосна закохано з вітром гомоніла, відбивалася від пестощів:

«Ну, ш-ш-шо ж ти ! .. Та, ну, ш-ш-шо ж ти ? ! ..»

Якусь мить Ата постояла розгублена. А потім зідхнула і засміялась, і проговорила навздогін, услід горбаневі, що втік так панічно:

— Равлик! Бач який ти равлик! А я тебе бачила! Ага ! ..

Увечорі Ата довго просиділа над історією мистецтв... Вона взяла її в театральній бібліотеці — таку грубезну-величезну книгу, багато ілюстровану, ще доісторичного, топак дореволюційного видання — і тут же, в печальній і таємничій тиші гарно обставленої бібліотеки-читальні поринула в неї, немов би втекла від цього світу, біля лямпи з зеленим абажуром... Вона була сама, якщо не рахувати старенької-старенької Анастасії Петровни, бібліотекарші, печальної й тихенької, як мишка, й мовчазної, ніби зовсім і не існуючої,

похованої тут від світу... Ата новими очами дивилась на невідомий той, інший світ, «переломлений через очі й душі мистців»... Ах, той зошит!.. Вона тепер зовсім не була певна, що те все, відображене так прекрасно і велично в геніяльних творах, що те все іменно таке й було, а що то не візія талановитих і геніяльних, що то не фікція, що то не утеча від дійсності далеко буденнішої. Вона бачила прекрасних красунь, але тепер то все було ілюзорне, і дивні пейзажі, як марево, і відображення любов, теж як марево, нічого сталого, і не вловити тепер межі між можливо реальним і можливо вигаданим з безмежного відчаю, або з шаленого гону до самоствердження одиниць-вибранців...

Довго Ата сиділа над Джіокондою. Сперш дивилась на геніяльного старигана Леонардо Да-Вінчі. А потім зупинилась над Джіокондою і дивилася на неї, сиділа, спервшись головою на руки, і не рухалась, замислилась, думала свою думу про оте, що й досі бреніло в душі «Я люблю Тебе безумно!» і думала й про це химерне обличчя. Чого вона така дивна? Така гарна чого? Адже ж вона в дійсності не гарна, як жінка, але щось таке в ній є, щось таке загадкове й непереможне, щось величнє... Раптом Ати йде холодок по серцю, — з туману втомленого зору її увижается дивний сміх в очах Монни Лізи... І тепер вона бачить, що це ж не Монна Ліза дивиться на неї — це дивиться сам мудрий Леонардо, це його усміх в примуржених очах і в мудро складених устах... Ата тре очі, але вже не може відпекатися від химерного вражіння. А Монна Ліза посміхається до неї загадково... Плід великої, полум'яної любові геніяльного майстра — цей вічний шедевр... І це його душа в нім! Потім увага Ати й зовсім роздвоюється від щемлячого болю, — зринає той божевільний крик про любов, а за ним біль — «Значить це не його слова!» Серце щемить, щемить... А Джіоконда посміхається лукаво й неначе каже:

—«А чи не є й твоя любов, чи не є й той її об'єкт, той магнет, що твое серце так тягне, всього лише твоїм власним маревом? Якийсь «тарган» торкнув за струни твого серця й воно тепер так прекрасно звучить, так вібрує!..»

Проклятий зошит!

Наступного дня Ата з Ольгою Шведовою була в гостях у Данка Шигимаги. Це сталося зовсім непередбачено й зовсім не пляново. Сталося це несподівано.

Десь в обідню пору, під час перерви Ата здибала Данка Шигимагу знову в бічному фойє. Горбань уже встиг до компанії Сталінові намалювати Леніна й Берію, а тепер малював Карла Маркса. Вожді стояли рядочком попід стіною й чекали побожно поки вилупиться з білого «ніщо» їхній найголовніший. Такими ж самими, як і вчора, недбалими помахами щітка Данко обробляв біле полотнище, витягаючи звідти бороду, очі, ніс, гриву новітнього грізного божища. Вглядівши Ату, горбань на диво зовсім не розгніався, як треба було б сподіватися, не одвернувся, а навпаки, привітно посміхнувся, чим Ата була дуже вражена. Вона сподівалася після вchorашнього, що в особі цього горбаня нажила собі смертельного ворога, бо принаймні з книжок знала, що всі каліки страшенно амбітні, перечулени нетерпимці, зложки. А тут — привітна посмішка й ясний погляд великих, і сьогодні таких чистих, лагідних очей. З високого чола на очі спадає уперте пасемко русявого чуба й Данко його увесь час стріпует кивком голови, хоче поставити на місце, дме на нього знизу вгору й посміхається.

— Добридень, — привітався горбань перший.
— Добридень...
— Ви на мене не гніваетесь?

— Я? На Вас?!.. — здивувалась Ата. — А чого б же я на вас гнівалась?

— А так... На мене чомусь всі гніваються.
— Що Ви?! І то ж чого?

— А я знаю... — Помовчав, а далі з гіркотою: — бо... бо я такий... — і махнув пензлем, і почав ним люто тикати в Маркову бороду, не доказавши, який же він. Далебі сердився сам на себе, а виміщав те серце на Марковій бороді. Потім засміявся криво:

— Хіба Ви не бачите!..

Він безперечно натякав на свій горб. Цей фізичний ганж його мучить, як кричущий доказ неповноцінності. Він натякав на горб, а тим самим і на те, що він через те негарний і злючка. Ата зрозуміла, але не знала, що сказати. Розгубилась. А горбань, бачучи це, посміхнувся з викликом:

— Проте, я думаю, краще мати горб на спині, аніж горб на душі! Ажи? — і аж замерехтів якось дивно очима з-під лоба, що стали раптом колючими й злими. І одвернувся...

— Ажи?...

Ух, скільки їді, скільки жовчі!

— Так, це правда, — ствердила Ата зовсім спокійно й зовсім сер'йозно, хоч і зрозуміла, що цей дерзкий постріл про «горб на душі» стосується насамперед її. — Це правда.

— Ну, от... — і горбань уже не обертається, він був певен, що смертельно зачепив таку гарну, таку прекрасну дівчину. А от він її так саданув смертельно! Нехай знає. Цей його випад був несподіваний і таки брутальний.

Ата постояла нерішуче. Після такого брутального випаду їй би треба повернутися й піти геть, Бог з ним, але чомусь не йшла.

«Ах, яке люте, яке потворне й яке горде створіння! Це вже не равлик. Це щось кусюче, дошкаульне!»

А Данко робився все зліший, це видно з того, як він поводився з Марксом, б'ючи його пензлем в бороду, в очі, в ніс, по голові; він не малював, а він його мучив, так, мучив, з насолодою садиста.

Посмутніла й озадачена Ата хотіла якось стушувати прикру ситуацію, хотіла якось розрядити зло цієї людини, повернути до первісного веселого стану й тому, щоб потішити, сказала:

— Боже! Як гарно Ви малюєте! Який у Вас прекрасний фах!

— Це не мій фах!! — буркнув горбань різко.

— Як же? Хіба оце не Ви малюєте? Хіба це не Ваш фах?

— Це не мій фах! Мій фах — мистецтво.

— А це?..

— А це? — Данко озирнувся по фойє та майже з викриком: — це халтура!! — і вдарив Маркса щітяком у груди.

Ату поривало щиро й шалено зареготатися, але замість того вона відступила на крок, боючись щоб той щітяк не походив і по її голові, потім ще на крок, ще... І втекла. На цей раз втекла вона, лишивши злого горбаня з його вождями.

Це було в обід. А в полуцені, ні, після полуудня, коли над містом нависла гроза, коли тяжкі й велетенські гори-хмари заклубочилися, прилягаючи аж до землі, втискаючи свою вагою те місто в болото і в калюжі, черкаючи за Успенську дзвіницю й б'ючи її громами, — Ата й її вірна подруга Ольга Шведова бігли глухою Повстяною вулицею, думаючи її швиденько перебігти ще до того, як почнеться справжня грозова

вакханалія. А на те заносилося, десь били такі громи, що аж моторошно. Вони, цебто дівчата, поспішли до Ольги на Заозірну. Однаке головна частина грозової вистави почалася раніше. Вдарила така блиаскавка, а за нею такий грім, а за ним бурхонув такий дощ, що дівчата кинулися під якусь хату й приникли до стіни, обтираючи на ній глину, рятуючись від зливи. Але це їх мало рятувало, — дощ напався й сік навскоси, періщив, наче батогами, по чім попало...

В цей час насупроти, в кам'янім будинку розчинилось вікно й хтось замахав руками та закричав:

— Сюди! Сюди! Галло!! Сюди!..

Це був Данко Шигимага. Ата, не роздумуючи довго, кинулася через дощову кипінь. Ольга за нею. Так вони врятувалися від дощу.

Як уже вбігли в двері будинку, що самі роззяпилися їм назустріч, побачили, що це ж будинок колишнього купця Боброва, тепер зайнятий з одного боку якоюсь шевською артіллю, а з другого мешкали приватні люди.

— Сюди, сюди! — запрошуував на диво чемний і на диво привітний горбань.

Гострий дух фарб, вареної олії, клею, терпентини, бензини, паленої гуми, гудрону, цвілі й ще чогось і ще — вдалив у ніс від Данкового житла аж голова запаморочилась. Але не це, власне, вразило, вразило інше. Велика кімната, в далекім кутку якої стояло брудне, привалене якимись згортками паперу та малярським причандаллям, ліжко, була буквально загромаджена скульптурами, картинами, етюдами, шкіцами, книжками, мапами... Багато-багато ріжних облич і краєвидів, квітів, натюрмортових овочів, птахів, риб, жаб... Якась веремія чи ярмарок творів мистецтва в ріжних стадіях викінченості та знарядь для їх творення. Хоч вікна й були відчинені, але в кімнаті було сіро, бо гроза обложила небо, через те всі твори й речі мали ніби печать легкого смутку. Посеред хати мольберт з великим шматком фанери на нім, а поруч, на високій підставці, щось замотане в простирадло — якась скульптура, в самім центрі кімнати. Зразу перед дверима великі ночви з рудою глиною, відра, лопати мулярські, уламки якоїсь побитої гіпсової постаті...

Дівчата, як переступили поріг та так і стали, мов укопані. Горбань перед ними привітно простіг руку, запрошуючи. Ата зовсім розгубилася, блукаючи очима по цьому горбаневому світові, не знаючи, як туди ступити, все геть

захаращено. Але горбань показав як треба переступати через ночви з глиною, потім через відра, потім через сувої якихось старих картин, і завів їх до середини. На диво серед усього того хаосу десь знайшloся аж двоє крісел, горбань миттю їх розкопав, зітер пилюку й поставив перед дівчатаами.

— Сідайте. Будь ласка...

Сам він був і трохи стурбований, і радий з такої нагоди. Він видимо хвілювався, позирав на Ату, ніби хотів сказати: «Ось це мій фах! Це ось не халтура! Це мій світ!.. Мій храм...» А замість того сказав, показуючи на купу лахміття, яка громадилася біля дверей на пенечку і якої дівчата одразу були не помітили:

— А це ось... кгм... мій друг...

Купа лахміття ворухнулася й з неї глипнули на дівчат банькаті очі, зовсім ніби сова, сидючи на пенечку. Особливу подібність до сови робили волохаті, стрішкуваті брови над круглими очима. Це була знайома постать. Та це ж знаний у місті жебрак-п'яниця, дідуган, окатий, з орлиним носом і з славою не то чаклуна, не то гіпнотизера «ілюзіоніста», а в кожному разі непросипного п'яниці; з забутим минулим — не то пристав, не то купець з самісінької Москви, застуканий революцією на «югে России» й скинений тією революцією геть з рахунку: обгризений вошами й коростою, нечисаний і немитий, але здоровенний, подібний до Гришки Распутіна, як його малюють мемуаристи. Він завжди ходив — одна нога боса, одна взута, або одна в галоші, друга в лапті. Називали його в місті і в околицях чомусь «пророком». Міцно пристала до нього ця кличка і сам дідуган, либонь, був з того дуже задоволений, не вбачав у цьому аніякісінської іронії і, здається, підігравав під цю кличку свідомо. Та ніколи Аті навіть і в голову не могло би прийти, що ця, безперечно іронічна, кличка прикриває зовсім не іронічну й не жартівлivу суть, та що цьому «пророкові» судилося в її житті зіграти трагічну роль.

Названий «другом» «пророк» глипнув очима й злегка вклонився самою головою, прозрадивши стилем, що колись він був трохи вихованою людиною й що те виховання ще не вилинняло зовсім. Дівчата теж вклонились, а Ата навіть сказала «добриден!» А сказавши добриден, Ата завважила, що їх — пророків — аж два: один на пенечку, а другий, зовсім подібний, на мольберті, на листі фанери, нашкіцованій чорним вуглем...

— Це я так... — пояснив горбань, помітивши куди дивилася Ата: — до «Пророка» Пушкінового. — І запросив дівчату знову сідати. Але дівчата не сідали, вони розсиралися по кімнаті. Хтоб міг сподіватися, що цей горбань отакий о! Що він має отакі от речі?! Що він такий от...

Аті мимохіть пригадалося, що хтось там з геніяльних італійських майстрів теж був, ніби, такий вузлуватий і теж був злючка, і вона глянула на горбаня здивовано.

— Це Ви все?.. Це все ваше?

— Мое, — промовив горбань тихо й повів рукою, ніби кажучи: — «Ну, що ж, якщо ви вже прийшли, то будьласка, я вам дозволяю оглянути... Але тільки вам!»

І вони оглянули... Тут було на що подивитися! Дивні шкіци голів дитячих і дівочих, і старечих. Особливо врахаючими були шкіци ріжних калік: обличчя сліпих і глухих, що в надзвичайному напруженні тяглися до світла й до звуку, до втраченого життя... Щось таке своєю кричущою трагічною виразністю, чого Ата ще не бачила ніколи. Це все, мимо чого проходиться байдуже щодня й не помічається. А воно от кричить, а воно от сповнене такої надзвичайної, такої трагічної краси людської, душевної... Прегарні, в якомусь модерному, ще небувалому стилі зроблені пейзажі, сповнені тепла й любові, як аж наче музики, — пейзажі їхньої рідної землі, етюди з ріжних закутків їхнього рідного міста, сповнені сонця й барв, і невловимогозвучання... Натюрморти з квітів, трав, яблук вкритих росою... Скульптурні мініятури, поодинокі й групові, як грайливі відбитки оточення... І з усього б'є життя — квітуче, соковите, звабливе, радісне... Який шалений талант! І серед усього — жадної, а жаднісінької риски на теми офіційні, на теми пропагандивної дійсності, на теми т. зв. «соц-засмовлення». Все те десь там, поза цими стінами. Тут панує він — Данко Шигимага, отакий-о горбатий чаклун. Це його світ, власне, «світ переломлений через нього».

Ата пригадує горбанів вираз про «горбату душу» й по справжньому розуміє сенс цього щойно тепер. І згоджується. Покірно згоджується. Дійсно... І від того стає їй трохи журно. Ах, яка ж вона убога тут супроти нього! Вона відчуває, яка ж вона убога...

Нарешті стомлена спогляданням, сповнена вражіннями, а особливо підтятіта згаданим виразом про «горбату душу», Ата сіла на одно з крісел і, ніби відчуваючи горбатість власної душі, знітилась... А на дворі періщить дощ, б'є грім,

ніби зумисне не даючи їм звідси вийти, щоб побачили все і пізнали все до кінця, щоб побачили світ і душу цього горбаня до глибин...

Ольга підійшла й тихо сіла біля Ати й дивилася здивовано на горбатого господаря. А він, хоч і зовсім юний, а та-кий негарний і некрасивий, миршавий і сіренський, стояв і чекав, увесь якийсь насторожений, зібраний в кім'ях, і тільки очі побліскували, ніби говорили: — «Ну ж, дивіться далі! Ви хотіли бачити мою душу, так дивіться далі! Дивіться! Це все була ерунда, а от дивіться далі!..»

Тут Ата вловила погляд «пророка», що здивований мандрував від неї до тієї таємничої постаті на підставці, замотаної в простирадло, і назад, ніби порівнював, і зрозуміла — головне там! І це горбань хоче щоб вони глянули й на те, що під тим накривалом.

— А то що? — запитала Ата в горбаня, з трептінням у серці, кивнувши на простирадло.

— Та то так... — мляво протіг горбань, а чоло йому вкрилося потом, зніяковів, аж зблід, схвилювався.

— А можно глянути?

— Та... знаєте... — замнявся горбань, — то так... знаєте... — а очі так і кричать «можна! можна!»

Ата, чомусь хвилюючись шалено, підійшла й — зняла простирадло... І обидві вони з Ольгою так і обімліли. Ольга тихо ахнула, Ата стрималась, але скрикнула в душі...

На підставці стояла — Людмила Богомазова!! Та... повія... та «генеральна лінія»! Погруддя вилите з сніжно-білого гіпсу. Людмила Богомазова! Але яка! Невимовно прекрасна. Не звичайна Людмила Богомазова, пропаща дівчина, оклепана «генеральна лінія», а дивна. Небесно гарна. Печальна й чиста, як янгол!.. Голова її гордо піднесена вгору, очима в небо, а очі неначе повні сліз... В рисах обличчя викарбувана прекрасна людська душа, очищена в печалі, в великій трагедії... Божеська душа. Руки одяті по самі плечі, зумисне, щоб не заваджали; бо нашо тут руки!

Приголомшена Ата стояла й дивилась, не відводячи очей. Згадала про той зошит і зрозуміла, що то до Цієї ось були адресовані ті слова «Я люблю тебе безумно!..» І слово «Тебе» там стояло з великої літери.

Ой, яка ж сила таланту! Ой, яка ж вона прекрасна!.. І яка ж і шалена любов породила це диво! Яка ж, яка ж вона дивно гарна!..

А Данко теж стояв і дивився молитовно, як зачарований, і Аті видалося, що в нього зовсім немає горба, такий він увесь перероджений, одухотворений... І враз Ата збагнула, що це ж не вона, це не Людмила Богомазова. Тіло це її, але душа не її. Це її удмухнув горбань свою душу! Це його душа! Це вона, його душа так поривається в небо!

— Це не її душа! — мимоволі виронила Ата з незрозумілим протестом, тихо.

Гнітюча мовчанка.

— Ви думаете? — похмурнів Данко; помовчав, а тоді пробубонів сумно: — А ви її знаете?

— Ні... Але... Гм... А ви її знаете?

Данко помовчав, ніби роздумуючи, чи знає він справді її, чи ні... а тоді повільним рухом накрив погруддя простирадлом...

А накривши, провів рукою по чолі, по очіх і пробубонів:

— Ні, ви її не знаєте.

«Справді! Відкіля мені знати, яка в неї душа?!» — розкаялася Ата в своєму блюзнірському сумніві. Десь прокинувся тоненький незбагнений жаль, ще вчора чи навіть позавчора народжений, жаль з невідомої причини. Хотілося раптом встати й тихо вийти, піти геть. «Ах, яка шалена сила любові!» Але на дворі періщить скажений дощ.

Тут купа лахміття заворушилася, великі банькасті очі в ній заблищали — мовчазний досі «пророк» несподівано осміхнувся й прорипів густим пияцьким басом по-російські:

— І ти не знаєш... Ти ж ніколи навіть не говорив з нею... Ти ж вилішив її так... ну так, як Бог Єву, — взяв шматок глини брудної, дмухнув у нього, в бруд, і — на! маєш! З бруду маєш щось!..

Мова расова орловська, з широким «о» і «ё».

Горбань шарпнувся, хотів сказати щось гостре, брутальне, але швидко гнів його минув і він вимовив з якоюсь печаллю ніби, отриманою:

— А ви мовчіть там!..

В голосі було вже каяття, що він це показував.

Та «пророк» вирішив чомусь не мовчати:

— Ну чаво ж, — заговорив він, розтягуючи смашно «о» й «ё». — Ти єйо создал... Но гордня твоя напрасна, ето не ти, а Бог всьо, Бог!.. Всьо, брат, ад Бога! А ти, что ты — вошь ты малая, сердитая такая... червь земной ты, вот что... — говорив він вользовим твердим голосом і з фанатичним блиском в очах, як чаклун.

Ата згадала про зошит і що було написано в тім зошиті, про ту гордість несамовиту, про високий лет думки й гордої душі в тирадах про справжнього Бога й думала, що горбань зараз стане цапки, поб'є діда чим попало й викине з кімнати. Але на диво того не сталося. Горбань якось знітився, як послушник перед ігуменом, як дійсно червак земний, і тихенько став, обіпервшись об мольберт. В нім відбулася якась дивна зміна, він дивився блискучими очима на дідувана і з-під лоба позирає на дівчат, мовляв — «ага! ось тепер ви послухайте!»

«Що, що таке? Що це значить?» — високо звела брови Ата з дива. «Як же пов'язати той зошит, ті несамовито горді слова в нім з цією улопореністю, з цією майже побожною шанобою до того, що говорить отой брудний п'яниця? Що може говорити про Бога цей?!»

А п'яница, дійсно, як несамовитий маньян, уже потрясав космами й говорив з чаклунською силою переконання... Видно, що він сів на свого улюбленого коника, вирішивши, що для того найвідповідніший момент. І мала би між ними відбутися розмова-дискусія, на зразок тієї яку Ата чула колись між Харитоном і Чубенком з Гилимеєм.

— Черв'я..!.. Мразь!! — гремів «пророк» з маніякальними очима. — Всі мразь...!.. І ваш удел — гієнна огненна! Гіена...!.. Ваш удел!..

— А ваш? — пролепетала зляканна Ольга. Ата мовчала, все більше хмарніючи.

— Ваш!.. — заклекотав «пророк» і аж простіг руку. — Удел грішників!.. А праведників Бог обирає...

Ольга зовсім злякалася й замовкла, знітилась. А дідуган гримів:

— Забули Бога!!.. Строптиві й горді!.. Це по ділам вашим... Ну, от ти, — раптом простіг дідуган руку до Ати, — ти віриш в Бога? Га? Га?!

Ата мовчала. Вона дивилася на Данка Шигимагу й чекала, думала він візме на себе цей прикрай обов'язок зупинити цю комедію, або дискутувати з цим несамовитим дідом, що здається не в жарт розігрує з себе пророка й післанця з самісінького неба. Але горбань мовчить, дивиться на діда блискучими очима побожно й молитовно, а той напосідає, вимагаючи від Ати відповіді:

— Ні, ти віриш?!. Ти віриш?!

Ата знизала плечем і тихо промовила:

— Ви краще спітайте он у нього і нехай він вам пояснить, — кивнула вона на Данка, автора тиради про «діда бородатого». Йй хотілось (вона чекала), щоб Данка Шигимага вступив у двобій з цим несамовитим дідуганом, післанцем давньої, непобідимої всеросійської дичавини, отієї, що стала «підпорою жандармів». Але горбань мовчав. А «пророк» аж палахкотів:

— Хто він — я знаю! Я його знаю! Він душа праведна і не спокушена дияволом. Я його знаю. А от ти!.. Віриш?!

Ата зідхнула, знову знизала плечем здивовано, а тоді промовила уперто, зумисне наперекір, зломивши брови:

— Ні... Не вірю...

— Вона вірить! Вірить! — скрикнув раптом горбань. — Вона вірить!

— Ні, я не вірю, — повторила Ата спокійно. «Пророк» від цієї несподіваної твердої прямоти аж рота роззяявив та так і завмер. Горбань чомусь розхвилювався, а Ата до нього усторч зі здивуванням:

— Слухайте! Ви питали чи я читала ваш той зошит? Я читала! І от ви тепер поясність мені й вашому «другові» отої ваш уступ про «справжнього Бога»...

— То не я! — спалахнув і скрикнув горбань, почервонів буйно й аж слізози йому виступили — чи то слізози обурення, чи слізози замішання: — То не мое!.. топак... то... то не мої думки!

— Як, як?..

А горбань гаряче, ніби заговорюючи увагу шаленим темпом, щоб не дати говорити про ті «не мої думки»:

— Це ж неправда що ви не вірите!.. Ви ж недавно ходили до церкви... Все місто говорить, що ви ходили до церкви... (і «пророкові») — Це та сама...

— А-а-а... да-да-да!.. Блудна вівця... Вона!.. — протіг дідуган з понурим «пророчим» тріумфом.

— Дивно, — протягла Ата своє задумливо, адресуючись до горбаня: — якщо то не ваші думки, то чого ж ви їх носяте за пазухою, при собі? Як же це?

— А так... Мало чого я ношу... — роззлостиився горбань. — Але разом з усім я ношу глибоку віру... віру в Бога!.. І визнаю себе за мразь і за червака земного... А от Ти!.. (він навіть пальнув «ти», але Ата не розгнівалась).

Павза.

— А як же ж з «новою, вищою формою релігії?»

— Ах, облиште про те! — аж скрикнув горбань, позираючи на свого «друга», розпаленого, вогненноокого. — Скажіть ліпше, що це правда що ви ходили до церкви! Все місто говорить. Це правда?

— Правда ...

— Ну от! — зрадів горбань. — Значить вірите.

— Блудна вівця! — гагахнув кудлатий «пророк». — Як же ж ти не вірила, а ходила до церкви?!

Ата шарпнулася, хотіла згарячу стрелити щось за ту «блудну вівцю», але стрималась, звела брови й промовила насмішкувато, наперекір:

— А так... Не вірила й ходила... Що ж тут?

— Як?! Храм божий сквернити!.. О, боже праведний, о, деснице караюча!

— Ви вірите!.. Скажіть, що ви вірите! — залопотів горбань; видно було що йому чомусь залежить на тім, щоби Ата сказала, що вона вірить. Скидається на те, що вона правила комусь тут за аргумент до чогось. Може до тези про навернення «дурних овець» і «черваків» на «шлях істини». Від цієї думки її всю зкоробило. «Ага! Добре. Так я ж вам зараз доложу про те „навернення“!»

— Не вірю! — відрізала вона категорично і гостро. — Не вірю! — вона це випалила й сама вже була певна, що це іменно так, хоч стало їй якось журно, журно й до сліз боляче, так як тоді в церкві на цвінтари. Голос її став терпкий, а слова тяжкі, як брили, вона їх неначе вивертала з самої глибини серця, зривала з живого місця:

— ... Віра потрібуете прикладу, як квіти потрібують сонця... В час великого горя ту чисту й святу віру, немов ясну свічечку, запалила в моїй душі одна бабуня... — павза. — А коли вона померла, я, дитина ще, стояла над її могилою з тією іскоркою дивної віри в душі й думала пройти з нею крізь все життя... — павза. — Але та іскорка швидко й погасла... В бруді життєвому та іскорка погасла... — павза. — І погасили її ви, отакі от... як ви! — кивнула до «пророка», — черваки нездібні на подвиг і жертву, нездібні на великий приклад... а лише на пусте крякання шаманське...

— О, маловіри! — рикнув дідуган патетично.

— Почекайте, взялася Ата за голову. — Ви помовчте, отче. Я скоро піду й ви так і не будете знати, хто ж я, і чому я така... А ви про це мусите знати... Доложите на небі і скажете за нас слово... Ні, ви не кричіть, бо Бог не велів... Чи може Бог велів вам на нас кричати?

«Пророк» був заскочений такою мовою. Він справді хотів кричати, ворушив щелепами й тряс бородою, але Ата, її тон, іскра щирого болю в її голосі не дали йому кричати.

— Ви вірите по-своєму — це добре. Але чого ви скіпаєтесь до мене й кричите, й топчетесь по душі, й хочете конче вивернути ту душу, й вже розпинаєте?.. Гаразд, я скажу це вам... — Ата аж заломила руки на грудях, хруснувши пальцями; Ольга схопила її за плече попередливо — «Не треба! Ходім!»

— «Ні, вони мусять це знати... Цей саморобний «апостол правди» мусить це знати... Навіть коли він сексот Сазонова!» — I заговорила голосно, збираючись таки вивернути їм свою душу.

— Ви хочете знати все... I ви хочете знати, чому я ходила до церкви. Доречі, мене про це питали вже де інде, інші, і теж новітні апостоли й пророки... Ходила... Ходила... I не тільки я, а й душа моя розчахнена... До сліз... до розпачу... Е-е... — Ата враз махнула рукою й замовкла. Потім зідхнула:

— Нехай я вам це розповім колись. Нехай колись...

На тім розмова нагло й урвалася. Ата урвала її.

Та цій обіцянці таки суджено було здійснитися, — цій розмові суджено було продовжитись і закінчитись згодом. I то якраз з цим несамовитим волооким «пророком». I то в обставинах таких страшних і таких не звичайних, яких ніхто не міг би ніколи передбачити.

Їй легенько паморочилася голова від хвилювання й страшного напруження волі. Враз вона наче пірнула в інший світ — їй привиділось, що в дверіх стоїть Петро Сміян... Обперся об одвірок і вже так стоїть давно й слухає... Обернулася... Ні, це тільки привиділося. Протерла очі — нікого в дверях нема, лише в сінях просунулась чиясь тінь, чиясь постать поуз двері й щезла...

Дощ і гроза на дворі перестали і в вікно ударило снопом сліпуче проміння вечірнього сонця... Опромінена Ата думала про Петра... Шкода що його не було тут. Цікаво, що він сказав би?

Та його не було й Ата навіть не могла уявити, що він тут сказав би. Й чи сказав би щось взагалі.

Зідхнула й помалу рушила геть . . .

А як уже відходила з своєю подругою, до неї підійшов Данко Шигимага, зніяковілий, розгублений, опритомнілий, і тихо запитав тоном вибачення:

— Ви на мене гніваетесь?

— За що?

— За «горб на душі».

— Ну, що ви! Горб же є! Є горб на душі!.. В кожного є горб... Коли не свій, то чужий...

— Або равликів...

— Що?

— Нічого.

XXVI

„Я бачив, як вітер березку зломив...

«Я бачив, як вітер березку зломив...»
(з популярного вальсу)

Була велика маївка... Радісна маївка, що скінчилась для декого великою печаллю.

Маївка ця мусіла бути, як і належиться, ще в травні, але було холодно, не було погоди, якось так випадало, що кожна неділя зіпсована дощами; та оскільки в цьому місті маївка — річ традиційна і невідклична, бо надзвичайної ваги подія, то її святкування не здіймалося з порядку денежного, незалежно від календаря. Тим більше, що календар (як і все) в цій країні залежить від начальства, а не навпаки.

На маївку вибралися багато народу, а насамперед вся місцева верхівка, цвіт суспільства. Пішки й машинами, велосипедами й лінійками, і кількома автобусами, організованої поодинці, — все рушило зраня, немов на прощу, ген да-алеко за місто, за п'ять кілометрів, на традиційну маївчану територію — в Шаманівку, в Доброславівку, на розкішні береги ріки, що впадає в Чорне море... по дорозі забігає в Дніпро на хвилину, а тоді вже прямісінько в Чорне море... Все рушило з запасами випивки й пролетарської іжі, з гармоніями, з балабайками, з гітарами й мандолінами, з патефонами, з дітьми...

Іхало кілька духових оркестрів, сурганились по піску валки вантажних машин і просто підвід з вантажами місцевої торговельної мережі: з «пролетарським» пивом, з «пролетарською» горілкою, з «пролетарськими» винами, з «пролетарською» «крем-содою» й «лімонадом», що її колись місцева буржуазія називала гордо «фіялкою», а простий народ звав глузливо «панською шипучкою», — словом з усім тим, чим багата ця країна для таких от свят всенародніх і все-випивальних (з горя й з радості), — все для ущасливлювання в найпростіший спосіб своїх вічно голодних і вічно натомлених трудящих. Але це ще не все для ощасливлю-

вання. Найбільше їхало машин універмагів та церабкоопу із спеціальним крамом, необхідним, на думку влади, для кожного щастя: цим крамом вони «затоварені» безнадійно, більше мало таких щасливих нагод, коли в чаду щастя людині забракне тільки цього добра і коли її в тім чаду можно його втелефонити: це тройний одеколон (який нормальню в цьому місті купують тільки безнадійні п'яниці, щоб пити коли забракне горілки), і інші парфуми, панські віяльця, люстерка, ріжні креми, помадка до губів, пір'я до капелюшків, вуальки, пудра в величезній кількості й всіх гатунків, непарні «модельні туфлі» й черевики (парні давно розпродані по-блату), парасольки, портрети всіх вождів, від Сталіна з люлькою починаючи, а найголовніше — стоси книг, безліч книг: повні збірки творів Леніна, Сталіна, Маркса й Енгельса тощо, історія ВКПб, «Вопроси Ленінізма», тощо, тощо... Словом — все потрібне для прохарчування й утримування цивілізованої людини. Нормально це все додається примусово-добровільно до ложок, мисок, виделок, хусточок та інших, хоч і прозаїчних і примітивних, але край дефіцитних, рідкісних, а тому дорогих речей щоденного вживання: одна ложка — одна пляшка одеколону (звичайно за гроші — ложка гривеник, одеколон до неї 10 карбованців); одна алюмінієва миска — один комплект творів Леніна чи Маркса; одна хусточка — два томи Сталіна й портрет з вусами на придачу, за гроші звичайно. Це все звуться навіть на офіційній мові «примусовий асортимент», клас торговельної культури міста Нашого. Зараз завідувачі універмагів просто в творчій лихоманці: вони надіються «виконати й перевиконати пляни», втелефонити «під п'яну лавочку» в руки щасливим громадянам велику кількість того добра.

А там десь, на тій святочній території вже кілька днів працюють бригади теслярів, малярів, і так ріжніх будівельників, — будуючи ятки, шопи для оркестр і для буфетів, трибуни для «ораторів» і лавки для начальства, дощаний поміст для танців, а головне — пишуть безліч гасел на червоній матерії...

Колектив театру вибрался теж на майвку.

Поперше — спробуй не вибратись! Спробуй зігнорувати ріжні витівки начальства! А подруге — та ж там можна дуже гарно відпочити й розважитись! На лоні божественної гарної природи! Намілуватись краєвидами й живими людьми-

ми! Нахапатись сонця! надихатися п'янкого повітря! накупатися до несхочу в прозорих водах їхньої прекрасної ріки, що все ж таки тече в Чорне море і в увесь світ!.. Вибралися й всі «дівчата нашої країни», і Ата теж з ними; з ними вибрався й старий Харитон, такий радісний і щасливий.

Молодь вирушила піщечки, через бори пахучі, через піски чебрецем порослі й запашні до одуріння, через луки. Найбільше треба йти бором. Гарна путь в ранковій прохолоді сизим бором, наповненим запахом живиці й ультрамариною синявою, попрострілюваною золотими сонячними стрілами, — бором, що виглядав як храм, встелений килимом падалішніх шпильок соснових, переснований з якихось невидимих вікон пасмами проміння, з свічками юних пагінців на тих молоденських соснах, що стоять нижче всіх, як паникадила чи поставці для свіч; місцями порослий травичкою й квітами-смолкою, такими зірочками червоними, на яких бренить ранкова роса й пасується одинокі, найпрацьовитіші джмелі в сонячних смугах. Ті смуги тут, в півтемнім бору, особливо яскраві. Зовсім як у храмі, а вже зовсім як на тім образі церковнім, де намальований Голуб = Дух Божий. Десять у вершечках сосен проти сонця туркотить горлиця і це особливо зворуше: дівчата настроєні на надзвичайний лад, — на любовний лад. Їм солодко завмірає серце й паморочиться голова, так хочеться летіти на крилах у казку й закохуватись, закохуватись... Як та горлиця. Вона ж туркоче з надмірної любові. І вони теж... туркочуть...

«В чараках кохання мое діування,

Хочу я вільно, як пташка прожить...» — це попереду йдуть Люся Жабка, Матильда й Оксана Чоботар і напівжартівливо, напів-серйозно несуть цю пісеньку, як праਪірець. Несуть попереду. Муркотять, як три горлиці:

«Батько зідхає, матінка лає,

Слава про мене недобра біжить...»

По дорозі до колективу несподівано пристав Павло Гук, виринувши раптом з синяви бору, як вродився. Він ішов через бір навскоси босоногий, з черевиками на палиці через плече й з зарошеними голими литками, — щоб не намочити штанів, він їх підкасав і так ламзав. Видно зумисне хотів перейняти цю групу. І перейняв. А вийшло зовсім «ненароком». Дівчата були дуже веселі з цієї зустрічі «ненароком».

Всім легко. Всім гарно. Це вже мабуть у людській вдачі так закорінене, що людину веселить кожна мандрівка. Мандрівка — ілюзія волі. В вічному стремлінні до ідеальної

свободи людина відчуває в якійсь мірі здійснення цієї мрії коли отак вирветься від усіх обов'язків і всіляких обмежень та умовностей і кинеться навпростець іти й іти, без стежок і без доріжок, думати що хотіти, пустувати по дитячому, підставляти груди під сонце й вітерець, забути про всілякі остоїдлі приписи й норми поведінки, про обов'язковий набор слів і понять, про обов'язкове коло формул і фраз штампованих, і таких же штампованих жестів ...

А за виразом Ати — це равлик вилазить з мушлі... Вила-а-а-зить... Сказати правду, так Ату і в цій маївці найбільше вабило побачити трохи тих равликів, побачити як вони показуватимуть ріжки на сонячних луках і в діброках. Мушлю їм розпарить сонечко, тривогу й острах приспіть горілка й благословенний вітерець, терпкий і п'янкий дух живиці й волі та плюскіт хвиль блакитних виманить їхні душі з тісної шкаラлущі ...

Старий же Харитон був радісний і щасливий тому, що це нагадувало йому юність, його дитинство. Він розповідав усю дорогу, не цікавлячись тим чи хто його слухає чи ні, про те, як він колись з своїми товаришами кожної Трійці (тобто Троєцькими святами) мандрував отут, цим же столітнім бором, до ріки, а тоді до монастира... Це було за царя Гороха, в дні його юности (Харитонової цебто юности, не Горохової). І це був традиційний тоді похід на прощу, на храмове свято... Наро-о-ду-у! — плавом пливло. Богомольці — з усього світу! «В лаптях і без лаптів, і так бояском!» А дитлахи з усіх околиць, а особливо з міста, — з вузликами харчів, з копійкою в жмені на перевіз... А перевіз цей — плавба на човнах — на «байдаках», на «запорожських чайках», — річкою до монастирських гір! Це й була найцикавіша для дітей частина всіх торжеств, — пливти човнами! А річка — глибо-ока! А вода в ній чиста, аж ворона від незмірної глибини! Га! Тепер ті глибини, мабуть, позамулювало й вони позаростали чуханцями, й горобець пішки тамходить. А мости!! Аж п'ять мостів треба було переходити поки доберешся, якщо би йшов пішки... Ех, було колись, було! А тепер уже й сонце не так світить...

Молодь підсміюється з добрячого Харитона, що чомусь завів і тягне вічну старечу пісню про те, що «от колись було! а тепер кат-зна що!» Проте в Харитоновій «пісні» була й крихта правди, — все напевно дуже змінилося з тих часів. Хочби й тому, що вже десятки років жадні богомольці «в лаптях і без лаптів, і так бояском» тут не ходять. Бо

нема по що, — там, куди вони ходили, в революцію стала велика дитяча республіка... А потім і її розгромлено, як «гніздо контрреволюції», чи як там, і стала в ній армія, топак «воєнний городок», а потім — просто стали якісь музеї, пустырища, артильна колгоспна база... А в бору цім столітнім стало багато великих старезних пеньків, а біля них багато «самосіву» — молодої буйної порості. Так, так, все змінилось. Але вершини найвищих велетнів все ті ж, ідосі ніби все ті ж. Вони ніби пройшли крізь століття, дожили до сьогодні й машерують далі, поки молодняк не підтягнеться аж до них, поки не прийде зміна. Це буде непомітно, — зміна вахти. Прийде зміна й тоді старі непомітно вмрутъ, лишаться пеньки трухляві; але молоді, постарівші, будуть ніби ті самі, ті самісінкі столітні велетні й бір стоятиме все такий же величній, шумітиме верховіттям в синьому небі... Звичайно, якщо не втрутиться комунгосп і не вирубає цього бору тотально, передчасно, з примхи якого-небудь Гаврюшки Цигипа. І зробить він це на зло Ліспромгospові, Микілці Пелехові, на доказ того, що в цім світі (в світі міста Нашого) не все діє згідно шильду, згідно логіки й згідно призначення.

Бір раптом кінчачеться й перед очима встає величава панорама.

Великою, блакитно-фіялковою дугою простяглися далекі узгір'я, що становлять правий високий берег ріки. На тих узгір'ях біліють купки хаток, як квіти степової кашки. На пагорбах далеких, збоку селищ стоять млини, попіднімавши вгору руки, ніби благословляють світ, а чи кричат пробі, гукають про порятунок. Хоч колективізація вже й давно пройшла, а й досі кричат. Ті хатки й одинокі млинни загубилися між синьо-сизими смугами лісів, сивими пасмами нив, лилово-сірими латками яруг і проваль. Між краєм бору й тією далекою, півсвіта охоплюючою дугою, тим обрієм фіялковим, простяглися безмежні луки, на них брунатні щітки очеретів, полискують свічада саг і мерехтять сріблястою лускою артерії бистрих протоків. Койде тягнуться тонкі пасма (намітки) туманів, що не встигли піднятися вгору. На тлі соковитої ніжної зелені росяних лук, перетканих сріблом саг і протоків, підіймаються, як темні оази в молочно-зеленім безмежжі, зелені гаї, групи дерев над сагами, кущі буйних верб, переліски, — все це плями й визерунки ріжного ступня зеленавости й синяви. З правого боку — синіють великі масиви могутніх дібров, що одвоювали собі багато лугу.

А в самому центрі всієї тієї мережкотняви зеленої, ділячи фіялкову дугу обрію на-двоє, розтинаючи її, підносяться дві гори поруч, як два одногорбих верблюди. На одній горі, на самім хребті багато будівель і висока вежа над урвищем, на голім шпилі, — вежа древня, в татарському стилі; а нижче вся гора заросла густим парком чи лісом. Туди не ведуть п'ять мостів, як колись було, а простігся праворуч всього лиш один міст. Один, але довжелезний, через усі луки.

Харитон аж у полі вдарився — от таке! Він не був тут кілька (а може й кільканадцять) років і цих змін не бачив. Нема п'яти мостів! Лише один. До того мосту виповзла дорога з бору і поповзла по високій греблі, вигачена жужелицею й камінням і обтикана з обох боків білими стовпцями. Перспектива йти по цій греблі й цьому довжелезному мосту не подобалась Харитонові — він хотів їхати човном, як в юнацькі роки. Інакше було би і не йти на цю маївку.

Всі наставилися очима на гору, забудовану й зарослу парком, славну своїм героїчним минулім, — і вирішили на-самперед добрatisя туди й там поблукати. Хоч центр маївки має бути не на цій горі, але ж вона, либонь, центр всього навколішнього світу, центр дивної панорами, а колись була й центром всіх свят і торжеств міста Нашого.

Обминаючи міст і шукаючи легендарної «пристані» під провідництвом Харитона, вони таки її знайшли — на тому самому місці, де вона й була спокон віків і де її ще недавно бачили більшість присутніх, завзятих рибалок і купальників. А на пристані знайшли цілу череду човнів — досить таки облуплених, але з традиційними романтичними назвами: «Віра», «Надія», «Любов», «Чайка», «Ластівка», рідше — «Колокольчик», а ще рідше — «Піонер» або «Октябрь» — а біля них іхніх господарів, в вибійчаних латахах штанах, в старосвітських, «дореволюційних» картузиках і босоногих, з чого було видно, що вони вже не колишні зарозумілі односібні човнари, а організовані громадяни, сколективізовані в артілі «Червоний човен», що тут же й написано на стовпі.

Романтика врятована! Пливем! ..

Але Харитонів настрій був геть зіпсований, хоч він і сів у човна, — все плесо, з якого вони відпливали, як з романтичної гавані, і яке колись було «глибоченне», тепер справді заросло чуханцями й ряскою, й хвощем, — не пропхатися.

— Я ж казав! .. — охнув стариган. — Заціпило б тобі!

Пробившись крізь мури очеретів цілою флотилею по вузюсінських проточках, вони з чуханців і ряски раптом випливли неначе в казку, — на чудесний широкий водяний простір. Річка тут розбивалася на кілька рукавів і плинула урочисто й тихо, відбиваючи в собі могутні дуби й верби на берегах, білі хмаринки й блакитну сильвету великої гори, вкритої тисячолітнім парком і будівлями. По річці радісно плюскала риба, викидаючись то там, то там з «незміримих» глибин; від збриж, що пішли від човнів, замиготіли сонячні мечі на всі боки й сліплять очі... Харитон зцуپив кашкета й перехристився, стоючи на колінях, як на молитві, — губи йому тремтіли... Це дитинство! Як же ж миготить мечами! Як виграє веселкою! Як розсипалося діамантами враз!.. Аж всім ніяково на Харитона дивитися, бо в нього очі повні сліз, — ті вічно усміхнені очі в павутині добрих старечих зморшок.

— «Ще краще!»... — шепотить Харитон, — «ще краше»... — Він шепотить сам до себе.

І кожен знає, що як він сам доживе до такого віку...
Але чи доживе??!

По воді десь здалека стеляться звуки оркестр, наладовуваних до свята: хтось пробує волторни й корнети, баритони й клярнети, — утворює дику какофонію, але вона не ріже вухо, стелиться по воді разом з легенькою ранковою парою над ситнягами.

Почувши звуки випробовуваних далеко труб і клярнетів, компанія розділюється — всі хлопці попливли на звуки, взявшись й Харитона з собою, щоб «не спізнилися» на початок свята. Решта, — тобто «дівчата нашої країни», поет Олекса Вітер і Павло Гук з ними, попливли трьома човнами під гору, туди, де були легендарні печери, гrotи, старовинний парк, рештки монастирських мурів з іржавими флюгерами... Для них маївка вже почалася: вони з тієї ряски впливли в казку.

І неначе справді в казці, їх зустрічає величній і старезний парк, не парк — діброва тисячолітня, гайдамацька... Ходить в народі переказ, що тут справді були колись гайдамаки, та що саме на цій горі після розгрому Мазепи під Полтавою сковалася купка мятежної старшини, щоб продовжувати боротьбу, і тут таки їм постинано голови... Але сучасники не пам'ятають тієї сивої давнини, не знають її. Вони знають минуле децьо ближче. От Павло Гук, веслуючи

й дивлячись на надзвичайну красу природи, по якійсь невловимій асоціації згадує арцибашівського «Саніна», що він його недавно прочитав, потігши в редакції зі стола Страменка. «Це було тут», — снується йому в голові ...

«Це ж тут, в оцих дібровах і в цих печерях і гротах, серед цієї дивної краси й величі той арцибашівський сатир — Санін млів в еротичнім чаду й ганявся за Карсавіною, шукаючи закутків де б йому ту прекрасну самичку насісти» ... Тут Павлів погляд падає на схилене Атине обличчя, осяяне відзеркаленими водою сонячними зайчиками, і він буйно червоніє від замішання, ніби це він у голос висловив таку занадто радикальну думку, хоч і осуджуючу того аморального Саніна. Йому стає соромно. Які похабні речі з тієї чортової книжки перелізли йому в голову! Ну й не отрута то?! Жах! Чортова книжка! І знову, як і вперше, коли він ту книжку дістав, його опановує здивування, як ця жахлива проказа опинилася в редактора на столі. Він саме через це перечитав її уважно всю, щоб знати, що читає редактор і культпроп, та й поробив зо зла виписки, готуючись до спеціальної доповіді про маразм розкладу в колишній царській імперії в епоху її особливого упадку, та й щоб рекошетом проїхатись по сучасності, — доповідь вважав за конче потрібну, оскільки така книжка ходить по руках (факт незаперечний!) в цю зовсім іншу епоху. Цитат він наробив багато і тепер от те раптом все зринало з юного, перлось на язик, аж мусів прикусювати його, щоб щось не бовкнути, — авдиторія не підходяща. А думка все кружляє над тим чортовим Саніном ... Бо так хвилююче перегукується луни в діброві, ніби то там десь на купальнях кричить тая зляканна Карсавіна ... Десь дзвінко, загонисто верештать сміхотливі дівчата. А тут ось такі чарівні його подруги, так воркочуть між собою грудними голосами, а кругом така краса невимовна, а її ж колись занечищував той плаский міщух всеімперський! .. Hi, він мусить якось на ньому помститися!

Компанія молоді пливе в красі казковій, хлюпає водою, опустивши в неї руки, оглядає старезні дуби-велетні, що стоять як варта, як передовий гайдамацький загін на крутом березі, покручені бурями й часом, але уперто вчепившись в землю і в каміння, обхопивши його грубезним корінням ... Потім вилізли на берег і оглядали парк, печері, гроти, старовинні мури й ріжні будівлі за мурами на горі ...

Настрій урочистий, святковий, сонячний, красою величавою та й смутком руйн породжений.

«От...

«Це тут арцибашівський Санін млів в еротичнім чаду й ганявся за Карсавіною!...» — далі Павло опустив, про саничку, те що стояло занотоване в його конспекті приготованої прилюдної доповіді, опустив, бо авдиторія не підходила, щоб все говорити, і сказав наступний уступ, — «Пласка „любов” знудженого всеімперського міщуха, самодура й циніка, загримованого Арцибашевим під сатира, чи пак під „сина сонця”, шаліла тут колись і каламутила та занечищувала оці прекрасні води й оцю величню чистоту природи нашої...» — Вийшло гарно, образно. Можна сказати, зворушливо. Ні, він таки хоч скорочений варіант своєї доповіді а прочитає. Бо занадто він тим наповнений і чомусь те все йому муляє сьогодні. Якийсь дух неспокою, неусвідомленої досади й тривоги засів і під'юджує його. А ці ось спутники — майже всі нетутешні та ще й зовсім зелені. Де їм про те знати. А мусять!

— «Ось тут він ганявся... О!»

Перед ними мальовничі, праісторичні гроти, а поруч — таємничий, монументально вимурений і ріжними записами людськими обписаний вхід до таємничих і «страшних» печер... Страшних, бо нібито безкінечних і заплутаних, як печери святої Лаври в Києві, або як древні християнські катакомби десь в невідомій Італії.

— «Люди в печерах молилися Богу (даремно звичайно), прикладалися до мощей (теж даремно) і страждали на цій землі від злиднів і наруги чужої, а він іржав тут, той все-російський прославлений „півнителігент”, той плаский міщух всеімперський, що від великих революційних ідей, від революційної гістерії вдарився в другу крайність — в оголений жереб’ячий цинізм...»

Дівчата розсипаються сміхом, червоніють.

«Ні, так не піде, — думає Павло, — цілий конспект треба буде переробити, занадто радикально все».

Перед ними на узгір’ї над мальовничим крутым урвищем рештки розкішного якогось павільйону, чи готелю, чи ресторану над шпильчастим, мов би кремлівським, муром мастирським, мохом порослим.

— «Ага! Це й тут він млів і гасав!.. — не витримав Павло. — Це тут колись колонізатори, помираючи від нудьги сплодженої неробством, вбивали час за преферансом, вином і еротикою... Доки... Доки не вдарила революція і не поодтинала їм голів, а разом з ними й всіх знарядь до преферансу, до вина й до еротики...» — Павло поперхнувся, дівчата розсипаються реготом, дзвінким, перламутровим.

— Браво, «професоре»!.. Професоре історії!.. Ну, дали!.. Ха-ха-ха...

«Ні, брат, — думає Павло, — так не піде!»

На тому лекція Павлова й скінчилася. «А шкода! Шкода. Тільки ж авдиторія — ну зовсім не підходяща». Бо тих цитат, що він понавибирав з тієї повчальної книги і коментарів, що він подавав, навіть не кожне мужеське вухо зможе витримати. А прочитати б треба. Тим більше, що йому здається чомусь ніби герої тієї книги зовсім і не повмирали.

Ата згадала, що вона теж читала цю книжку, бо підсунув той Добриня Романов колись, порядком, так би мовити, «виховання молоді», — і книжка та пласка викликала в неї огиду, страшну огиду своєю павіянчою мораллю. Пощуття тієї огиди зринуло й зараз...

— Що це вам дався той Санін!

— Та я ж мовчу вже...

— Де ж ви мовчите, як ви щось там бубоните про «світловолосу фігуру боголюдини, що прийшла в цей світ, щоб бачити сонце, а тим часом підглядає голих дівчат на купальнях...»

Загальний регіт. Павло справді був спійманий Атою на тому, що, йдучи біля неї, мурмотів сам до себе, глузливо цитував з пам'яти якийсь уступ з книги та свою їдку заувагу до нього.

— Та то я так.

— Киньмо. Світ такий хороший. Бачите?! Навіщо ж його псувати згадками про ріжних там паскудників і їхні паскудства. То все давно-минуле...

— Ви думаете?

Мовчанка.

— Цитьте! Ось слухайте!..

Над рікою розгорнувся й поплив широкий і гойдливий мотив... «Я бачив як вітер березку зломив...»

Грала духова оркестра там десь, за широкими протоками, там, де височіли, як зелена хмара, буйні ліси Доброславівки.

— По коніх! А то все відбудеться без нас!

Але замість бігти, всі дівчата стали прислухатися до вальсу, як зачаровані... Широка невидима ріка звуків десь зринула й завикувала, й потекла упоперек, через ріку блакитну, потекла через прекрасний ранковий світ.

«Я бачив як вітер березку зломив...»

Звуки котилися над сонячними луками, над зеркальними водами, гойдали блакитним повітрям мережкотливого ранку, — і здавалося, що все затанцювало, загойдалось мрійно — трави й дерева, й проміння рос, і бджілки над квітами, й метелики... Дивно! Слова ж у цьому вальсі, як відомо, печальні, та й мелодія ніби журлива, а от зараз така вона радісна, легка, гойдлива, за душу бере, пориває гойдатися й упиватися тим ритмічним, молодим колисанням, ноги стають пружинисті й ступають не на п'яту, а на пальці, на самі кінчики, хочуть відрватися від землі й піднести в усміхнене, радісне небо...

Дівчата похапалися руками одну за одну, побралися парами й закружляли по сонячних плямах широкої алеї, і викружляли так у молодому вихорі на сліпуче-зелену галавину, як на сонячний майдан... Закидали голови аж на спини й мружили й приплющували очі, хмелючи від шуму крові, розгойданої мрійливим ритмом вальсу...

«Я бачив як вітер березку зломив...»

Звичайно, він її зломив з любови, цілуючи, а потім знову піднесе й вони загойдаються, попливуть в вальсі кохання... І березка буде щаслива до безтями, залюблена...

— По коніх! А то все відбудеться без нас!

Пострибали в човни й попливли туди, на музику, немовби метелики полетіли на сяйво... В човнах пливли й під ритм вальсу гойдалися з боку на бік, за малим не черпаючи води бортами, — виробляли «па» звинними руками... Туди, на мрійливу, ліричну музику, — колисанку закоханих і юних!

«Яка краса відродження країни!

«Ще рік, ще день тутчувся плач рабів,

«Мовчали десь святі під попелом руїни

«І журно дзвін старий по мертвому гудів...»

Петро тре очі. Це було ось тут! На оцій ось стіні. Колись. Чорний оцей величезний квадрат тоді був записаний малиновими літерами з золотою лиштвою, а кожна перша літера в рядку — визерунчаста. Це був вогнений клич. Намальовано його любовно, так само патетично, як і звучав він, якимось героїчним новим небаченим шрифтом. А підписаний був цей тріумфальний крик душі незнаним, але таким ваблячим, магічним ім'ям — «О. ОЛЕСЬ».

Що за «О. Олесь»? Що за «О. Олесь», що має таку силу слова і що так потрапив сказати за всіх, висловити загальний крик воскреслої душі, її радість і шал? Хто він? Який він? Кожне (їхнє) серце перед цими словами тоді трепетало, — завмирало перед цією стіною, як перед великою скрижallo з божеським одкровенням...

Петро сидить посеред великої, заснованої павутинням і заваленої якимось мотлохом, залі на покривленому стільці верхи й дивиться на величезну стіну. Стіна облуплена й порожня, гола. Нічого на ній не написано. Анічогісінько. Лише посередині на ній велика чорна пляма, як могила, як прapor жалоби: кілька квадратових метрів старанно замазано не то дъогтем, не то друкарською фарбою... Ні, спершу облуплено, а тоді вже замазано. Зроблено фундаментально. І виглядає та пляма, як рілля восени. Ото там і був той напис... Петро сидить верхи на стільці, поклавши на бильце руки, а на руки голову, і дивиться, не моргаючи, на велику пляму... «Яка краса відродження країни!!..» Він задуманий, запечалений. Пляма оживає, мерехтить, як і давно колись, грає фарбами й вібрує тріумфом:

«Яка краса відродження країни!!..»

«Ще рік, ще день тутчувся плач рабів...»

Воскресає дитинство, воскресають дні першої-найпершої юности, великі надії, гарячі святі поривання... Шумить, шумить, шумить дитинство —

«Ми дзвіночки, лісові цвіточки,

Славим день!... Славим день...»

Петро тре очі, мружиться й зідхає. Чорна брудна пляма. Брутальна і жорстока. Немилосердна... Пустеля. Руїна. Смерть. Порожнеча. Він проводить очима по залі, заваленій старим реманентом чи утильсировиною, дивиться на повибивані вікна вгорі, захаращенні павутинням і пилом, дивиться на повиламувану місцями підлогу, на похабні написи внизу по стінах, в межах засягу людської руки («в межах

можливостей!») і втягає голову в плечі, спірає її підборіддям на груди, заплющає очі й так сидить...

Він тут один. Це він утік сюди, шукаючи спокою, утік від тих там, серед яких він зайвий і чужий, що прийшли десь сюди на квітучі гори, на тихі води, в веселі діброви справляти своє свято. Це ж сьогодні масова «культ-вилазка»... І він приволікся теж... Тільки він приволікся стороною, слідом, за тією дівчиною, нишком, небачений і не-знаний, тягнувшись за нею серцем. І пройшов навіть поуз біля печер, непомічений. Пройшов мимо них — мимо веселої компанії — мов тінь, стороною, лабірінтом пересинсваних стежок і зник у гротах. А тоді крізь підземну плутанину печер, лише йому одному знайомими ходами пройшов на інший бік... Лише око зафіксувало моментальну відбитку похиленої уважно голівки та вухо скопило чиюсь зеселу тираду про Саніна арцибашівського:

«Це ось тут арцибашівський Санін млів в еротичнім ча-ду й ганявся за Карсавіною...» — такий комічно-поважний тон, як то буває в провідника при обходах музеїв. — «Пласка любов всеімперського міщуха, самодура й циніка...»

Далі Петро не чув. Щасливо прослизнув, уникнувши зустрічі. Навіщо він їм! Сама бо його поява приносить нещастя. Шукаючи самоти, Петро забрався сюди, його впустив сторож цієї «цитаделі модерної цивілізації», що являла собою нібіто музей сільського господарства, а фактично пекищо тільки зруйнований чужий храм, обернений на пустку, завалений всіляким сміттям. Сторож впустив його, як старого знайомого й лишив тут самого.

Боже, в що можна обернути красу і велич! І як можно зганьбити найкращі людські надії й людські пориви! Боже...

Петро сидить, схиливши голову на руки, й журба та жаль обступає його. Яка мерзості! Яке запустіння! А тут же не тільки «чаділа пласка любов всеімперського міщуха», тут цвіла й інша любов, справжня, велика любов, і цвіли інші серця.

«Ми дзвіночки, лісові цвіточки,
Славим день, славим день...»

Чорна пляма, накладена новими інженерами й будівничими людського щастя (офіційного щастя), брутальна і немилосердна, заступила світ. Петро не хоче дивитися на неї й заплющає знову очі; очі уперто дивляться внутрішнімзором, не хочуть примиритися з чорною плямою, уперто

ігнорують і не визнають її, стирають її геть — нема! — і перед ними знову горить, вічно горить і вічно горітиме, той тріумфальний крик душі, воскреслої з мертвих:

«Яка краса відродження країни ! !

Ще рік, ще день тутчувся плач рабів ! ..»

Так. І ніяка пляма не в силі того замазати, не в силі застути цього тріумфу, скропленого людською кров'ю сміливих і дерзких навіть вже після того, як було накладено цю брудну мертву пляму... І прийде час — він ударить блискавицями, розсиплеся громами, спаде дощами буйними й стане райдугою через усю землю ...

Петро сидить з приплющеними очима й посміхається... Скільки, скільки їх є по світах, що в їх серцях ще тліє та іскра, ще дзвенить той тріумфальний крик рабів, які раз спробували не бути рабами! І скільки сердець ще горить, запалених від цього смолоскипа... Блукає посмішка по обличчі, йде слідом за мандрівними думками...

Це було зворушиливо й смішно з тим магічним підписом, що ствердив лет людської душі, — «О. Олесь». Хто він? І який він? Всі були залюблені в це невідоме ім'я. Всі дівчатка й хлопці, що називалися Сашками, Олександрами і навіть Олексіями — стали називатися Олесями... І навіть Люся якось умудрилася перейменуватися на Олесю... Ціла епідемія Олесів !!.

А думка лине до всіх розпорощених десь, у яких серце вірить, вірить ...

Багато пропало, багато заблудило, як ластівок у негоду страшну, і вже не вернуться, але багато їх і летить десь гордим, сміливим летом... безперечно летять, летять десь ! ..

В залі холодно, вогко і печально.

В горішні вибиті шиби добивається звук з-зовні, десь здалеку-далеку, заблуканий і ледве чутний. Так ніби бджола заблудила і деренчить у розpacі об шибу... То десь там за мурами, далеко, під сонячним сліпучим синім небом, на шовкових травах і в дібровах шумить... Але чому так тужливо ? !. — Петро прислухається до журливого одинокого голосу баритона, що загнався найдалі, перегнавши всі інші звуки, й бархатною ниткою веде мрійну прошву на їхньому далекому тлі, — прошву мужеської пристрасти і смутку...

«Я бачив як вітер березку зломив,

Коріння порушив, гілля покрутив . . .»

Але чому так тужливо ? !

І чому він так бере за серце й тягне за собою?

Гулянка в повному розпалі. В могутньому старезному лісі на крутих берегах ріки, ген по всій довжині і далеко вглиб лісу розташувалася маса народу, ятки з крамом, буфети з горілкою й пивом, і так пивні діжки з кранами на зеленій траві, оточені юрбами пияків, що однією рукою підносили гроші, а другою підставляли кухлі. В кількох місцях на грубих дощаних лавах розташовані оркестри. Помежи віковічними дубами, ясенями та кленами висять довжелезні червоні транспаранти з ударними, «животрепетними», повчальними й моралізуючими гаслами та цитатами, вроді: «СОЛНЦЕ, ВОЗДУХ І ВОДА — НАШІ ЛУЧШІ ДРУЗЬЯ!» «СОЦІАЛІЗМ — ЕТО СОВЄТСКАЯ ВЛАСТЬ ПЛЮС ЕЛЕКТРОФІКАЦІЯ!» «ВПЕРЬОД К КОММУНІЗМУ!» «БДІТЕЛЬНОСТЬ, БДІТЕЛЬНОСТЬ І ЕЩЕ РАЗ БДІТЕЛЬНОСТЬ!» тощо. Транспаранти висять і упоперек ріки, від дуба до дуба на протилежних берегах, — особливий шик! — на довгому-предовгому кабелі. В одному місці, в центрі всієї території маївки через усю широчину ріки висить транспарант: «ЖІТЬ СТАЛО ЛУЧШЕ, ЖІТЬ СТАЛО ВЕСЕЛІЄ, ЧОРТ ВОЗЬМИ! Сталін.» Хтось додав «чорт возьмі» від надмірного «усердія», допомагаючи вождеві. Вийшло мудро і динамічно.

Так як їх редактував, мабуть, культпроп обкому, він же й редактор «Червоного комунара», Страменко, — транспаранти всі написано по-російські. Інакше й бути не могло. Тут сказався увесь геній «хахла вірнопідданого». І навіть в тім услужливім додатку.

Окремі якісь споруди були на пишному острові, — там ротонда для найкращої оркестри, кольорові великі парасолі, гарний буфет і навіть гарні (привезені) крісла та стільці під напіняним тентом. Там розташувалася еліта суспільства. Острів — це її резиденція маївчана. По острову так само майоряте червоні транспаранти, а для відзначення, що це центр довколішнього світу, його часова столиця, — на високій щоглі було пристосовано близкую дзеркальну кулю (здается позичену з міського парку). Берег острова заставлений густо гарними човнами, навіть моторовими.

Компанія з Атою й з Павлом хотіла минути острів і пройхати далі, під Доброславівку, але їх угляділи з острова й змусили причалити. Особливо старався завертати човни Страменко; він виглядав іменинником і був уже досить підпилий та надзвичайно веселий. Також на березі стояв Сазонов і Калащніков, і всі, всі вельможі, деякі з своїми жінками чи коханками, — і всі завертали човни. Була тут і Людочка Богомазова в екстравагантному купалевому строї. Був і Добриня-Романов з якимись кумпаньйонами, озброєні біноклями (для чого з біноклями?! Ага, щоб бачити краще той берег, до якого можно докинути палкою!) Страменко теж був з біноклем, цейсівським, військовим, т. зв. «семикратним», в який можно побачити навіть те, що робиться за тією он далекою горою.

Всі вже були трохи підгулялі (і коли вони встигли!), а чи то так діє вільна природа й позаслужбова ситуація, — панувала досить вільна, панібратьська атмосфера ...

Кажуть, що перед цим був мітинг, ген там, на тім боці, де рябіє висока трибуна, (вже був!) — відкривали свято й виступало головне начальство, а найкраще, ніби, пописався Страменко, — він говорив про новий побут, про етику й мораль соціалістичну, здорову, а не буржуазну гнилу, про соціалістичну родину й про солідарність світового пролетаріату ... А після мітингу начальство переїхало сюди, на острів, зі скромності, щоб не заважати трудящим — і навпаки. Повна свобода всім! Тим більше, що цей острів кілька днів спеціально для скромного начальства обладнувалося. І тепер він — так би мовити, урядова, екстра-територія, фортеця начальства й соціалістичної моралі, едем новітніх пуритан, відмежований від усіх п'яниць по тім боці глибокою водою й страхом, топак молитовною пошаною.

Аті було чомусь страшенно смішно й страшено весело, якийсь наглий шибеничний гумор опанував її. Цікаво! Найголовніші равлики! Царі всіх равликів будуть ось тут виступати,— будуть вилазити з мушель і вона буде все бачити, зблизька! Зовсім зблизька! А якщо треба буде, може навіть позичити бінокля! — сьогодні можна — маївка!

Ату привітали всі з такою радістю і щирістю, ніби свою найближчу родичку, чи товаришку, й разом з Павлом затягли до гурту найвідповідальніших персон, до найбільших риб. Інших дівчат похапали інші знайомі й не знайомі стовпами місцевого суспільства, розсипаючись в мілих репліках на адресу «нашого театру».

Ата сміялася від душі, хоч часом і без видимої причини. А втім — якої ж ще кращої причини для веселого сміху, як ясне сліпуче сонце, мілий вітерець, чудесний ранок в міріях діамантів рос і така знаменита весела компанія равликів!.. Ха-ха-ха!

«Найбільші риби» розташувались «по-пролетарському», зумисне «по-пролетарському», тобто не як у дома, а як на маївці, — на величезному брезенті, заставленому найдками й напитками, і зовсім невимушене... Рогач, наприклад, сидів без піджака, в самій сорочці, з підтяжками назверх, але побачивши Ату все таки піджак мусів одягти, — ще значить не підгуляв. Калашніков рисувався в самих трусах, пишаючись волосатими ногами. В трусах був і Добриня-Романов, випинаючи своє кругле пузце та поблизу очками окулярами. Він погладжував пузце руками й блаженно посміхався. Страменко ще до трусів не розібрався, але був у самій майці, без піджака. Деякі суб'екти були в шикарних, випрасуваних убраних, в повній формі, але краватки вже в них позізджали набік... Було шумно. Було весело.

Павло упадав біля Ати, намовляючи бути хороброю й не боятися всіх цих «акул», а бути як у дома, — вони не з'їдять, а знайомство пригодиться. Але Ата не потрібувала умовляння, — почувалася досить хоробро і зовсім весело, широко весело. І не мала жадної корисної мети, лише цікавість ішибеничний настрій. А чому б її справді не загуляти в такому ансамблі?! Хтось наливав для всіх, хтось виголошував тости... Спочатку за Сталіна й за партію... Треба було витягати лице в сувору серйозну, урочисту міну... Потім за речі простіші... Потім «за гарних жінок і ще кращих дівчат»... Ні, робилося справді весело! Ата бавилася. Бувши з природи дотепною й товариською, смішила сусід і сміялась з вдалих їхніх дотепів сама, жваво розмовляла з Павлом і з білявою чепурною сусідкою, досить цікавою особою, недавньою студенткою ІНО, а тепер дружиною чи подругою командира полку... Словом — замаювала.

А Страменко ходив навколо Ати гоголем, із шкіри ліз, щоб чимсь догодити, — так вже упадав і так залиявся!.. «Причепився, як ре'ях»... Заводив розумні розмови... Нагадував про візиту до редакції, щось натякав відносно ордена, п'януватим язиком плів якісь нісенітниці, що мали правити за компліменти, а очима просто жер бідолашну дівчину, живцем жер, геть роздягав її тими очима. Ати це не подобалось. Але — що ж зробиш? здурув чоловік...

Ата не зчулася, як і їй в голові зашуміло від випитого вина. Як вона не відбрикувалась, як не хитрувала, а все ж той добрячий Рогач (така слава про нього, як про «добрячого»), досить таки мілій і симпатичний чоловік, присилував, та ще підтримуваний надто енергійно Страменком (що вдався до такої хитрої тактики, до такого посередництва), мусіла кілька чарок пригубити, а пару келихів вина й випити... В голові шуміло і було вже зовсім смішно. Навколо по всьому простору, на всій землі, у всьому ніби світі стояв гул — шуміло свято. Здавалося, що ціла земля закружляла в каруселі... І тут Аті довелося трохи й здивуватися.

Розгулявшись, набравши найбільшого, так би мовити, душевного розгону, начальство почало співати... Спочатку хтось затягнув «По далінам і па взгор'ям», — але не вийшло. «Забуксуvalo», пожартував хтось. Справді, подібне. Ніби кепська машина, почмихала-почмихала й стала. Випили. Ще випили! А тоді затягнули «простіших». І як же ж заспівали! На превелике Атине здивування. Равлики заспівали!! Ніби з од чаю, що та «по далінам» не вийшла, врізали іншої, «простішої».

«Ревуть стогнуть гори хвилі,

В синесенькім морі...» — Найулюбленишої пісні міста Нашого.

Ата не може вийти з дива, як вони ту пісню розгойдали. Підпилий Сазонов (ніби підпилий) і собі підтягає смішним своїм московським «наречіем», бо мусить триматися цієї стихії, інакше будеш білою вороною. А всі інші тягнуть хіба ж так, по-козацьки. Як тільки Рогач почав цю пісню, зразу злізлися до гурту всі пияки й співали «записні», — Чубенко й Гаврюшка Цигип, і ще якісь вусаті й безвусі козарлюти, знеосіблені щодо чинів і рангів, бо в саміх трусах, і разамунічені командири військові, і так ріжні обкомівські «бюрократи», звільнені зараз від бюрократизму й від страху перед начальством. Гурт зібрався великий і пісня гримнула на славу. Аж там на протилежному березі слухали й підсміювались «піддані» — «начальство співає!» «Здійснє місцеву культуру», «національну формулою, соціалістичну змістом». «Чого з п'яну люди не втнуть!»

Сазонов, звичайно, «співав» дипломатично, достосовуючись до мас, — він все вірний собі — співає й пильно дослухається, що ж це вони такого співають, мерзавці! «Пла-

чат, тюжат казачонкі!..» — підтягує він, а чого плачуть — невідомо йому, бо таки й випив добре. «Бач, в турецькій неволі плачуть! Ну, в турецькій, — значить правильно, в буржуазній. Все правильно.»

Павло лежить на брезенті, спершись головою на лікоть, посміхається «в вус» і підморгус Аті, мовляв, — «чуеш?» Ата чує. Ось вони, равлики!! Ха-ха! Вилазять з мушлі!.. Вила-а-азять!.. Хміль ударив їм у голову й поробив їх співучими!

Ось вони гримлять вже іншої:

«А вже років з двісті як козак в неволі!

Понад Дніпром ходить, викликає долю...» — щоби визволила їх п'яниць із біди. Смішно, такі здоровенні, пихаті й пикаті, такі великі вельможі і — просяться так слізно. А бідолашна доля їх визволити не може. Вона тонесеньким Цигиповим тенорком озивається, як з того світу, що не може, бо сама в неволі. Тоді всі підхоплюють понуро й грізно, з п'яну громоподібно, гремлять на всі легені і на всю душу:

«... Гей, гей, у неволі,

У ярмі!

Під турррецьким караулом

У тюрмі!..»

Сильно, дуже сильно натискають на «турррецьким», щоб часом хто не подумав, що під московським. Вони хоч і п'яні, але тут не дадуть маху. Боронь Боже! Що скаже Сазонов!

Чубенко стариган дивиться на Ату через увесь брезент і посміхається, рикаючи октавою: «під!-ту!-рець!-ким! Кар!-ра!-ву!-лом!..» А посмішка та лукава каже, — «знаєм, знаєм, дочки, під яким це ми каррравулом! Під Сазонівським, от під яким! Він он барбос лежить і удає, що теж співає!»

Пісня виходить прегарно. Бач, вони бо її знають, так би мовити, «на пам'ять», бо співали з дитинства, а навчилися в батьків, а батьки в дідів і тому збитися не можуть. І диригента не потрібують. Тільки зараз вони здатні її заспівати хіба лише отак з-п'яну, коли всі гальма попустяться і супоня розсупониться.

Не співав тільки Страменко. Чи не вмів, чи на всяк випадок «відмежувався», не хотів ризикувати, пам'ятаючи, попри весь хміль, хто він, де він і хто це там такий лежить он збоку в цивільному і теж «співає», ремигає, водить щелепами... А може не співав тому, що не мав сили, бо сила

вся пішла в очі, які він дер на Ату, на таку променисто розсміяну зараз, дівчину Ату, — не міг тих очей одвести. Тільки ж дівчина на нього — жадної уваги. Жаднісінької! ..

Всі залицяння Страменкови скінчилися тим, що він понуро вихилив ще кілька чарок горілки та кухлів пива й пішов десь геть ...

Співаки нарешті похрипли. І те сказати, коли то вони співають, та ще так деруть горло, як сьогодні! Раз на рік, а може й того менше... Після співу пили. Йли. Знову пили... Знову пили... І — скоро геть все з'їхало з копилів пристойности й сякої-такої культурности, й покотилося в розгнуздану, нестримну пиятику. Новітні пуритани пустилися берега. Пустилися берега та й почали розгортатися у всій красі і величі... Здалися в полон Бахусові без жадних застережень... На кін вийшла бравада, пияцька нестримна бравада... хто більше може! Греміли якісь безглузді тости... Літали якісь фрази. Якісь заспіви... Грала оркестра. Грали гармошки і патефони. Помалу з колективної засади святкування перейшли на одноосібну, або парами, чи меншими групами. Людмила Богомазова понуро пиячила, оточена групою поклонників (здається зібралися навколо неї чи не всі попередні шефи) — вони всі півлежали на килимах в позах римських патриціїв і пиячили, і фліртували. Десь йшли танці, власне не танці, а гасанина сатирів і німф, з погляду кожної ще не п'яної голови. А пізні перекинулися на той берег, в ліс, і гриміли там. Власне, вони й спершу гриміли там, лише були тут віддалися луною.

Павло десь зник. Ата лишилась сама. І їй стало страшно перед п'яного хаосу. І бридко. Страшно і бридко. Голова їй боліла — від вина і від сонця, і від недавнього сміху з цих равликів, який (сміх) так нагло перейшов в почуття страху і безмежної огиди. Хтось на неї пильно дивиться, ніби збиряючись прийти на допомогу. Це Сазонов, — він лежить боком на червоному килимі спершись на лікоть й дивиться на неї пристально, не моргаючи; він увесь час пив мабуть найбільше, глушив горілку пивним кухлем, але зовсім не був п'яний. Зовсім тверезий. Він наче хотів щось сказати, але не рухався. Тільки по хвильці Ата вдивилася й побачила, що погляд його олив'яний, холодний, важкий. П'яний.

Голова Аті розболілася зовсім.

Шукаючи рятунку від того болю, вона пішла до берега, а тоді понад берегом вглиб острова, шукаючи подруг, щоби з ними щезнути звідси геть; піти десь і знайти хороше міс-

це та й шубовснути з стрімкого берега в холодну глибоку воду — купатися. Захміліла голова паморочилася. Так іду-чи, почула дівочу пісню й направилася на неї. Співали тихо якісь дівчата. Чути як плюскоталися й гуртом воркотіли якусь нечувану для Ати досі пісню. З вимови й з манери співати — це прості сільські дівчата. Мабуть Доброславівські. Купаються на тім боці й воркочутъ замріяно:

«Як ішли вОли
із діброви,
А овечки з по-о-ля...
Та й розмовляла
дівчинонька
З козаченьком сто-о-оя...»

Ата зупинилася й завмерла зачудована. Така прегарна пісня! Крізь очерет, як крізь сито, видно мережкотняву дівочих тіл і сліпучих зайчиків по воді, що танцюють в такт пісні, гойдаються з нею:

«Ой, куди їдеш
та й від'їджаєш,
Молодий коза-а-аче!?
Та за тобо-о-ю ж
бурлакою
Дівчинонька пла-а-че...»

А в голосах зовсім не плач, а задумливий смішок дівочий і дівоча мрія.

Ата ступила ближче — і раптом закам'яніла: побачила Страменка! Він лежав на піску в очереті, розпластавшись і був зовсім нерухомий, лицем униз. Ата злякалася, думала, що він мертвий. Може від сонячного удару! Та придивилася... І вся згоріла: Страменко лежав на череві й пильно видивлявся в бінокль крізь люки в очереті... Він так був заглиблений в споглядання, що нічого не чув і не помічав поза тим, що бачив на тім боці. Ата вся тіпнулася від обурення, від сорому, від огиди...

— «Санін !!» — раптом спало їй на думку. — «Готовий Санін !!» — Згадала, що це арцибашівський Санін отак підглядав дівчат на купальнях... А ці там, на тім боці — прості селянські дівчата, значить голюсінські купаються, бо купальники існують не для них, де бо їх знайти!.. Скажи, яка розкіш для декого, виходить, цей недолік епохи!.. Бр-р-р!.. Так само згадала, що арцибашівський Санін після таких сеансів розповідав потім усім своїм знайомим про

пікантні спостереження... Чи й цей розповідатиме? Напевно ж!

Яка мерзость!..

«Ой куди ідеш, та й від'їджаєш,

Молодий козаче?!

Та за тобою ж бурлакою дівчинонька пла-а-че...»

Яка мерзость!.. З огидою поточилася назад. Навшипиньках. Хотіла крикнути дівчатам, щоб розбігалися там, але язик отерп від думки, що прозрадить, що вона все бачила. Помалу обійшла це місце, де такий великий стовп суспільства зaimався ділами державної ваги. Пішла геть.

Вона пройшла ще трохи берегом, як раптом почула тихий басовий смішок і якісь реplіki, теж в очереті. Боже! Та тут за цими павіянами й ступити ніде! І тут на череві, так само як і Страменко, лежало двоє мужчин голих, власне, в самих трусах, і теж дивилися в біноклі й тихо вимінювалися вражіннями. Так от для чого потрібні тут, на маївці пролетарській, цейсівські семикратні біноклі! Щоб краще бачити пролетаріят!.. Один з них був Добриня-Романов, він лежав крехтячи, придавивши своє тугеньке пузце до ключового очерету, й смокав язиком від захоплення, як циган на ярмарку... Вони подавали один одному такі реplіki про спостережене, що Ата кинулась прожогом геть... Боже мій! То був один, а тут ще два! Три! Аж три Саніни! Три павіяни! Ату опановує страшна огіда й презирство від раптової думки, що прийшла в голову, — їй привиділося, що всі ті стовпи суспільства, що недавно так зворушливо співали, всі, в тому числі й старий милий дідуган Чубенко, розлізлися по очеретах з цейсівськими біноклями й підглядають дівчат і дівчаток, майже дітей ще, й мліють на мокром піску... Бр-р-р!..

Інстинктивно підібрала якусь грубу, сукувату палку й пішла з нею геть далі, далі, на безлюддя. Тинялася позагетто, а серце билося з нестерпним соромом, з мукою...

Зашла далеко. Сонце пекло, хміль знову почав розбірати... Ані Павла ні жадної з подруг Ата не знайшла, за те знайшла гарне затишне містечко по довгій блуканині. І аж тут трохи заспокоїлась. «Зрештою, що ж тут дивного! Це ж такі равлики!»

Місце було дуже гарне — яскрава золота латка піску, висушеного й розпеченої сонцем, межи річкою й мальовничою сагою. Сага починалася зразу при латці піску, повна білих водяних лілей, латаття, ряски й баговиння і одго-

ролжена високим муром очерету від всього дальншого світу. А ліворуч — річка. За річкою десь на тім боці купальники, але далеко. Тиша, затишок, спокій.

Тут нарешті можно відпочити й прийти до пам'яти:

Ата не була з боязьких і тому почувалася на цім безлюдді прекрасно. Все, чого треба боятися, лишилось далеко. А тут така дивна, така чиста, така благословенна природа. Піщана латка така гарна, як розстелений м'який, чистий килимок. Зумисне розстелений для неї... Ата простиаглася на нім, приемно мружачись проти сонця. «Чарівний килимок, щоб літати в мрію». По якомусь часі розібралася, лишившись в самому купалевому строї, що одягла його ще вдома під суконку, щоб не носитись з зайвими речами, і почувалася як на сьомому небі від раптової легкости, від почуття справжнього щастя.

«Чарівний килимок, щоб літати в мрію»...

Лежала й вже сміялася з усього, чим хвилювалася, — яке все безмежно, безмежно дурне. Смішне. І всі смішні. І вже їх просто шкода. Почуття велиcodушної вибачливості огортає душу... «Равлики!»

Сонце поливає приском, як окропом, але вітерець легенько студить, голубить ніжно шкіру, торкає за приплющені вії, дуже приемно! Господи, скільки щастя є в світі для людини, а вони... Обважніла голова вже йде колом, під приплющеними віями круться веселка, така спектральна каруселя... Потім веселка стала пригасати, натомість розкрилася якась чудесна казкова панорама, дивна, феерична...

Ата не зчулася, як і заснула.

А Павло ходив і шукав її всюди. Й не міг ніде знайти. Він ходив по острову, поглядав і на той бік у діброву, — нема ніде. Він не міг припустити, щоб ця хоробра й смілива дівчина просто утекла з такої почесної компанії геть, щоб цей, воєстину відважний Ататюрк, панічно відступив з поля великих завойовницьких можливостей і забився грець його зна й куди на відлюддя й пливе собі в казку на золотому килимку.

Мабуть вона розсердилася на нього, що кинув саму перед «дідів», та сіла на човна, та й майнула собі десь геть, може й додому. Але це було би зовсім досадно, і зовсім для

нього сумно. Ні, вона не така, щоб принаймні не поглузувати з нього. Він навіть чітко уявляє, як вона буде з нього кипти... Тільки б знайти. Але де ж вона? Голова болить, чи душа болить — не розбереш; але не від хмелю болить голова, він фактично майже нічого не пив, а від досади, що взяв і загубив те, ради чого й сюди приперся сьогодні.

Хотів напитися пива, випив пляшку, а далі згадав дурнуватого того арцибашівського Саніна (щось він засів йому сьогодні кілком у душу, просто ідіотизм якийсь!), згадав, як той «син сонця» хлистав пиво мов кінь, і йому перехотілося пити.

Проте від Саніна йому сьогодні не легко відчепитися.

Никаючи по хащах, Павло набрів на Страменка в очереті, при тій його «державній» праці. І наче його довбнею по тім'ї стукнуто: «Ну ось він і є! Санін!! У всій красі і величі!..»

Хотів гукнути Страменка й поглузувати, але стримався: «бугаїв не дратують!» Небезпечно! Та й — занадто велика цяця, партійна акула, як не як. Не гукнув. Натомість саркастично і з великим патосом продеклямував у душі перед уявною авдиторією, де він би цього партійного попа (культ-пропа-агітпропа!) висміяв би і розніс в тар-тарари, уступ з своєї конспекта, квінтесенцію цілої тієї сакраментальної санінщини, — яскраві уривки книги, так добре відкарбовані в пам'яті:

«Неизменно голая, неизменно возможная женщина стояла перед ним во все мгновения его жизни, и каждое женское платье, обтянутое на гибком круглом, полном теле самки, возбуждало его до болезненной дрожи в коленках...»
Ха-ха! От, брат, ти який! Дивись-дивись, а потім будеш розповідати всім дівочі прикмети. Дивись, дивись!

«Ночью ему снились сладострастные и солнечные картины, молодые и красивые женщины...»

Ще б пак! Після таких вправ! Ха-ха!...

«Невысокие груди, круглые плечи гибкие бедра мелькали перед его глазами и голова сладко кружилась в сладострастном восторге...»

От, брат, що «мелькає» в нашій культпропівській душі!
Чорти б тебе взяли!

Чи ти ба! Як все пасує...

А Страменко сопів і йорзяв, щось з газартом ловлячи в бінокль, й навіть не запідозрював, з яким презирством див-

виться на нього пара очей; забувши про все на світі, совав по піску ногою, либонь від «болезненої дрожі в коленках», тим стверджуючи, що «голова его кружилась в сладострастном восторге».

Так бач чого в нього лежав «Санін» на столі! Божок! Ідеал! «Буржуазний» приклад для «пролетарського» наслідування. Тъху ти!.. Плюнувши, Павло позадкував геть, — Страменко почав зводитись, щоб десь либонь іти шукати інших об'єктів для «сладострастных восторгов».

Залишивши Страменка, Павло з досади пішов і випив пива біля буфету, а потім никав всюди, все думаючи про те ж:

Он яке діло, га! Та так і до «соціялістичного», так би мовити, лупанарія вже не далеко! Авже ж! Туди би наш культпроп, порядком ідейного шефства, водив би на виховання наших юнаків, молодих і найвінчих учнів своїх.

В голові і на серці Павлові препаскудно. Либонь від пива. З досади він пішов пити його ще. Засів у якійсь ятці, пив пиво в надії освіжити голову. Пив і думав:

«Цікаво, про що справді він там мріяв той ішак, лежачи на піску черевом, га?»

І немов у відповідь, зринуло знову в пам'яті списане з тієї книги, — мрія одного з її героїв про те: ... «как эта гордая, умная, чистая девушка»... буде позбавлена ним чести і він потім ще й відстъобає її хлистом.

Тут Павло раптом скопився, як опечений — він подумав про Ату.

Де ж вона, Господи ! ?

* * *

Аті снилося щось жахливе. Задихаючись, вона скрикнула й проснулась, і — о, жах! Сон не щез !! Щось тяжке й ричаще душило її за горло, навалилось на груди й дерло їх пазурями, затискало рота... Боже !! Страменко !! Страшний, волоокий, аж синій, задиханий... Він палив обличчя горільчаним перегаром й намагався смердючими губами впітися їй в уста, а руками хотів здерти купалевий стрій, зірвати його...

Він же вічно думав про цю горду, чисту й прекрасну дівчину, образ її переслідував його всюди, і от тепера він напрешті знайшов її — беззахисну, на відлюдді! В ньому заревів справжній звір і він упав на беззахисну жертву...

Ата шалено скрикнула... Мельком побачила якісь пе-
релякані обличчя за кущами, що моментально щезли, — бо-
ялися втрутатися, напевне... Одчайдушно рвонулася і з
усієї сили вдарила Страменка в обличчя й вивернулася. Але
від ляпаса Страменко ще дужче спалахнув і аж завив, на-
магаючись вчепитися мертвовою хваткою.

«Я ж тобі орден!... орден... орден...» — хріпів він, за-
дихаючись. «Оррден»...

Ата шалено відбивалася, але вже мовчки, бо розуміла,
яке це позорище, коли би збіглися люди, та що потім в зма-
ганні з таким партійним вельможею, вона не візьме гору...
Раптом в одчайдушному пориві звинулася як пружина й з
усієї сили штовхнула Страменка ногами в груди — штовх-
нула з страшною силою, — Страменко гикнув і полетів у
воду... Він упав у сагу, в болото, повне ряски й баговиння,
і геть пірнув там, аж забулькотіло... А Ата схопилася мит-
тю, підібрала потоптану свою одежду, схопила рукою, на од-
нім плечі обірваний, купальник і швидко пішла геть. По-
бігла. Біля кущів зупинилася — «Втопиться!» — але поба-
чила, як Страменко випірнув, мов бегемот, з мулу і схопив-
ся за кущі... «Не втопиться! Герой... Ну й добре...» Пода-
лася. Але не до людей, а далі, геть. До сліз розгнівана, до
безтями ображена, обурена...

Страменко виліз з болота, пирхаючи й люто матюкаю-
чись крізь зціплені зуби, — брудний,увесь в рясці; і бінокль
згубив, — даремно він його шукав на березі. На березі
валялись тільки дівочі туфельки, на які він зо зла насту-
пав брудними ногами, заливаючи їх патьоками болота з се-
бе... Таких дівчат в «Саніні» не передбачено.

Не знайшовши бінокля, він поплентався до своїх. Хміль
йому геть вивітрився з голови, але він удавав п'яного, ти-
нявся, як людина «ні до чого не придатна».

На острові, серед п'яних сатирів і німф майнув веселий
шепіток, що нібито Страменко хотів скривдити одну дівчи-
ну... оту Дахно... Мужчини, хто чув, сміялися з безглуз-
дя. П'яна качка! До чого можно перепитися! Жінки, як
більш довірливі, обурювалися, але обурювалися з таємни-
чої чутки, бо вона твердила, що лише «хотів», але «не вда-
лося», і тому обурювалися. А одна, така парт-дама Клавдія
Орлова, з пересердя почала навіть бити пляшки:

«Подумаєш! Недоторкана!»

Здається чужа чистота й честь дівоча її страшенно кривдила.

Та швидко було сконстатовано, що нічого подібного, — Страменко спить собі в машині в холодочку, «п'яний як чіп».

Ату душив гнів і душили сліози, — але вона не плакала, сліози стояли в горлі клубком, — сліози безмежної образи.

Дійшовши до краю острова, вона перепливла річку, пройшла до водяних млинів і вже аж тут полагодила свій купальник. Потім випрала свою потоптану суконку й повісила її сушитись... А сама вся дрібно тремтіла в нервовій прогресниці: в очах уперто зринала страшна картина й вона замружувалась і стріпувала головою, відганяючи кошмар. Серце раз-пораз скидалося й калатало від відчуття чіпких рук на собі... Перемагаючи інстинктивний, панічний порив тікати далі і далі, вона стрибнула сторч-головою з кручини в глибоченний вир, виринула на самій середині, пропливла вздовж і впоперек, змагаючись з шаленою крутією, а тоді натомлена вилізла на кручу й лягла над прірвою, щоб тут чекати, доки суконка висохне. Але як і висохне, то як же ж у ній такій пом'ятій іти додому! ? I черевички вона загубила, чи забула там... на тім страшнім місці... Але бери їх дарма. Вона не піде шукати... Яка вона не була відважна й завзята, але зараз серце її бігло геть панічно... Намагалася з усієї сили бути спокійною й розважною, а серце утикало. Так ніби кошмар тривав далі й вона ніяк не могла прокинутися... Що за безглуздя! ... Ні, занадто великий іспит для дівочих нервів, занадто! А ще більший для юнацької, романтичної душі...

Тут Ату й знайшов Павло. Він прибув запалений, засапаний і страшенно зрадів, побачивши її здалеку. З собою приніс її черевички, знайшовши їх на березі, на золотій латці... I приніс також бінокль, знайшовши там же в траві... Почувши безглузду поголоску, що прошелестіла в якійсь компанії, він перелякано оббігав усі кущі й усі урвища, — черевички знайшов, а дівчина, як у воду впала.

«Я думав, що ти втопилася! » — пальнув неопанований від шаленої радості, що бачив Ату живу. Так і пальнув

просто на «Ти» і аж тоді похопився. Але Ата цього не зуважила. А на репліку тільки мляво посміхнулася... Вона зовсім не збирається топитися, хоч і сидить на дуже зручному для цього місці.

Павло всівся на траві й поставив черевички біля її ніг. Ата ледь посміхнулася, але нічого не сказала. Лице її було змінене. Посіріле. Очі витріщені. Вона не плакала, хоч у очах і стояли слізи: дивилася тими очима кудись поза дійсністю, непевно в жах пережитого. Уста міцно стулені, ледь-ледь тремтять...

Власне від того третіння Павла враз струсонув шалений порив — «Значить правда!» — він скопився, мов підкинений пружиною, з явним і зовсім недвозначним наміром кинутися «туди», до «стовпів»... Але дівчина взяла його за руку й тихо потягla вниз — «Будьте коло мене», — звеліла ледве чутно. Павло покірно сів. Запал його згас від того до-тику, так швидко як перед тим був спалахнув. «Справді, куди ж я побіжу! Робити галас з цієї страшної трагедії! Безмірно помножувати її? І що то поможе? І хто те докаже?!»

А глибінь трагедії зрозумів серцем, дивлячись на це змінене обличчя. Який же ж і удар по цій ніжній дівочій душі!..

Мовчки, у великім нервовім напруженні дивився Аті в обличчя... Ата мовчала. Павло теж не настоював на розмові. Про що бо тут говорити?! На дівочих руках великі синці — сліди завзятої боротьби з п'янім мерзотником... Ата здається вгадала німе, кричаще запитання в його погляді й скривилася в гордуд, презирливу grimасу... Скільки презирства!

«Ага, значить все в порядку!»

Від серця відлягло й Павло, вже посміхаючись, взявся направляти потоптані черевички, гарно вичистив їх хусткою. Потім простігся на траві й дивився на білий світ. Взяв бінокль і став у нього приглядатися на той бік, в далину... Так' вони сиділи довгенько. Нарешті Ата взяла бінокль з Павлових рук («це... редакторський» — буркнув Павло), покрутила його в пальцях, подивилася, повагалась... і раптом кинула його на середину водяної прірви.

«Амінь!» — сказав Павло, зовсім без жалю спостерігаючи, як той бінокль зробив параболу, і подумав: «А це ж, власне, я у всьому винен — з самого ранку кракав з тим Саніном! І накракав!»

Суконка висохла. Ата одяглась і тихо промовила до Павла:

— Ходімо звідси...

Коли завечоріло, вони поверталися додому. Ата пішла би була зразу ще завидна, щоб замкнутися в своїй келії, впасті на ліжко й виплакатися, але як же ж ти підеш у такій пом'ятій, невиправданій одежі і в таких поковерканих черевичках! Хоч Павло їх і направляв, але що з того! По них бо злоба походила занадто брутально... Проблукали луками й полями, збираючи мрійні сині дзвіночки й ромени, поки завечоріло, а тоді вже рушили до міста. Тихий вечір печально опустився на землю, погасивши денне світило, втопивши величезне його коло червоне в сизій, фіялково-чорній каламуті далини далекої. Ата йшла пригноблена й нахмарена, великим тягарем придавлена. Жах минув, лишилась печаль і мука, може й від сорому нестерпного, пекельного. І туга. Павло позирав на дівчину зкоса й серце йому тривожно стискалося; він боявся, щоби вразлива й занадто чутка ця дівчина, розторощена брутальним замахом на її честь дівочу й людську й на її душу, чогось собі не заподіяла нині. Занадто вже великий тягар упав на неї, при її такій ніжній і скажено гордій вдачі. Хотів потішати, але що ж ти тут скажеш! Хотів розвіяти її печаль, зняти нестерпну душевну ношу, вернути їй безжурну усмішку й віру в людей, і в життя, щоби унеможливити якийнебудь безумний вибрик з її боку, але як ти це зробиш?! Якими словами!!

Вони не пішли шляхом, вони пішли понад краєм великого бору, посинілого й таємничого, з тієї надлугової сторони, де мало хто ходить і вдень, а не то що увечорі чи глугої ночі. Йшли понад краєм навпростець і часто зупинялися. Зупинялися й дивилися обернувшись лицем на захід, на сліпуче-золоті хмаринки, там де потонуло сонце, на високу й фіялково-чорну сильвету гори в золотій авреолі від тих хмаринок золотих, що палахкотіли за сильветою, роблячи її особливо величавою, — дивилися й навіть не знали, що там ще один такий же стоїть і дивиться на ті самі хмаринки, оторочені прощальним відблиском сонця; один «маня-як», що втратив у цім житті все і навіть право ходити разом з усіма й відвідувати прямо разом з усіма веселі людські маївки.

З Доброславівки, з синьо-рожевого присмерку ще долі-тали звуки оркестри, звуки вальса, серед яких сумовитий баритон вів свою власну, журливу мельодію, як шовкову прошув... Серце само підставляло слова до неї:

«Я бачив, як вітер березку зломив,
Коріння порушив, гілля покрутив,
А листя нев'яло і свіже було,
Аж поки за гору вже сонце зайшло ...»

Да-алеко, ледве чутно... Бархатно стелилися глибокі й ніжні звуки, — ніби з самої душі...

Іноді долітали й звуки інші, якась пісня чи голос... Там догулювали, до решти перепиті, або й від кохання подуріли, найзавзятіші маївчане. Вони там плавали на човнах, а деякі, може, й просто лежали в кущах не в силі підвистися з хмелю й зорієнтуватися, де ж вони, що вони, як вони тут опинилися і в який бік світу білого їм треба б іти. Одні лежали, а інші галасували, розблукані по дібровах, по островах і так на човнах по річних, темних тепера й таємничих протоках. Там ще десь шумить маївка останнім шумом, погасаючи... Там воркочуть машини й стукають молотки, розбираючи вже не потрібні ріжні дощані балагани й ятки, вертепи п'янства й базікання. Але попри це розбирання, там ще догулюють ватажки: оті «перші й останні хоробрі» цієї великої маївки, її господарі; вони не здаються так просто... Павло уявляє ту, так добре знану, картину... Перепиті до зеленого змія, вони ще й п'ють — лежать на залитому пивом і горілкою й замазаному гірчицею брезенті і п'ють, понуро, зосереджено, тримаючи курс на те, хто ж переп'є всіх і вийде переможцем. Такий пияцький турнір! Темрява прикриває їх і вони можуть нарешті по-справжньому відвести душу. А як уже останній ляже покотом на цьому лицарському турнірі, тоді їх повезуть п'яних і нерухомих, як колоди, їхні шофери й кучера — машинами урядовими й лінійками казенними — до міста, по хатах, на спочинок.

Ата слухає музику далеку... Дивиться на далекий обрій, на величню сильвету гори. А Павло дивиться на її профіль і поривається щось сказати, та не може, боїться порушити мовчанку, та й, власне, що ж сказати йому! І замість того, вслухаючись у вальс, уявляє чітко знайому картину — завершення п'янки «останніх хоробрих», як вони в мряці смеркання на відлюдді діходять до крапки, завершують згідно традиції «пролетарську маївку»... Так було завжди, так і тепер мусить бути.

— Ну... — прошепотіла Ата, зідхаючи, зовсім несподівано й так гірко-прегірко, терпко-претерпко: — Чи... чи й тепер ви ще будете втягати мене до комсомолу? ..

Мовчанка. Павло кусає губу. Потім щось хрипить нечленоподільне про «засміченість», «про збоченість»... і уриває недоговорене. Ну що він їй буде говорити ці небилиці тепер от, у відповідь на таке болюче зараз і прокляте запитання! А Ата й не домагається відповіді. Навіщо! Вона задала те сакраментальне запитання зовсім відрухово та й забула зразу про нього. Душа її не біля цієї проблеми.

Гора примеркає, темніє все дужче й дужче. Знизу, як з того світу, підімаються тумани й стеляться пасмами, фантастичні, загадкові. Під туманами попід горою тією ще вібрує життя. Власне, не «щє», а воно там завжди вібрує, не поясаючи... На горі ліловіють урочисті й непроглядні хащі, древні, величаві, а в них ще древніші мури й башти з іржавими флюгерами... а навколо них спалахує сміх і вереск... Там молодість гасає по урвищах і лілових нетрах пралісу, шубовськає в воду з замчища і гоготить несамовито (як зрештою безліч віків тут гогочуть цілі покоління, опановані дикою вітальною силою й життєвою снагою)... Чи може то гоготить дикий козлоногий сатир, і то те його гоготіння тріумфально женеться за дівочим вереском, що розсипається дзвінким битим склом там, попід горою на купальнях...

Ата посміхається на той вереск дівочий далекий і зідхає:

— Я так люблю це все, цю мою прекрасну землю, що навіть найбільші паскудники не можуть в моїх очах і в моїй душі її запаскудити! ..

Павлові робиться гаряче. Від серця йому відступила тривога, бо це ж мимовільна відповідь на всі його невисловлені запити, на його турботу. Він бере Ату під руку — бо вже вони рушають далі — і Ата не противиться, оперлась покірно на міцну юнацьку руку. Павлові робиться й зовсім гаряче, аж млюсно. Вони повернулися й пішли в темряву, пішли в глибічу бору, перетинаючи його навскоси, на-впрост.

Пробліск оптимізму погас і Ата знову така, як і була, — печаль обстутила її, як ця темрява. Вона думками не тут. Вона напевно навіть не відчуває, що сперлася на гарячу й тремтливу юнацьку руку, таку радісно тріумфуючу, у якій кров запульсувала шалено, загуготіла, женучись як той,

сповнений полохливого щастя, дівочий вереск там, по діброві... Нервою вичерпана до решти. Байдужа. Апатична. Рука її холодна й вогка, по ній зрідка пробігає легенький трепет, як згадка, як відголосок пережитого й ще не вгамованого жаху... Павлові досадно. «Чи ви й тепер будете втягати мене до комсомолу?» — який же й убивчий і який терпкий від болю був її голос!

А ніч млосна, запаморочлива. Вони в темнім бору самі. Ніде ні звуку ні гомону. Лише шелест пристрасний і таємничі зідхання — то десь верховіття сосон перешіптаються нишком...

Самих сосон поодиноких не видно, вони лише відчуваються всією своєю масою, великою армією старезних дерев, що подихують теплом і живицею, і то власне по тому теплу й по духові живиці відчувається близькість кожного дерева, яке встає їм на шляху. Вони йдуть помалу, ступають по м'якому килиму падалішніх шпильок, лявіруючи помежи невидимими стовбурами. А бір полонив їх і мабуть вже вони з нього й не виблукають, та вони й не квапляться виблукувати. Так ідуть собі, мовчать, кожен думає своє й відчуває кожен своє, що лежить на серці. Бір подихає раз прохолодою, а раз п'янким теплом, запаморочливою духмяною втомою, сповнений пристрасти й млости... Бір, де стільки божеволіло закоханих, де стільки розігрався драм і трагедій, і радісних обіймів, і поцілунків за всю його історію. Пахне сосновою, живицею, вогкою пріллю, землею, медовим цвітом якимсь, — пахне земним терпким духом кохання... Павлові голова йде обертом. Завеликий для нього іспит — йти поруч, лікоть до ліктя, з такою дівчиною, з оцим своїм вічним болем серця, з цією своєю невідступною мрією... А вона ж мовчить, ані пари з уст! Так ніби це вона йде не з ним, а з нечутливою, мертвою, чужою дерев'яшкою. Ніби підмінено Ату, вийнято з неї її таку прекрасну, дзвінку й життерадісну душу. Холодна рука лежить в його руці, як і перше, не здаючи собі справи, де це вона. Зрідка та рука здригає й пальці конвульсійно стискають хlop'ячу руку. Павла від того б'є струм...

Вони сіли потомлені на старезнім якімсь пні й відпочивають. Це вже вони десь недалеко від міста — чути брехіт собак і цокіт коліс по шосе. Ще трохи — і вони вийдуть на шлях, увійдуть в широку вулицю і підуть міськими околицями. Серце Павлове калатає від якогось, ще не усвідомленого, ще зовсім неясного наміру чи вчинку, що він його ось

зробить... Тут дещо видніше, а чи то так йому очі поширились, він слухає брехіт собак і дивиться на дівоче обличчя, яке біліє проти зірок (бо це тут галявина). Ата сидить, закинувши голову і заплющивши очі, спершись спиною об товстелезну сосну. Думає щось... І тут сталося те, про що ще хвилину перед тим Павло й подумати не насмілився б виразно... Нахилившись над блідим дівочим обличчям, Павло дивився пильно на нього, на напівзокриті дівочі уста і — не зміг перемогти себе, перемогти раптового безумного пориву, шаленого припливу крові до серця, до мізку, — він, завмираючи увесь від хвилювання, посиленого сто крат жалем до цієї печальної дівчини й бажанням забрати увесь її біль, усю її тугу, прихилив лицє й сам не зчувся як поцілував її... Власне, доторкнувся... Він хотів поцілувати в уста, але не потрапив і тільки доторкнувся своїми устами до гарячої нижньої губи... Ата враз скинулася, шарпнулась перелякано — точнісінко так, як «тоді» «там», над річкою. За малим не скрикнула безтямно. Але не скрикнула. Широко витріщеними очима дивилась на Павла. Серце її заторохтіло від якоїсь, ще не зовсім усвідомленої внутрішньої бурі, — від бурі крови, найпевніше. Але та буря розрядилася зовсім в несподіваному напрямку, — Ата провела рукою по устах, зідхнула й саркастично, убивчо провідила крізь стиснені зуби (люто, злобно, майже зі зненавистю):

— А-а-а-а... І ви теж!!. Хочете зіграти в Саніна !?.
Ах... І ви теж?..

Боже! Скільки ж тієї люті!, глуму, жовчі, злоби! Безодня сарказму! «І ВИ теж» — цебто як і той мерзотник Страменко! Павла ніби штурхнули ногою в груди з усієї сили. Кров так само швидко відкинулася від серця, як і прилилась. Він звівся й, заточуючись, відступив. Голова йшла очертом. Хотів сказати «пробачте», хотів перепроситися, але яzik задубів. Стояв розгублений. Думав, покличе, пожаліє... Не покликала... Відчай підступив йому до горла і воднораз почуття пекучого сорому за підленький вчинок, почуття біди непоправимої, й почуття досади, обиди та ущімленої мужської гордості... Похитнувся й пішов геть. Пішов у темряву. Ішов, а серце йому стискалося з мукою. А думка завмирала: «Покличе? чи не покличе?» Бо ж як їй самій лишатися в цій темряві?! Відійшов і стояв серед душного мороку. Мов на варті. Беріг її... «Покличе?..»

Ні, не покликала.

Пішов... А Ата сиділа й слухала, як чвохкає кров у скронях. Обхопила скроні руками. І слухала, як завмирали кроки по м'якому килиму падалішніх шпильок соснових... завмерли...

Було шкода Павла. Це вона виразно відчула. Шкода цього хлопчина бідолашного. Бо ж він її любить! Любить же! Щиро й гаряче!... Ах, як все виходить у житті по дурному, безглаздо, якось наперекір і плутано, за якимось зовсім чужим планом, ніби зумисне якнайхимерніше... В тім дотику уст несміливих і полохливих вона відчула, як він її любить, але — вона його ні! Ну, ні ж, ні! Серце її до іншого лежить і йому належить... хоч... може він того й не хоче, і знати не буде, і теж скаже отак — «Ну, ні ж, ні!..» Але належить! А Павло цей... А може вона його любить? Хто зна... Ні, ні! Таки ні! Й тільки його шкода й вона зовсім на нього не гнівається, бо ж він ніби щирий і хороший товариш...

Хотіла покликати, щоб вернувся, але не покликала. Чомусь не покликала. Й страшно самій лишатися в цім чорнім, зрадливім бору, але... не покликала. Злоби й гніву вона зовсім на нього не має й зовсім не думала про нього так, як сказала. Це щось інше...

Вгорі перебіг вітерець по верховіттях сосон і вони тризводно зашепотіли десь там, але наче до неї униз:

— «Ш-ш-ш-ш-шо ж ти... ну ш-ш-шо ж ти!..»

— Павле!... — покликала Ата тихо, зломано.

Ніхто не відповів. Та й покликала вона тихенько, зовсім тихесенько, тільки самими губами поворухнула.

... Він хотів потішити, тільки потішити... Ну ясно ж! А вийшло навпаки чи що? Зовсім навпаки.

Ата ще довго сиділа сама й дослухалася до свого серця, щось вичитувала в ньому. Так... Вона би цілуvalа зараз з плачем, з риданням, але — іншого! Так, зовсім іншого. Він — єдиний, кого би вона хотіла зараз бачити. Сміян... Вона би тепер не злякалась, о, ні, вона би тепер від нього не кинулася, ні, — сама би впала йому на груди й розридалась... І наплакалась би до несхочу. Увесь свій біль, усі образи, усе своє горе виплакала би і висміяла би на грудях у нього... в того... в «божевільного»... Та — ба...

Посидівши ще трохи, Ата зідхнула, потім звелась і стомленою ходою пішла на собачий брехіт.

Другого дня в місті Нашому на-похмілля задеренчали всюди тривожні телефони начальства, перелякані чуткою, що никала, тиняючись, щепотлива, тихенька ніби, але саркастична, про неподобства поведінки одного з стовпів суспільства міста Нашого, що його хтось бачив... Телефони навально хотіли її зразу ж погасити, знищити в зародку... Дзвонив Калашніков, дзвонив Рогач, дзвонив Сазонов. Дзвонили в редакцію, дзвонили всюди.

— Ти шши-т-то тэкоэ там?.. — розтягував слова Сазонов у телефон до Страменка, позіхаючи люто й тяжко поводячи щелепою з похмілля, бо її зводили корчі, через що слова в нього сьогодні виходили особливо якісь дубові, на грузинський чи вірменський штиб, як жаргон одеських чистіїв черевиків, так що йому й не треба було зумисне кульгати язиком для наслідування «Самого», тобто «людину в Кремлі» («Людина стоїть в зореноснім Кремлі»). — Шит-то тэкоэ?.. Пачему тэкая балтовня? Ти каво изнасиловвал? Кажи!..

Страменко вже перед цим мав з самого ранку пару подібних запитань, та ще й перед тим мав цілу ніч до надуми і пристосувався — в нього вже виробилася й затверділа чітка формула пояснення, яку він і говорив у телефон, смювшись:

— Ви що, перепились? Ха-ха-ха! Нікого я не «знасилував», а можна сказати, навпаки — мене хтось п'яного знасиливав, укинув у воду. А хто — не знаю. Ви ж бачили, який я прийшов, га!.. — тон у Страменка непідробно веселий, грайливий. — Ви ж бачили, який я був у рясці й чуханцях!?

Сміх. Всі бачили, який Страменко вчора прийшов п'яний, у рясці й баговинні та в чуханцях, повні черевики болота, і біонокля десь утопив у багні, — бідкався непритомним язиком. Ясно! Хтось займається контрреволюцією, ширить провокації.

Таку резолюцію виніс і Сазонов, а слухавши Страменка, реготався. Для проформи промурмотів «знаю я тибэ!» й позіхнув. Він Страменкові повірив. І повірив не тому, що любив Страменка чи вважав за гідного довіри, а тому, поперше, що ставився наперед з презирством до всіляких чуток, розмірених у престиж влади, як до «ворожих вихваток»; а подруге — тому що ставився з презирством і іронією до самого Страменка: «Ха! Ну кого така гнида, така макуха мо-

же знасилувати! Ха! Це навіть образа людській гідності! Ще якби про нього, про Сазонова, таке говорили, ну це могло би бути й правда. А то — Страменко! Ха! А до того ж — хіба таку геройську дівчину так собі й знасилуеш! Не з тих!.. А хахли оці ще й кажуть таке «Корова не скоче — бик не скоче». Так хіба ж вона такого йолопа скоче! Теж мені бик! Ха-ха-ха!» Це було зовсім смішно. І тому вся ця телефонна історія настроїла Сазонова з самого ранку на веселій лад. Для проформи він ще ганяв телефоном по ріжних півладних йому інстанціях — обкомах та виконкомах тощо, питуючись довірочно в певних осіб, хто ширить чутки, хто може підтвердити про »Страменків страм», чи є свідки, які поширюють цю напасть?

Ніхто не може підтвердити! Ніяких свідків немає й не було, і бути не може. Все блеф; замах на партійну честь і авторитет соввлади та її передових, заслужених людей. А хто чутки ширить — невідомо. Певно вороги, «куркульські недобитки» та інша «контра». А вкинув у воду редактора хтось напевно. Це факт. Якийсь гад. Вкинув підпилого, у хмелю... Тоді в Сазонова навіть зринула ідея — створити «діло»! Він швидко й звично склепав концепцію такого «діла» й висловив по телефону редакторові:

— Тибэ втапив у воду якийсь враг народа... Факт! Це терористичний акт!.. Свідки є? I х т о вкинув? Га?..

Але Страменко «був п'яний»... «не пам'ятає»... «ніяк не може згадати».

Так все й заспокоїлось. Вляглось.

Ще Сазонов посылав Рогача з місією до театру. Оскільки самому Сазонову не випадало піти до Ати Дахно, чи викликати її, й так ні сіло-ні-пало спитати в дівчини — «чи тебе ніхто не гвалтував?» то він підіслав Рогача, «хитрющого хахла», з цим завданням. Як найавторитетніша по чину особа й вроді ж обласний «староста», він найбільше давався для такої місії. Рогач підіїхав машиною до театру й пішов оглядати все всередині, — хазяїн мусить цікавитись своїм господарством, а він безперечно формальний хазяїн всьому тут. Полазивши поза кулісами, він «випадково» зустрів Ату й покликав її щось сказати «по-секрету». бо «залибився».

Він жартував, говорив про се про те, і ніяк не зважувався поставити занадто делікатне запитання. Нарешті «хитрий хахол» знайшовся:

чи не бачила товаришка Дахно часом таке — вчора хтось хотів утопити редактора Страменка... вкинув його в болото п'яного... чи не бачила?

Ата подивилася на Рогача презирливо й гордо... Вона зрозуміла, з якою місією приїхав цей «обласний староста», — тая мета просвічувалась з його очей, винуватих і в той же час колюче-попередливих. «Цить дівчину, не зроби божевільного кроку!.. Не кажи ніде нічого!.. Мовчи, якщо хочеш жити!» — здається говорили понуро ті очі.

— Ні, не бачила... — відповіла холодно. А в виразі стільки презирства, до всіх. І до нього. І стільки чортячої гордости. Такої гордости, що в Рогача навіть погасло те співчуття, яке було ворухнулося в душі.

Він вибачився, попрощається й поїхав.

«Ні, мабуть цо не згвалтуеш... О, ні!..» — думав, чомусь незадоволений. Образила його та гордість, те презирство сатанинське. «Ич, ти!.. Як королева, чортовка!..»

В Ати Рогач дійсно викликав на цей раз огиду. І якраз дивлячись на нього, на його винуваті й в той же час попередливі колючі очі, збегнула з усією ясністю, що було би безглуздям ставати їй на прю, навіть з усією її гордістю й правдою. Проти кого? Проти цілої системи?! Справа бо так обернулася, що усім цим панам треба найперше боронити честь партії й системи, а не якоїсь там, та ще безпартійної дівчини. Честь окремої людини нічого не варта проти чести партії. Цю логіку знають навіть діти. Будь обережна! Досить покищо з тебе твоєї гордости!.. І твого презирства...

Ата зціпила зуби й пішла до кабінету директора, розраховуючи, що там ще нікого немає й вона встигне скористатися телефоном. Дійсно, не було нікого й Ата подзвонила до Павла. А коли той озвався, промовила тихо, навіть не привітавшись в поспіху, боячись, щоб хто не зайшов:

— Я вас дуже й дуже прошу: — того, що сталося вчора з тим... не було. Дуже вас прошу. Ви зрозумілі?

— Так. Я вас зрозумів, Ато... — промовило в рурці сумно здалеку Павловим голосом, і зідхнуло покірно, і Ата відчула, що говорив крізь стиснені щелепи. — Я Вас зрозумів...

— Дякую... — Ата почепила рурку.

«От. А то він міг би наробити руху. А навіщо!»

Так і завмерло все.

Гора заспокоїлась. Сумління тієї «гори» чисте. Нічого того не було й не могло бути.

Тільки чутка ще десь ходила, неприборкана. Як ти її приборкаеш? Чутка про те, що в честь весни й квітів тяжко ображено найкращу квітку міста Нашого, дівчину Ату, оту нічию, але найліпшу й наймилішу, таку дорогу всім.

XXVII

„Душа армії“

Душа армії, кузня її духа, фортеця її культурного й по-літичного виховання, краса й гордість нового ладу — військовий клуб. Ось він який!...

Тут Ата ще не була. Це одна з білих плям (і може навіть едина на всій території міста Нашого), недосліджених ще допитливою дівчиною.

Звичайно, ця цитаделя притягувала увагу взагалі всіх дівчат, як магнет надзвичайної сили, але Атину увагу вона притягала зовсім по-інакшому, не як дівочу душу, а як душу відкривача незнаного; як фортеця невідомого для неї світу, світу тих, що машерували тоді такими химерно-грізними й чужими для неї колонами, підробленими під монументальність скульптур, в кованості шинель, з закам'янільністю обличь...

Це звідси лунала завжди ота, модна в верхах суспільства міста Нашого, розсаджувана звідси, як з досвідного плекальника, пісня про «любімий горад», на сторожі якого вони стоять:

«Любімий горад
может спати спакойна...»

А починалася ця пісня і зовсім зворушило, таки зворушило:

— «В далекий край товариш відлітає...»

Хіба це не бере за серце?! Тільки в пісні він відлітає по-російськи. І це також бере за серце й робить цю цитаделю ще таємничішою. Що ж це за цитаделя, що з неї товариш, абориген міста Нашого, відлітає й куди?!

Але сьогодні інтерес до цієї цитаделі в Ати пригас. Вона має нагоду відкрити Америку, але — вже їй те байдуже й вона йде сюди не цікавістю гнана, не як відважний відкриватель, а з нудьгою, гнана сюди досадним обов'язком «скомороха» — «приставляти» й «паясничати», гнана при-

мусом, і в той же час стримувана глибоким болем душі, по-топтаної й потолоченої, повергнутої в смятіння.

Вони мали тут давати концерт, вірніше — брати участь у концерті, як складник, хоч і мали би становити його головну суть. Вони — спеціально складений дівочий ансамбль на зразок славнозвісного «ТЕАЖІНАНС'у».

Виявилося, що відкрити цю «Америку», так дбайливо охоронювану »сьома печатями», зовсім просто. Їм прислали спеціальні перепустки і з ними вони опинилися тут, по цю сторону всіх брам, грізної варти й спеціальної контролі. Дуже просто. Було тільки прикро, що по них не прислано авта, з тих люксусових авт, якими роз'їзджають «пани»-комісари й інші головні риби цього царства. Коли взяти до уваги, на скільки це царство могутнє, упривілейоване, багате (багате царство в царстві злidenному!), то така неуважність прикра, — це означало, що до них тут не особливий інтерес.

Проте це була неправда. І це вони відчули відразу, як тільки переступили поріг демаркаційний, що відділяв це царство від світу зовнішнього, — все виструнчилось назустріч їм. А коли вони переходили блискучий вестибюль клубу й минали більярдні кімнати, заставлені зеленими столами, надимлені, як пекло, й наповнені командирами всіх рангів, озброєними більярдними киями, — всі ті командири, як по знаку якоїсь чарівної палички, покинули гру й висипались в коридор — проводжали очима гостей, тримаючи більярдні киї, мов списи на параді... Коли б же хтось узявся устійнити фокус, у якім зійшлися всі погляди, всі серця, всі хороші й всі нехороші (лукаві й ехидні) посмішки, — то це була би Ата, що йшла попереду, опустивши голову, неначе її вели на страту...

Концерт мав бути пишний, але... якось навіть чудно думати й говорити про концерт, про мистецтво в цій фортеці — школі убивства, — куди не кинь оком, з усього криком кричить щось протилежне красі й мистецтву, що збудовані ж на любові й ніжності: ускрізь якнайнаочніше представлено всі знаряддя калічення й смерти — в схемах, в діяграмах, в моделях учебових, в плякатах, в гаслах, в карикатурах, — рушниці, пістолі, гранати, протигазові маски, танки, літаки, кораблі, дротяні загорожі, міни, бомби... шанці... доти... розриви... завали... зразки ран і язв від іприту та інших газів... корчі ранених... — все це начинено в розрізі і в деталях, ліплене з пласти маси,

різьблене, мальоване й зовсім оригінальне... І ось все це має бути тлом і середовищем для муз, що їх сюди покликано, чи просто наказом примушено з'явитися!..

Трішки моторошно в цій цитаделі. Зовсім незвична атмосфера. І зовсім парадоксальна ситуація — мистецтво має, нібито, обслугити знаряддя смерти.

Почуття лячності посилилося, коли Ата побачила у вікно з їхньої закулісної кімнати, де вони готувалися до концерту, як на подвір'я ДЧА з запілля вмашерувала сіра колона... Ні, спочатку задудніла земля здалеку, а тоді, ритмічно й грізно погойдуючись, вмашерувала маса в сталевих шоломах, — маса таких самих, як тоді вона бачила, понурих, карбованіх самими прямыми лініями... «Слухачі прийшли!» — майнуло в голові. І стало зовсім тоскно. Як їй в такому душевному стані та перед такою масою виступати!

Тоскно...

Концерт почався. Почався він виступом власного дивізійного «балабаечного» ансамблю, з претенсією на наслідування знаного «ансамблю песні і плясکі» Александрова. Ансамбль співав і триникав, а дівчата за кулісами в своїй кімнаті дослухалися, ждучи своєї черги, тобто другої частини концерту. Гнітюче почуття в Ати не зникало, а посилювалось; саме від слухання триникання того «ансамблю» й реакції залі на нього, реакції отієї грізної маси в сірих дубових шинелях, з дерев'яними обличчями... Вона не бачила залі, але чула її вухами й нервами, — все те має бути дуже понуре й таке ж далеке від неї, як і ті плякати й стенді з розібраними гранатами й протигазами, з мальованою кров'ю (для виразності) й заляпаними кров'ю санітарами з пляст-маси... Ансамбль співав немудрих салдатських пісень, таких зчовганих уже, грав на балабайках, гоцав «комаринського» з гуркотом. Заля понуро й зовсім скучно, нескладно, апльодувала, іноді їржала (як здалося Аті — їржала!), мабуть з пласких якихось салдатських вибриків на сцені.

Тужно...

Але як же ж і здивувалась Ата, коли під час антракту виглянула нишком у залю, в щілинку межі завісою й бічною колоною... Вона уявляла собі залю повну тих грізних кам'яних воїнів у сталевих шоломах, в ремінцях на обличчях, як у намордниках, шорстких, понурих... А побачила — величезну залю повну ніби школярів, — повну стри-

жених хлопців, несміливих і тихих, і зовсім не грізних, без шоломів і без шинель, посаджених рядочками, ніби на школльніх лавах, тісно один при одному... Всі вони такі смішні в їхній обстриженості під «одну гребінку», в їхній зв'язаності й несміливості, в упокореності якісь могутній силі, якісь «дисципліні», уособленій ріжними блискучими начальниками, яких натикано рясно в перших рядах, та їхніми (начальницькими) жонами й дамами. Дами — це щось таке чужерідне в салдатській стихії цій, що мабуть поневолі будеш губитися, ніяковіти й втягати голову в плечі, коли ти смішно обстрижений, коли ти в казенну сорочку вдягнений і в громожкі, незручні чоботища взутий... словом, коли ти знеосіблений, мов би арештант... Щось є спільне між цими милими й такими бідолашними юнаками й арештованими, або школлярами. Це три категорії супільства, яких стрижуть під одну машинку й «скопом» і які зовсім не становлять супільства, бо не мають такого права: вони або ІЩЕ ТІЛЬКИ школярі, або ЛІШЕ безіменні салдати, або ВЖЕ арештанті...

Коли дівчата вийшли в національних своїх пишних строях перед рампу, починаючи другий віddіл (їхній віddіл) — заля принишкла. Зідхнула, як одними грудима. І замерехтила очима. Аті здалося, що тиха, радісна усмішка попливла, як хвиля, по тих усіх юнацьких обличчях, по всьому тому знеосібленому стриженному морю... І раптом вибухнула громовими оплесками. Аж комісар, що сидів у першім ряду, здригнув, й ніби стрівожено озирнувся по залі, й знизвав плечима... Такі несподівані й такі гримливі були ті оплески після недавнього знудженого ляпотіння й того невиразного «іржання» (як було видалося Аті), що супроводили перший віddіл концерту. А заля гримотіла й промінилася очима на сцену...

Дівчата пересміхнулися, зринаючи з депресії. «Диви! Це та страшна публіка, що так грізно вмашерувала!...»

Дівчата заспівали...

Кожна їхня пісня була стрічана й проваджана бурею оплесків. Хлопці, всі ті стрижені селянські й робітничі діти, дуріли з радости, з захоплення. Так ім подобалося те, що співалося і як співалося, і ті, що так чудесно співали... Вони гримотіли й кричали «біс!» і кричали «браво!» І знову гримотіли, викликаючи по двічі ту саму пісню...

Комісар чогось хвилювався, йорзав на своєму стільці в переднім ряду, озирається. А потім нахмарений і сквильо-

ваний, криво посміхаючись, звівся й десь пішов... Мабуть домовлятися з кимсь, щоби продовжити цей прекрасний, цей небувалий досі тут, у цих стінах, концерт, що приніс тим стриженим дітям стільки радості...

А концерт громів. Дівчата, окрилені успіхом, промінилися й промінилися їхні пісні, машеруючи тріумфально через людські душі й серця. Співачкам здавалося, що це вони самі машерують так через ті душі й серця. Побідно.

Найбільше повезло пісні — «А ще сонце не заходило та й настала темнота». Коли дівчата її простівали, заля довго не могла вгамуватися, трепетала в оплесках і тупотіла, кричала «біс!» «біс!» «щє ! !» «дайош ! !» Стрижені голови аж підводилися, громадилися на всім просторі хвилями, вище, вище, перевершуючи хвиля хвилю. А в передніх рядах сиділо начальство — старші «военачальники» й шереги близкучих молодших командирів всіх рангів і всіх родів зброї (від танкістів до авіаторів) — і так само били браво, сміялися весело й гатили в долоні... «Не бере, не виходять!» Тоді командири, сміючись, стали бити організовано, всі враз, кричучи — «Bi-i-is ! !» А посередині командирського грони, в самім центрі тієї близкучої й мережкучої старшинської молоді сидів командир місцевого полку Денисюк і, сміючись, теж бив у долоні. І теж кричав «біс». Це особливо додавало охоти всій залі.

Між рядами, в галасі й гармидері прослизнув комісар і сів поруч командира полку. Блідий і насуплений він щось шепнув тому на вухо... Командир полку сковав раптом руки в кишені й зімкнув уста. Усмішка щезла, лице посіріло... Переставши бити браво, він трішки підвівся й метнув з-під стрішкуватих брів поглядом по залі — й все ущухло моментально!... Дівчата, що саме вийшли на естраду, «на біс», розгубилися, помітивши, як шепотів комісар, як позирнув командир і як несподівано й незрозуміло все перемінилося враз, як тріумфальний шум візух нагло, немов осипався цвіт, побитий морозом.

Розгубившись, дівчата так і стояли біля рампи, не знаючи, що ж ім робити. Вони ж вийшли на «біс», а заля мовчить, похнюпилася, опустила очі. Мовчить. Що ж робить? Дівчата стоять і дивляться в перші ряди, чекаючи відповіді, мовби питання в начальства, «чи співати».

Комісар склав обличчя в величаву гримасу, махнув до них рукою милостиво й, розтягуючи склади, прорік:

— «Пой-те»!

Дівчата проспівали свою останню пісню, ту, що за неї їх так викликано.

«А ще сонце не заходило, та й настала темнота»...

І замовкли. Заля — ані звука. Комісар поляпав в свої ладошки, два-три чоловіка поруч нього скромно підтримали компанію, але вся решта, вся заля — ані звука.

Дівчата почувалися так, ніби їх вистъобано дубцем за якусь невідому провину.

Бідолашні, вони не знали, що вся справа в т. зв. «бдітельності» та в дбайливому оберіганні вояцтва від впливу «місцевого націоналізму»... Поки вони співали, поки їхні пісні тріумфально машерували людськими душами й серцями, блюститель ладу й політичної чистоти «пролетарсько-го воїнства», комісар полку Шубін побіг і забив десь на сполох, і потім припинив усе це чарівне дійство.

«Ніззя!»

Це сяк так це можно «там», за стінами, але зась «тут», у цій цитаделі.

Крапка. Дисципліна. Виконання.

Заслона зашморгнулася й закрила розгублених співачок. Паленіючи з сорому, з образи, з хвилювання і бліднучи з остраху, вони зійшли зі сцени за куліси...

Вони тут зайві!!! Ім тут зась!..

Це було чітке й пекуче почуття, що з особливим болем відгукнулося в Атиній душі.

І тільки тепер вона звернула увагу на факт, що ніде тут, в цій цитаделі, так рясно списаний великими й близкучими гаслами та ріжними цитатами й написами на дверіх, вона не бачила жадного українського слова. Жадного слова, написаного по-українському! Отже...

Отже загадка з зміною поведінки стриженої маси розгадується дуже просто:

«Ніззя!»

За куліси прийшов штивний і зарозумілий комісар і спістав, чи не знають вони щось гарне по-російському?.. «Hi, не знають!..» «Як „ніззя“ так, то „ніззя“ й так».

Хіто не прийшов їх проводжати, чи щось сказати, бодай з чемноти. Мов утяло. Лише командир полка офіційно й сухо, й сумно (так, сумно) подякував їм за спів і так же офіційно одкозиряв, сказавши, що гонорар вони отримають завтра... їм пришлють...

Коли вони виходили, блискучі й хвацькі командири, оті всі, що так захоплено й так спонтанно вибігали з більярдних кімнат при їх появлі, а потім так завзято били «браво», зараз трималися обережно, стороною... Стрижені ж хлопці витупотіли масою геть і десь «строїлися» — чути було на подвір'ї горлаті й безтямні команди, — там смиrnі й милі хлопці робилися знову страховиськами — вповзали в свої дубові шинелі, в шоломи, підтягали на обличчях ремінці, як намордники, гатили страховинно чобітами, — ставали знову грізною, бездушною масою роботів з кам'яними обличчями...

Від усього Аті зробилося тужно.

«В дальокой край товариш од'їзджає» — чути мелянхолійно звідкись з місцевим непоправним акцентом.

Ага! Ось він!!! Нарешті він дійшов до самої глибини серця — зміст тієї пісні про «любімий горад»:

«В далекий край товариш від'їзджає...»

Від'їзджає!... І в цьому вся суть.

XXVIII

Перед трибуналом

Довжелезний стіл застелений червоним сукном і нудьга смертельна на серці... Стіл, як катафалк, лише не чорний, а червоний і тим зловісніший, — червоний паралелограм стоїть монументально, як уособлення карі й смерти, як печать сургучева над тими, хто має бути спроваджений в небуття за бунт і непослух, як символ чужого безпощадного й лицемірного «правосуддя» — тяжкі збрижі звисають низько, мерехтячи металево золотою лиштвою й китицями. І в тон лиштви мовчазно мерехтять холодним відблиском бронзові пірамідки на столі, високі карафки й черепахові окуляри, що чигають, як сови; і такі ж зловісні, вороні апарати телефонні, прип'яті шнурами до страшної невідомості, до небуття, з яким мають безпосередній зв'язок ті, що сидять за червоним столом...

За столом сидить суд. Грізний і безмилосердний суд. За його спинами мерехкотять баґнети нерухомої варти, — такої мовчазної й такої понуро-величавої, як ті воїни з плякатів, чи ті, що йшли з муштри, в задубілих шинелях, складених з прямих ліній...

Серце Атине шалено б'ється... Вона хоче думати, що це сон, але знає, всім еством відчуває, що це ж дійсність. Вона мобілізує всі сили, щоби прокинутися, й немов би про-кідається, — ні, це дійсність! Страшний стіл трибуналу стоїть. Вона знову одчайдушно хапається за надію, що це ж сон, хоче знайти ту щілину між реальним і нереальним, у яку можно вискочити з кошмару, але такої щілини нема. Реальні думки й почуття, що були й є, реальні слова й рефлексії, що були й є, не раз думані й передумані, серцем пережиті, реальні відгуки серця й реальні обличчя перед очима, до яких рефлексії були склеровані завжди в житті, сповнюють її всю, насичують тверезим відчуттям реально-

сти. І вже надія, що це сон, як переломлена соломинка, жалісно блідне й зникає... І тоді душа Атина наливається раптом гнівом, — гнівом відчаю й безоглядної рішучості від безвихіддя... А стіл трибуналу, який їй не раз уже увижався, як неминучість, у відповідь яриться все дужче й дужче, неначе набрякає злобою, розжеврюється, надимається, бубнявіє чимсь невмістимим...

Судять її. Притягли сюди перелякану, скоплену нагло, поставили ось тут, обставили баґнетами і самі обставилися ними, і судять. Нагло. Швидко. Уночі. І тікати їй нікуди. І на милосердя розраховувати нема чого... Добре!.. Дівчина одчайдушно стріпует головою. В неї ще є надія, що може ж вона прокинеться і все міне. Одчайдушно стріпует головою й стинається всіма нервами, кусає губи в слізах... Гай-гай! Це дійсність і прокидатися нема куди...

За столом сидить Сазонов з своїм моторошним Зайдешнером, з тим джурою, катом і радником воднораз. Поруч той сержант-«хлопчик». По боках, у бліках відсвітів червоного сукна й бронзових пірамідок сидить «колегія» — вся партійна верхівка: Страменко, Добриня-Романов, Рогач, парт-дама Орлова, якийсь невиразний дволикий Янус з ротом повним золотих зубів і з одвіслими губами від надмірного зосередження уваги; комісар полку Шубін, Гаврюшка Цигип, ще якісь військові в уніформах НКВД... Також між ними сидить і Павло Гук і дивиться на неї лютими очима... Всі інші дивляться не на неї, а в якісі папери, моторошно наспullenі, суворі, або десь поверх її голови, закривши очі черепаховими окулярами, а Павло дивиться на неї, і від того серце її щемить... Але дивно, їх, Павлів, чомусь два — один сидить за столом поруч Сазонова, а другий — біля неї, ніби видимий і ніби невидимий, — сидить біля неї й смутний такий. Ата знає, що цього не може бути, це у неї роздвоєння зору від хвилювання, — вона хоче зосредитися і з'еднати докупи ці два обличчя, але не може з тим дати ради — їх два!

Ати страшенно жаль себе — як же ж і швидко вони її поставили до суду! Вона цього сподівалася, але не так скоро. І серце її закипає. Вона стискує кулаки й зіплює зуби, й дивиться на цей трибунал, чи на якусь там «колегію» таємну — люто мерехтить на неї зором. Ах, як вона їх усіх ненавидить! Тільки тепер вона розуміє, як же ж вона їх ненавидить! Всіх. Навіть того Рогача.

Вони вже її щось питали, щось говорили, але вона не чула до пуття, так у неї шумить голова й б'ється серце. Не б'ється — гуготить, клекоче. Йі ставлять знову якісь запитання, щось кажуть, але вона не відповідає, бо й не розуміє. І тому вони особливо всі такі люті, нахмарені. Але ж вона нічого не розуміє! Вона тільки розуміє, що вони її ненавидять, а вона їх. Якщо раніше вона з них тільки беззлобно кепкувала, як з равликів, то зараз вона їх ненавидить. Це вона усвідомлює всім розумом і відчуває всім еством.

Нарешті Ата здогадується, — її судять за те, що вона не хоче вступати до комсомолу. Сазонов дзвонить у дзвіночок, закликаючи до тиші, бо заля шумить (виявляється, що заля повна людей) і важко так, театрально простягає до неї руку, поглядає ехидно й каже:

— Да-ак гетта... (копіє Сталіна)... Да-ак чаво ти не хатиш вступати до камсамолу? Га? — і заскалює око.

Ата торопіє. Вона бачить, що Сазонову відомо все. Відома її розмова з Павлом Гуком і як він її втягав до комсомолу. Відомі всі її «страшні», «еретичні» думки й переконання. Від раптового страху їй здається, що вона летить з височенного-о якогось мосту у прірву сторч головою... Вона ладна заломити руки... Очі її наповнюються слізами й вона нічого не бачить. Прокліпует їх і нарешті бачить, мов крізь туман, як підвівся Павло Гук і став проти неї там, за столом, такий грізний, орденами обчіпляний, бородою зарослий. Він — прокурор. Він усе знає. Дивиться на неї пронизливо, а сам заріс бородою й змарнів увесь, — (то ж не легко, мабуть, поки зважився віддати її!)... Шо ж їй робити?! Він усе знає! Ось чим закінчується гра в кота-мишки, розпочата тоді!.. Аті так моторошно, що вона на краю притомності, але озирається, бачить залю повну повнісіньку людей, та все молоді, і — враз страх її минає. Ніби вона воскресає.

«Ага, так?! Ну добре!» — каже її знову притомне, її затяте, її непокірне серце. — «Ага, так?! Ну добре!..»

І вона говорить. Вона говорить перед усіма те, що сказала колись на самоті Павлові. А всі за столом слухають її спочатку речочуттє, а потім починають злякано шикати, щоб вона мовчала. Потім тюкають на неї. А Ата вже їх ні крихти не боїться, бо вона їх зневажає. Які вони жалюгідні, які мізерні, такі злодюжки, як Страменко, як і Добриня.

І як це вона могла їх злякатися! Раптом вони всі і з ліця стають подібними на того Добриню-Романова, колишньо-

го, що слухав її докори про поета Стешенка, мов би шкідливий кіт, — такі всі підленькі й злякані, і в той же час хижко по-крисячому ощерені... Вона їм говорить і зараз про Стешенка й про багатьох інших... І про спідлене життя, яке вони зіпсували, бâ зробили по своему образу й уподобі, скопіювали цю нікчемність з власних душ; про те, що винишили героїзм, зліквідували святощі й красу людських душ, потоптали всі хороші пориви й заздалегідь оганьбили їх, бо вони не відповідають їхньому стандартові... Особливо оці підлі пристосуванці, оці «бивші люди», — безпринципні руйники усіх людських чеснот, пристосуванці до нового ціною зради всього і всіх, вони за право жити віддали всі свої принципи й тому стали принциповими зрадниками й лицарями підлоти. О, парадокс! Знак епохи!.. Вона говорила все, що думала й передумувала за своє коротке життя в часи гіркоти, розчарувань і бунту гарячого юнацького серця й дерзкого розуму. Вона їм говорила про те, що вони всьому поколінню молодих прив'язали ганебну й гидку колодку своєї ніщоти, своєї немочі й духовної ницості — колодку свого маразму. І створили таку каторгу. Особливо каторгу для молодих, що прийшли жити, а не гнити,.. «Мертвє хапає живе» мертвим похватом!.. Мертвє — це вони. Як вони сміють говорити про ощасливлювання людей, коли вони такі духовні старці й каліки, немічні, приречені вже давно на злам, як непотріб! Брухт! Вони злобні, а злоба — ознака старости, при чому не тихої, а підлої, відмячої старости — духовної старости, що не хоче попуститися; сам не гам і другому ні за що не дам!.. Ви гляньте на себе! І гляньте на нас. Он коли, приміром, Люся йде, все кругом цвіте й сміється, бо вона має ясні очі й ясну душу. А коли йде ваш Добриня-Романов з його чорною душою, вчувається похоронний марш. Як же ви смієте судити інших?! Яким правом?!

Десь регіт і свист. Трибунал блідне, блідне, ніби розплівається в тумані, вони махають руками, щось кричать і розпливаються, лише стоять червоний саркофаг, але він не страшний уже. Хтось з них репетує стандартно:

«Це буржуазно!.. Це буржуазна вилазка!.. Буржуазна класова філософія!»

Це, здається, Добриня.

— А-а, — каже Ата. — Це ви! Ах, киньте. Не вигадуйте страшних слів. Я вам уже раз говорила про це, про «буржуазність», тоді, в педінституті. Але я тоді не договорила,

головного не сказала. Що ви маєте спільного з пролетарієтом, ви, «бивші люді»?! Чого ви так багато кричите про пролетаріят? Пролетаріят — це ми, але ми не потрібуємо про це кричати, бо в цьому наша біда. Я вам тоді не сказала хто ви. Ви — чад! Чад! Чад того, що відходить, що мусить відійти. Страшний чад. Ми не хочемо вас! Ми не хочемо успадковувати ані вашого чаду, ані вашої геніячої моралі, всього того, що ви мусите забрати з собою в могилу... Колись догоримо й ми й, може, теж станемо чадити... Догоріти й чадити, це, нібито, увіл всіх... Але там буде видно. Поки ж що — вашого чаду ми не потрібуємо! Ні, ні!...

— А-а-а... — каже Сазонов чітко так і раптом визвіряється, а Аті зовсім і не страшно. — А-а-а... — каже Сазонов. — Добре! А ви збудували би краще життя? Га? (так провокативно, мовляв, ану посмій сказати «так»!)

— Так!

Увесь трибунал жахається, а тоді злорадно сміється й випливає з туману. Всі кричать:

— «Ага, попалась!...»

— «Га! Ви збудували б краще життя?! (іронія, глум).

— Так, ми збудували би краще життя!

— Хто це «МИ»?

— Хіба ви не чуєте з самогозвучання? «МИ».

— А все ж таки?

— МИ! Діти роджених життя будувати, діти невтомних і чесних будівничих, лише скутих по руках і ногах, як той Прометей... Діти робітників і селян...

— Подумаєш, які будівничі! Що за геніяльний приплив...

— Це не приплив. Це зовсім просто і без жадної геніяльності. Наше таке призначення...

— Я ж і кажу...

— Не кваптесь... Наше таке призначення, як призначення маленьких і зовсім не геніяльних комах. Вони будівничі тому, що вони так живуть, така їхня природа, натура, покликання, якщо хочете, — будувати, бо жити. А жити — значить будувати. От і ми такі. Ми збудуємо краще життя, бо хочемо жити, а тим самим і будувати... Тим більше, що збудувати життя краще від цього нежиття зовсім легко. Нема з чим змагатися. Бо тут досі ніхто не будував, лише руйнував... Це жахливий дух руйнації — ваш дух — прикритий криком про «будівництво»... Ні, ми

хочемо не красивих слів і порожніх ідей, і космічно-тіганичного горло-роздирання. Ми хочемо жити! Жити!!! І тому ми збудуємо краще життя... Власне, з будували би...

— Що ж вам перешкоджає? (іронія).

— Коли бджоли будують свої чудесні й прості (і тому геніяльні) стільники, то їм перешкоджає той, хто приходить і брутално загарбує їхню працю після кожного доконаного сантиметра, не чекаючи й не думаючи про те, що ці прості й ширі комашки, ці велики будівничі з Божої ласки хочуть самі жити й будують для себе... для себе...

— Хитро...

— Вибачайте. Тоді просто — зніміть пута!... Пута зніміть!!!

Піднявся сміх. Хтось верещить:

— «Вона сказала „з божої ласки”! Тю!! Вона ходила до церкви-и!...»

Регіт розлягається з усіх боків. Вся заля шаліє з реготу.

Ата озирається й раптом холоне вся: вона бачить, що вона тут сама одна проти ворожого моря. Коли вона говорила «МИ», вона почувала за собою тьму-тьмущу таких як сама, тьму й тьму молодих і дерзких, сміливих, а тепер раптом побачила, що вона одна-однісінка. А перед нею й навколо неї вирue вороже море і всі обличчя на одну колодку, тепер на якусь особливу колодку, — ніби розмазані копії з Страменка—Сазонова—Добрині—партдами Орлової... якось так виходило, що риси цих усіх людей зійшлися в однім обличчі. І те обличчя наповнило увесь світ, ніби розмножене на шклюстилі чи понадруковуване в Страменковій друкарні... І в той же час тут, ніби, зійшлися взагалі всі, кого вона будь-коли бачила чи знала, бо й іхні риси тут, але всі люди якісь сковоркані, як покривлені черевики, перероблені на страменко-сазонівський кшталт. Вони виповнили всю заля, а заля безкрай. Всі сміються й тикають на неї пальцями... І раптом Ата помічає, що вона стоїть перед ними зовсім гола. Гола перед судом і усім світом... Жах і страшний сором, і одчай огортає душу. А судді й вся заля аж за животи беруться, і вже тупотять і свистять...

Ату опановує безумний порив провалитися крізь землю, якби земля розступилася. Вона з одчай скрикує й вибухає плачем...

... і прокидається.

Лежала, вся тримтячи в нервовій пропасниці. Сон не хотів відстati й все гнався за нею в потъмареній, розчахненій сном свідомості на реальне й нереальне... Аж мусила засвітити світло... На годиннику було 2-га година по півночі.

Лежала й думала, власне упорядковувала вир почуттів і уривки рефлексій, жаху, розпачу, гніву, дикого сорому, одчаю... А як заспокойлася трохи, серце защеміло особливим болем. Й стало дивно — стало дивно й прикро, що у тім сні всі з'являлися, лише не було одного, того, хто був єдиним володарем її дум і її серця — не було Петра...

Потім зринула тоскна думка, що це ж не спроста його не було, й почало давити передчуття чогось трагічного, що мало статися, а може й сталося, іменно з ним, з Петром. Ці думки лізли в голову, а біль в серці все настирливіше й настирливіше. Вона вже не могла зімкнути очей. Тим більше її опановував страх, що вона ж у жадні сни не вірила, а от звідкілясь прийшло те передчуття й так навально лізло в душу... Над ранок Ата була вже абсолютно певна, що з тим «божевільним» щось сталося непоправне... І майже була певна, що в тій трагедії, яка безсумнівно сталася з Сміяном, головну роль відіграв Павло... Таке лізло в голову.

Коли настав сірий ранок, Ата скопилася й, ледве вмившись та сяк-так причепурившись, подалася до театру. Ще й сонце не сходило. Тягар передуманих думок і перепалених вогнів давив її, як купа жужелиці.

В театрі, на подвір'ї, зустрів її здивований Харитон, бурчучи сердито, як і завжди:

— О!?. О!!!. А то чого?! Горить, чи що? Спати треба!.. Ну, чого ні-світ-ні-зоря? Що Ви тут забули, Дахненя?! Га?!. — а сам дивився пильно й страйжено в явно перелякане обличчя дівчини, ану, що ж вона скаже, чого прібігла, «ну чого?» питали очі.

— Чи хтось уже є в театрі? — запитала Ата задихана, затинаючись.

— Тю! Хто ж це є ще такий ненормальний, щоби перся сюди ні-світ-ні-зоря!

— Нікого? — перепитала тихо, хоч сама знала, що це смішно, безглаздо, хто б це прийшов спозарання так. Перепитала, а сама думала «Де ж його шукати? Чи тут чекати?»

— Нікого... — буркнув Харитон. — Не було. Та ще й не скоро будуть.

— Гм... Нікого...

— Танікого ж... Тільки отої спить...

— Хто??!

— Та ну чого кричиш, дитино! — замахав Харитон рукою й подивився здивовано... Потім посміхнувся. — Та отої у своїй майстерні... Хропе на увесь театр... Отої «самашедший» же.

Ата аж похитнулася — так ураз приємно-приємно запаморочилася голова, так легко закрутилася від раптового звільнення — звалилася велика й тяжка гора, яка так була нещадно придавила її. Посміхнулася, зідхнула на всі груди й опустилася на лаву під рясними акаціями білими, що саме починали цвісти й дурманили залишеним від млюсної ночі своїм запахом, п'янким і мрійливим. Опустилася сонна, — їй склепилися очі, так ураз захотілося спати, шалено, непереможно. Спати !!. Вії важучі зачинилися під навалою сну, як залізні брами, так що вона не в силі була вже їх зрушити... Мов би швидко-швидко тонула в глибоченні теплій прірви. Спокій огорнув її душу й тиха радість безвідчitна, дитяча...

— Ну, чого? — бубонів Харитон, а сам посміхався, дивлячись, як дівчина борюкалася зі сном. — Ідіть за сцену або в фойє, на канапі примоститесь, бо тут холодно... — Старече його серце, батьківське, вже вгадало, чого це «Дахненя» приперлося так спозарання, який це переляк так сюди її пригнав і за кого переляк. О, старий Харитон має очі в лобі і серце в грудях, і стільки літ за плечима, — не даром прожитих — щось та тямить. Але хоч він і здогадується, та виду не подає. Для чого! Він ні в чию душу не полізе та й нічию душу не зрадить. Нехай собі. Всякому своє...

Ата, перемагаючись з усієї сили, звелась, посміхнулася сонними очима милому тому, сердитому Харитонові, якого вона зовсім ніколи й не боялася, і, заточуючись мов п'яна, пішла собі.

— Я піду додому... висплюсь... — промовила широ й просто до Харитона. — Прийду як завжди...

— Ідіть, ідіть... ідіть дитино... — підгнав Харитон, — ідіть... — й швиденько обернувшись, бо сонце ударило в очі, пішов собі геть у своїх справах, ніби йому до Атиних справ немає аніякісінького діла. «Приверзлося щось дівчині!»

— Ідіть, ідіть... Щоб я Вас тут і не бачив... Ич! Ні світ — ні зоря !..

XXIX

Горобина ніч

Мовчазні блискавиці спалахують і спалахують одна за одною, перетинають небо моргтливим сяйвом, положають чорну, задушливу темряву. Здається, що ось-ось тарахне страшний грім і поб'є все на череп'я. Але грому нема. Ані дощу, ані вітру. Тиша. Задумлива, млюсна, така тиша, ніби всесвіт причаївся, затамував подих і дивиться на ті блискавиці.

А вони миготять і миготять. І після кожного сліпучого спалаху стає все темніше й все тихше.

Місто завмерло. Ані співу, ані шуму, ані голосної мови. Ніби тут немає живих. Лише де-не-де хтось тихо кахикне, або зажевріє в темряві вогник цигарки й прогасне. З цього видно, що люди не сплять, що вони спостерігають цю вогненну феерію, сидячи попід дворами, в парках, в садочках, і милуються нею. І тільки боязькі й забобонні позатуляли вікна й позамикали двері й мліють серцем десь перед такою апокаліптичною мережкотнявою.

Бліде світло електричних лямпок на перехрестях не може подолати темряви, вона їх залила, потопила й видаються ті лямпки крихітними світлячками, що блукають в темряві. Могутні спалахи черезувесь обрій раптом виривають з чорного небугтя сильвети дахів, дзвіниць, дерев, димарів, фасади будівель, ряди магазинів, — але все це дріб'язок. Головний, мабуть, об'єкт тих блискавиць — театр. Це вони, мабуть, для нього так палахкотять, перебігаючи по всьому обрію. Раз-пораз театр всією своюю масою вихоплюється з темряви, спалахкує скляним блискотінням і сліпуче зеленими на цей раз, фосфоризуючими, площинами стін, немов казковий замок. І знову погасає. Знову... Знову... А на ньому сліпуче біла діагональ анонсу... Так ніби хтось велисенський і всемогутній робить сьогодні рекламу, освітлюючи театр спалахами магнію...

Коли спалахують молоньї, видно вгорі, на великому балконі театру групу людей — вони дивляться в ніч. Коли спалахи гаснуть, в темряві жевріє гроно цигаркових вогніків, як якесь сузір'я.

Група людей стоїть на балконі й дивиться на нічне місто, вихоплюване молоньями з мороку по частинках, немов з прайсторичного небуття, фантастичними сильветками.

Тільки що закінчилася в театрі генеральна проба. Мав бути «громадський перегляд», як то завжди робиться тут перед прем'єрою («громадський перегляд» — це значить закрита іспитова вистава в присутності верхів суспільства — представників партії, уряду, професійних, комсомольських, жіночих та громадських організацій, делегатів від фабрик, радгоспів та колгоспів), але на цей раз громадського перегляду чомусь «не порадили» з «гори» робити. Нехай так. І громадського перегляду не було. Була лише генеральна проба в присутності самого тільки найвищого начальства області та представника з центру. Тобто був той самий перегляд, але при щільніші закритих дверях, перед очима найвужчого кола відповідальних осіб.

І тепер от те найвужче коло зібралося після перегляду на балконі, — прохолоджується, дивиться на спалахи далеких блискавиць і мляво ділиться вражіннями . . .

Тут голова Облвиконкому, секретар парткому, нач. НКВД Сазонов з незмінним своїм Зайдешнером, редактор «Червоного Комунара» Страменко, професор Добриня-Романов, голова партизанської комісії Чубенко, секретар обкому ЛКС МУ Павло Гук. І гість з центру т. Маслов. І ще ряд осіб. Ну й директор театру з ними — понурий, розбитий, погноблений т. Ткач. Курять, сопуть, ахкають від особливо сліпучих і тривалих спалахів блискавиць і тихо, апатично гомонять про свої вражіння.

Вражіння у всіх кепські. Дуже кепські. Дуже кепські . . .

Для чого було робити стільки шуму, стільки реклами і стільки . . . витрат! Для чого? Не було для чого . . . А найбільше бубонів редактор Страменко. «Буржуазна мораль . . . Буржуазна гниль . . . Гопаківщина . . . Просвітняціна . . . І гра погана ї тема нікудишня . . . Неактуальна. Наївна. Навіть смішна. І кому це потрібне! Продав якийсь там пришелепуватий брат свою сестру татаринові чи туркові (не разбереш зрештою), бо програвся в карти. Ну, так було, так дійсно бувало в дрібнобуржуазному, ба, в феодальному реакційному суспільстві, при тій підлій моралі наших пред-

ків. Але нам що до того! Нам, передовому суспільству світу, найпередовішому, що вже живе в комуні, при нових людських взаєминах, — що нам?! Потім вона в гаремі, жінка паші, наплодила дітей. І це було. Або могло бути. Ну й що з того? Потім вона визволяє невольників... Пхе, широкощанна буржуазна козакоманія. Єрунда. Та зрештою кому це цікаве! Ну, а потім вона ні з сього, ні з того штрикає себе ножем і вмирає... (чвірк через зуби) — от і вся тема. Нісенітниця дрібнобуржуазна... Не дивно, що й актори грали все те без вогню, без ап'льбу. Радянська людина переросла вже всю ту наївну «чепуху». Нові людські відносини не потрібують того штрикання, бо обрії перед людиною розсунулись, вона на сто голів вище тієї фев达尔но-буржуазної чортівні. Ні, рішуче погано...»

Так просторікував Страменко. Його підтримував Добриня-Романов. Решта більше мовчала, курила й лише зрідка обережно докидала свої репліки, або умгукала, підтримуючи найбільших фахівців у справах пропаганди й мистецтва. Та й тяжко було тут дискутувати. Про що дискутувати? А так собі, аби говорити, — а奴уж не те скажеш та і вlipннеш. Матерія тонка, сівка. Головне ж — зіграно таки погано, на подив погано, як для такого знаменитого й прекрасного колективу; значить, насамперед п'еса погана, бо ж колектив їхнього театру першорядний, республіканський, не раз відзначуваний...

Редактор «Червоного комунара» настоював виставу зняти. Тобто не дозволити грati п'есу для «широкого глядача», як розкладову, як виставу дрібнобуржуазну, міщанську, безвартісну. Суспільство радянське переросло такі речі. Добриня-Романов приеднувався. Директор сопів і покірно слухав, не наслідовався обстоювати, суперечити. Чекав. Інші про себе дивувалися, чому це конче виставу треба заборонити, чому аж так?! Ну кепсько, але чому аж так?! Але не забігали наперед і не висловлювались категорично. Жували мляво слова, нечленоподільно «гмікали» або й взагалі відхилялися від теми до речей сторонніх. Треба бути наївним, щоб забігати перед Сазонова, цей привілей має тільки Страменко та професор Добриня. Але й вони не могли рішати, вони лише «радили». Все ж залежатиме від того, що скаже Сазонов. Ну, значіння має й гість з центру. Але ці мовчали, слухали інших, зважували, думали. Велика відповідальність на цих людях.

А тим часом, поки на горі радилося начальство, внизу тримтели актори, тліли серцем, зlostились невідомо на ко-

го. Вони не дискутували й взагалі не говорили. Вони мовчики змивали грим, здирали злісно вуса, брови, коралі, браслети, кидали люто геть широкі шаровари й іншу дурну бутафорію, переходили з театральщини в буденницину й сопли понуро. Й чогось чекали, кудись дослухаючись, — всі знали, що увесь «синедріон» вийшов на балкон і директор з ними. Настрій гнітючий, похоронний. Генеральна проба вийшла погано. Дуже погано! Вистава не те що пересічна, — нікчемна. Буденна. Бліда. І не тому, що освітлення було неповне (та й те ще іноді гасло) і не з якихось там інших сторонніх причин, ні, не було найголовнішого, — не було того вогню, що ним не керує жаден електрик, — не було творчого патосу. Та й чого б справді йому бути?! Тема, сама тема нікчемна! П'еса наївна, штучна, зайва, несучасна, шараварщина, тарабанщина... Це тепер ясно. Таку репліку кинув редактор «Червоного Комунара» ще в залі, зразу як тільки впала завіса, і це всі чули на сцені, і тепер усім ясно, — це дійшло до самої глибини душі, а може й до самих печінок, кожному. І це вірно, це правда. От що гірко!

Поки робили репетиції протягом усієї весни й протягом червня, — було цікаво, чекали чогось особливого, захоплювались. А як от уже все готове — відчувається ніщота всього того, ніби хтось вийняв, украв душу. Господи, чим захоплювались! Дурні лубкові турки, яких напевно ніколи не було, пришелепуваті яничари, опереткові одаліски, неправдо-подібні шароваристі гевали, буцім то «запорожці»... на якого чорта ті матнисті опереткові «запорожці» кому сьогодні потрібні!.. безглузді пискляві евнухи, ходульні слова, високопарні й пусті, дубові вірші... Аж тепер відчувається, як болить язик від тих незgrabних віршів... Ніщота! Все ніщота! Ніщота мислі, ніщота духу й мистецтва!.. А скільки енергії убито! І скільки надій! Оформлення ніби нічого, але при такій кепській решті, та ще й при поганому освітленні й воно згубилося. Та й що таке оформлення, коли решта — нішо! Все бліде, анемічне, фальшиве, ходульне — балаган циганський... Куди дивився режисер! Куди дивились помрежі! Куди дивилися всі!!! І було всім гірко й досадно... І так показатися перед найвищим начальством! Це ж були всі стовпи! Певно, що заріжуть. І так і треба. Це буде ліпше, аніж висвистити заля завтра. А висвистить.

Так не тільки думали нишком, ба, деякі й говорили це вголос. Приміром, Січкаренко, — він ці думки тараторив злобно вголос, бігаючи по всій сцені й по всіх закулісних закутках і змиваючи гліцериною грим. Йому припала до

серця атестація редактора Страменка і тепер він її саркастично повторював і «розвивав» «порядком самокритики». І відчувався в його голосі затаєний тріумф, якась злобна радість від такої поразки. «Це смерть!.. Думка „Червоного Комунара”, думка самого редактора Страменка, — це значить смерть! Кришка! Кришка й покришка!»

Всі дослухалися мимоволі до Січкаренкових слів, ще більше хвилювалися, хнюючи, нервувались.

Особливо погнобленою відчувала себе Ата. Їй здавалося, що вона падає з високої-високої гори в прірву, — як то часом буває у сні. Все потерплю. Відчувала ніби якийсь внутрішній параліч. Такий явний провал, конфуз, пшик!.. І було в тому щось загадкове. Отак ніби хтось раптом наврочив, хтось раптом відібрав усе, що було дане людині вищою силою й все, що вона надбала сама: талант, вогонь, творчий патос, досвід... Лишилась порожнеча. І от з тією порожнечею людина вийшла перед рампу... Власне, порожнеча прийшла тоді, коли вона вийшла й коли глянула в залю — і побачила там страшну темряву, а в ній немов вовчі вогни, блиск кількох пар очей... Очі купки страшних людей... І вогонь у ній погас моментально.

Дехто не чекав вироку «синедріону» й тихенько вислизав геть з задушливих закулісних хаців у таку ж задушливу темряву горобиної ночі. Ніби утікав.

Вирок «синедріону» був зовсім несподіваний і ніби алогічний.

— «Дрянь, звичайно. А посему — може йти».

Це так підбив підсумок Сазонов. Вчинив зовсім як Соломон. І вмотивував:

«Якщо центр дозволяв до вистави „КУМА МІРОШНИКА”, то знат, що робить? Якщо дозволив цю „МАРУСЬКУ”, то значить теж знат, що робить. „Кум мірошник” не шкодить? Ні, навпаки. Значить — це теж ні. Ось це й буде резолюція... Га?»

Ніхто не суперечив. Навіть Страменко присів, згубив тропи. «Як же ж!» — заікнувся був та й прикусив язика, — резолюцію вже зроблено, значить крапка. А Сазонов засміявся про себе, але так, що було чути його горлове кихкання.

«Ото ж... Чим гірше, тим краще!.. Ких-кіх-кіх!»

Гість з центру, тов. Маслов, останнє заперечив, але то така манера ствердження в формі заперечення, манера, винайдена в цю епоху «критики і самокритики»:

— Не скажи! Гм, гм... Річ не така вже й погана, а може навіть і корисна. От я, скажем, люблю пісню «ЗАКУВАЛА ДА СІВАЯ ЗАЗУЛЯ». Прекрасна пісня. Там теж є й шаровари, і казаченькі, і «Україна» — все. І воно нікому не шкодить, нікому не вредно... Ажи да? Єто тоже да! Пусть буде... Та в конці-концов правий товариш Страменко, — народ нашої соціалістичної держави політично дозрілий і сознательний, так він сам і оцінить належно. А корисна ця річ тим, що там про турків, і так смішно, а турки ж одвічний ворог нашої Росії... І України теж... То ж так їм і треба гадам, тим туркам... І Дарданелли ж обратно, скати б, річ актуальна...

Сазонов захоплено ляпнув Маслова по плечі й прорік, ніби підвів риску:

— Оце да! Умниця! Молодчина! От голова!.. Мені навіть і не снилося таке... така політика... Тепер я розумію, чому цю «МАРУСЬКУ» дозволили в центрі! Хе-хе! Смали, Ткач! Тчи, браток!

І не збагнеш, чи в цього ідола було більше глуму з гостя з центру, чи власної зарозумілости й глупоти.

Але як би там не було, — виставу дозволено.

Чути було, як Ткач зідхнув з полегкістю. Всі засміялись, так само з полегкістю. Тяжку проблему було розв'язано.

Ось так було вирішено долю кількамісячних страждань і творчих мук режисера, директора його ентузіастського колективу.

Після цього Сазонов, задоволений з власної мудrosti і не бажаючи так просто сходити з цього прекрасного й такого високого балькону, а відчуваючи наглу потребу саме тут поглибити враження від тієї своєї мудrosti, вдарився в сентенції на театральні теми.

— Взагалі, скажу я вам, братці, хіба це театр! І що знього спитаєш, так одверто кажучи? Український репертуар взагалі ні до чого, якщо можна називати «репертуаром» ~~офіційних~~ усіх «Кумів мірошників» та отаких «Марусьок». Це не те, що в Москві. От у нас у Москві!.. Чи хто бачив «Єгора Буличева» в МХАТі? А «Белеєт парус»?.. А «Хлеб»! ? А «Большой художественный»?.. А опера?!.. А!.. А Козловський!?

І пішов оповідати про Москву.

Збоку в солом'янім кріслі, що так жалібно по-старечому рипіло, сидів Чубенко з своїми запорожськими вусярами, ну точнісінько такими як на сцені були, тільки реальними; в спалахах близкавиць видно було, як він саркастично по-сміхався, саркастично і загадково. Його брало зло на того задаваць з його «от у нас в Москвє!» й хотілося сказати щось ущіплуве, щось шорстке, колюче («бережись НЕКАВЕДЕ, Чубенко йде!»).

— Слухай, Сазонов! — промовив Чубенко ні сіло, ні пало, перебивши патетичну тираду. — Чи ти той... Е-е... Чи ти оці близкавиці бачиш?

— Га?!. Що?!. Ну, ну... Ага! Ну бачу... А хіба що?

— Та от ти кажеш все «в Москвє, в Москвє». А от у Москві ти отакі близкавиці бачив?

— Ни, не бачив.

— Ото ж...

— Що «отож»?

— Та ото ж, я теж таких близкавиць у Москві не бачив... I більше нічого.

Сміх.

— Дурний ти, Чубенку!

Ще більший сміх. А Сазонов далі резонерські:

— Гм... Я бачу близкавиці, але не чую грому.

— Почуєш і грім... — відповів Чубенко в тон, задумливо й насмішкувато.

— Адже немає диму без вогню, немає ж і близкавиць без грому. Ажи?.. Хе-хе, Козловського він у Москві бачив! А що той з Кременчука, то це йому ноль?! Га?..

— Розбалакався дід...

Сміх.

— Дурний ти, Чубенку ! ..

— Та я вже чув.

— Нічого, ще раз... Ти не про близкавиці б і не про Кременчуг. Ти б краще сказав щось про п'есу, про театр, якщо ти такий розумний. Як ти нащот театру? — це все Сазонов.

— Та як же... Гм... Признатися, я в театрі тямлю стільки, скільки твоя руда кобила «Мурка» в цигарках «НАША МАРКА»...

Дружний регіт. Потім мовчанка. По тій, довгій, мовчанці Чубенко прорік:

— За все життя я бачив тільки одну цікаву п'есу. В цьому театрі таки.

— Овва? І яку ж саме?

— Та це було давно-давно. Саме як пройшла колективізація і ще й «комнезам» був... Чи розказати?

— Валяй, бреши.

— Ну так от, тут була обласна конференція перших ударників колективізації. Значить це було в 1930 році. І от після конференції показували їм кінофільм «ЗЛИВА». В цьому театрі. Гарний фільм «Злива». Може бачили?

— Дозволь, дозволь! Ти ж казав, що бачив п'есу, а тепер про фільм. Хіба ж фільм п'еса? Щось ти брешеш не в лад. — Це Сазонов, а хтось: — «Злива» не п'еса, це фільм Кавалерідзе.

— А ти не перебивай. Я не про Кавалерідзе. Я про п'есу. Я казав, що бачив п'есу, значить бачив п'есу...

— Ну, бреши далі.

— Так от, значить повен-повнісінський театр отборної публіки. Та якої публіки! Сам партієць та ударник, та отборний комнезамож, та комсомолець з села... ну й з міста котрі... Змичка, значить. Всьо народ передової. Ну й дивились картину. Це такий фільм, бачиш, був з часів гайдамачини, чи, як то кажуть учені, з «Коліївщини»... Ну, «Коліївщина» — це такий, примерно, бандитизм був, як сказав би наш товариш Сазонов. Це колись було. Фільм, можна сказати, «виключно виховавчо-пропагандивного значення», як сказав би наш Страменко; не якийсь там «дрібно-буржуїський». Театр тріщить. Партер і «галюрка» ломляться від народу. Жалко, що фільм був ще німий, бо тоді кіно ще не говорило. І от фільм дійшов до такої картинки... Ви ж пам'ятаєте «Зливу»? Ну так от... Там є така картинка: вбогий селянин оре корівчиною, чи теличкою, хіба розбереш, запряженою в соху. У «феодальну соху», як сказав би наш редактор «Червоного нашого комунара», геге. Поганяє вродлива дівчина. Ох і гарна ж дівчина, сто бісів його мамі! Але не в тім діло, а в тім, що це його дочка, босоногенька така, таке ж хороше... Аж плакати хочеться, що воно таке гарне, а таке нещасливе, босоноге, бідолашне. Всі вони — дочка, теличка і селянин — страшенно вимучені, пнутися з останніх сил, сходять потом, а може й слізами... А буває, коли від тяжкої праці й слізози ж ідуть... А тут приходить пан з посіпакою, окономом чи що, ѹ починають домагатися сплати подушного, що його той дядько нібито й досі не сплатив. Дядько той, селянин бідолашний, благає ще відстрочити, та пан і слухати не хоче, —

він з посіпакою забірають теличку, випрягають її й беруть на налигач... А дівчина з плачем, з великого горя, тую теличку за шию, а селянин за налигач — не давати б то з од чаю, — плачуть та благають... І от як вони вхопилися за теличку, тоді панський гарапник я-а-ак не опереже, як не стъобоне того дядька та тую дівчину вповздовж спини... Га-а... Заля так і ойкнула... І ось тут, брат, і вийшов тіятр, п'еса вийшла, що я її бачив... А ти кажеш... Ойкнула заля і стало тихо-тихо після того ойку, після того, як пан оперезав тую бідолашну дівчину... Тихо, мов у могилі. Тільки сопуть слізно, а хтось там ще й съорбає носом. І враз тут як не прогремить у потьмах на всю залю, немов іерихонська труба з неба, хтось на всю пельку:

— «Ага-а!!! Продразвъорстки не виконав, гад!!! Так тобі й треба!...»

«Чи не сволота! Ти скажи, га!» — скрикнув Страменко, не витримавши. — «Цъ-цъ-цъ!» — зацмокав він язиком скрущно.

— Еге ж, і я так кажу, — Чубенко в тон. — Ну, заля так і вмерла. Тихо, я тобі скажу, як у запічку. Тільки й чути, як цвірчить кіноапарат, як той цвіркун в степу, як ото підеш на дрохви. І враз як не гагакне регіт, ніби репнула бомба. А за реготом як не гагакне грім рукоплескання... Сучі діти! Неначе стеля впала... І знову нагла тиша... А коли засвітили світло, коли тії лямпки глипнули в залю, як ті бдітельні очі, сказати б, нашого товариша Сазонова, — в залі й ознаки не було, що тут хтось оце сміявся чи в до-лошки ляпотів. Ніби то було помраченіє слуху... Всі дивляться на екран і все в порядку... Так і зосталось невідомим, хто ж то, який гад агітував так... Який то сволоч... Отака, брат, п'еса! Зосталося навіть невідомим, чи те взагалі було... Я от і тепер зовсім не надійний, чи те було справді, а чи примерещилось колись у сні з-п'яну. А ти кажеш... Отаку п'есу я вроді бачив, о!

— Ну, брат, — скіпів Страменко, — це ти тес!... Це, брат, куркульська анекдота! Це агітація! Це з арсеналу Барата. Цього ніколи не було! Ніколи!

— Та не було ж, а я хіба що?

— Для чого ж ти мелеш, чортів сину!? Це куркулеві личить, а ти ж робітник!

Чубенко насмішкувато, закурюючи:

— А в робітників так хіба душа з лопуцька? І їм же сміятись хочеться.

- Чорт! Ти сьогодні випив?
— Та вроді би...
— Так ішов би спати.
— Та оце й я так думаю, спасибі тобі ... Нехай лиш пе-реморгає...

Сазонов стояв і сміявся, спершись на парапет. Смія вся голосно й циро. Решта всі мовчали ніяково. Вони би дали дорого, щоби розгадати той регіт. А Сазонов дав би дорого, щоби побачити їхні обличчя в нормальному свіtlі, — цікаво, які у всіх дурні рожі, напевно! От цікаво!.. Мабуть ту цікавість вгадували всі, й тому раптом усім згадалася купа їхніх, конче важливих, справ, пізній час, втома і всі почали збиратися розходитись. «Чортів той Чубенко! Варняка з п'яну кат-зна що, а тобі ще доведеться, може, одмежову-ватися!»

Так і розійшлися. Можна сказати, Чубенко розігнав; і сам пішов.

На бальконі лишилися тільки Сазонов з Зайдешнером і Страменко. Коли вони лишилися втрійку, редактор Страменко сплюнув з балькону униз в темряву:

- Тип! Тріпло чортове. Ти, Сазонов, цю розмову запам'ятай.
- Добре. А навіщо?
- А так. Потім здастесь. Куркульська то шкура. Отак робітник, а отак куркульська шкура, клясовий ворог!
- Він просто п'яний і злий сьогодні.
- Е, ні. Кажу ж, що то клясовий ворог!
- Та ти що! Тю на тебе. Та ж він партизан, червоно-прапорний герой і робітник з діда-прадіда. Це, брат, провірено.
- Що з того! А анекдотку чув?
- Та чув. Тільки ж може ж то й правда. Він і про блискавиці щось там говорив, а блискавиці от і е... — в голосі явна іронія.
- Неправда! Блискавиці — блискавицями, електричні розрядки в атмосфері, а анекдотка — то вже інша розрядка, то явна вилазка клясового ворога. Контрреволюційна анекдотка. Ніколи того не було. Ніколи. Наше місто індустріальне, робітниче, пролетарське, а ця анекдотка куркульська.
- А чому не індустріальна?
- Куркульська, кажу! Глітайська. Як я кажу, то вже вір...

— Гм... — і Сазонов раптом на повен голос зареготався.

— Чого ти?

— Та так... Ти все говориш про пролетаріят, про робітників, а... А я от стою й думаю: якщо з вас двох (ти й Чубенко) хтось куркуль, то мабуть ти. Ійбо! Ти ж з куркульського кодла... Га?

— Hi!

— Як же ж ні! Та ж твій батько таки був куркулем, ба, не тільки куркулем, а навіть лихварем, глитаєм... Хаха-ха!

— Ти забуваєшся, Сазонов! — вигукнув Страменко гнівно і... і в той же час підхлібно; якось воно так виходить, що ці дві суперечності зійшлися в цій людині й тримаються купи. — Ти забуваєшся! Ти ж знаєш, що я зрікся свого батька, засудив його...

— От іменно... Знаю... Але відколи світ світом, відомо, що яблуко від яблуні... Хаха-ха... Ну, ну, не буду, не буду... Але хватка в тебе, брат, глітайська, куркульська хваточка... мертвa... вовчa... Як ти того Чубенка! Зразу за горло! ха-ха-ха... Ну, ну, не буду, не буду... Бідний Чубенко... Так ти кажеш, що його розмова — це вигадка?

Страменко без слів підійшов до дверей, відхилив їх і гукнув у порожній театр:

— Харитон!!! — і вернувся до Сазонова. — Ось зараз приайде жива хроніка цього театру й, навіть, самого цього будинку від дня його сотворення.

По якомусь часі на балкон просунувся Харитон, забілевши при спалаху блискавиць в своїй полотняній сорочці й підштаниках.

— Хто мене кликав? — пробубонів Харитон сердито, незадоволено.

— Я... Сідай... Скажи, Харитоне, ось товаришу Сазонову... Ти ж знаєш, хто такий товариш Сазонов? (спеціяльний натиск)... Так от скажи йому, чи було колись тут, в цьому театрі, ось таке (і стисло переповів Чубенкову байку).

Харитон прослухав байку. Помовчав. Чути як посміхнувся, чмихнувши. Пошкріб п'ятірнею потилицию ніби з пропоння, а насправді затягуючи час і маскуючи розгубленість. І нарешті зашкандинав:

— Воно конешно... І обратно ж — хто зна... Буває всякого. Але такого щоб, так не пам'ятаю. Ні, не пам'ятаю. Не було, значить. Мабуть не було. Хтось вигадує.

— От, бачиш! — Страменко до Сазонова, а тоді знову до сторожа й завгоспа театру:

— А скажи, Харитоне, про що говорять там у вас у театрі?

Харитон знову пошкріб потилицю.

— Та говорять... Ви ж чули сьогодні.

— Ні, так, поза сценою?.. Анекдоти там які, чи так, скажемо, які куркульські теревені?..

— Та говорять все, що в голову збреде — значить і нащот дівчат котрі, а котрі так нащот і молодиць... І про горілку обратно ж... Про все...

— Е-е-е... Тсс... Там у вас дійсно є й дівчата, і некоторі є язикаті з них... Вони говорять?..

— Та говорять... Раз є язик, то чого ж. Обратно ж про все — про хлопців, а котрі й про любов ...

Сазонов знову зареготався. Весело. А тоді поляпав старенького Харитона по плечі:

— Іди, діду, спати. Вибачай.

— Спасибі. Прощавайте.

— Спи собі...

«Дід» пішов, а Сазонов все сміявся. Нарешті:

— І скажи, яка ошибка! Тобі б бути начальником НКВД, а мені редактором твого «Комунара». Ха-ха-ха! Чистий Пінкертон, чистий тобі слідчий!.. І так прямо на балконі! Ха-ха-ха!

Страменко «скипів», «розгнівався» не в жарт.

— Ти, здається, хопив через край!.. Ти ігноруєш!.. Забуваєшся, товариш начальник!.. Забуваєш обов'язки... Притупив бдітельность, не туди дивишся... Я тобі про Чубенка, куркульського прихвостня, а ти все на мене... Добре... Тоді ми поговоримо на бюрі Обкому...

— Добре. Давай і поговоримо. В бюрі.

— Це... це... це нахабство... Це... — Страменко остаточно рознерувався, шарпнувся, сплюнув і пішов геть.

А як уже Страменко діходив до дверей, Сазонов промовив мляво, спокійно:

— А вернись! (Редактор вернувся). Сідай! (Редактор сів; Сазонов тихо, мляво:) А тепер от що — ти питав Харитона про ріжні там настрої... Це все добре, але стрільба по гробцях. Та ще й на балконі. А я от хочу тебе спитати, і

про речі серйозніші. Тільки не тут. Ми зараз підемо он туди через дорогу, до твоєї редакції, до твого кабінету (бо до бюра Обкому далекувато) й ти мені розповіси, як воно там «угорі»... Ну, в Обкомі, і в Рогача теж, і в Пед-інституті в осередку... І на ливарні — серед наших панів та в осередку, і так... В тебе там багато «кореспондентів» скрізь...

— Так-так. Авже ж багато... Ну чудесно. От добре, що ти той... — залебедів Страменко. — ну ясно ж!.. Будь ласка... Знаєш, той Рогач ще й досі плутає УКП з КПБУ... Я йому не довірю... А Кайдан — так це ж зінов'євська шкура. Знаєш, він...

— Добре, добре, — перебив Сазонов з явним глумом. — От бачиш, як гарно. Але стривай, стривай! Не тут, не тут! Виключ пока свій гучномовець і пішли до тебе. Зайдешнер!..

Зайдешнер з темряви кахикнув у кулак, реєструючи свою присутність. Потім почавав до дверей і відкрив їх, освітивши їх зеленим електричним лихтариком.

В ті двері вони й вийшли.

Лихтарик погас.

Погноблена й розбита морально Ата вийшла з театру в темряву, розпанахувану мовчазним блискотінням. На вулиці стала нерішуче, — яка темрява! Їй було страшно. Страшно йти самій в таку чорну ніч, в те грізне й загадкове миготіння.

Хтось зупинився біля неї. При спалахові упізнала — Петро Сміян. Інстинктою схопилася за рукав:

— Мені страшно. Проведіть мене...

Павза.

— Давайте руку... — промовив спокійний, ледь-ледь насмішкуватий голос.

Подала руку. Але враз і вихопила її, — його рука була шорстка, тверда й гаряча, і ніби тримтлива... Вихопила свою руку й вони пішли так, торкаючись ліктем ліктя, щоб не розгубитися.

Мовчали. Аті було солодко, було страшно, було хвилююче.

— Вам страшно? — запитала вона супутника, аби щось запитати, аби якось розположати власну розгубленість.

— А якже! — відповів той самий ледь насмішкуватий голос. Ніби холодної води трохи линнув на голову.

Це стільки й розмови було. Йшли мовчки. Думали кожен про своє. Ата напружену чекала, — ану ж він щось скаже; чекала кожну мить... Але супутник її мовчав. Тоді зринула стара гіркота й додалася нова. Взагалі дурне все, все! Недавнє почуття страшної порожнечі, гіркого розчарування, катастрофи зринуло з ще більшою силою. Йшла й думала, все про те ж, все про те ж. Почуття, що зродилося на сьогодняшній генеральній пробі, стероризувало їй душу, затопило її, знекровило, обеззбройло. Почуття аварії. На дворі тепло, задушливо, а їй наче холодно. Їй холодно від тих поглядів. Ще й досі відчуває їх на собі... Там був і Павло; сидів сам у переднім ряду порожніх стільців; зразу дивився просто, а потім опустив очі в підлогу... Все те було не перегляд п'еси, а якийсь трибунал, що, як маячиння у сні, заморожував кров, мав судити її (і всіх їх!) на страту. Конче на страту...

Немов мороз упав і побив цвіт радости, цвіт надій, погасив вогонь її творчого лету... І мабуть у всіх так...

Ну й вийшов пшик. І вийшов пшик. Пшик. А хіба щось інше могло вийти? І як можно було сподіватися чогось іншого?!. Та й, мабуть, правда, що сама п'еса наївна й нікому непотрібна нині... Все на купу...

Цілковитий провал.

Ах, все забути, все геть забути!..

В тяжкому настрої мовчки дійшла Ата до своєї хати з своїм супутником. Він так і не проронив ані слова до неї.

Біля хати вони зупинилися. Стояли й дивилися на захід, як бігли вогняні корчі в чорноті по хмарах... Власне, на корчі дивився Петро Сміян, а Ата при тому миготінні дивилася в його обличчя, зосереджене в собі, загадкове, — особливо загадкове тепер від чаклунського того миготіння. Таке, мов з подзьобаного граніту. Задивлене не на неї! Але — безсумнівно схвильоване від неї! Чи то так лише видається їй?

Ата думала, що він щось скаже таки до неї. Але він не сказав нічого. А вже як розставалися, взяв її простягнену руку й промовив спокійним, усміхненим голосом одно-однісіньке просте слово:

— Добраніч...

І потис злегка руку. Лиш ледь-ледь затримав її йпустив.

«Добраніч».

І пішов у чорну задушливу темряву.

На руці ще довго трималося тепло його руки, а у вухах
бренів спокійний, рівний і трохи насмішкуватий голос.

Ата проглакала на самоті всю ніч. Чого? А так. Пропла-
кала та й усе. Дивилась у відчинене вікно на далекі три-
вожні спалахи й тихенько плакала. То здавалось їй, що во-
на одна-однісінька, самотня на увесь цей велітенський, чу-
жий, ворожий і чорний, як цяя темная ніч, світ. А то зда-
валося, що їх двоє... I може й сльози від того голосу на-
смішкуватого, що помандрував десь, теж один і самотній,
але такий упевнений і спокійний у цій чорній задушливій
ночі, під тими загадковими вогнями блискавиць.

XXX

Хлопчик-вовчик

Яскраве вранішнє сонце заливає світ повінню радости й проміниться на всьому, і все сходить сяйвом. Золоті німби стоять над квітами, над коронами дерев, над стовпами телеграфними, над ластівками, що сидять на телеграфних дротах, над чорно-синіми банями недоруйнованих церков... Золоті німби ходять навколо лелек, що кружляють в синьо-ультрамариновому небі.

Золотий німб стоїть і в Атиному серці... Вона встала сьогодні трохи смутна, але ніби й опромінена зсередини, — смутна радісним смутком. Буває такий радісний смуток, та-ка легенька замріяна печаль... Ще тільки прокинувшись під ударом сонячної стрілки і лежачи в ліжку, в тумані тієї печали, Ата згадала вчораши мовчазні молонії, мовчазного свого супутника, мовчазний потиск руки, мовчазний голос (атож, мовчазний голос, до того спокійний, що в ньому нічого не бренить, лише трішечки, трішечки іронії), з його єдиним словом «Добраніч», його спеціяльну відчуженість від неї, зумисну отаку відчуженість бранця, прип'ятого міцно до її серця (прип'ятого ж!) — згадала все це і засміялась. І промені з серця видерлися назовні й замерехтили в очах... Ата піднесла праву руку, подивилася на неї пильно, розчепірюючи тонкі пальці, ніби хотіла щось на ній взглядіти, якийсь слід, й притисла її долонею до лиця. Потім враз скопилася, швиденько одягла купальний костюм, хопила халатик і рушник і подалася в сад до річки; на кладці з розгону кинула халатик і рушник і — шубовсть у воду, в гостру, шипучу, кипучу водокрутъ...

Ата вилазить на кладку й стає, замружившись, напроти сонця, розставивши руки в таких самих крапелинах роси, як дерева й квіти. В її серці стоїть золотий німб... Який же ж і гарний, який прекрасний світ! Такі сліпучі пустотливі зайчики на хвилях і на всьому — аж скочуть у очі, лоскочуть тіло! Такі спектральні грайливі веселки від бризок

напроти сонця! Така казково-променяста роса на пелюстках квітів, як великі слози радости від незмірного щастя «жити», — у тих слозах у кожній — сонце... Ата дивиться крізь власний сонячний німб на світ і дослухається, і — враз стрепенувшись «Чи не підглядає хто?!» — шубовсть у воду!.. Аж веселка стає на тім місці від водяного пилу...

«Ні, ніхто не підглядає». Тут люди так зайняті кожен своїми турботами, що мабуть ніхто й на сонце й на небо не дивиться. А вже на річку так рано з цих садів ніхто купатися не ходить. «Ні, ніхто не підглядає». І відчуття цілковитої свободи наповнює душу такою радістю, що хочеться дико й пронизливо закричати, от так, як то кричать на дзеркальному озері лебеді. Але вона стримує крик у собі. Плаває горілиць, набирає води в уста й шпуне проти сонця — веселка загоряється бенгалськими вогнями й осідає на лиці, на розплощені очі, на радісну посмішку. На хвильку зринула десь з глибин душі якась незрозуміла, раптова досада, але одразу й щезла, відйшла десь далеко... Ата зашпувала її веселками, все більше й більше. І от її взагалі нема. На серці так чисто, як на небі, лише плавають-мріють лелеки з золотою сонячною лиштвою; так чисто, як он в тій крапелинці роси, лише сонце мерехтить з неї... В одній маленькій крапелинці ціле велике сонце!.. Але... Що це?.. Десь знову вилазить хмаринка досади й насувається на те сонце!.. Уперто насувається й її ніяк не можна зашпувати. Що це?.. Може це турбота за успіх, бо сьогодні ж прем'єра!? Може це страх...

Ата стає на дно при березі й замислюється. Дивиться у воду на своє лице й вона думають удвох — вона й її двійня у воді, отака смішна модернізована русалка в купалевому костюмі, десь там у глибині. І раптом її штрикає ніби тоненькою голкою в саме серце — згадала! Згадала один біль і один невиконаний намір, як гріх. Згадала колишній виклик до Сазонова й її постанову конче побачити отогошибайголову, того Кольку Трембача, та й глянути йому в вічі. Глянути гнівно, допитливо, гостро, проглянути йому всю душу й побачити там, чи її тривога, чи її піодзріння — оте болюче й притнічуюче піодзріння — обґрунтовані. Якщо обґрунтовані — то це жах. А як необґрунтовані — то це ще більший жах. Таке ганебне піодзріння!! І в цьому страшний гріх. Але вона тоді тієї постанови так і не виконала. Не виконала й досі. І найбільший гріх саме в тому, що вона не виконала власної постанови. Так закрутилася, так одуріла від усього!

Шукаючи виправдання сама в собі, раптом згадала, що вона ж Кольки давно й не бачила. Дивно! але вона таки його давно не бачила!

Негайно йти й побачити! Розшукати його. І вирівняти це надщерблення у власній душі... На душі й на серці не мусить бути чорних плям, не мусить бути тяжкого відчуття гріха супроти інших, відчуття заподіяної кривди, так само як не мусить бути й почуття власного боягузства, нездібності заглянути правді в очі. На душі мусить бути чисто й ясно, як у погожий весняний день...

Ата швидко вистрибує на кладку, розпускає й викручує волосся, скопила свої речі й подалася до хати. «Негайно прибратися й іти!»

По якомусь часі Ата вже машерувала до редакції «ЧЕРВОНОГО КОМУНАРА», прибрана в ясно білу, полотняну суконку, акуратно випрасовану і в білі полотняні туфельки, гладенько й скромно притісана, з великою білою трояндою, вткнутою хвостиком у книжку, затиснену під пахвою. Книжку Ата взяла, щоб щось мати в руках та й може десь вдастся вхопити з неї «пару листочків». Це цікава книжка — «ТРИ КОЛЬОРИ ЧАСУ» Віноградова. В ній пишеться про французького письменника Стендаля, про його життєві пригоди, про його легендарних друзів — італійських карбонаріїв, про поета повстанця Уго Фосколо, про боротьбу італійського народу... Аж дивно й неймовірно, що на тлі сірого стандарту сучасної продукції в літературі з'явилася така книга — книга про інший, нормальний світ, про інших, нормальніх людей, про героїзм, про свободу... Це просто як баллон чистого свіжого повітря, ця книга. Ата машерувала сонячними тихими вулицями й завулками й думала про книгу та її героїв, про того Уго Фосколо... А скільки таких Уго Фосколо є в них? Є! Є їх немало і в їхніх сірих, трагічних буднях, в їхній дійсності! От хочби й такий поет Стешенко... Або... глянути тільки навколо... Ата глянула навколо — через паркан переглядають головаті пишні соняшники та височать у городах коноплі-матірка, здоровенні, як гілясті дерева, й розповсюджують терпкий приемний запах, — і більше нікого. Соняшники теж гілясті, як дерева, — багатоголові, не соняшники, а цілі родини соняшникові на однім стовбурі; великі й зовсім маленькі відщепи, соняшники-діти, цвітуть буйно й весело, товплячись юрбою на родовім стовбурі. По цих «дітях» нишпоряять великі чорні та брунатні джмелі й золоті бджілки. Думка по-

кинула Уго Фосколо й усі ті «Три кольори часу» й побігла по інших кольорах іншого часу — по кольорах буйного, сонячного, обсипаного перлами роси літа, по кольорах божественної природи її міста, що стоїть от така величня. Який гарний світ!..

В редакції Кольки Трембача не було.

Взагалі в редакції ще нікого не було. Зайшла до контори — тут сидів сам бухгалтер Шийка. На запитання де вона може бачити Трембача, понурий бухгалтер подивився на Ату довгим поглядом, не то здивовано, не то скептично, не то презирливо (от, мовляв, ті артистки, як за хлопцями устілки стелятъ!) і буркнув щось невиразне собі в вуса, ніби — «А я знаю?» Який злий чоловік. Мабуть посварився з жінкою або з невісткою. А втім, це ж зовсім в дусі «кольорів» їхнього часу отака, ще з біблії знана й для теперішнього часу приготована, відповідь — «Я не сторож братові моєму!» Одначе, подумавши пильніше над Шийчиним «А я знаю?» Ата засміялась: — «Ні, це не Каїн! Це просто равлик. Равлик!»

— «До побачення, равлик!»

Звичайно, вона цього не сказала вголос, а лише в думці, задьористими іскорками очей; вголос же вона сказала з трохи ображеною, а трохи сумною ноткою, тихо:

— Вибачте... — і легенько вклонилася на прощання.

Старий бухгалтер Шийка раптом почервонів. Почервонів буйно, розгублено закліпав віямі, губи його затремтіли й він, як школляр упійманий на непристойності, усвідомивши ту непристойність (непристойність нечесності), забелькотав:

— Ах, простіть... Дитя... Простіть... Його нема. Там спітайте... Там... — і показав олівцем нагору. — Ах, вибачте... Ну, Боже ж мій!... — і затнувся зовсім, замовк, лише губи йому все тремтять. Здавалося, що він ось-ось заплаче, цей «равлик». Аті стало його шкода:

— Нічого, нічого, — проговорила вона теж розгублено, — я піду нагору... До побачення... — і, зачинивши двері, швидко побігла нагору, утекла від цього нещасного «равлика».

Нагорі постояла, відсапалася, поторкала ще раз позамикані двері редакційних кімнат і побігла вниз, стрибаючи через одну ступеньку. На сходах зустріла самого Страменка... Він заступив їй дорогу зухвало, окинув поглядом з

голови до п'ят — її волосся, її шию мистецьки вирізьблени, її груди, всю її сніжно-білу постать, її ноги в білих туфельках і, заіскрившись очима, хотів покласти фамільярно руку на її плече. Ата спалахнула, стрельнула диким поглядом, сповненим раптовим вибухом дикої зненависті, і, підбивши Страменкову руку вгору, побігла вниз. І троянду загубила. Страменко подивився услід... Потім — збив ногою білу троянду геть зі ступеньки вниз і пішов нагору... А Ата зупинилася на вулиці, розгублена й сердита, з слізами гніву на очах. Побачила, що бракує троянди білої, але не схотіла вертатись. Постояла трохи на зовнішніх сходах, поки не заспокоїлась. А як заспокоїлась, угляділа як за вікном, у цеху друкарському до неї вітався Вітер Олекса. Покликала кивком голови й за хвилину він опинився біля неї.

— Добриденъ, Вітръ!
— Добриденъ, Сонце!...
— Дотепно, але невірно.
— Хіба ні?

— От, бачите, ви й самі іронізуєте. Якби було вірно, ви б не мали такої нестерпно кислої міни, «сонце» уздрівши. Так ніби ви лазили сьогодні в чужий сад, накрали там кислиць зелених та й нагліталися їх, і тепер маєте оскуму... І ніщо її не може прогнати. При чому ж тут «сонце»?

Вітер навіть не посміхнувся, зідхнув:

— Може я й маю оскуму... Це вічне у мене... — похнюпився, задивився вбік. — Ви ж знаєте.

— Та знаю. Ви справжній поет. Як Байрон. Поети ніби всі кислі. Удають. Але сьогодні ви не удаєте, сьогодні ви посправжньому й особливо кислі, й слово «сонце» в ваших устах прозвучало просто, як тяжка образа. І тепер я навіть не знаю, як до вас прикласти той рядок з пісні — «Та й вітра питає...»

— Вам щось треба? — стрепенувся Вітер, весь готовий до послуг, до віданої служби, навіть до самопожертви. — Питайте! І Вітер скаже... Наказуйте! І Вітер зробить!..

— Ой! Я бачу, що ви готові до самопожертви навіть. Це у вас на виду написано... У вас вигляд самогубці. Але це просто тому, що ви хотіли би вкоротити собі віку через ту вашу оскуму.

Вітер посміхнувся:

— Ну, до того ще не дійшло і тут ви помиляєтесь. Може в мене, скажемо, просто... живіт болить...

— Не вірно! Ви мусіли би сказати — «мій поетичний живіт болить», бо я прекрасно знаю, що звичайний біль звичайного живота на вас ніколи не діє й не може діяти. Він он у вас так гарненько підтягнений ремінцем. Ой, Віtre, Віtre! Який же ви й далекий від того «вітра буйного», в якого можно й поради спитати, і попустувати з ним, і сили черпнути! . .

Вітер ураз випростався, аж груди випнув, зломив брови сувро й гордо, ніби хотів промовити: «Ви думаете, що та-кий уже й далекий?!» Але замість того запитав тихо, див-лючись десь убік:

— Ви когось шукаєте, Ато?

— Так. Кольку Трембача, такого.

Вітер свиснув і подивився Аті пильно в очі. І покрутів головою:

— Нема.

— Стривайте! Що значить «нема»! — аж стрепенулася Ата від тону Вітрового голосу. — Ви це серйозно? І як це розуміти?

Вітер ще пильніше глянув на Ату. потім озирнувся на-зад і ступнув зі сходів: — Пройдімось трохи . . .

Збентежена Ата за ним. А коли вони зайшли за ріг, за-вернули в вузесенький перевалочок поза будинок редакції й зупинилися в затінку рясного клену, Вітер зовсім приго-ломшив Ату:

— Це треба так і розуміти, що н е м а . Нема Трембача. Нема тут і може взагалі вже нема.

— Дозвольте, дозвольте! — вхопилася Ата за Вітрове плече. — Я щось не розумію нічого. Поясніть, ради Бога. За порядком. Чому «нема тут»?

— Звільнили. Понад тиждень тому.

— За що звільнили? Як?

— Не знаю.

— Хто звільнив?

— Страменко . . . На наказ згори, ніби . . .

«А-а-а»... Ата зовсім чітко збагнула враз, чому Кольку звільнили з редакції. І саме через це їй мороз чкурнув поза шкірою. Згадала церковцю на цвінтари й їхню візиту... Згадала виклик до Сазонова . . . і тут же згадала свої страшні підозріння... Боже !! .

— Боже! О, Віtre буйний! Ви вже кращий аніж той, що в пісні співається . . . Скажіть тепер . . . чому «взагалі не-має»? Швидше!

— Гм... Я сказав «може нема»... Розумієте... — Вітер раптом якось стрепенувся весь і заговорив швидко, уривчасто: — Після того, як його звільнили, він напився п'яний. Та як напився! Напився з горя. Як чіп. Як стелька. Я-ак звощик. Як останній швець чи босяк... I завалився потім десь біля річки в кущі, в сиру тванюку... Там, на другім кінці міста... біля «Червоної Зорі»... I проспав там ніч... А вранці його знайшли вже готового та й одвезли до лікарні...

— Стоп, стоп! — скопила Ата Олексу міцно за лікоть. — Що значить «готового»!

— Вибачте. Я не так сказав. Значить, уже непритомного, в гарячці... Запалення легенів... Крупозне...

— А, Боже!.. Але він може ще живий?!

— Не знаю. Ніхто того не знає. Ніхто до нього не ходив. Ви ж розумієте... А рідних у нього нема... От і хто зна... Бояться, брат, усі... Чутка, що вже нема. Сам Страменко ніби вчора комусь телефоном брякнув — «Був Трембач і нема Трембача!»

Ата зірвалася з місця, але ступивши кілька кроків, швидко повернулася й наставилася пломеніючим поглядом у Вітрове сіре, смутне обличчя.

— Ще одно запитання. Останнє. Чому ж Ви мені й досі про це не сказали. Га? Хіба це чесно?

— Гм... Бачите, Аталейо... Я сам не знов... Ще до вчора ніхто з нас про це не знов нічого... взагалі нічого. Щез Трембач — ну то й що, мало що буває, може в командировку поїхав. I тільки вчора вияснили... Як? Не питайте... Та й зараз мовчіть, взагалі... — Вітер махнув безнадійно рукою й замовкі.

Ата шпарко обернулася й подалася. Вона подалася до лікарні, ген туди десь, на край міста. Вона була збентежена й зворушена до самої глибини душі. Дедалі йшла швидше. Щось їй підступало до горла й лоскотало нестерпно.

«А я думала!.. А я думала!!..»

По дорозі заскочила до власної хати, покинула книгу «ТРИ КОЛЬОРИ ЧАСУ», взяла з кухлика жмут квітів — червону пивонію, гарячих тюльпанів і багато білих роменів — і подалась.

Уявляла, що того веселого шибайголови, того хлопця «без роду, без племени» давно вже немає, десь закопали й земельку притоптали... — уявляла, як то її притоптали, і бігла спіткаючись.

Потім пішла рівніше, бо лікарня на далекім кінці міста. аж за комбінатом «Червона Зоря» й треба розраховувати сили. Думала про Вітра, була сердита на нього. Хоч знала, що він зовсім ні в чому не винен, але була сердита. Уявляла його сіре, скорбне й злякане обличчя, його всю тендітну постать і сердилась чомусь. Теж мені вітер! Не вітер — макуха якась! Горобців навгороді положати!... Але всі ці сердиті відрухи тільки для того, щоб заглушити те інше, що лізло в голову. Лізло ж у голову безглазде, вкрай жалісне — як от закопували того непотрібного нікому шибайголову десь уночі. А якщо не закопували, то будуть закопувати завтра, і як при тому не буде нікого, лише одна чужка, майже зовсім чужка, стороння дівчина з жмутом білих лілей... А вона конче добре білі лілії...

Колька Трембач був живий. І це спершу навіть трохи розсердило Ату, бо виходило зовсім прозаїчно, не співпадало зі зворушливим сценарієм вифантазуваного... Сіра пілатана ковдра, стандартне прозаїчне лікарняне ліжко, брудні стіни, задушливе повітря, а головне — таке сіре, до неївпізнання змінене обличчя. Й таке старече, зовсім не юнацьке. Й таке чуже. Зовсім чуже. Й зовсім вороже, колюче своїм понурим, злим поглядом.

Ата зайшла до палати й розгубилася. Настрій упав. Чого вона справді прийшла!.. Це зовсім не той юнак, до якого вона летіла. А хоч і той, то для чого він їй взагалі, отакий? І вона для чого йому? Он як він дивиться! ніби на ворога лютого, ніби вона йому страшну кривду заподіяла, поріг переступивши... А юнак дивився вороже, по-вовчому. Ата зовсім розгубилася, не знала, що їй робити з квітами; озирнулася за кухликом чи чимсь подібним, але не побачила нічого такого ніде, — та й поклала квіти просто на тумбочку жужком, а сама стояла ні в сих, ні в тих. «Може би краще піти геть?» Надто вже цей скелет злий. Ось він скаже їй щось образливо недоречне або й глузливе.

— Добриденъ, — витиснула Ата з себе.

Колька не відповів. Щось поворушив безкровними губами, дивлячись на гостю з-під лоба — сердито, вороже, затято... Простяг руку, взяв квіти з тумби й підніс їх для того, щоб кинути... А далі сталося щось несподіване. Випустивши раптом квіти, скелет шпарко обернувся ниць і затремтів увесь. Заридав. Спершу тихо, тільки плечі скидалися дрібно, а далі голосно, і закричав крізь плач:

— Ідіть геть!.. Ідіть геть!.. Ге-еть!!.

«Ага-а», — посміхнулася Ата, вірніше, скривилася в посмішку, щоб самій не заплакати. — «Вовчена ти таке! Он воно що! Ну стривай же!..» — Окинула оком велику й порожню кімнату, де лежав сам Колька і де стояло ще кілька порожніх ліжок, навіть без матраців, побачила в далекому кутку табуретку, пішла навшпиньках і взяла її, поставила біля ліжка хворого, зібрала розсипані квіти на підлозі й не знала, що з ними зробити. «Ага, ось!» — на одному підвіконні стояла порожня шклянка; Ата взяла її, уткнула в неї квіти та й поставила на тумбі в головах хворого. «Води би, але де тут узяти? Нехай потім.» А тоді сіла й сиділа тихенько. Чекала поки напад плачу мине. Нехай виплачується. Вона уявила, як цей хлопчина лежить тут сам довгі довгі дні й ночі, як він гарячкував при-смерти, а біля нього заувесь час жадної близької душі, всі відчуралися, а рідні й взагалі нема. І от озлобився хлопець на всіх і вся, як вовк, затянувшись напропале й вирішив зненавидіти всіх, заплатити їм око за око, та й умірати в самоті. І от — нічого з тієї злоби не вийшло... Нехай виплачується.

А Колька помалу заспокоївся, затих. Полежав, ніби дослухаючись. А тоді повернувся, підсунув подушку вище й наставився на Ату вже ясними, виплаканими очима.

Ата посміхнулася:

— Ну, ще раз добриден, чи що?

— Добриден... — і добра юнацька усмішка осяяла бліде, виснажене обличчя. Воно знову стало подібне до обличчя колишнього Кольки Трембача, вже не було вовкуватим, старечим, шорстким. Очима він посміхався, а голосом вимовив сердито:

— Чого Ви прийшли?

— А хіба що?

— Та... — і прикусив губу, а на очі знову навернулися буйні сльози.

— Ну, ну, товаришу Миколо! Ви ж мужчина!... -

Зідхнув. — Я не мужчина, А... Ато. Я вже дід. Дід! І як дід, уже впав у дитинство. Знаєте, скільки мені років?

— Рівно дев'ятнадцять.

— Ні. Мені вже сто років. За ці дні й ночі, що я тут, і за той один день, що був перед тим, мені вже стало сто років. Не смійтесь... Ах, це не зрозуміти!

— Як ви сюди потрапили?

— Якщо ви мене тут знайшли, то ви знаєте.

— Значить ви пияк?

— Я не пияк. І вій в те не вірите. За все життя я лише раз напився, ну й... зйшов з усіх копилів. Але не через те зйшов, що напився, а...

— Я знаю.

— Хто вам сказав?

Павза. — Це не важно...

— Правда, це не важно... — і зідхнув. — Ерунда все зрештою. Аварія. Катастрофа. Але це — особиста катастрофа. Каюк. І мені все одно вже. Шкода, що оклигав.

— Ви мали запалення легенів.

— І це правда. Так. І тепер от вичухуюсь. І дуже шкоду... Ви пам'ятаєте цвінтар тоді... і церковцю?..

Ата здригнулася. — Так.

Микола поклав руку на руку Ати і стиснув по-змовницькому, довірливо.

— Я хотів би тепер знову піти туди... Я не віруючий, Ато, але я хотів би піти туди... Сам... Туди ходять тільки ті, хто сам...

Серце Атине стиснулось. «Значить, катастрофа сталася таки на цьому пункті! І його напевно викликав Сазонов, але поводився не так як зі мною, дівчиною. І може він не витримав?.. Цікаво, про що він його ще допитував?» Але не промовила й слова. А Микола, вгадуючи інтуїтивно запитання на Атиних устах, чекав, морщив брови тривожно. Але не дочекавшись запитання, зідхнув.

— Так... Піти туди... І може назавжди... До того смішного янгола, що тужить, пам'ятаєте? У мене все вигоріло внутрі і я тепер такий, як і ті старенькі бабусі й діди... І вже нічого мені не треба... Лише піти туди... — нагло урвав мову й пильно-пильно глянув Аті в очі. — А те, що ви думаете, Ато, це неправда.

Ата вся згоріла.

— Не «думаю», а «думала»...

— Ну, от бачите. Але то неправда... Бачите — я маю тепер сто років і бачу все наскрізь. Але нічого, нічого. Я теж думав так... про вас, а тепер бачу, що то неправда. Я тепер бачу все наскрізь...

Заплюючи очі, прикусив губу й лежав нерухомо, лише на чолі ворушилися уперті зморшки, блукали.

Ата почувала себе зовсім розстроеною. Їй до крику шкода було цього хлопця і — вона не знаходила слів потіхи, щоб йому сказати; не знала, що ж їй сказати, бо всі слова слабі й банальні.

— Може вам тяжко, може вам не можна говорити багато? Тоді лежіть спокійно і не хвилюйтесь... А я піду.

— Ні, ні! Сидіть! — схопив за руку. — Мені можно говорити. І я лежу спокійно. А щодо хвилювання... Я ждав когось і хотів говорити, але ніхто не приходив і мені не було з ким говорити, і я говорив сам з собою. І хвилювався. І геть виговорив усе й перехвилювався. Так, що я хвилювавсь уже й не буду. Все переговорено, і все передумано.

— Ой? Таки все?

— Справді.

— То ви не маєте чого й мені сказати?

— Ні, маю.

— Що саме?

— Мм... — павза. — Насправді нічого особливого. А може це й буде особливе. Доречі — вам нічого не страшно?

— Ні... А хіба що?

— Та нічого. Знаєте, це мабуть від безкінечних думок, від безкінечного напруження нервів і серця в цій самоті і в цьому одчаї, що був, — нерви мої дзвенять, як натягнуті дроти, тривожно і лячно. І все набирає якогось особливого змислу й значимості. Всіляка дрібниця. І тому вважається різна нісенітниця... Але то дурне...

— Вам треба лікуватися.

— Знаю. Але цього вже мабуть не можна вилікувати...

— Чого саме?

Замість відповіді Микола махнув апатично рукою й замовк. А по якомусь часі:

— Чи ви знаєте... Чи ви мою біографію знаєте?

— Ні, не знаю.

— Я... теж не знаю. У мене нема біографії. Так, якийсь біль, якийсь чад, туман якийсь, але це не біографія. Біографія має завжди якийсь початок, я так думаю, а це не має початку. Цей біль і туман не мають початку... Це туман досади й пекучої злоби, й невиплаканих сліз і ще чогось, що йому немає й ім'я. І тільки. І серед того всього лише один сліпучий кадр, як удар блискавки... І от тепер я лежу цілими днями й ночами й думаю... Гляньте в коридор, мені здається, що нас хтось підслухує.

Ата вийшла в коридор. Було в ньому порожньо, пахло мокрим пилом і щурами, що десять шарудили попід підлогою; лише в далекому протилежному кінці понуро вовтузилась прибиральниця з відром і мокрою рядниною. Сиро, вогко,

півтемно. Хтось десь надривно кашляє й стогне... Ата повернулася назад.

Заспокойтесь. Ніхто нас не підслухує... Але яка ж тут і порожнеча, яка непривітність! Бр-р-р... Про що ж ви думали всі ці дні й ночі?

— Уявіть собі... Ні, ви цього не зможете уявити... Я хочу написати книгу... колись... як живий лишуся... Книгу про той сліпучий удар блискавки, про той кадр, що заступив собою увесь світ, викарбуваний у моєму мізкові, затьмарив усе, як божевілля. Ви слухаєте?

— Так.

Микола знизив голос зовсім, до шепоту:

— Я недавно читав «Хведька-Халамидника» Винниченкового. І, уявіть собі — плакав. Але не від цього оповідання плакав, а від іншого. Я бачив іншого Хведька... І то про нього я хотів би написати книгу. Таку... Таку... щоб світ увесь скрикнув!.. І там не було багато подій, лише один маленький шкіц, але його вистарчило би на цілу велику книгу, на багато книг...

Відсанувся й, бачучи, що Ата слухає дуже пильно, розповів, що ж то мала би бути за книга. Розповідав, заплющивши очі.

— Уявіть собі сонячний-сонячний сліпучий день. Такий сліпучий, як сьогодні там. Лише — осінній, холодний, морозний уже. Уявляєте?

— Уявляю.

— А тепер уявіть собі вбогий робітничий квартал великого індустріального міста на Україні. Уявляєте?

— Уявляю.

— А тепер уявіть собі хлібний ларок і величезну чергу обідрианих людей біля нього. Уявляєте?

— Так, зовсім чітко.

— Гаразд. А тепер уявіть собі маленького Хведька-Халамидника нової ери — отакого собі замурзаного, лахатого безпритульника, отакого хлопчика років 11-ти, «злочинця неповнолітнього»... отаке в овчія зацьковане й ощеплене на всіх, бо ті всі його сахаються, як скаженої, й не навидять, як злодія, й штурхають ногами, як шматок бруду... Уявіть собі отакого вошивого, коростявого хлопчика, що дивиться на увесь світ з-під лоба й пильнує очима голодного зацькованого вовченяти, де б потягти шкуринку хліба... Уявляєте?

— Уявляю... — Ата справді чітко уявила собі отаке зацьковане вовчена, бо це ж і не тяжко, це можна завжди бачити.

— А тепер уявіть собі от таке: хлопчик, улучивши момент, потяг із ларка хлібину. Цілу пухку білу хлібину! Ви уявляєте? Хлібина!!.. Й кинувся навтьюки. Зчинився лемент. Ой-йой-йой!.. Все, а насамперед продавець та з ним кілька міліціонерів, кинулося з лайкою й тютюканням навздогін. Уявіть!.. Ні, ви собі уявіть! — попереду хлопчик з хлібиною, а за ним така страшна погоня! А назустріч уже біжать інші міліціонери й інші заюшені «статечні» люди, — летять на того хлопчика, як хорти на зайця. Куди тікати? Куди?!.. Га? Куди?!.. Де дітися з хлібиною? Можна б ту хлібину покинути, але як же ж хлібину покинути!!! Хлопчик стрімголов подався до річки... Тут текла річка, ши-и-рока, щоч і не дуже глибока. Рятуючись від погоні, хлопчик кинувся просто в річку. Побрів. Все далі й далі. Бреде, бреде... Погоня лишилася на березі. Лементують. Але бояться бrestи, бо вода холодна. А на другім березі теж уже люди... Міліціонери погрожують стріляти. Та хлопчик бреде собі, туди, сюди тиняється, тримаючи обома руками хлібину. А забрівши на середину, став, озирнувся, як вовчик, на крикливу юрбу обабіч і, почуваючись у безпеці, впився в хлібину зубами. Рвав її! Й не встигаючи розжувати, ковтав! Цілими шматками. Квапивсь. Боявся, що відімнуть. Он там уже хтось роззувается, щоб забрідати... І давився, запихав шматки хліба руками в рот, швидше, швидше!.. Він тиняється по річці сюди, туди, брів уповздовж, назад, уперед, по пояс у холодній, крижаній воді, крутив на всі боки головою, стріляв очима на ворогів з-під лоба і рвав, рвав ту хлібину зубами й руками й глитав її, глистав... глистав... Ось такий кадр. Уявляєте?

— Уявляю, — прошепотіла Ата тихо. Вона до болю, до крику чітко уявила, як той голодний хлопчик дер хлібину зубами й кришив її тремтячими руками, запихаючись посеред річки перед несамовитою юрбою. Боже! Який жах! І яка страшна розторощуюча правда. Цього не можна вигадати. Ні, цього не можна вигадати. Це може тільки бути...

А Микола закінчив тихо:

— Хлібину хлопчик устиг з'їсти. Встиг, поки добралися до нього «закон і порядок», поки добралися ті мисливці. Але ті мисливці вже його не лякали і він тепер навіть не утікав від них. Куди втечеш? А мисливці — якісь працівники міліції й «угрозиску» в цивільному — витягли хлопця з води

й разом уже з форменними міліціонерами та завларком збили його тут же перед ларком до непрітомності... За «розтягання соціалістичної власності народу».... Уявляєте? — закінчив Микола зовсім тихо.

— Так... — прошепотіла Ата здущеним голосом, крізь корч у горлі. — Уявляю...

Вона прекрасно розуміла, що той хлопчик — то сам цей Колька Трембач, а кадр цей — це єдиний кадр із його біографії, що його він пам'ятає й з якого ціла та біографія складається, отої самий кадр, що «заступив собою увесь світ, затъмарив усе, як божевілля». Господи! Тут треба мати мужеське та ще й добре загартоване серце, щоб не розридатись... Ата трималася з усієї сили, кусаючи губи.

А Колька помовчав і зідхнув:

— Ось те, що не дає мені спокою, що невідступно лізе мені в голову і що може затъмарити увесь світ. Правда ж? З цього могла би бути на весь світ приголомшуюча книга, ажі?

Схвильована й українською розгублена Ата не відповідала. Не відповідала, щоб той не чув, як би тримтів її голос. І може тому, що Ата не відповідала, Колька зів'яв і махнув рукою.

— Але я тієї книги й не напишу... Навіщо? Е-е... — і знов махнув рукою. Помовчав. — Я не маю ні до кого жалю. Ні до кого. Так само, як не маю ні до кого й вдячності... Лише... Лише до Вас, Аталейо.

— До мене? — здивувалася Ата. — Чому ж до мене?

— А так... Ви будете сміятись, але не смійтесь, і не думайте, що я той... (язик не повернувся сказати «закоханий», лише легенька червінь залила щоки)... ні, інше. Ви бачите який я старий, який я дід? Бачите?.. Я все життя хотів хоч одним оком побачити свою Матір. І — не бачив. Я навіть не можу уявити, яка вона могла б бути. І навіть не певен, чи вона в мене була взагалі... А хотів би її мати... Як не матір, то хочби сестру... Але я не мав ні матері, ні сестри... І от Ви — як сестра... моя сестра...

Ата поклала на хлопцеве чоло руку й одвернулася. Якась сила одвернула її голову набік... А в Кольки чоло було холодне, як у мерця, і вогке, в крапелинах поту. Перемагаючись, Ата промовила якнайсерйозніше:

— Ви сентиментальний, товаришу Миколо... Це вам не личить.

— М-можливо...

— Зовсім не личить! Я вас би просила... Ні, якщо я сестра, то я буду вимагати: ви не будете сантиментальні-чати! Обіцяєте?

— Обіцяю (шептіт).

— І ви будете оптимістом! Будете триматися на ногах, будете їсти, поправлятися... Що ви любите? — і зазирнула в мерехтливі очі. В обох їх очі були повні сліз. — Ну ж! Я вас запитала!

— Я люблю все... — і поправився з гіркою посмішкою:
— Я люблю усе.

— Киньте минулий час! Давайте теперішній і майбутній — «Я люблю все!» «Я любитиму все!» Добре?

— Так. — Поморщив брови, подивився на Ату й брови розморщилися, щира ясна посмішка залила лице. — Добре!

— Ви мусите встати! На зло всім. Вас одвідуватимуть... Вам допомагатимуть. Але ви не вередуйте. Обіцяєте?

— Обіцяю. Вам обіцяю...

— Гаразд. Дайте мені вашу руку, — і Ата міцно стиснула худіючу, кістляву й гарячу руку. — Хтось іде. Здається, виганяти вже.

Справді відчинилися двері з рипом і просунулася в них «дижурна», похмура офіціяльна службовка, й досить злісно та глузливо прорипіла, кривлячи рота на один кут:

— Прийом скінчився, мої милі!

Ата чомусь почервоніла від того «милі» й від того похабного кривляння.

— Ну, бувайте, Миколо! Пам'ятайте обіцянку.

— Пам'ятатиму.

Потисли руки.

Й Ата пішла.

— Їжте! Багато їжте!... — кинула на прощання, не знайшовши сказати щось сердечніше, краще, в присутності тієї несимпатичної, зовсім несимпатичної «дижурної».

Скільки Ата йшла назад у соняшній повіні, стільки їй у тій повіні ввижався безпритульний хлопчик по пояс у холодній воді, рве зубами хлібину й глитає її, глитає під тютюкання роз'юшеної юрби... Гляне Ата на леваду — а там в ін! Гляне на блакить далекого озера — в ін!.. На кущі кукурудзи, на грядку однівтаючої редьки з опудалом посередині, за чиїмсь тином — в ін!.. Може то й справді опу-

дало лякати горобців і щигликів, а може й він по пояс у холодній воді ...

Здуріти можно! Ата тре очі й намагається розігнати те пригнічуюче вражіння, що тепер іде слідом за нею. Йй здається, що мабуть за кожним кущем, за кожним рогом вулиці чи перевалка стовбичить отакий хлопчик, отакий вовчик ... І ніби на південнення, з-за одного рогу вивалила мальовнича юрба дитлахів. Всі вони худющі й пріпечені сонцем, як циганчата, в неуявнім лахмітті, подряпані, голоногі й простоволосі, але страшенно веселі. Вони їдять рогіз, несучи його оберемками (з лугу), забігають один наперед одного й захоплено розповідають про якесь, тільки що відбуле, побоєвище з такими ж як і вони. Всі розповідають і ніхто нікого не слухає ... Ата аж зупинилася. Подивилась на дитлахів, послухала й розсміялася, — ой! скільки Хведьків-Халамидників зразу! Мільйон !! . Трохи відлягло від серця. Мара з хлопчиком в холодній воді щезла. Тепер їх он таких хлопчиків-вовчиків ціла юрба, вони йдуть з лугу, їдять рогіз, запихаючись, і галасують, сміються, витанцюють. І — все в порядку.

В порядку?..

XXXI

„Маруся Богуславка“ — прем’єра...

Заносилося на повний провал...

Коли Ата підходила до театру, поспішаючи пораньше бути на місці в цей важливий день, серце її охопила досада й тоскне пригнічення: вже перевалило за полуцені, а біля театру — ані душі живої! Це небувале! В дні прем’єри цього ще ніколи не бувало. Завжди в такі дні, навіть коли то якася явно нікудишня агітка, навіть коли це випадало й зовсім серед літа, біля театруувесь день панувало оте специфічне пожвавлення, оте піднесення, отої, ніби великовій настрій, що так характерний при кожнім очікуванні **нового**, — люди завжди товпляться біля фото-реклям, біля каси, поспішають забезпечитись квитками, щоб побачити новинку першими, обмінюються припущеннями, говорять про улюблених акторів та про театральні інтимні «новини», розглядають стендзи з зразками окремих сцен, окремих кадрів нової, ще не баченої вистави, гадають про успіх чи неуспіх. І навіть ті, що не збиралисяйти на прем’єру за браком грошей, розглядають виставлені отак раптом фото, щоб хотим задовольнити свою цікавість. Особливо, коли від моменту остаточного проголошення дня прем’єри й до її початку дается всього яких 15 годин часу, як от сталося тепер. При отаких наглих, раптових проголошеннях, зумовлених збіgom ріжних непередбачених обставин, біля театру завжди кипить. А театраломани, так ті навіть спостерігають за тим, як іде розпродаж квитків, ніби тим самим беруть участь у забезпеченні успіху чи не-успіху вистави... Але зараз — як на диво, — нікого. Мертво. Блідий і стурбований касир визирає напружено з віконечка — чекає... чекає... чекає... Нікого. Побачивши Ату, касир зніяковів і одвернувся, ніби від сорому, ніби це він винен, що так погано йдуть справи.

З тяжким серцем Ата пройшла в сутінки й холодну порожнечу настороженого й мовчазного, мовляв Харитон, «храму культури»...

А фасад театру горить від кольорів, від реклами. І цілий будинок театру має надзвичайний, урочистий, свяtkовий вигляд. Вікна помито, навколо прибрано, підметено, площа перед театром і доріжки навколо театру та в скверику театральнім посыпані жовтим пісочком. В розчинених вікнах директорського кабінету, на бальконах, у вікнах лябораторії, бібліотеки, у вікнах фойе виставлені живі квіти, квіти, квіти...

Адміністрації було дано цей раз занадто мало часу, наказавши десь там згори, з чиєєю там примхливої волі зробити виставу цього дня — й крапка. А цей день — це був день зразу після «громадського перегляду». Однаке адміністрація показала зразок оперативності й устигла зробити все що треба, в авральний спосіб.

За ніч було додруковано й домальовано безліч афіш і гасел і пообліплювано ними всі тумби міста, всі щити реклами й так паркани по околицях:

«ПОСПІШАЙТЕ!!! ПОСПІШАЙТЕ!!! СЬОГОДНІ ПРЕМ'ЄРА!.. СЬОГОДНІ ПРЕМ'ЄРА...»

І в центрі, і на околицях, і на заводських подвір'ях, і на подвір'ях колгоспних найдальших околиць, і навіть по всіх найближчих селах і радгоспах... Це невтомний віtronогий Юрко-кур'єр і такі ж віtronогі його «напарники», велосипедисти з молодечої «Допоміжної бригади», ще вдосвіта обїздили й оббігали всі площі, вулиці й перевалки, передмістя й близькі села та й поприкрашували все афішами, зробивши вранішню несподіванку обивателям, ніби підймаючи їх на аврал, — сповіщаючи всіх-всіх-всіх про те, що давно очікувана «Маруська» нарешті буде. Сьогодні! 21 червня! В суботу! о 20-й вечора! початок точно!..

Крім того, адміністратор і директор, не досипаючи ночі, провели кропітну роботу — розверстали (розписали) належну частину квитків по установах і підприємствах та ріжних «партийних, громадських, професійних, жіночих і юнацьких організаціях». Так вже заведено, що для установ і підприємств, та всіх тих згаданих організацій утворено «бронь», тобто залишну гарантію на забезпечення завжди і повсякчас певною кількістю квитків, які можна отримати без черги... Це такий привілей... Отже — зроблено все, щоб задоволити всіх. І щоб повідомити всіх...

І от — вже далеко за полуценень, а біля театру — як на цвінтари, жадного руху. І ні одного квитка не продано. І навіть — що особливо дивно — з підприємств та установ, та з

організацій ніхто ще не з'явився вибрati «бронь», що завжди, нормально, робилося з самого ранку. Що таке?

Директор нервувався. Вже хотів когось посилати, щоби самим рознести квитки по установах і «організаціях» й втеплющити де й скільки буде можливо; мовляв, нехай хоч якась виручка буде й нехай хоч хтось прийде на виставу. Але Сластьон категорично запротестував. «Нехай так!...» Він був ще під враженням учорашнього й мав фаталістичний настрій, і тяжко ущімлений гонор. «Нехай так... Прийдуть — прийдуть, а ні — то ні...» «А може й краще, як ніхто не прийде, — нехай ліпше зірветися вистава, аніж провалитися з громом». А що пахне провалом і ганьбою, в цьому Сластьон після вчорашнього не сумнівався ні крихти, як не сумнівався й у тім, що десь хтось «ріє», спеціально «ріє»... Йому навіть відома була формула дозволу, висловлена з боку Сазонова — «Чим гірше — тим краще». Отже, виходить, що й дозволено виставу тільки в надії на провал і компромітацію. Так би мовити, спеціально дозволено. І маєтися в зв'язку з цим стойті і ця пасивність «організованого громадянства», чи «організованого глядача», тих усіх завкомів і місцевкомів, для яких заведено «бронь» і які з тієї «броні» сьогодні не хочуть скористатися; мають дістали інструкцію...

Весь персонал театру зіходився заздалегодя на свої місця, але настрій у всіх був пригнічений. На всіх вплинуло вчорашнє судилище, а ще щось таке невловиме й ненамальоване, ніби прийшло з повітря. Всі поводилися тихо, ніби це не був день давно очікуваної й так пильно, з таким творчим запалом готовленої прем'єри, не день очікуваної слави, а день якоїсь жалоби, день неминучої, неуникнімої біди... Навіть упорядчики буфету поводилися тихо, поверталися мляво, насторожено, щоб не стукнути, не грюкнути, ніби робили приготування й самі не вірили, що все буде потрібне... З часом настрій ще погіршав. Хтось приніс чутку, вловлену в місті, не то на базарі, не то в якійсь установі, — шептану чутку про те, що «вищі кола партії й НКВД проти «Маруськи», та що «за кожним, хто підходитиме сьогодні до театру, будуть спеціально стежити невидимі агенти й кожного братимуть на спеціальну замітку»... Ткач коли почув що чутку (а хтось і йому він її в вуха), — торохнув люто кулаком по столі й зібрався бігти до парткому та до Сазонова; але — постояв, поторсав чуба, знизав плечима, а потім махнув рукою... Це все одно, що ганяється за якоюсь химерною тінню, чи тому Давидові за «п'ятим ко-

лесом»... Тільки смішити себе. Та й... здається десь на-снувалося стільки інтриг, що легко й шию собі зломити... А чутку приніс (чи може й розніс?), власне не «хтось», а Січкаренко, — десь він її ніби вловив, повзла... А відомо, що такі чутки хоч і повзуть, але такі вони моторні, моторніші за радіо й телефон, розходяться швидше за найголоснішу й найдарнішу, спеціяльну рекламу. Ну й хто ж це ширить таку чутку?! . В театрі ця принесена чутка моментально обповзла всіх і вплинула зовсім притічуюче. Було тепер ясно, чому біля каси так порожньо, чому не продано досі ні одного квитка. Щось десь твориться дуже неприємне, насуваються якісь хмарі. Хтось десь працює в якімось, спеціально кимось заданім, напрямку ...

Під вражінням останньої, такої фантастичної чутки, театр зсередини нагадував скоріше шпиталь, де загніздилася печаль, як зубний біль, і нашорошеність. Замість творчого патосу — стан демобілізації, бажання, щоб все завалилось ще до того, як відкриється завіса. Так буде краще. Замість готуватися, люди огиналися, тинялися, не знали, за що взятися. Режисер пробував проробити ще раз деякі, найслабші на його думку, мізансцени, деякі деталі, але справа йшла мляво, тупо, пиняво й він нарешті махнув рукою, — «а... до лиха!» Може б одмовитися? Може би викинути екстренне оголошення про перенесення прем'єри на інший день? Може би справді відклікати всю мороку, поки не пізно?.. Може б... Бо в такому стані нічого не можно зробити. Що можно зробити в такому стані? Але з другого боку, — хто ж візьме на себе сміливість зірвати самому виставу, коли вчора ухвалено виставі бути та й нароблено стільки шуму з рекламою вже давно?! І навіть, якщо виставу ухвалено спеціально для компромітації, плянуючи ту компромітацію, то тим більше — хто ж візьме на себе сміливість зірвати цю пляновану компромітацію?! Зірвати самому, це значить умножити біду... І так погано, і так ще гірше... Оптимістично настроєний був тільки Січкаренко, він собі ходив та посвистував, та посміхався байдоро, не хвилювався даремно. Ні, ще одна людина на цілий колектив нічим не переймалася і була байдужа до загального настрою й до чуток, либо ні і не чула їх, — це був Петро Сміян. Він у блаженно-незбаламученому спокої щось там докінчував у оформленні, доробляв, переробляв, допасовував. Мовчазний, відчуженний, замкнений, від усього абстрагований. Щось тлумачив скісими словами, а більше жестами, робітникам сцени, воячи їх по хаосу декоративних деталів, згромаджених у

ріжних прибудівках, та попідвішуваних на колосниках угорі; радився з механіком сцени, перевіряв систему освітлення, перевіряв з електриками-освітлювачами виносну апаратуру — прожектори на балконах, тощо. Все повільно. Серед загального панічного настрою він один був утіленням спокою, зрівноваженості, ідеального душевного миру. І ідеальної мовчазної ігнорації всього зовнішнього світу з його «чутками» й інтригами.

Побачивши Сміяна в такому настрої і при такій його діловій поведінці, Сластьон засоромився, зніяковів. Потім зіпсив зуби й звелів усім «готуватися»... Це не було зухвале рішення дати всім тим «темним силам», що десь там готують біду, великий геройчний бій, ні, це було просте почуття сорому перед Сміяном і бажання не видатися всім на цьому тлі панікером. Це всі розуміли й через те настрій від того ані трохи не покращав. І Сміянів приклад для багатьох не мав ніякого значіння. Сміян в очах тих багатьох був просто маньяком, істотою без здорового глузду, для якої зовнішній світ тому й не існує й ніякі, навіть великих трагедій його не заторкують, не хвилюють. Що з цього маньяка спитаєш?!

Готовалися. Отак собі. Без віри. Просто для проформи нацуплювали на себе раптом остохидлі й недоречні шаравари, плахти й дерги, лаштували ріжну екзотичну, тепер дурну бутафорію — стеклярусові прикраси, бляшане «срібло» й «золото» східної розкоші, іронічно ліпили собі турецькі та жидівські носи, нацуплювали запорозькі оселедці, ліпили вуса, малювали брови... І самі гірко іронізували з себе... Для чого це все?! І не тільки сьогодні, а взагалі для чого!? Ах, який був правий той Страменко!.. А деякі навіть і взагалі не готовалися, — раптом дістали сміливість зігнорувати розпорядження Сластьона. Таким був той же Січкаренко. Він ходив по сцені з лозовим прутиком замість хлистика й посвистував собі та похльоскував. А коли хтось нагадав про розпорядження Сластьона, гигикнув — «встигну з козами... Сьогодні встигну!» Він був явно певен, що сьогодні не буде потреби «чіпляти збрью кінську» й «мазатися», бо вистави не буде. Такий був і Костров, штатний декоратор, — цей прийшов на підпитку й, замість допомагати, «робив діловий шум», весело покрикував на сцені з явним глумом і викликом — «Давай шевелісь! Веселей!.. Делай двіженіе воздуха !!-Ха !..»

Ата й її подруги, Оксана Чоботар і Ольга Шведова, залишилися в куточок за високі й рясні (листаті) пальми в бічному порожньому фойе й там, на м'яких кріслах, під портретом Сталіна сиділи й плакали... Не тому, що насувалася їхня колективна явна катастрофа, а тому, що Ата розповіла подругам про свої сьогоднішні одвідини Кольки Трембача... про всю його біду... І про того хлопчика-вовчика, що дер зубами хлібину по пояс у холодній воді... Дівчата наплакалися волю. Так що й очі їм понабрякали. Ата вже шкодувала, що розповіла все подругам. Їй здавалося, що тепер дівчата вже й не перестануть ніколи плакати... Ось вони вже перейшли й до робочої своєї кімнати «готуватися», а Ольга й Оксана все не можуть дати з своїми сльозами ради. Збентежені товаришки, всі інші «дівчата нашої країни», допитуються, що та чого, але хто ж їм відповість отак правду — чого?.. Ольга, готуючись грati матір, накладала грим на лицез, створювала образ материнської печали й скорби, а тим часом так плакала, що для створення образу безмежної людської скорби їй зовсім не треба би сьогодні накладати гриму. І сліззи змивали їй грим, як зайвий. Те саме з Оксаною... Перед очима їхніми стояв зацькований хлопчик-вовчик, що дер зубами хлібину посеред річки... І в тій річці мабуть було менше води, ніж у цих дівочих душах сліз...

Біля сьомої години ситуація несподівано й круто змінилася. Барометр настрою почав показувати надзвичайний тиск. І той тиск зростав шаленим темпом... До тієї точки в центрі міста, деувесь день стояла гнітючатиша й була пустка, почали сходитись люди. Та як! Вони потяглися з усіх кінців, по всіх радіосах міста, по одинці й групами, й цілими лавами, побравшись за руки, — то йшла молодь з далеких околиць, з заводів і робітничих кварталів, з колгоспів і радгоспів, з цукрових плантацій і цукроварень... Вона не могла раніше, вона щойно обмила з себе заводську й колгоспну пилоку й піт, причепурилась як могла, натикала квіток в коси й на груди, побралась за руки та й пішла... Попливла плавом. Вона хоче бачити «Маруську»... Отут дивну й химерну «Маруську», що про неї ходили легенди по всіх усюдах, але ніхто ще її не бачив. А тепер от вони побачуть... На власні очі... З молоддю йшли й старші. Вони теж хочуть побачити «Маруську», тобто тую «Бо-

гуславку», бо занадто вже багато про неї говорилося ріжного...

О сьомій годині театр був буквально обложений народом, як якась фортеця незчисленним військом. Людей стояло ціле море. Те море місцями було мовчазне, місцями кипіло, клекотало, сміялось, порскало дзвінким реготом, гомоніло молодо, бадьоро і все тислося в однім напрямку — до каси. Щасливі, що вже дістали квитки, вилізши з несамовитої крутії, стояли oddalік гуртками й парами, чекали нетерплячи, коли вже будуть пускати... А море все прибувало, все повніло...

За сценою, де ще недавно панував дух катастрофи, раптом все стрепенулося. Ніби в людські душі хтось увімкнув могутній струм. Все забігало, запалахкотіло надзвичайним піднесенням, зарухалось, загукало в діловій гарячці. Загорілися вогні в усіх кутках. Загорілись серця. Закипіла робота... Пішло! Неначе крига рушила на річці, що прокинулася буйна й повна надзвичайної таємничої сили в своїх незбагнених глибинах... Щохвилини прибігали охочекомонні «зв'язкові» між сценою й касою та вулицею, доносили гаряче, схвильовано, тріумфально:

«Всі квитки розпродано!» «А люди йдуть і йдуть!»

«Біля каси скандал! — розпродано „броню”, бо „пани” не з'явилися своєчасно, а тепер іде війна!..»

«Директор упрів! Збився з ніг!.. Так йому й треба!» — веселий дружній сміх.

Місцева інтелігенція лишилася без квитків, бо отиналися, прогавили „броню”! І цим так і треба!»

«Дісталася квитки інтелігенція! Дісталася!.. Й розпродано додаткові „стоячі” місця та „приставні”! Хай стоять... От буде давка!»

«Такої сили народу ще не було!»

«Аншлаг!!.. Каса закрилася... Все розпродано! Але її штурмують!»

«Без квитків лишилося більше, аніж з квитками!»

«Йде продаж на завтрашній день!..»

«Ура, друзі! Ура!!..»

Все це діяло на змучених морально членів колективу з надзвичайною силою. Можна сказати, що ті, котрі вже були вмерли морально, раптом воскресли. Тепер вони можуть готоватися по справжньому! Навіть Січкаренка несподіваний поворот справи вибив з його скептичної колії: знизуючи досадно й здивовано плечима, він мусів приміряти бутафорного запорозького чуба...

Імпульсивний Сластьон, відчуваючи вплив гомону величезних людських юрбищ на собі як ніхто, уже загорівся, немов смолоскип... Він ішов до високої точки творчого піднесення. Одначе зрозумів, відчув, що пункт морального (психічного) управління всім, що діється, й усім, що буде діятись, і управління ним самим сьогодні уже не в ньому і не в цілому колективі, а де інде. Пункт морального (психічного) управління й фактор, що вирішуватиме сьогодні все, буде там, в тому могутньому людському морі, в його збірній душі й збірній волі. Він це відчув раптом з усією чіткістю й силою. Це ж уже заявило себе сьогодні з найбільшою яскравістю... I Сластьон хвилювався, як і кожен з його колег. Він розумів, що суд цього людського моря, — це буде справжній суд, а не той, що був учора... Що ж він скаже, цей суд?...

Людська стихія, що обложила театр, спершу складалася виключно з мешканців робітничих кварталів та напівсільських і сільських околиць. Це був народ, оті «трудящі», про яких любить говорити офіційна пропаганда, як про «господаря країни», тобто люди, які до театру дуже рідко ходять, бо не мають ані часу, ані грошей, але як вже й ідуть, то так, як до церкви на великдень, як нехитрі серцем і прості душою на надзвичайно урочисту відправу... Вони давно вже відкладали гроші на квиток, щоб піти на ту ю загадкову, давно оповиту ходячими легендами «Марусю Богуславку» «мальовану тим божевільним». Вони чекали дня цього, а в цей день вони чекали цього вечора, щоб прямо з праці, сяк-так причепурившись, податися по давно очікуване. I от вони прийшли, пробігши часом десять кілометрів пішечки. Вони мали обмаль часу й далеку дорогу, але не спізнилися, прийшли саме в час, от тільки що квитків не всім вистарчило... Мешканці ж центру тим часом зовсім пошилися в дурні. А особливо тая, вічно переляканя й вічно нашорошена інтелігенція. Зранку бо по місту циркулювали ріжні, а часом зовсім фантастичні, чутки. Спершу чутка про провал генеральної проби в присутності начальства, про його нездовolenня. Потім про можливу заборону вистави ще сьогодні... I нарешті відома вже, тихо але уперто нашпітувана чутка про те, що сьогоднішня прем'єра — це буде капкан, у який ловитимуть дурнів, нотуватимуть кожного, хто прийде по квитки, щоб потім потягти на цундру... To ж нічого

й дивного, що свободні, але вічно перелякані, громадяни центру цілий день боялися й підходити до театру. Ану ж!.. І були всі певні, що тая «Маруська» так і захиріє, піддана остракізмові. Та увечорі цих переляканіх свободних громадян нагло облетіла інша, громоподібна чутка — чутка про те, що театр обложили незчисленні маси народу! Незчисленні! І прем'ера буде. Тоді всі мешканці центру, оті всі «члени» ріжких «партійних, професійних і громадських організацій» кинулися стрімголов до театру... Тиск збільшився. Навколо каси відбувалися цілі баталії з-за квитків. А директора мало не розтерzano за ту «броню». «Броню» вже розпродано, а тут раптом з'явилися претенденти! Треба було комбінувати. Найгірше вийшло з начальством, з тими «стовпами міста», — начальство теж пошилося в дурні. Воно було певне, що з усього вийде пшик і тому маєнуло рукою на ту «Маруську», мовляв Сазонов; але увечорі було здивоване, вінавши про облогу театру глядачами. Воно ніколи такого напливу маси народу не сподівалося, — народ штурмує театр. А **народ** все таки єсть **народ**, та ще й «пролетарський народ!» і з ним треба рахуватися. Задзвонили телефони з усіх усюд до директора, вимагаючи (категорично вимагаючи!) забезпечення законних місць для стовпів суспільства, ще й для їхніх близжніх і знайомих, бо воно (начальство) вже ось одягається й ось зараз прийде з своїми жінками й чадами та тими близжніми... Це, звичайно, найперші й найкращі місця в партері. А тії місця — вже розпродані! Вони розпродані «ударникам» і «стаханівцям» «індустрії соціалістичних ланів» — ріжним трудягам, орденоносним молотобойцям, слюсарям, токарям, трактористам і комбайнерам та комбайнеркам... Бідний директор! Він потрапив між молотом і ковадлом, — між тими орденоносними молотобойцями з одного боку й орденовидавальним начальством з другого. За короткий (рекордно короткий, стаханівсько короткий) час він обернувся в третячий кім'ях нервів, засмиканий, затурканий, загуканий телефонами й так без телефонів. Він мусів тепер проектувати (і перевести!) переселення «ударників» і «стаханівців» десь на гальорку! Або на приставні місця десь в кутках партеру!.. Для цього змобілізовувалися й зносилися додаткові стільці з усіх кімнат, фойє й кабінетів цілого будинку. А це ж ще не все, це ще тільки стільці позносити, а от — коли бухне тес людське море всередину — треба буде перевести ще саму операцію переселення тих «ударників» і «стаханівців», тих слюсарів і трактористів та комбайнерок! Треба буде директорові їх

умовляти, у сірка очей позичати, щоб здали свої позиції й пересіли з найкращих місць (які їм, власне, й належаться в теорії!) на найгірші в практиці, звільнивши ті місця для людей ще **найкращих**, для начальства, для «уряду й партії», бо вони — ті найкращі місця — законно належать тому начальству давно, завжди і повсякчас, і сьогодні були розпродані слюсарям і трактористам помилково. **Жах!** ..

Перед восьмою почали впускати в фойє з вулиці. Публіка, тиснувшись, обриваючи на собі гудзики, вливалася в головні двері, виповнюючи всі фойє — долішні й горішні, праві й ліві. За тутешніми звичаями вхід до актової залі театру відбувається в дві тури — спершу з вулиці до просторих фойє при строгій контролі квитків, а потім вже, перед самим початком вистави, впускалося до залі. Особливо при такому товпиці народу ця подвійна процедура обов'язкова.

Всі, хто мав квитки, втиснулися до театру, але на вулиці людей ніби зовсім і не поменшало. Ті, що лишилися, наказували тим, що мали щастя йти до середини: — «ну, дивіться та й нам скажете!» — і збиралися тримати облогу цієї фортеці культури до самого кінця. Навколо театру утворився ярмарок — понайздили (державні, звичайно) продавці цигарок, морозива, зельтерської, квасу й пива, з віzkами марки «РОБКООП» і «НАРХАРЧПРОМ» і закипіла торгівля. Люди, хто мав гроші, їли морозиво, пили пиво та зельтерську й стовбичили юрбами, розташувалися в скверику й садочку на лавках і так на траві в ровах, а молодь, побравшись за руки, ходила по бульвару конвайером, утворивши безперервний потік, що рухався в обидва боки безупинно — пари й четвірки діходили до мосту через річку Чорну, вкінці площині, й поверталися, йшли назад аж до собору, й знову поверталися... I запитували — «Чи вже там почалося?» «Як там?»

«Ні, ще не почалося!»

Такий самий, як і на вулиці, тільки ще густіший мурашник був у всіх фойє. Розкішно обставлені квітами, величими люстрями, обчіпляні портретами вождів, обставлені скульптурними фігурами, ті фойє були заповнені публікою по самі вінця. Тут було представлено все суспільство міста

Нашого, у всіх його зразках, у всіх його прошарках і категоріях і у всій його неспрепарованій прозаїчній реальності. Колгоспники й учителі, робітники й службовці, чорнороби й інженери, військові й цивільні... Вся республіка в мініатюрі. Все те вдягнене в найкраще, що воно мало, але — гай, гай... Люди позирали одне на одного, позирали в люстра й ніяковіли під сліпуче-яскравим світлом електричних ламп, помножених люстрами, — всі вони (за вийнятком військових старшин) були такими буденними, вбогими!.. Хочби вже швидше починалося, хочби вже швидше гасло світло, щоб не було видно їхньої біди, латаних ліктів, пом'ятах залязених штанів, нечищених, та ще й часом дірявих, черевиків і чобіт... Та біда кричала криком на тлі все таки пишних оздоб цього «храму культури», пишних гардин і портьєр, пальм і платанів, на близкучім, фігурнім паркеті, — під поглядами великанських портретів Сталіна, Леніна, Маркса, Енгельса, Берії, на тлі розкішних гіпсовых скульптур, що сніжно-блі вистояли то там, то там, пишаючись своєю красою — фізкультурники й фізкультурниці, піонери з сурмами, дівчата з снопами, червоноарміець з рушницею, дискобол... Це все так контрастувало до вбогих сорочок реального, до засмальцюваних костюмчиків з надутими холощами штанів «навипуск» (поверх чобіт), до розхристаних грудей і закасаних ліктів, до вбогої й потріпаної одежі живої дійсності... Але ще поки не з'явилися ті дачники, то цей контраст між дійсністю і мистецтвом ще можна було й терпіти, бо то все таки контраст між мистецтвом і життям. Та от прийшли дачники, — теж життя! — курортники з місцевих курортів і будинків відпочинку — гості здалекої Москви, Ленінграду, що відпочивають тут щоліта, інші на курортах державних, а інші приватно, за власні кошти наїзжаючи сюди, на цей сонячний, прекрасний «Юг». Вони внесли приклад, як мусить одягатися людина, йдучи до театру. Це вже не вигадки скульпторів і малярів, а це дійсність! Це не були ані робітники, ані селяни, це були столичні мешканці, головне московські міщухи, з соціальної групи т. зв. «ответріботників», їхні родини... Це були «найпередовіші з передових». Модні суконьки, вищукані капелюшки, претенсійні вуальки, парасольки в руках, білі рукавички у дачниць, як у колишніх давніх «баринь» і «барішень»; риглячі гостроносі близкучі черевики, «модні» панчошки, прасовані штани й крохмалені сорочки та вимощені «могутні» плечі піджаків у мужчин-дачників... Все це було тим кричущим контрастом, що змушував сільських, та й

міських, хлопців і дівчат, що прийшли з далеких робітничих кварталів і передмість, губитися, нишкнути, озиратися на себе та й засоромлюватися. А особливо змушувало засоромлюватися дівчат. А засоромившись, пломеніти до сліз за своє убозство, за репані спрацьовані руки й такі ж спрацьовані, репані ноги, взуті набосоніж в зовсім немодні черевики, а іноді й в чоботи, вишкрябані й покривлені, за свої недоречно тепер довгі й прості коси, оздоблені звичайними стрічками, — спломеніти та й сховатися за хlop'ячі спини й смикати тихенько хлопця за руку — «Ходім!», не здаючи собі справи, куди «ходім», але «ходім!» та й годі. Геть звідси! Такий підвідомий відрух ревнощів чи досади. Хоч вони, ці дівчата, й гарні, хоч вони й краці за всі скульптури світу, але куди ж ім з їхніми примітивними та ще й латаними лахами, вся ганебність яких щойно тепер стала очевидна!..

А дачники никали по фойе й «наводили паніку» на місцеву публіку, що поштиво розступалася перед ними; розглядали портрети вождів, скульптури, макети оформлення всіх попередніх вистав, на спеціальних підставках розставлені попід стінами, стенди фотосвітлин з найкращих сцен ріжніх п'ес, а особливо макети й світлини цієї останньої вистави, цієї прем'єри, — й кривилися знуджено, скептично, з виглядом людей, що бачили в «столиці всіх столиць» справжнє мистецтво, а це — «ах, ах, провінція!» Але з ще більшим почуттям власної вищоти дорогі гості розглядали публіку, вони навіть не ховали того почуття власної вищоти й гідності, відбитого в кривих посмішках, — оглядали цих «пейзанів» і «пейзанок» так, як напевно англійські та взагалі європейські колоніатори не розглядали колись гентютів чи бушменів «відкритої» ними Африки, чи екзотичних дикунів Маляї. І це таки були «екзотичні» тубільці, як на рафінованого аборигена Москви. Ну, от така, скажем, дівчина, що засоромлено ховається за спину хлопця! — сорочка на ній вишита пишними квітами, така, знаєте, «малоросійська», доistorична пейзанська сорочка, ще як у Гоголя в «Сорочинському ярмарку», а спідничка коротенька, з претенсією на сучасну моду, щільно обтягає стегна, а ноги — голі, взуті в якесь розчавлене копито, а не в елегантну туфельку. Ну, що це?! А коса в півпуда вагою, аж згинає дівочу шию, відтягаючи голову назад! — Ну хіба може бути щось смішнішого?!?. І обличчя дачниць і дачників розтягаються в делікатно-іронічну, «братьню» посмішку. Такий несмак! Боже, який несмак! А хлопці ще смішніші, — штані

дудкою, або гармошкою, краваток і натяку немає, черевики часом не в жарт просять кащі, нафта й мазута замість парфум, а особливо фасонно виглядають оті штани випущені на чоботи — зворушлива, допотопна мода «на випуск». І це називається сучасна передова молодь!.. Ну, старші, як старші, що з них спитаеш. «Ах, ах, провінція!»

Молодь сама відчуває свою біду. Але... замішання скоро минає. Його заступила зумисна бравада. Зумисна. З духу протесту. Брак краваток і накрохмалених ковнірців та манжетів, брак вуальок, та рукавичок молодь надолужувала задньористим юнацьким сміхом, випинанням розхристаних «стаханівських» грудей і біщепсів, зневажливими поглядами в бік тих модних «піжонів» та намазаних стрижених «красунь»; зумисним залицянням найвідважніших хлопців-джигунів до тих «панянок», безбожно ломаючи їй коверкаючи їхню (і без того кепсько засвоєну цими «пейзанами») мову... Це ж вічна пісня тут — неув'язка поміж лексикою й фонетикою «панів» і «рабів», що так часто зшаржовано в ріжних приповідках і анекдотах... «Не хатіцца ль вам прайтіцца, там где мельниця вертітесь?..» А раніше ще додавався й глум з панської французянини: ... «Сам пан теля пасе!!..» «Жре пан ріпу, кінь траву єсть...»

Скоро молодь вже не розступалася перед тими пиховитими дачниками, а йшла на них муром, затискаючи у всі кутки. Старші люди, сивоусі ветерани цього міста, досвідчені герої безпросвітньої праці, сиділи попід стінами, спостерігали те все й втомлено посміхалися. Слюсарі, токарі, мулярі, шевці, лимарі, ливарі — всі, можна сказати, «сучасні дворянє», «від станка» й «з-під станка».

Лише старий Чубенко крутився поміж молодими. Він сам відмолодів у такім крутіжі кипучої молодості. Усміхнений по самі вуха блаженно й безпредметно, він крутився немов тріска серед виру, ходив до буфету, випивав шклянку холодного пива (від горілки обачливо й стоїчно утримувався), повертається назад і никав по всіх фойє. Саме ходіння це робило йому колосальну втіху. Стільки молоді! Стільки прекрасної молоді! Правда, обідраної, правда, часом замурзаної, правда, іноді напів-босої, але якої ж прекрасної! Хлопці — як дуби! Дівчата — красуні писані, стрункі, чорнобриві... А скільки тих студентів і студенток!.. Старому так і кортіло від надміру доброго гумору підморгнути котрійсь отакій бистроокій і смішливій, або закохано замріяний. Але замість того Чубенко зупиняється перед портретом Сталіна, підморгує йому, мовляв, «от, бачиш!?» і йде собі

далі, штовхається об юнацькі плечі й груди в водокрутні. З найвищого начальства він був покищо тільки сам один, решта прийде пізніше... якщо прийде.

Та молодь, що її колись запрошуvalа Ата на прем'єру, молодь з далекого колгоспу «Соціалістична перебудова», теж прийшла! Ата була мило здивована й зворушеня, коли її викликав «сердитий», як завжди, Харитон: «Йдіть, там уже парубки до Вас аж з край світу...» — й коли вона вийшла в театральний скверик та й побачила знайомого хлопця й дівчину, — то був Микола й його подруга з числа тих, що колись проваджали культбригаду. Гарний, чисто виголений і охайній Микола, ніяковіючи, доложив, що вони тільки делегація, а що їх прийшло аж дванадцять, «аж дванадцять косарів!», але для всіх не вистарчило квитків у касі та... по правді, не вистарчило й грошей, — і от вони згадали її запрошення колишнє та й б'ють оце чолом: п'ятьом не вистарчило квитків...

Ата дісталася їм контрамарки й сама тішилась, що дісталася, бо сьогодні це проблема навіть для неї; просила не гніватися, що їм доведеться сидіти десь «на курнику». На це дістала подяку й веселу, тільки трохи приперчену, Миколину відповідь:

— Нічого... ми привишні... до курника...

Так що й вони прийшли, ті Атіні поклонники з далекого колгоспу, з тієї «Соціалістичної Перебудови», такої вбогої й облупленої, що від самої згадки про неї світ у очах темніє...

Перед самим впуском до залі було виголошено через мегафони в усіх фойє, що всі ті, хто купив квитки на перший і другий, і третій ряд партеру, мусять зректися своїх місць, як помилково їм проданих, і зайняти або приставні місця в партері, або приставні місця на бальконах... Це стосувалося тих «стахановців» і «ударників соціалістичної індустрії» й «соціалістичних ланів», що мали щастя купити «бронь» найвищого начальства. Зчинився рейвах. Бідолашний директор утік. Його заступив представник куль-пропу товарищ Лівшиць і, приймаючи покривджених у кабінеті директора, тихо але строго роз'ясняв їм, у чому справа. Маестатичний, як втілення власті, як власті сама. Від того його тихого спокійного голосу, що особливо натискав у своїх аргументах на авторитет облвідділу НКВД, який теж має зарезервовані «законні місця» спереду, буря моментально уляглася. Так ніби нічого й не було. Навіть найво-

рохобніші зразу поприкусювали язики й понуро поспускали голови, — і ні-чи-чирк... Інцидент вичерпано...

Найвище начальство прийшло вже аж тоді, коли публіка заповнила всі місця зали — виповнила вщерть партер і балькони, й проходи, й вже хвилин з десять тупотіла, вимагаючи початку, а чи то вимагаючи, щоб хтось нарешті заповнив ті три ряди порожніх стільців спереду, бо то через них не може ніяк піднятися завіса. Всі дивилися на ті порожні місця й тупотіли. Особливо гриміли балькони, бо звідти та щербина в партері була найвидніша і досада там була найпекучіша. Вони гримотіли, ніби викликали найголовніших персонажів сьогоднішньої вистави, що мають прийти й оті всі місця зайняти. Під грім тієї тупотняви й викличних аплодисментів і зайшло нарешті начальство кількома групами, й зайняло всі ті порожні місця. Тупотнява й аплодисменти гримнули голосніш, а тоді одразу й вщухли.

Ось так нарешті всілися всі, вгорі й унизу. Театр перевинений. Ніхто не пам'ятає, щоб ще колись тут було стільки людей... Директор викликав посильену команду пожежної охорони та наряд міліції для охорони порядку.

В дірочку, проколупану в театральній завісі пальчиками й пальцями, зі сцени видно море людських облич, що заповнили увесь простір від підлоги й до стелі, від землі до неба, — море пломеніючих очей... Не заля, а щось таке безмежне, як зоряне небо!... І це зоряне небо десь продовжене там за стінами, там де інші чекають і не розходяться, щоб хоч почути від інших, як там воно...

У передніх рядах сидять всі велиki «риби» з своїми жонами... Ось Сазонов з Зайдешнером праворуч і жінкою ліворуч... Калашніков... Каган... Равіч, Страменко, Рогач, Добриня-Романов, Говоров... І комісар Шубін... І багато інших «риб»... І тов. Маслов тут теж... І Людмила Богомазова біля нього... І Павло Гук тут... І Чубенко теж тут... Всі тут. Власне, там. По той бік. Там увесь реальний світ. І він увесь наче дивиться в цю дірочку сюди. Жде... А тут, по цей бік, — юрба інших людей, якихось химерних, нереальних, розмальованих і розписаних, що збираються «блазнювати» перед першими й потішати їх, і для того не пошкодували ані фарб, ані ганчір'я, ані всіляких брязкалець. Вони дивляться назустріч тій безлічі очей крізь дірочку, самі невидимі, дивляться по черзі... Й одходять,

безмежно схвильовані. Подивився й Сластьон. Подивилась і Ата. Подивилася і Ольга своїми ще заплаканими очима... І не одного з колег поведінка Ольги дуже здивувала, — тоді як у всіх цих химерно розмальованих персонажів погляд у дірочку викликає радісне, піднесене хвилювання, у Ольги він викликає знову буйні слізози, що так нагло порснули з очей... Правда, їй за ролею належиться сьогодні багато плакати, але навіщо так зарані й навіщо так широ!?. А Ольга в ту дірочку напевно нічого не побачила, лише побачила маленького здичавілого хлопчика по пояс у сліпучій і холодній воді, що дер хижо зубами хлібину й глитав її... глитав...

Сластьон витер хустинкою спітнілі долоні й прорік уро-часто, кивнувши туди, за завісу, на тих, що сидять там, по той бік:

— Ну, братця!.. Ушкваримо ж їм «Марусю Богуслав-ку!.. Ушквармо ж їм «Маруську!..

— По місцях!

Ударив утрете гонг. Померкло поволі й погасло світло.

Попливла в обидва боки й щезла завіса, що розділяла той світ, реальний, сучасний і цей світ — древній, нереальний... але теж сучасний, лише загримований... щоб «дурні клеїти».

XXXII

... містерія

Це не була звичайна вистава, це вийшла якась особлива містерія, де діяли всі — і ті, що на сцені, одягнені в химерні, нереальні шати, з поналіплюваними вусами, бровами й чубами, і ті, що сиділи насупроти них в темряві, виповнивши увесь світ, геть всі обрії мерехкотнявою очей. Від самого початку перебіг якийсь такий струм, такий повів душевний, що зімінув тих і тих, залю й сцену, тих, що дивилися й тих, що зібралися їх потішати, «блазнювати» перед ними... Така іскра пройшла й установила контакт між більшістю людських сердець, що в своїх глибинах таять багато несказаного, але справжнього, усім спільнного, надаючи всьому окремого, бажаного ім змислу... Як сказав потім горбань Данко Шигимага, — справжнє, велике мистецтво — це сума психічної взаємодії, взаємопливу, мистця й оточення, творця й споживача, — мистецький твір, вийшовши з лябораторії мистця, перестає бути його власністю, навіть в своїй дії перестає бути тим, на що його мистець прирік, а стає власністю мас: вони його наповнюють своїм змістом. Вийшовши в люди, мистецький твір набірає часом зовсім не тієї функції, що її призначив автор, а вже в кожному разі ефект сприймання залежить насамперед від тих, хто сприймає, і це спричинює часто зовсім непередбачені наслідки. На той чи той ефект складається багато, багато причин... Ось так сказав горбань Данко Шигимага, мистець і «теоретик мистецтва», коли взявся розібратися у всьому, що сталося цього вечора, коли взявся проаналізувати й установити якусь закономірність того непередбаченого ефекту, який прийшов. Але це він зробив згодом. Цього ж вечора він сидів на гальюнці й затаївши подих, разом з усіма чекав якогось чуда від тієї «Маруськи», власне — хотів того чуда.

Сам сюжет вистави дуже простенький і нічого особливого собою не обіцяв і не являв і сам театральний колектив не зміг би з того сюжету видобути жадного чуда. Зрештою

це було стверджено на генеральній пробі напередодні, після якої Страменко охарактеризував цю п'есу «антимистецькою», всіх її турків і яничарів «придуркуватими», а запорожців «матнистою романтикою» (це теж вже стало ходячим по місту, таке Страменкове визначення).

Але глядачі прийшли до цієї «Маруськи» зі своєю гадкою, зі своїми серцями й думами, зі своїми інтимними мріями й недомовками, і принесли з собою ту іскру, яка давно зродилася в людських душах під впливом легенд, що кружляли навколо цієї «Маруськи», і взагалі під впливом інших, ріжних «легенд», до цієї «Маруськи» зовсім і не причетних, — іскру чекання чогось особливого, бажання того особливого... I от вона, ця іскра, увімкнута й на той бік, почала розгорятися... Хоча...

Хоча ніби, яка ж пожежа могла розгорітися з такого малогорючого матеріалу, а може й взагалі не горючого...

Попливла в обидва боки завіса, що розділяла світ реальний і світ нереальний, і виявилося, що по той бік теж темрява. Суцільна темрява. А потім з тієї темряви почали помалу виступати, як з небуття, риси й кольорові плями, й вогники люльок, і блискітки убрань, носи... очі... вуса... обличчя... руки, келихи, дукати, шаблюки, шаравари, «оселедці», жупаній... більше, більше... I от нарешті виступила вся, ціла, рельєфна, статично-величава й химерна картина сивої давнини. Власне, це мала би бути картина сивої давнини, бо ніхто тієї давнини не бачив на власні очі ніколи, і лишалося кожному на вибір — вірити або не вірити.

Але в те треба вірити. Коли химерна картина зринула з темряви остаточно, під впливом виносних кольорових прожекторів, чітка й мерехтливо епічна, по залі прошелестіло немов зідхання, — так всі були вражені красою й величавістю баченого (красою зовнішнього оформлення). Якщо колись була у цих Кривоносів і Перебийносів сива давнина, то вона була іменно такою! I тільки такою!... Настільки привабливим і переконливим (своєю привабливістю) було все те, що на сцені... Могутні козаки запорожці (зебто їхні предки!) в червоних і синіх шараварах, широких «як море», з довгими оселедцями, з кривими шаблюками турецькими, з пістолями, сидять задумано над келихами, біля столів, на старовинних лавах... Насупроти них польські шляхтичі в пишних жупанах з кунтушами... Зальотні панянки... Жид в камізельці, з білою бородою й пейсами... Турецький мурза острорнь, пишний і величавий, втілення має-

стату цілої османської імперії... Шаланди з свічами на столях, каганець біля шинквасу... В глибині велики-велики (з яких мають пити велетні оці вусаті) діжки з пивом і мèдом, барила з горілкою й винами... Козак Мамай на стіні під дубочком з бандурою й довжелезним «оселедцем», намотаним навколо вуха... Другий козак на стіні (мальований) верхи на діжці... Ця епічна велич — це льох гуляк сивої давнини; льох великої древньої корчми на якійсь невідомій точці древньої України... Все так оформлено стильно, так величаво й так переконливо, що саме споглядання вабить глядачів красою й спокоєм, переносить їх в чарівну казку — казку минулого, в світ стародавнього козацького епосу, як старовинна дума... От дума про того козака Мамая!.. Вабить і заспокоює, заколисує... Гарно! І це почуття тієї епічної гарноти викликало вітерець зідхання.

Величава сцена. Але ось німа пантоміма заворушилась, люди на ній — козаки, шляхтичі, жид, мурза, панянки, дівчата — загомоніли, почали рухатися, кожен згідно призначеної йому ролі, й перше, що вони гуртом зробили — це зруйнували почуття величного й гарного. Сцена ще величава, але суть її вже зовсім не величава... Шляхтичі грали в кості на гроші. Козаки теж грали в кості з шляхтичами на гроші. Жид шинкар розсипався перед усіма дрібним маком з тієї самої причини. Мурза маєстатично сидів потурецьки й мовчав таємничо, — єдина істота, що зберігала велич. Панянки залищалися до всіх «гостей», звабно пишалися красою, теж за гроші... Кінчилося тим, що козак Степан програвся і, не маючи чим заплатити шляхтичам програш, продав свою сестру рідну, Марусю з Богуслава... Продав сестру турецькому мурзі, отому маєстатично спокійному речникові османської могутньої імперії. Продав брат сестру, отої гультяй і неробі в широких матнистих шараварах, туркові, теж неробі в таких самих матнистих шараварах... Гм... Оце початок.

Кінчилася ця перша картина театральним, і тому особливо досадним, вигуком мурзи:

— «О, раю мій! Ля-ілляга Алейкум!»

Коли закрилася завіса і в залі засяяло світло, в передніх рядах мружилося начальство і посміхалося вибачливо-іронічно. Мовляв, от маєте, як починається ця «дрібнобуржуазна» малоросійська «Маруська»! Яка ерунда. А ви думали, що то що?!

Всі інші теж мружилися від світла, але не посміхалися, а якщо хто посміхався, то розгублено. Гм... Зовсім нічого

особливого. Серед публіки легеньке розчарування. Якщо так, то чи варто було так чекати й так бігти! Але оскільки це ще тільки перша дія, власне, пролог, то на всіх обличчях написане чекання, уперта надія, що далі щось таки буде.

Почалося погано. Препогано. Але все це могло бути. Авже ж могло бути. І навіть такий мурза міг бути з його «О, раю мій! Ля-ілляга Алейкум!». Зовсім кепсько, пре-кепсько те, що при такій непохвальній справі, як продажа сестри, всі — і той Степан, і його побратим Софон, і всі шляхтичі, й повії, й жид, і мурза турецький — говорили віршами. І ті вірші такі ж уже тяжкі, такі кострубаті, ходульні! Зовсім тяжкі для вуха.

Огірчений Чубенко, торсаючи сердито свої вуса (не згірші як у тих козарлюг запорозьких у корчмі), сердитий на того вусатого дурного Степана, що продав рідну сестру, й на ті вірші, що так тяжко лізуть у голову, пішов під час антракту до буфету й випив келих пива, чорного, «мюнхенського».

А випивши, обтер вуса й зідхнув:

— О-о... Ля-ілляга Алейкум!.. — і пояснив буфетниці. — Цікаво, яка вона та Маруся з себе? Може й не жалько. Той барбос, бач, продав, а ніхто її ще й не бачив, сам мурза, ніби, бачив колись і то тільки раз і то здалеку. Тепер все залежатиме від того, яка вона...

— Що «все»? — переппитала, кокетуючи, насмішкувата зальотна буфетница.

Чубенко помовчав. А тоді буркнув сердито:

— Це значить, чи питиме в тебе Чубенко пиво далі, чи ні... — і пішов до залі, бо вже був третій ґонг. Буфетница теж кинулася до залі, щоб, приліпивши біля дверей за портьєрою, побачити теж, яка ж та Маруся, продана туркові, — може й не жаль. Зрештою, те все «назнарошне», так, «театр»...

Всім було Марусю жаль.

Коли відкрилася завіса й коли дивна Маруся з того нереального, розігруваного на дерев'яному помості, світу предстала перед морем мерехтливих очей світу реального, — всім її стало дуже жаль. Яка ж вона гарна! Вона була така гарна, така ніжна, як лілея, така чарівна своєю молодістю, така реальна, сповнена віри в прекрасний світ і любові до свого нареченого, вона була таким реальним втіленням дівочої краси й незайманости, що всім її стало безмежно жаль. І це ж жадна вигадка! Це ж справжня дівчина, це

Ата!.. Всі знали, що її продав брат чужинцеві й поганцеві, турецькому мурзі, продав за дукати, як худобину, а вона про те не знала й може ніколи й не взнає, хто та як її продав. Над нею, над її красою, її коханням, її щастям, над її тихим світом навис страшний меч, який ось-ось упаде, а вона не знає...

Батьківський дім в Богуславі. Тихий світ. Малесенький рай. Батька немає, але є в неї Мати, є в неї вірна подруга Леся, і є в неї коханий — лицар Софон — друг її брата. Вони з коханим мріють про щастя, про вірність, про дружбу й любов вічну... Це те вічне в людях, що завжди, в усіх часах і у всіх серцях зроджується знову й знову, як фенікс, нове і неудаване, живуче й животворяще, і зворушливе... А за ними — осяянний сонцем рідний Богуслав. А над ними тяжкий вирок злого долі... І ціле гроно легенд з міста Нашого...

Всім було Марусю шкода і звідси, власне, починається наростання справжньої дії, — справжньої дії, цебто того, чого не поясниши словами, — співдії отого світу, що на сцені, й того великого, що насупроти...

Роля легендарної Марусі була так виконувана живою й теж прекрасною дівчиною, що вже й бутафорія, блискітлива й фантастична, і бутафорний «оселедець» на її коханому, його бутафорні шаравари — перестали бути бутафорією. А вірші вже не були мертвими, ходульними, ні, вони були живими й прекрасними, западали в саму душу. А найглибіше западав у душу той дівочий голос, чистий і ніжний, вимовляючи ті слова віршовані, наповнюючи їх життям і серцем:

... Росла я тут у скритій гущині,
Під ласкавим дозором батька й неньки,
В захованім кубельці й розцвіла,
Не знаючи ні чарівних розкошів,
Ні бенькетів, ні ласощів чадних,
Ні жадної сп'янілої принади.
Про чудеса на світі чула я
Хіба в казках...

І вірить у те глядач. І хвилюється, бо це віддавалося в самісінькій глибині його серця, як і його власна невисловлена мрія. І тремтить, бо знає, яка ж і біда була та й знов чигає на цю просту й таку гарну дівчину. Тепер продану чужинцеві...

Почуття нереальности й древности неухильно й радикально руйнувалося, бо серця в залі билися тепер, а не колись.

За кожним словом напруження й хвилювання в залі нарощає. Це відчували всі на сцені й теж все дужче хвилювалися тим творчим хвилюванням, що рухає людину до вершин творчого патосу, розкриває глибини людського серця й утілює їх у руховій слові, передає це іншим і змушує безліч сердець битися в одно. Кудись, до чогось же це все йде, за якоюсь химерною, сильнішою за їх усіх логікою...

Заручені закохані милувалися й мріяли про щастя, а вірна подруга дівчини з матусею готовали придане, готовували весільні окраси, низали намисто з перлів і коралів, добирали дукачі... Готовали все до шлюбу...

Але не дукачами було переповнене Марусине серце вщерть. Воно було сповнене коханням і вірою в свого обранця, і любов'ю до своєї Батьківщини, вірним сином якої був її коханий. Воно було сповнене радісним звучанням від слів вогнених її милого:

...«Край ніг твоїх кістками ляжу я,
І навіть їх не переступить ворог!»

Це було так гарно... І горда та ніжна дівчина слухала цю сповідь і обітниці милого, такого мужнього й теж гордого, й вся пломеніла від щастя, від того голосу щирого і від хвилювання в нім глибокого, її серце вторило йому з самісінських глибин:

...«Ти лицарем, орлом
Мені запав найперше в серце. Дужих
Побідників, звитяжців запальних
Воно любить, кохати тільки й може...
І мариться, що по Вкраїні ти
Скрізь досягнеш і слави і почуття,
І схилиться до ніг твоїх чолом
Уся пиха мізерією вкрита...»

І сяяло її лице, як сяяли ген золоті бані замріяного, залитого сонцем Богуслава.

Тихий рай. Нескаlamучене море людського щастя. Мерехтіння людської радости, що розпросторюється навколо, розходиться, як луни від великоліального дзвону, й наповнює серця всіх... Заля нишкне заворожена, зворушена. Нехитрі люди, що більшість з них може вперше прийшли още до театру, сприймали все відкритою душою й безпосередньо, не втасманичи в «проблеми» й «механіку» мистецтва лицедійства, не розкладені пересиченістю дешевого всезнайства. Але й ті навіть, що були театраломанами й багато чого вже бачили на сценах багатьох театрів, були теж заворожені й безмежно зворушенні, така гарна, така чарівна була Маруся

з Богуслава. Мерехтіння її душевних відрухів приворожувало. Яка вона неповторно мила! І яка вона нещасна та Маrusя з Богуслава!.. На гальзорці не одна з жінок і не одна з молодюсіньких, працею замучених, дівчат вже тихесенько сплакували, може від власних нездійснених мрій, а може знаючи, яку ж і біду приготовила доля, що ось-ось має грізнути над головою тієї дівчини...

І лихо впало.

Саме тоді, коли люди в тому раю тихому були, здавалось, на вершині щастя й ніщо того щастя у них не могло б відібрати й затъмарити, саме тоді, коли з'явилися подруги-дівчата, заквітчані, закосичені, й разом з нареченого, побравшись з нею за руки, почали співати веснянки:

«А вже весна, а вже красна,

Із стріх вода капле...» —

десь уявся брат-Юда, терзаний душевними муками зрадника. Він хотів би повороту, але вже повороту нема. Започатковане ним лихо тепер котилося само й не можна було його зупинити, не можна відвернути... Приведені Юдою татари, раптом увірвалися на чолі з своїм мурзою, вони схопили нарчену й ще декого з дівчат... Все геть сплюндрували... І щезли.

Продана сестра дісталася її «господареві», що прокричав тріумфально:

— Аллах керім! Моя! Моя!..

— Моя ханум!

Якась велика, ще до кінця не схоплена, правда видерлася крізь мішуру, переступила через умовності театральної бутафорії, через всі близкіткі дешеві, й примусила душі всіх стрепенутися... Навіть в перших рядах, де недавно панував неподільно скепсис, коли загорілися лампки в залі під час павзи, ніхто іронічно не посміхався. Упереджене начальство стримувалось. Якщо не від зворушення стримувалось, то принаймні тому, що кожен відчував, як вся маса людей — простих і нехитрих, щиріх серцем, схвильована до найглибших глибин душевних, а при такому явищі як ти будеш посміхатися! Навіть Страменко опустив носа, бо його теорія про «трудящих» терпіла поразку, — він опустив носа й, думаючи, що всі на нього конче дивляться, на теоретика «нового соціалістичного суспільства», щось говорив до «генеральної лінії» — Людочки Богомазової з перебільшеною серйозністю й заклопотаністю, навіть не помічаючи, що об'єкт його раптової уваги зовсім не підходящий ані до часу,

ані до місця, — він «обмірковував, мовляв, якусь дуже важливу, сторонню справу». Добриня-Романов обернувся до зали й водив шкельцями окулярів по бальконах зосереджено й дуже пильно, ніби когось шукав, або рахував там своїх студентів. Павло Гук сидів у першім ряду, простягнувши наперед ноги й зосереджено дивився на носки черевиків, хмурився, зрідка зкоса позирав на Сазонова... Решта начальства теж позирала на Сазонова, тримаючи «ніс за вітром». А Сазонов був ніби запечалений чи чимсь огірчений. Може справді огірчений долею тієї «Маруськи». А чи за клопотаний чимсь. Сидів нахмурений, червоний. Так ніби його спіткало якесь жорстоке, неперебачене розчарування... А тоді підняв брови й потис плечима сам до себе... І звівся.

Він навіть не знов, що вся публіка з бальконів і з задніх рядів партеру дивилася на нього. Хто прямо, а хто крадькома. Позирали з якоюсь безвідчітною цікавістю відтоді, як закрилася завіса й всі сиділи якусь мить нерухомо під вражінням баченого, а більше дивитися ні на що. І вони дивилися на передній ряд... І те сказати — сам начальник НКВД! З своїм Зайдешнером!... Як тут не дивитися. Там козаки з нареченим-Софроном і з розкайним Юдою-Степаном кинулися навзdogін за татарами, за злодіями й душогубами та грабіжниками, а тут ось сам начальник НКВД... Доженуть чи не доженуть?..

Коли Сазонов звівся, публіка теж звелася вся шумно й повалила до фойе, до буфетів і пальм, наповнюючи все грохотом ніг і гомоном... Все йде знаменито! Всім «Маруся» заторкнула серця. Події там за сценою десь розгортаються, десь ті розбишки подалися, а за ними... а за ними... Цікаво, що буде далі. Доженуть вони чи не доженуть того мурзу?

З усього начальства найліпше почувався Чубенко. Він на цей раз сяяв увесь, протиснувся до буфету й випив келих пива схвильований, піднесений, якийсь зухвалий... Як тоді, коли казав — «А ти оці близкавиці бачиш?»

Випивши пива, Чубенко тиснувся помежи молоддю, тинявшися по всіх фойе і заглядав усім у блискучі очі. Власне, він не тинявся, а його носило, як тріску в морі, від одного берега до другого, від однієї стіни до іншої. Але то нічого, саме це Чубенкові й приемно. Стільки молоді! Стільки буйної й геройчної сили, стільки молодечої енергії! І як у всіх пломеніють очі! І як у них там б'ються серця! Варто тільки в ті очі глянути...

Сталін теж дивиться на молодь й теж посміхається. Але він посміхається не так, як Чубенко, а так, як його намалював Данко Шигимага, — якось дурнувато-здивовано, так ніби хтось його вдарив по тім'ї і він витріщив очі й удає, що йому не болить... Зустрівшись з тим Сталіновим поглядом, Чубенко підморгнув йому насмішкувато, мовляв, — «е-е, нічого ти, брат, не знаєш! Куди тобі!...»

На бальконі над вулицю грава духова оркестра, розважаючи тих, що обложили театр, не мавши щастя в нього потрапити. Ім тепер грали, щоб компенсувати хоч в якісь мірі їхні втрати. Під ритм тієї музики ходило людське море там і ходило людське море тут, по блискучому паркету, — нерозгадано таємниче, сповнене великої наснаги й найхимерніших несподіванок у своїх скритих глибинах... Чубенко це якнайкраще відчував і це його дуже тішило, це його веселило. Його теорія стоїть вище теорії Страменка щодо «трудящих!...» Бо він, Чубенко, дуже любив оті мовчазні близкавиці, в яких Сазонов нічого не розумів й які можуть, напевно можуть, вибухати громом.

Друга дія йшла, поглиблюючи борозну, проорану в людських душах. Йшла упевнено, сліпуче, феєрично-пишна формою й глибоко трагічна суттю.

Ось золота клітка для бідолашної невільниці... Мармуровий двірець і мармурова ротонда східної архітектури, зі сходами десь до моря і в сад. Пишний сад, сліпучі квіти навколо, водограї з веселками проти сонця, мармурові фігури тварин і риб... За садом ясно-блілі шпилі мінаретів... За ними, десь унизу почалося й заповнило простір за мінаретами сліпуче-синє море, на нім білі вітрила кораблів... На сходах палацу розкішні килими й квітник одалісок... і чорні муриначата... рабині... Скільки екзотики, скільки східної розкоші!

Золота клітка для бідної невільниці. І вся ця золота клітка, з усіма рабинями й муриначатами, належить їй — Марусі з Богуслава... Але вона вже не невільниця. Вона цариця. Вона господиня. Вона улюблена жінка Гірея паші, колишнього мурзи. Вона сама знає, що вона тут цариця, хоч не знає, як за нею пильнують багато пар очей Греєвих слуг. Вона шанує пашу і певна, що паша її любить. Шість років — великий час, щоби багато чого перемінити, щоби скоритися долі й покохати ворога, діток з ним прижити,

звикнути ніби до чужого краю й духу його... Але — Маруся сумна, зажурена. Шість років минуло, а вона все обернена очима десь назад, до іншого краю, до свого роду, до Богуслава свого замріянного. Душа її розчахнена... Одаліски розважають її, співають їй пісень, танцюють їй східних танків, розповідають казки... Але Маруся не слухає й не дивиться. Спроваджує чесно рабинь від себе, і одалісок теж, і вони, вклонившись своїй господині, найщасливішій з них усіх обраниці великого Паші, та побажавши, щоб Алах охороняв її своєю бородою, йдуть геть. Лише одна істота не відходить — євнух, що наглядає величаво за одалісками, а як вони відійшли, не рушився з місця, лишився так стояти й далі. Але то вже не людина, то мумія.

Лишившись сама, володарка золотої клітки, бідолашна полонянка, дає волю своїй душі, заламує в тузі руки.

«Обридла ж як ця золота тюрма!
Ні щирости, ні чесної людини,
Ні вільних дум, нічого... Забавки
Обридливі, одноманітні, мляві,
І дня від дня не відрізниш нічим...»

Але це одна половина її тужить. А другою вона міцно прив'язана до цієї «золотої тюрми», — не силою, не страхом, а дітками, що з кохання в цих розкошах тут народилися...

«Коли б свого Гірея не кохала,
Коли б мене не мав за жінку він
Улюблену, єдину, повновладну,
Коли б іще не діточки мої,
Найкращая в житті моїм утіха —
Години б я в неволі не жила
І власною б рукою її збулась...»
Та вона покохала Гірея й через те жила в неволі.
«Шість літ, як день, минуло, упливло
В якомусь сні химернім, в п'янім чаді,
У пестощах, у любощах палких,
Які мене зненацька огорнули
Й заціпили крик болісний душі.
Вже сталося минуле мое млою:
Мов марево далеке вирина,
Хвилюється прозоре та хороше...»

І мечеться так бідолашна Богуславка. І не сила її відірватися від теперішнього за ради минулого. Та й не сила забути. Минуле до неї бринить-бринить словом, піснею, згад-

кою, снами, — і вона від нього відбивається та не має снаги відбитися.

«... Згадаеш і нудъга
Знов обів'є вужем живучим серце, —
Нема снаги забути незабутне!»
Але вона хоче забути. Жене геть спогади:
«Не треба їх! Я прагну супокою ...
Вони ж печуть ... дратують ... Далі все!
Одірвана, потурчена навіки !! .»

І мечеться душою бідолашна Богуславка, «одірвана, потурчена навіки». І потішає її подруга, товаришка дівочих років, теж полонянка, колишня кохана її брата Степана. Вона її потішає. Вона її умовляє. Але потішаючи ѹ умовляючи, вона її на мовляє, на своє навертає — на думки про край, про дім, про Матір, про рідний Богуслав, про першого коханого, з яким так любилася. Ця не має коріння в чужій і осоружній землі й поривається до рідного краю всією душою, і тягне подругу за собою ... Ятрити її рани, множить її муки ... Але Маруся упірається скільки має сили, вона хоче зберегти душевну рівновагу й відбивається від спокуси, від mrійних і таких страшних, болючих слів товаришки своєї ... Леся співає її рідних пісень і ті пісні хвилюють душу, вострішають минуле, ваблять, кличуть ... і душі тяжко тому протистояти, — вона теж співає з подругою. Закінчуючи пісню про ліциноньку, не витримує й вибухас риданням ... І тут бачить, що не тільки вона ридає, — евнух Ахмет, що стеріг остронь і чув ту пісню про ліциноньку, теж заходиться слізами.

Ой, хто ж той Ахмет! Звідкіля він знає мову, як він зrozумів ту пісню?!

А знає він тому, що він земляк своєї господині ... Він це пояснив, а разом з тим підніс краечок заслони над тяжкими ділами її пана, над тим жахом, що криється за цими розкошами ... Він колись не був евнухом, він був людиною ... Він з України ... І навіть знає Богуслав ... Але потім його захопили в полон яничари й зробили з нього каліку ... На наказ паші-Гірея отак з ним зробили ...

Вражена Маруся не йме віри ... Але як же тут не поимеш віри, коли він от стоїть, її земляк, що став «Ахметом» ...

Маруся борюкається з усієї сили. Ні, ні, вона не вірить ! ..

Вона кличе діток своїх на допомогу — вона хоче вхопитися й триматися за них, за своїх діток, за своє щастя, за доказ палкого кохання Гірея-паші, за доказ своєї наївної й

широї віри в нього... Та не знаходить в тім забуття й колишнього спокою...

З'являється паша Гірей і на самоті розвіває всі болі й сумніви. Він говорить їй палкі слова про кохання й про вірність. Він лестить її божественній красі. Він клянеться їй у вірності до смерті й дає наказ евнухові Ахметові оповістити всюди й у гаремі, що ханум є найвищою володаркою над усіма. Він заколисує бідолашну свою полонянку, свою вірну «дружину», повертає їй спокій і певність, повертає їй втрачену було рівновагу, повертає їй віру в самого себе, в пашу Гірея, як «милосердного» й чулого, великодушного володаря, як того, що любить її, «її мову», «її рід», «її землю» й «її людей», «як самого себе»... I Маруся, змучена й зтерзана тухою за рідним краєм, заспокоюється, приколисана. В ній оживає пошана, скріплюється довіра...

А паша Гірей кличе одалісок, щоб співали й танцювали — і вони танцюють плавкий танок сходу й співають тягучих пісень... Потім кличе арабчат і муринчат, щоб потішали володарку танками жагучими... Потім показує їй черкесів з їхньою жагучою лезгінкою... Потім велить привести циган. I все для неї, для своєї коханої «ханум»...

Заколисана Маруся підкоряється своїй долі. Що ж, він добрій. I їй треба все забути — і рід, і край, усе. Цього всього, що тут, їй не сила вже зректися. Та й для чого. Те, що було колись —

...Нехай то буде сном
В моїй душі, розкішним сном, яскравим,
І мрію моїх дівочих літ!
Так, так! Розвійсь ти, марево минуле...
Час і пора туркенею ставати!
Прощай, прощай...»

I Маруся вирішила ставати туркенею. Дія йшла на спад, переходила в тон такої от собі мелодрами, затихала, пригасала й мала пригаснути цілком. I нічого би й не було. Але раптом Маруся зробила страшне відкриття... I все пішло шкереберть. Дія зробила карколомний зигзаг...

Коли Маруся вже скорилася своїй участі, коли заспокоєна пашою скріпилася вірою в нього й уже вирішила ставати туркенею, — раптом почулася звідкілясь тиха пісня чоловічого гурту, що все наростала, наближаючись... I ось зринули чіткі її слова:

«Ой у полі два явори,
Третій зелененький,
Ta занедужав при дорозі

Козак молоденький . . . »

Зачувши пісню, Маруся потяглася за дорогими звуками, ламаючи руки та ридаючи. А далі кинулася, як ужалена:

«Ай, хто ж там, хто?! . Мій мозок запалав.

Почувсь мені коханий, кревний голос . . .

Ой, Боже ж мій ! . .

(і до Ахмета, що навернувся)

Який то гурт співа?»

« Невольники ! » — відкарбував Ахмет голосно й понуро.

Маруся оставила. І . . . що сталося з Атою, невідомо, але трагізм її був такий справжній, такий глибокий і непідробний, що вийшов зовсім за театральні межі, — заточуючись, вона ступнула до рампи, зовсім близько, й, простягаючи руки до залі, до перших рядів, у чорноту, в ніч і до мережковання очей на балконах . . . ні, не вигукнула, як то належалось по п'есі, а проговорила тихо й якось так особливо, крізь здушене ридання, що стрясла всіма:

Невольники ? !!

У мужа ? !!

В моїм садку ? !! В кайданах кревний люд ?

І може там . . . Лукаве ошукання !! .

Веди мене до них !! .

Пізніше казали, що по тих словах Ати-Марусі з Богуслава Сазонов машинально втіг голову в плечі. Хто зна. Одно було вірно: ошелешена заля мить мовчала, закам'яніла . . . І враз вибухнула громом аплодисментів, проважаючи завісу, що возвіщала антракт, відтинаючи від того грохоту Марусю й Ахмета, що покірно прикладав руку до серця й вклонився Марусі до самої землі.

Багатьом уже тоді здалося, що аплодисменти ці занадто були експансивні, занадто вже змислові, такі самі змислові, як змислові вийшли Атині слова, останні заключні слова в цій дії. Але в перших рядах панував цілковитий спокій, ніхто там не надав тим словам якогось особливого значіння, поза тим, що належалось по п'есі. Це вже вони бачили й чули на пробі. І так, як і на пробі, так і тепер, нікого з очертівного начальства ті слова не вразили, хіба отрусь з відповідальних жінок, що то там, то там он витирали хусточками очі.

Коли закрилась завіса, Чубенко весь червоний і усміхнений «в вуса» протиснувся в нижнє фойє до буфету й випив підряд два кухлі пива, а потім ще й чарку горілки.

Публіка, відхлинувши з залі й виповнюючи всі бічні простири, була надзвичайно задоволена з ходу п'еси. Це вже приблизно те, чого вони сподівалися, включавшись всією душою. Дівчата деякі вже були заплакані. Хлопці дуддили пиво й хмурніли, або й кепкували з дівчат, або ніяковіли, блукаючи очима понад головами, в четвертому десь вимірі, — далебі їм було прикро за своїх «слабонервних» товаришок. Дачниці й дачники чимсь стурбовані, задумані, зніяковілі, тиснулися окремо купками й поширеними очима дивилися на «масу», — їх безсумніву вражала сила впливу сценни на ось цю ось «примітивну», кепсько втягнену, «простяцьку» провінційну масу тубільців, «півдикунів», що отже виявилися такими надзвичайно чутливими до мистецтва.

«Маса» гойдалася, вирувала в коловороті руху по всіх фойє й по сходах, витирала слізинки з вій, пила пиво біля буфетів, а часом і горілку, немилосердно диміла папіросами й так самокрутом. І хміліла. Хміліла... Тільки не самим горільчаним хмелем...

На бальконі над вулицю якось особливо шаліла оркестра, якимсь таким зухвалим вихилясом, ніби їй було відомо, що там щось сталося, й те все було надзвичайно веселе...

А за сценою, як тільки закрилася завіса, заплакана Ольга, Мати Марусина, кинулася Аті на шию й ні з того, ні з цього почала її цілавати. Цілавала й плакала, і нічого не казала... А потім підійшла до дірочки в завісі й дивилася крізь неї в осяяну залию, в передні ряди — там сиділо начальство й чекало наступної дії. Великі пани не хотіли виходити в фойє й мішатися там з малими людьми, чекали кінця вистави тут, — поважні, маєстатичні, величаві. А може вони не хотіли в фойє зустрічатися з тими «стаханівцями» й «ударниками соціалістичних ланів і заводів», з тими всіма «знатними людьми», що їх так лагідно і просто було виселено з передніх рядів десь на гальорку... Ольга дивилася в дірочку на Страменка, на Сазонова, на конячу щелепу Зайдешнера, заплічних діл майстра, на Добриню-Романова, на начальника міліції, на всіх інших і третячю рукою жмакала кохтину на грудях, обриваючи старовинні блискітки... І кусала губи...

Люся Жабка, чарівна одалісочка, теж поцілавала Ату, підстрибнувши, як коза, й обхопивши за шию. Але вона з

інших причин, просто їй було весело, вона була в надзвичайному піднесенні, в надзвичайному збудженні, — таке все чудесне, такий прекрасний світ, так гарно йде вистава, такий успіх, так гарно грала Ата, так гарно грали всі й така гарна вона сама... Це вже ясно, буде колosalний успіх, а там же — в театрі, в залі — скільки знайомих! А скільки гарних хлоп'ячих очей, чорних, блакитних, ріжних!.. I всі дивляться на неї!..

Збуджена Люся не могла всидіти й не могла втерпіти, щоби не вибігти на хвилинку в фойє й не показатися людям (ніби ненароком, ніби то вона за ділом, чимось так захлопотана, когось шукаючи ніби)... Так як була загримована, в убранині туркені, в ролі пишної й чарівної одаліски, Люся Жабка бігала кілька разів через нижнє фойє... Скільки народу!! — I всі перед нею розступаються... Хита ря дівчина! Вона любила показатися хлопцям і взагалі людям, мовляв: «А дивіться ж! Ось я яка! Дивіться!! А ви думаете, хто це там так гарно грає оцю одалісочку?!» — Вона хотіла пожинати славу безпосередньо, відчуваючи її на собі в поглядах, в шиканні — «О! О! О! о! Дивись! Дивись!!..» Бо хто ж може бути кращий за Люсю Жабку, двадцятидво річну дівчину? Авже ж ніхто... Хоч це було заборонено — показуватися в фойє під час вистави в костюмі й гримі, — але тим самим це й було ще цікавіше...

Буфети (а їх два, нагорі й унизу) торгували повною па рою, булиувесь час в облозі. А так як у них крім пива й горілки більше вже не було нічого такого, ніяких таких ла сощів, чим би можно було потішити ніжніші уста, то облогу тримали хлопці, — корки лускотіли, мов би постріли дріб нокаліберних гвинтівок десь у «тірі». Хлопці, барчисті, дебелі, широкогруді городяне й селяки пили пиво понуро, поважно, зосереджено, вмочали червоні розпалені уста в сніж но-бліу піну наповнених кухлів і тягли повільно, а коли від ривали уста від кухля, над ними лишалися сніжно-блілі, довгі вуса піни, як у запорожців. Ця подібність веселила дівчат... «Тю, хай ти скиснеш! Точнісінко такий, як той, що продав свою сестру!» або «От козак, так козак!»

«Ну-ну» — мурмотить «козак» нахмарено й витирає вуса вершком долоні. — «Я би його продав!»

Як і належалось відповідно до «духу часу», «народ» був мовчазний, «суцільний равлик», мовляла Ата, — тримав

язик за зубами, навіть випивши п'ять кухлів пива. Бач, якраз наймовчанішим був той «народ», що тримав у облозі буфети, ніби то були говпища не таких собі простих хлопців, а мудреців, які збагнули, що справжня істина лежить на дні келиха... та що «язик мій — ворог мій»...

Винятком був, мабуть, знову Чубенко. Червоний і по-нуро усміхнений, тримаючи в вузластій руці обидва своїх запорозьких вуса, він стояв з Данком Шигимагою у кутку за буфетом, притиснув його до стіни, мов бранця, і говорив сам та щось змушував говорити й Данка... То була розмова на невідому нікому тему — може про мистецтво, а може про полювання на дрохв... Ейдолашний горбань, збентежений і блідий, з розкуйовдженою шевелюрою бістро позирає з-за приплющених вій на оточення й далебі хотів якось від Чубенка відпекатися. Допоміг йому другий гонг, що потіг розбурхане людське море в вузькі щілини дверей. Данко Шигимага видерся від Чубенка й швидко пішов нагору по східцях, ніби піднімаючись на небо від такого страшного грішника й п'яниці. Він був сам, бо решта вже пробігла всі східці й розтеклася по дверіх. Обернувшись до низу, Данко промовив тихо, але чітко до Чубенка:

— Того не могло бути...

— Е-е, що там ти тямиш в людях! — махнув стариган досадно рукою, випустивши з неї запорозькі вуса, і пішов до дверей партеру, трішки похитуючись і бурмочучи:

— Миготить, брат!.. миготить... У души миготить...

Третя дія почалася надзвичайно сильним акордом — сценою з невольниками. Границно вимовна, плястична картина трагедії каторжників!... Аж похололо в душах. Каторжники — це категорія вічна, і даремно там ті каторжники якісь «турецькі» — це категорія вічна, трагедія мучеництва і — перманентна трагедія їхнього народу... Безглузда історія складається з безкінечних, повторень...

А невольники, їхні прадіди значить, на тлі розкішного східнього міста, на тлі пишних палаців, мечетів і мінаретів, заковані в тяжкі кайдани, носять тяжуче каміння — будують якусь будову якоїсь (може й турецької п'ятирічки) великої проекції... То, може, мала би бути тюрма, а чи фортеця з тюрмою разом... Циклопічність споруди перегукується й з древніми фараонівськими пірамідами й з циклопічними спорудами сучасності... Невольники обшарпані

(пошарпана одежа й пошарпана шкіра), вимучені, в смугах від шмагання нагаями та гарапниками погоничів і варти... Погоничі й варта складається з немилосердних спагів, з яничар... Картина каторжної праці ось така... ось така... ну, точнісінько така, як вона оспівана в усіх каторжанських піснях про Сибір!.. Публіка ловить кожне слово, кожен рух, затаївши подих... Каторжники по п'есі називаються «невольниками», але вони відомі усім, як «каторжники»... вони відомі глядачам не з турецької історії, якої вони не знають, а з історії децьо ближчої, яку вони всі знають, з отого знаменитого — «Дзінь-бом! Дзінь-бом! Слишен звон кандалний...» та «За Сибіром сонце сходить!..» Тому картина каторжної праці бідолашних предків просто надзвичайна... Що завиривало в людських душах від такої картини? Які рефлексії від неї бродили в людських головах?!.. А каторжники сурганять каміння, дзвеняТЬ кайданами «дзінь-бом! дзінь-бом!» і хтось із них, непогамовний і затягий співає... Співає пісню про козака Софрана:

«Ой, не знав козак та й не знав Софрон
А де славоњки зажити...
(і товариші його задумливо підхоплюють)
Гей зібрав військо славне запорізьке
Та й пішов він орду бити...»

А Софрон стоїть осторонь зажурений, знесилений. Це ж уже й пісню про нього товариші склали, але — навіщо! Зломила їх сила ворожа, бо велика сила меншу завжди ломить, і треба їм тепер загибати. І це ж через нього всі загналися в неволю. І марно. Він навіть не вінав, де ж його мила, де його та провідна зоря, що вела крізь всі іспити й бурі і довела аж сюди...

Софрана грає Григорій Мороз, улюбленець публіки. Його тяжко в цій ролі впізнати через ті вуса й того бутафорного «оселедця» на голім черепі, й через ті шаравари. Софрон голий до пояса, потовчений, розтерзаний.

І Семен тут, той самий, що продав туркові сестру рідну, — він от лежить і вже вмирає. Він добре покутував свій гріх у боях з ворогом, але ще не спокутував — над ним, уже півмертвим, ще потішається ворог, що не оцінив його прислуги, і він, отак лежучи в агонії, допиває свій гіркий келих...

Публіка, далебі, найменше сприймає слова, — вона сприймає саму, талановито оформлену й подану, картину, видачу каторгу.

Явним недоглядом режисера було те, що деякі древні невольники під час перепочинку курили зовсім не древню, а скручену з махорки цигарку одну на гурт, передаючи «бичка» з руки в руку. Нонсенс. А може це був не недогляд режисера, а вислід «винахідливості» акторів, що, йдучи на сцену, забули люльки... Проте ця деталь не тільки не зіпсувала справи, а навпаки — зробила всю картину особливо реальною, разючою, гостро сприйманою. Напевне ніхто з глядачів не побачив у тій каторжанській цигарці, у тім преславнім «бичку», недоречності, навпаки, побачив якраз доречність, і якраз саме тому підсвідомо, з глибокою нудьгою відчув увесь справжній трагізм каторжанської долі... Ale вже мабуть сьогодні на те пішло, щоби й помилки та прикрі випадки грали свою якусь логічну ролю, — глядачі їх сприймали як закономірність; або взагалі не сприймали, зовсім не рахуючись з бутафорією. Останнє довів яскраво один несподіваний, на перший погляд дуже прикий, випадок, що стався в найцікавішому місці сцени з невольниками. В найвищій точці драматичного напруження, коли вибухнув конфлікт між бідними невольниками й жорстокими спагами та наглядачами, у Софрана, що стояв посеред сцени грудима проти своїх мучителів і, потрясаючи кайданами, виголошував гнівний монолог, раптом одпали вуса... В близькавичну мить мітичний запорожець, праਪращур усіх присутніх, перетворився в праправнука, в сучасного юнака; тобто — «дрібнобуржуазний», фантастичний запорожець перетворився в «пролетарського» свого нащадка, в Григорія Мороза... Залля, перед тим наелектризована надзвичайним драматизмом всього попереднього, охнула... Ale ніхто не зареготався, як то могло би бути. Ні, замість сміху несподівано вибухнули аплодисменти — зухвалі аплодисменти підбадьорення, мовляв: — «Не губись! Чорт з ними, з тими вусами! Знаємо, що то декорація! Смали так!»

I Мороз не розгубився. Він спокійнісінько вернув вуса на їхнє місце, умовні вуса на умовне місце, і грав собі далі... Це було одне з тих малих нещасть, що іноді підступно застукають актора на сцені, роблячи іспит його талантові, а іноді й ламаючи навіки його кар'єру. Ale на те вже сьогодні пішло, ніби якась вища сила зумисне взялася сьогоднішню виставу скорегувати по своєму.

Знаменним було те, що ніхто, навіть ті московські гости, дачники, під впливом надзвичайного трагізму всієї п'єси і високого мистецтва її виконання, не побачили в тім епізоді з вусами нічого комічного. Було лише співчуття тому тала-

новитому акторові, тому улюбленцеві публіки, Морозові, і радість, що він так просто дав собі раду... А ще було щось таке, що не дается моментальному усвідомленню, як немовірний парадокс. Можливо на це трудилася мимоволі вже Люся Жабка своєю біганиною, готуючи уневажнення декоративного плаща... В п'есі уже неподільно запанувало щось, що їй не властиве, щось, що переступило шараварні умовності, переступило через грим, через «дурні оселедці» й вуса, через підкреслений фальш східньої екзотики, щось таке, що пересягнуло вже через театр, вийшло за його рямці, за рямці сцени й панує над усіма, психологічно зв'язало людей по обидва боки рампи і напевно вийшло й на вулицю, туди в масу, що стояла й чекала кінця... Тим «щось» був факт, що психологічне настановлення граного на сцені пересувалося на сучасну площину, фатально з'їзджalo на сучасні рейки, поймалося духом сучасності. Легенду давнини зруйновано, міт щез, а на його місце вставала легенда інша, нова, реальна легенда дійсності...

І вже нікто цього не зміг би повернути на інші тори, а тим більше зупинити, як тую лявіну, що фатально котиться з гори. Вона мусить докотитися до краю, впасти й придушити когось, хто приречений на жертву.

І лявіна котилася...

Коли в жорстокій сцені упокорювання закутих в залізо невільників спаги убили Степана за те, що він, доведений до нестями знущанням ворога над товаришами, прибив кайданами наглядача, й коли в момент Степанової смерті з'явилася на пляцу його мати Ганна, перебрана в циганку, напруження в залі дійшло високої точки. Але воно ще наростило. Наростало. Показником цього була мертвa, понура, зловісна тиша. Ніхто навіть не заапльодував, коли Степан ударив свого ката тяжкими наручниками по голові, чути було лише сопіння. А коли з'явилася мати Ганна, покотився шелест шикання — вимога ще більшої тиші, хоч більшої тиші вже не могло бути, хібащо глушили власні серця.

Мати зустрілася з сином. Зустрілася для того, щоби прийняти передсмертний шепіт тяжкого каяття...

Але як же ж вона грала тая заплакана мати! Ніхто не зінав, чому вона так особливо грала сьогодні й чого вона так широ заплакана перед тими всіма невільниками. Ніхто не зінав, що в тієї Ольги, яка грає Матір Ганну, стоїть у віччу інший невільник, справжній, отой хлопчик-вовчик, що десь умірає в лікарні. І тому їй не треба нічого удавати. Вона лише виливала свою душу, так збентежену й поранену... Во-

на грала те й не те, що було по сценарію, формально те, а в суті не те, — вона все бачила в іншому дещо пляні, аніж то приказав режисер. Слова були ті самі, що і в книжці, але душа в них інша, звучання їхне було інше, продиктоване власним серцем. І тому те звучання діяло так вражаюче ...

Коли дозорці й спаги відірвали брутально Ганну від сина й почали гнати її та таврувати «джаврою», проклинати шайтаном, вона так заполоменіла й такими розсипалася про-кльонами, що вони не вкладалися в епічні старовинні рям-ці, а дихнули гарячим вогнем нового, живого:

... Мене ... мене ... до сина не пустили! — здивувалась вона, простігши руки до залі, і затремтіла тими руками материнськими:

О будьте же ви прокляті до смерти!
Щоб цілий вік ні ви ні весь ваш рід
Не знали й дня щасливого, години!
Щоб муки всі, які у пеклі є,
Невідступно вам душу мордували!
Щоб серце вам все струпом пройнялось!
Щоб в печінках засіли чорні жаби!
Щоб хробаки точили скрізь нутро!
Щоб очі вам повиїдала тля,
О, гаспиди, архангели прокляті !!.

Це був несамовитий монолог. Ольга його виголосила в нестямі в залю, простягаючи туди в шаленім патосі прокльону свої материнські руки, туди, де в першім ряду сиділо все начальство ... Вона сама не здавала справи з того, що робила ... власне, вона виголошуvalа те, що й належалося по п'есі, виголошуvalа монолог завчений твердо, «на зубок» за довгі місяці безкінечних репетицій, тільки тоді вона його виголошуvalа машинально, адресуючись в далеке минуле, чуже й байдуже, а тепера вона адресувалася в сучасне, вона тими словами виливала великий біль, що пік її серце. Вкінці вона цілком підсвідомо вліпила одне-однісіньке власне своє слово, що чомусь підвернулося на язик, слово «архангели». Це — зовсім модерне, крилате слово, народній епітет для означення володарів і наглядачів модерних тюрем.

Начальство нічого собі, сиділо мовчки, лише втягнувши голови в плечі. Становище того начальства досить дурне. З одного боку це ж його зовсім не стосується, ясно. А з другого ... Ні, не могло ж воно запротестувати проти п'еси великої давності! Та й проти чого саме протестувати? Та й час

протестувати був учора, на перегляді. А тепер пізно; щоб не вийшло — «на злодії шапка горить!»

А Ганна-Ольга зробила павзу, запнувшись після свавільно виленого слова і згубивши нитку, бо збилася з тексту, і тоді тишу розірвала буря оплесків — і миттю вщухла, знову стала грізна тиша... Так ніби це був перший розкат грому. Ганна в одчай простягнула руки й продовжувала монолог надміру тепер високим, далебі переляканим голосом. Скидалося на те, що вона не аби як перелякалася сама того нефортунного слова, що так нагло вискочило.

... Помста!

І помстою я душу вдовольню !!

Але ідуть ... Ховайся в серці, горе,
Не проступай для глуму на виду!

Після цього, задкуючи й захищаючись від темряви залі руками, Ганна відступає мерцій за камінь. І хто зна, чого вона так розгублено відступає, — чи так положено за ходом п'еси, а чи вона відступає з переляку, від очей тих, що сидять в перших лавах партеру... Чи від несамовито розпалиених очей «галльорки»...

В залі мертві, понура тиша. Мовчанка. І понурість тієї мовчанки стає все виразніша. Лявіна котиться сама. Нагнічення в заданім якоюсь невідомою силою психологічнім напрямку наростає само собою. Якимось дивом старі, заялонжені слова повертаються зовсім новим кутом і сяють, як удари блискавки.

Маруся Богуславка шукає невільників, почувши від Ахмета, що ті невільники десь працюють тут, — «Де ж, де ж вони?!» — і візнавши від нього, що тих бідолах десь тут в льохах дуже карають і мордують, сплескує руками і до залі:

О, злочинство!

Яка страшна омана! Значить тут

Така ж, як скрізь, дратівля моого люду?!

Невольництво! О, зрада!.. Спала я

На подушках шовкових і не знала,

Що вся пиха й розкіш ця ось райська

Купована за кров і слізози бранців...

Боже мій!

Учувсь мені знайомий, рідний голос!

Веди! Веди! ..

В залі йордання в перших рядах, а на «галльорці» наелектризоване мерехтіння очей.

Маруся зауважила циганку й велить Ахметові покликати її, а, почувши, що циганка говорить її мовою, скинулася:

— З України циганка !!.

(до Ахмета) Відступися!

Її сама я хочу розпитати...

Мати впізнає дочку, дочка впізнає матір, що босими ногами прийшла шукати її й усіх бідних невольників...

Ганна розповідає дочці про дім, про край, про те, як багато невольників працює тут, про смерть її брата Степана, про Софрана... Яка мука, яка пекельна мука для нещасної Богуславки.

«Не знала я, не відала... Клянуся...

Яке страшне пробудження від сну !! — (озирається по залі)

Яка собі роблюся я гидка!

Сп'яніла я чи одібрав Бог розум...

Ой, лелечко!..

Навіщо ж ти пустила на цей світ

Свое дитя, — на горе, на гризоту,

На поквіл злий...»

Маруся пропонує матері свій турецький ятаган і просить, щоби вона вкоротила її муки.

«... Тни у серце

Щоб на ножі все кров'ю запеклося.

Геть пріч усе (зриває геть оздоби)! **Запроданки оздоби!**

Здобуті ви за рідну братню кров !..

О, як тепер ненавиджу себе я!..»

Але мати не тнула ножем. Ще келих не допитий до дна. Ще його треба їм допити. Удвох. Ворог мусить зло спокутувати кров'ю. А вони мусять упитися помстою. Ні, мати не ткнула ножем.

— О, моя доню люба!

Третя дія закінчилася без аплодисментів.

Завіса поволі закрилася при гробовім мовчанні. Аж дивно. І моторошно усім за сценою...

А Страменко в переднім ряду вже посміхається, розуміючи це мовчання по своєму, як і належиться, й обертаючись до другого й третього ряду, — мовляв, «а що, хіба я не казав! Наше радянське соціалістичне суспільство не таке, брат, дурне, щоби піддаватися якісь там дрібнобуржуазній наївній мелодрамі, отакій от шараварчині!» Сазонов по-

зіхає скептично, з виглядом душероздирильної нудьги. Чорт його розбере цього щелепатого.

А режисер квапився. Перерва була надзвичайно коротка, власне її не було, — завіса закрилася тільки для того, щоби він — режисер — глянув з одчаєм у дірочку в завісі на душероздирильне позіхання Сазонова в першім ряду. Він те позіхання зрозумів по своєму; він, як досвідчений режисер, помітив з одчаєм уже давно, що з виставою творилося щось неймовірне, що все з'їзджalo набік, вихопилося з під його керми й котилося чорт його знає куди, усім опанувала якась масова психоза. І вже він не міг нічого вдіяти. Він тільки боявся, що не дадуть дограти п'есу до кінця. Хай вона дійде до кінця й тоді всі побачуть, що все в порядку... Але тільки би дали закінчити. Через те він зарядив не давати антракту, тільки відділити коротким зашморгом завіси дію від дії і зразу знову, — вчвал до фінішу! Не давати глядачам, власне отим вершителям долі, опам'ятатись. Пустити останню дію, як могутній заключний акорд, без жадного інтервалу, і там — хай хоч небо завалиться, там кінець його оцій божевільній напрузі... Крім позіхання Сазонова, режисера надзвичайно збентежила понура мовчанка партеру й «галльорки», — якась трівожна, незрозуміла... Чи не пахне це катастрофою й для вистави й для театру взагалі, — бо в холодності тій вичувається вже смертний вирок найвищого судді, громадськости... Але хай котиться все до кінця, як було, з усього розгону. Кінець вінчає справу.

Світло в залі блиснуло на мить і стало знову примеркati. Вдарив хапливо гонг — перший... другий... а за тим і третій... Світло погасло.

Чубенко навіть не встиг випити шклянки пива...

Остання дія йшла на граничному реєстрі нервового напруження. Сластьон зразу не збегнув, як і інші, що тривожне мовчання залі — то мовчання грозове, то мовчання страшне, яке може розрядитися в зовсім непередбаченому ніким напрямку.

В тій мовчанці дія котилася до фінішу з повного розгону.

Всі блискучі монологи, всі надзвичайної сили кадри, з такою любов'ю виточені й вистилізувані, йшли без оцінки, без зовнішньої реакції... Навіть тоді, коли Маруся Богуславка, вкрай розтерзана своєю трагедією, зробила героїчний, всеокупаючий вчинок, — звільнила нарешті всіх невольників і свого милого з кайданів, з неволі, з немилосердної каторги, — тиша залі не розсипалася аплодисментами.

Та тиша тільки ще більше набрякла... Сопла... Койде съорбала носом...

І тільки тоді нарешті, коли нещасна Богуславка, не в силі виплутатися з внутрішньої колізії, не в силі пережити своєї власної душевної катастрофи, трагедії «запроданки», кінчає життя самогубством, коли роля Марусі Богуславки, так прекрасно зінтерпретована й осучаснена відважною Атою, була зіграна до кінця, коли над трупом Марусі Богуславки-Ати, розпістертю на кону, мов би розіп'ятої перед очима залі, поволі поповзла завіса, — вся заля глибоко зідхнула...

І хтось десь спазматично заридав...

То Людка Богомазова... Так, то та пропаща дівчина впала на спинку крісла й запихала рот шовковою шаллю...

А тоді почалося щось несамовите. Спочатку то були шалені оплески й крики «браво!», «слава!» й тупотнява безлічи ніг. Відкрилася завіса й вийшли перед рампу всі виконавці, режисер, асистенти, актори — одаліски, спаги, яничари, турки, запорожці, шляхтичі, Маруся Богуславка, Мати Ганна, Степан, Софрон, всі... Розкланялися... А грім оплесків і крики не віщували, навпаки все наростили... Більше. Більше. Завіса відкривалася й закривалася кілька разів і виходили виконавці... Всі!.. а грім ще дужчав. В передніх рядах партеру вважали, що акторів винагороджено досить і почали зводитись, але оплески, тупіт ніг і хаос голосів загрохотав так, що змусив передні ряди сісти, прибив їх як градом. І раптом в тім грохоті, в тім хаосі, ніби пояснюючи причину такого шалу, в кількох місцях одночасно закричало кілька дзвінких голосів в рупори долонь:

— Художника!! Божевільного!!.

Мов на команду цей крик був покритий ревом і грохотом цілої залі:

— Художника!!!

— «Божевільного!!!»

— «Божевільного!!!!.»

В передніх рядах замішання, якийсь рух, а заля ще більше несамовитіс.

А коли нарешті відкрилася завіса й блідий директор театру вивів до рампи за руку Петра Сміяна, що йшов покірно й байдуже за директором, в залі вибухнула така буря оплесків, тупотняви, несамовитого крику «браво!!», що здавалося, ніби стеля рушиться, розпадаються стіни й все летить геть у прірву. Людські серця зірвалися з усіх причалів, люди забули в нестямі, в нападі масової психози, про

все... Всі щось кричали, тупотіли, лементували, сміялися гомерично і били, били, били в долоні, навально й оглушливо, гатили мов з кулеметів і гармат скорострільних... Хто зна, чим би цей шал скінчився, коли б бідолашний художник, висмикнувши свою руку з руки розгубленого директора й повівши нею по чолі, не дав знаку кудись на-бік, за лаштунки, і коли би услід за цим завіса не з'їхала до купи, прицокуючи колечками угорі... Завіса з'їхала до купи перед постаттю Сміяна, що стояв над світлом рампи байдужий до всього і з виразом ідеальної індиферентності, відрішеності від усього. Поля завіси не зійшлися щільно внизу й було видно Сміянови ноги в грубих, латаних черевиках, що стояли, мов укопані, осяяні знизу, — до тієї щілини кинувся директор і швиденько звів поля завіси докупи.

Грохіт в залі нагло вщух. Урвався, мов на помах чарівної палички, і люди з шумом повалили до дверей у всі боки, виливаючись з них, як кипляча вода. Було таке вражіння, що кожен нагло протверезів і в нападі каяття та жаху намагався якнайшвидше видертися й утекти звідси. І в той же час ніби кожен в душі сміявся й тріюмфував, — зухвалство заховалося всередину, мов равлик у мушлю, й визирало крізь вузенькі щілинки прижмурених очей, що їх люди ховали один від одного, опускаючи голови, втягаючи їх в плечі й шпарко, весело розбігаючись у всі боки... А грім того, що трапилося з тією «Маруською», викотився на вулицю, на площау й помчав геть у всі кінці з юрбами, що так довго чекали й нарешті дочекалися й тепер розходилися в гомінкій нічній темряві...

В залі лишилася стояти лише маленька купка перед бар'єром оркестри:

розгублений і люто насуплений Сазонов з готовим до скoku Зайдешнером, червоний, мов варений рак, Страменко, Калашников, Щубін, Говоров, уповноважений Головліту, тов. Маслов, Добриня-Романов і Чубенко. Не було з начальства Павла Гука, він стрівожений і усміхнений пішов десь з масою молоді. Не було й Людмили Богомазової, — її заплачану й пригноблену десь винесли людські хвилі... Так само, як винесли й усіх «благонадійних» та «правовірних»...

Чубенко був п'яний, — стояв похитуючись перед Сазоновим, а лице його сяяло, — він стояв в точно відтвореній мимохіті позі того запорожця з Репінової картини, що так загонисто оскирився, взявши у боки й розвісивши свої

піваршинні вусяра. Він був увесь втілення безмежного, хоч і безсловесного, тріумфу. Зухвалий вигляд Чубенків аж на-че кричав у лицє Сазонову:

— «Ага !! . А ти казав, „нема грому”! Маеш! Чортів ти сину!»

А посеред сцени за завісою стояла приголомщена Ата й тисла руками скроні. Вона була безмежно схвилювана й здивована, й розгублена, й сміхом осяяна:

— Ух! — замружила очі дівчина й струсонула плечи-ма: — Всі... Всі равлики вилізли зразу !! . Мільйон!

XXXIII

Розділ кінцевий

Це була демонстрація. Безсумнівно. Стихійна, непередбачена і немисленна. Але — доконана. І тепер всі чекали справжнього грому. І той грім ось-ось мав би грянути.

Петро Сміян, Ата, Сластьон, директор, Ольга і всі інші, увесь колектив чекали на ранок великих подій. Того, чим скінчилася їхня прем'єра, ніхто з них не передбачав і ніяк не зміг би передбачити. Лявіна впала на них... Власне, ця впала не на них, на інших, але наступна, цією спричинена, впаде на них. Чекали арештів, обшукув, слідства, допитів — усього, що в цій країні належиться в таких випадках.

І великі події прийшли... О, Провидіння! Мають же люди іноді й щастя! Великі події прийшли, лише зовсім неждані й негадані...

На другий день у неділю раптом з усіх гучномовців грянуло:

— В ій на!
Немов грім з ясного неба:
— В ій на!

1952—56 р. р.

Іхенгавзен—Ст.-Блязіен.

